Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

КУЗНЄЦОВА Наталія Семенівна, доктор юридичних наук, професор, помічник ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка **(головний редактор)**;
ГРИНЯК Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України **(заступник головного редактора)**;
ВЕЛИКАНОВА Марина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;
ЗАЯЦЬ Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії, історії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ;
КОТ Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;
ЛАВРИК Галина Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі;
МІЛОВСЬКА Надія Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;
ЧЕХОВСЬКА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Університету державної фіскальної служби України;
Енріко АЛЬБАНЕЗІ (Enrico ALBANESI), доктор філософії (PhD), доцент, доцент конституційного та публічного права, кафедри права Університету Генуї (м. Генуя, Італія);
П'єр Паоло ПАУЛЕЗУ (Pier Paolo PAULESU), доктор філософії (PhD), професор, професор кафедри публічного, міжнародного та права Європейського Союзу Університету Падуї (м. Падуя, Італія).

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України
16 квітня 2026 р., протокол №4

Науковий журнал «Нове українське право» зареєстровано Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення
(Рішення про реєстрацію суб'єктом у сфері друкованих медіа № 746 від 14.03.2024,
ідентифікатор медіа: R30-03473)

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
(вул. Пилипа Орлика, 3, м. Київ, 01024, e-mail: lawmaking@nas.gov.ua. Тел.: +38 (044) 253-34-19).

Періодичність видання: 6 разів на рік.
Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, іспанська, болгарська, румунська.

Наказом МОН України від 19.04.2021 № 420 (додаток 3) журнал включено до Категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності D8 – Право

Офіційний сайт видання: www.newukrainianlaw.in.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

ISSN 2710-4818 (Print)
ISSN 2710-4826 (Online)

© Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України, 2026

ЗМІСТ

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

Атаманчук Н. І.
ФІНАНСОВІ ОРГАНИ ЯК УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ 11

Борденюк В. І.
ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ НЕЗВОРОТНОСТІ ДІЇ ЗАКОНІВ У ЧАСІ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ДЕРЖАВИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА 21

Великанова М. М.
НОВЕЛИ КНИГИ ДРУГОЇ «ПРАВО ОСОБИСТЕ» У ПРОЄКТІ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ 31

Колодій А. М., Лапко А. Г., Хальота А. І.
ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА 39

Константий О. В.
ЩОДО АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА (ACQUIS) ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 49

Мельник Я. Я., Перевертун О. В.
НАУКОВІ ШКОЛИ ЯК УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 56

Назар С. М.
ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДДОГОВІРНОЇ СТАДІЇ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ПРО НАСТАВНИЦТВО 65

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Вечерова Є. М.
ЩОДО НАЛЕЖНИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНОГО ПРАВА У РАЗІ ПРОПУСКУ СТРОКУ НА ПРИЙНЯТТЯ СПАДЩИНИ: АНАЛІЗ ОСТАННІХ ТЕНДЕНЦІЙ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ 72

Карнаух В. С.
НЕГАТОРНИЙ ПОЗОВ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОКТРИНАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ, ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ЮРИДИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ 78

Клейменова С. М.
ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕКЛАМИ ЯК ОБ'ЄКТА АВТОРСЬКОГО ПРАВА 87

Трубаков Є. О.
ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ФІДУЦІАРНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ 91

Якубівський І. Є., Булат Є. А.
ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО КОРИСНІ МОДЕЛІ 98

Якушев І. М.
ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ЗА ВЧИНЕННЯ АМОРАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ 106

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Білозьоров Є. В.
ТЕОРІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ПІЗНАННЯ ПРАВА.....113

Бліхар М. М.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ТА АДМІНІСТРАТИВНА ПРАКТИКА
В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ.....119

Дубіна Є. Е., Лютіков П. С.
ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ
В УКРАЇНІ: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА НОРМОПРОЄКТНІ АСПЕКТИ.....127

Колеснікова М. В., Голоха А. Р., Кучер О. О.
ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ, ПРОКУРОРІВ
ТА ІНШИХ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМ СТАТУСОМ.....134

Кучук А. М., Пекарчук В. М.
ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК МЕТАПРИНЦИП КОНСТИТУЦІЙНОГО ПОРЯДКУ:
ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ТА МЕЖІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....142

Кушакова-Костицька Н. В.
ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ:
ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....148

Мирошнікова А. Є.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ
МИТНИХ ПРОЦЕДУР: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА.....157

Монаєнко А. О.
ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВИЛ
РОЗРАХУНКОВИХ ОПЕРАЦІЙ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ФІНАНСОВИХ САНКЦІЙ
ЗА ЇХ ПОРУШЕННЯ.....164

Музика-Стефанчук О. А., Стефанчук Н. М.
ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ.....172

Soloviova A. M., Mamonov D. V.
COMMUNITY-LED ENERGY SOLUTIONS IN WARTIME UKRAINE:
LOCAL RESILIENCE, DECENTRALIZATION, AND LEGAL CHALLENGES.....182

Токарчук О. В.
НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ:
ПРАВОВИЙ ВИМІР.....193

Циганов О. Г.
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МОБІЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ДОСВІД ІЗРАЇЛЮ ТА ОРІЄНТИРИ
ДЛЯ РОЗВИТКУ БЕЗПЕКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....199

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Мельник М. Б.
НАУКА ТЕОРІЇ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНЦЕПТ-АНАЛІЗУ
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ УЧЕНЬ 208

Khrishcheva O. H.
ENVIRONMENTAL EDUCATION IN UKRAINE: CURRENT STATE, LEGAL CHALLENGES
AND DIRECTIONS OF IMPROVING THE LEGISLATION.....221

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

Боровська І. А.
УДОСКОНАЛЕННЯ ГАЛУЗЕВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ 227

Кириленко М. М.
СУТНІСТЬ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА МЕДІАЦІЇ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 235

Якимчук Н. Я., Савенкова В. Г.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА МЕДІАЦІЇ В ІТАЛІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ 242

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

Ванджурак Р. В.
ДИСКРЕЦІЯ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ (СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ) 249

Шакун В. І., Кузнецов В. В.
ПОСЯГАННЯ НА НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО ЯК ФОРМА ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 258

Ющик О. І.
СУДДІВСЬКИЙ РОЗСУД У МЕХАНІЗМІ ЗАСТОСУВАННЯ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ДО ОСІБ, ЩО ВЧИНИЛИ ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО 271

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

Дєєв М. В.
РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ 278

Кікінчук В. В.
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ У НАПРЯМІ ІНТЕГРАЦІЇ НЕГЛАСНИХ МЕТОДІВ РОЗСЛІДУВАННЯ 284

Оржинська Е. І., Предместніков О. Г., Устюжанінова О. Т.
ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ: СВІТОВІ МОДЕЛІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ 290

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Ганус Л. М.
ДОСВІД ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС З ПРОТИДІЇ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОМУ НАСИЛЬСТВУ 300

Деркач І. М.
МЕХАНІЗМ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМИ РІШЕННЯМИ, ДІЯМИ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ: ПІДХОДИ ДО УДОСКОНАЛЕННЯ 308

Зінченко Д. А.
БЕЗПЕЧНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ПРАВОВІ ОЗНАКИ 318

Івасик С. М.
ДОТРИМАННЯ ВИМОГИ НЕЗВОРОТНОСТІ ДІЇ ЗАКОНУ В ЧАСІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ 324

Ігнатова А. С.
КОНСТИТУЦІЙНА ЦИФРОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ: РОЛЬ АУТОСОМНОГО ДНК-ТЕСТУВАННЯ У ВСТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ.....334

Лоянич А. О.
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....339

Ляшко Д. В.
ТЕМПОРАЛЬНА ДІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СУДОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ....345

Марченко М. В.
СТОРОНИ ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЯДЕРНУ ШКОДУ.....353

Оленюк А. А.
РОЛЬ РИНКОВИХ СТАНДАРТІВ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ЗЕЛЕНИХ ОБЛІГАЦІЙ.....361

Петрук Я. А.
ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ВІДОМЧИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ.....370

Сидорук А. В.
ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У МЕДИЦИНІ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНІ.....376

Хомич І. О.
ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ» У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОЗАСУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА ПЕНСІЮ.....384

CONTENTS

LAW-MAKING ACTIVITY, CURRENT PROBLEMS OF RULE-MAKING

Atamanchuk Nataliia
FINANCIAL AUTHORITIES AS PARTICIPANTS IN LAW-MAKING ACTIVITIES IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS.....11

Bordeniuk Vasyl
SOME PROBLEMS OF IMPLEMENTING THE PRINCIPLE OF IRREVERSIBILITY OF LAWS IN TIME IN THE CONTEXT OF ENSURING STATE STABILITY: THEORY AND PRACTICE OF LEGAL ACTS.....21

Velykanova Maryna
NOVELS OF BOOK TWO «PERSONAL RIGHTS» IN THE DRAFT CIVIL CODE OF UKRAINE..31

Kolodiy Anatolii, Lapko Anatolii, Khalota Andrii
LAW-MAKING ACTIVITY OF PUBLIC LAW ENTITIES 39

Konstantyi Oleksandr
ON THE ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO THE ACQUIS OF THE EUROPEAN UNION.....49

Melnyk Yaroslav, Perevertun Oksana
SCIENTIFIC SCHOOLS AS PARTICIPANTS IN LEGISLATIVE ACTIVITY.....56

Nazar Sofiia
FEATURES OF THE PRE-CONTRACTUAL STAGE OF CONCLUDING A MENTORING AGREEMENT.....65

TOPICAL ISSUES OF PRIVATE LAW

Vecherova Evgenia
ON THE PROPER WAYS TO PROTECT A VIOLATED RIGHT IN CASE OF MISSING THE DEADLINE FOR ACCEPTING INHERITANCE: ANALYSIS OF RECENT TRENDS IN JUDICIAL PRACTICE.....72

Karnaukh Vadym
NEGATORY ACTION: SOME ASPECTS OF DOCTRINAL UNDERSTANDING, LAW ENFORCEMENT, AND LEGAL FORECASTING 78

Kleimenova Svitlana
ON THE ISSUE OF DETERMINING THE FEATURES OF ADVERTISING AS AN OBJECT OF COPYRIGHT.....87

Trubakov Yevhen
THE RIGHT TO PRIVACY IN THE DIGITAL AGE THROUGH THE PERSPECTIVE OF FIDUCIARY DUTIES.....91

Yakubivskyi Ihor, Bulat Yevheniia
PROBLEMS OF REFORMING UKRAINIAN LEGISLATION ON UTILITY MODELS.....98

Yakushev Ihor
TERMINATION OF EMPLOYMENT FOR COMMITTING IMMORAL MISCONDUCT.....106

TOPICAL ISSUES OF PUBLIC LAW

Bilozorov Yevhen
THE ACTIVITY THEORY AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR THE COGNITION OF LAW....113

Blikhar Mariia
POLITICAL AND LEGAL PRINCIPLES AND ADMINISTRATIVE PRACTICE IN THE CONTEXT OF FORMING A LAW-GOVERNED STATE IN UKRAINE.....119

Dubina Yelyzaveta
LEGAL FRAMEWORK FOR DIGITAL TRANSFORMATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN UKRAINE: DOCTRINAL AND LEGISLATIVE ASPECTS.....127

Kolesnikova Mariia, Holokha Arina, Kucher Oleksii
PECULIARITIES OF DISCIPLINARY LIABILITY OF JUDGES, PROSECUTORS AND OTHER PUBLIC AUTHORITIES WITH SPECIAL STATUS.....134

Kuchuk Andrii, Pekarchuk Volodymyr
THE RULE OF LAW AS A META-PRINCIPLE OF CONSTITUTIONAL ORDER: GENERAL LEGAL ASPECT AND CONSTITUTIONAL INTERPRETATION LIMITS.....142

Kushakova-Kostytska Nataliia
PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: LEGAL ASPECTS.....148

Myroshnikova Anastasiia
ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE SUBJECTS ENSURING THE DIGITALIZATION OF CUSTOMS PROCEDURES: CONCEPT AND STRUCTURE.....157

Monaienko Anton
FEATURES OF TAX CONTROL OVER COMPLIANCE WITH THE RULES OF SETTLEMENT OPERATIONS AND DETERMINATION OF FINANCIAL SANCTIONS FOR THEIR VIOLATIONS.....164

Muzyka-Stefanchuk Oksana, Stefanchuk Nazar
SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS AND ECONOMIC GROWTH IN THE CONDITIONS OF THE MODERN INTERNATIONAL ORDER.....172

Soloviova Alina, Mamonov Dmytro
COMMUNITY-LED ENERGY SOLUTIONS IN WARTIME UKRAINE: LOCAL RESILIENCE, DECENTRALIZATION, AND LEGAL CHALLENGES.....182

Tokarchuk Olha
NATIONAL IDENTITY AS A FACTOR IN FORMING UKRAINE'S RESILIENCE: A LEGAL DIMENSION.....193

Tsyhanov Oleh
ORGANIZATIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS FOR MOBILIZING THE POPULATION UNDER MARTIAL LAW: ISRAEL'S EXPERIENCE AND GUIDELINES FOR DEVELOPING UKRAINE'S SECURITY LEGISLATION.....199

TOPICAL ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL EDUCATION

Melnyk Maria
SCIENCE OF THE THEORY OF LABOR LAW OF UKRAINE THROUGH THE PRISM OF CONCEPT ANALYSIS OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL STUDENT.....208

Khrishcheva Oleksandra
ENVIRONMENTAL EDUCATION IN UKRAINE: CURRENT STATE, LEGAL CHALLENGES AND DIRECTIONS OF IMPROVING THE LEGISLATION.....221

ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTIONS

Borovska Iryna
IMPROVEMENT OF SECTORAL LEGISLATION OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF DEVELOPING ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION METHODS 227

Kyrylenko Maksym
THE ESSENCE AND LEGAL NATURE OF MEDIATION IN THE ECONOMIC PROCESS OF LOCAL GOVERNMENT BODIES 235

Iakymchuk Nataliia, Savenkova Vladyslava
LEGAL FRAMEWORK AND VTDIATION PRACTICE IN ITALY: THEORETICALAND PRACTICAL POINTS 242

TOPICAL ISSUES OF CRIMINAL LAW AND PROCESS

Vandzhurak Roman
DISCRETION AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS (CURRENT PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM) 249

Shakun Vasyl, Kuznetsov Vitalii
ENCROACHMENTS UPON NATIONAL WEALTH AS A FORM OF GENOCIDE AGAINST THE UKRAINIAN PEOPLE 258

Yushchyk Olena
JUDICIAL DISCRETION IN THE MECHANISM FOR APPLYING RESTRICTIVE MEASURES OF A CRIMINAL LAW NATURE TO PERSONS WHO HAVE COMMITTED DOMESTIC VIOLENCE 271

TOPICAL ISSUES OF CRIMINALISTICS AND CRIMINAL-EXECUTIVE LAW

Dyeyev Maxym
REFORM OF THE CRIMINAL-EXECUTIVE SYSTEM OF UKRAINE 278

Kikinchuk Vasyl
PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF CRIMINALISTICS TACTICS IN THE DIRECTION OF INTEGRATING COVERT INVESTIGATION METHODS 284

Orzhynska Elvira, Predmestnikov Oleh, Ustiuzhaninova Olha
RESTORATIVE JUSTICE: GLOBAL MODELS AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE REGARDING MINORS 290

TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST

Ganus Lyudmyla
EXPERIENCE OF EU MEMBER STATES IN COMBATING GENDER-BASED VIOLENCE 300

Derkach Ihor
MECHANISM OF COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY ILLEGAL DECISIONS, ACTIONS OR OMISSIONS OF PROSECUTOR'S OFFICE: CIVIL LAW AND PROCEDURAL ASPECTS 308

Zinchenko Daniil
SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT: CONCEPT, STRUCTURE AND LEGAL CHARACTERISTICS 318

Ivasyk Stanislav
COMPLIANCE WITH THE REQUIREMENT OF NON-RETROACTIVITY OF LAW IN TIMES OF WAR: THE CASE OF UKRAINE 324

Ihnatova Anastasiia
CONSTITUTIONAL DIGITAL IDENTITY: THE ROLE OF AUTOSOMAL DNA TESTING IN DETERMINING NATIONAL AFFILIATION 334

Loianych Anton
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A SUBJECT OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS 339

Lyashko Dmytro
TEMPORAL EFFECT OF THE RESULTS OF JUDICIAL INTERPRETATION OF CRIMINAL LAW 345

Marchenko Mykola
PARTIES TO THE CIVIL LIABILITY INSURANCE CONTRACT FOR NUCLEAR DAMAGE 353

Olenyuk Andrii
THE ROLE OF MARKET STANDARDS IN THE LEGAL REGULATION OF GREEN BONDS 361

Petruk Yaroslav
CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF DEPARTMENTAL REGULATORY LEGAL ACTS OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE 370

Sydoruk Andrii
EUROPEAN STANDARDS OF LEGAL REGULATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MEDICINE AND THEIR IMPLEMENTATION IN UKRAINE 376

Khomych Ivan
IMPLEMENTATION OF THE LAW OF UKRAINE «ON ADMINISTRATIVE PROCEDURE» IN THE FIELD OF PENSION PROVISION: PROBLEMS AND PROSPECTS OF OUT-OF-COURT PROTECTION OF THE RIGHT TO A PENSIONS 384

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

УДК 351.745
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.1

ФІНАНСОВІ ОРГАНИ ЯК УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Атаманчук Наталія Іванівна,
orcid.org/0000-0002-3893-084X
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті проаналізовано правовий статус фінансових органів як учасників правотворчої діяльності відповідно до Закону України «Про правотворчу діяльність», визначено їх місце у системі суб'єктів правотворчої діяльності та правотворчої ініціативи. Особливу увагу приділено характеристиці правотворчих повноважень Міністерства фінансів України, Державної податкової служби України та Державної митної служби України, а також аналізу практики прийняття ними нормативно-правових актів. Автором здійснено аналіз звітів нормотворчої діяльності Міністерства фінансів України (ухвалених наказів у період 2017–2014 роки, у 2022 р., розроблених проектів регуляторних актів протягом 2015–2024 років), Державної податкової служби України (протягом 2022 – 2024 років), план реформування Державної митної служби України на 2024–2030 роки, що засвідчує їх активну правотворчу діяльність.

Доведено, що фінансові органи здійснюють правотворчість в межах своєї компетенції, розробляючи проекти законів, здійснюючи підготовку пропозиції та висновків до законопроектів, беручи участь у підготовці нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, а також відіграють провідну роль у підзаконній правотворчості, здійснюючи деталізацію законодавчих приписів, формуючи нормативні механізми реалізації фінансової політики та забезпечуючи практичне застосування фінансового законодавства. Розкрито основні проблеми підзаконної правотворчості у фінансовій сфері, зокрема фрагментарність нормативного регулювання, нестабільність правових приписів, колізійність норм і недостатній рівень узгодженості з правом Європейського Союзу. Наголошено на зростанні ролі фінансових органів у правотворчій діяльності в умовах європейської інтеграції, реформування законодавства та цифровізації фінансових процесів. Обґрунтовано напрями вдосконалення правотворчої діяльності фінансових органів через кодифікацію та систематизацію фінансового законодавства, посилення контролю за делегованими повноваженнями, удосконалення регуляторних процедур, юридичної техніки та підвищення якості правової експертизи нормативно-правових актів.

Ключові слова: *правотворча діяльність, правотворчість, учасники правотворчої діяльності, повноваження, підзаконні нормативно-правові акти, фінансова політика, фінансове право, фінансові органи, Міністерство фінансів України, Державна податкова служба України, Державна митна служба України.*

Atamanchuk Nataliia. Financial authorities as participants in law-making activities in Ukraine: theoretical and legal aspects

The article analyzes the legal status of financial bodies as participants in law-making activity in accordance with the Law of Ukraine "On Law-Making Activity", determines their place in the system of subjects of law-making activity and law-making initiative. Particular attention is paid to the characteristics of the law-making powers of the Ministry of Finance of Ukraine,

the State Tax Service of Ukraine and the State Customs Service of Ukraine, as well as the analysis of the practice of adopting regulatory legal acts by them. The author analyzed the reports on the regulatory activities of the Ministry of Finance of Ukraine (orders adopted in 2017–2014, in 2022, draft regulatory acts developed during 2015–2024), the State Tax Service of Ukraine (during 2022 – 2024), the reform plan of the State Customs Service of Ukraine for 2024–2030, which testifies to their active law-making activity.

It is proven that financial authorities carry out lawmaking within their competence, developing draft laws, preparing proposals and conclusions for draft laws, participating in the preparation of regulatory legal acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine, and also play a leading role in secondary legislation, detailing legislative provisions, forming regulatory mechanisms for the implementation of financial policy and ensuring the practical application of financial legislation. The main problems of secondary legislation in the financial sphere are revealed, in particular, the fragmentation of regulatory regulation, the instability of legal provisions, the conflict of norms and the insufficient level of coherence with the law of the European Union. The growing role of financial authorities in lawmaking in the context of European integration, legislative reform and digitalization of financial processes is emphasized. The directions of improving the law-making activity of financial bodies through codification and systematization of financial legislation, strengthening control over delegated powers, improving regulatory procedures, legal techniques and improving the quality of legal expertise of regulatory legal acts are substantiated.

Key words: *law-making activity, law-making, participants in law-making activity, powers, subordinate regulatory legal acts, financial policy, financial law, financial bodies, Ministry of Finance of Ukraine, State Tax Service of Ukraine, State Customs Service of Ukraine.*

Постановка проблеми. Укладення Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [1] (далі – ЄС), а також набуття статусу держави-кандидата на членство в ЄС зумовлюють необхідність системних змін у функціонуванні органів державної влади, зокрема у сфері правотворчої діяльності. У цих умовах правотворчість виступає ключовим інструментом адаптації національної правової системи до європейських стандартів, забезпечення її стабільності, узгодженості та ефективності.

Як слушно зазначає Л. Шапенко [2, с. 217], осмислення сутності, змісту та природи правотворчої діяльності органів публічного управління є важливим науково-практичним завданням, що має принципове значення для формування дієвого механізму правотворчості, а також для забезпечення зворотного зв'язку між нормативно-правовими актами та практикою їх застосування.

Варто зазначити, що фінансові органи посідають особливе місце в системі органів державної влади, оскільки безпосередньо забезпечують формування та реалізацію державної фінансової політики, а також беруть активну участь у розробленні, конкретизації та застосуванні фінансового законодавства. Міністерство фінансів України, органи податкової та митної служби, органи казначейського обслуговування та інші суб'єкти фінансового управління наділені значними повноваженнями у сфері підзаконної правотворчості, що дозволяє їм оперативно реагувати на динамічні економічні процеси та практичні потреби правозастосування.

Водночас реалізація правотворчих повноважень фінансових органів супроводжується низкою проблем теоретичного і практичного характеру. Серед них особливе місце посідають питання визначення меж делегованої правотворчості, співвідношення законів і підзаконних нормативно-правових актів, дотримання принципів верховенства права, правової визначеності та стабільності фінансового законодавства. Дослідження ролі фінансових органів як учасників правотворчої діяльності, виявлення системних недоліків їх нормативної діяльності та обґрунтування шляхів її вдосконалення є актуальним завданням сучасної фінансово-правової науки. В умовах європейської інтеграції та цифровізації фінансових процесів це зумовлює потребу переосмислення правового статусу фінансових органів, обсягу їх повноважень і процедур ухвалення нормативно-правових актів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблемних питань правотворчості в Україні знайшло своє

відображення у збірниках наукових праць «Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання» [3], «Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції» [4]; колективних монографіях «Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності» [5] та «Правотворча діяльність в Україні: європейський вектор розвитку законодавства» [6] за заг. ред. О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської. Повноваження учасників правотворчої діяльності досліджували Н. Атаманчук [7; 8], Є. Бодюл [9], А. Колодій, В. Тернавська, О. Колодій [10; 11], В. Прокопенко [12] та ін. Водночас, подальшого дослідження потребують питання участі фінансових органів у правотворчій діяльності задля формування ефективного і збалансованого фінансового законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стаття 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» [13] учасниками правотворчої діяльності визначає: суб'єктів правотворчої діяльності, суб'єктів правотворчої ініціативи, суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності та заінтересованих осіб.

Суб'єктами правотворчої діяльності, відповідно ст. 4 Закону, є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи та інші суб'єкти, наділені Конституцією України та (або) законом повноваженнями щодо прийняття (видання) нормативно-правових актів, а саме: Український народ на всеукраїнському референдумі; Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України; міністерства; інші органи державної влади та інші суб'єкти публічного права, які згідно із законом здійснюють від імені держави правотворчу діяльність та юрисдикція яких поширюється на територію України (далі – інший державний орган); Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, міністерства Автономної Республіки Крим; голови місцевих державних адміністрацій та керівники структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій; територіальна громада на місцевому референдумі; органи місцевого самоврядування [13, ст. 4].

Суб'єктом правотворчої ініціативи є орган державної влади, інший державний орган, його посадова особа, інший уповноважений суб'єкт, який відповідно до Конституції України та (або) закону чи прийнятого відповідно до них іншого нормативно-правового акта має право вносити на розгляд суб'єкта правотворчої діяльності проект нормативно-правового акта для його прийняття (видання) в порядку, встановленому законом [13, ст. 4].

Варто зазначити, що фінансові органи є учасниками правотворчої діяльності та здійснюють правотворчу діяльність в межах своєї компетенції, розробляючи проекти законів, здійснюючи підготовку пропозиції та висновків до законопроектів, беручи участь у підготовці нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України. Окрім того, такі фінансові органи як Міністерство фінансів України, Державна казначейська служба України, Державна податкова служба України, Державна митна служба України, Державна аудиторська служба України та інші видають підзаконні нормативно-правові акти для реалізації законів та забезпечення фінансової політики держави, відповідно до Закону України «Про правотворчу діяльність».

Міністерство фінансів України (далі – Мінфін) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України. Основи правового статусу визначені Конституцією України [14], Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» [15] та Положенням про Міністерство фінансів України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 375 [16]. Мінфін наділений повноваженнями щодо формування та реалізації державної фінансової політики, що охоплює бюджетні, податкові, митні та боргові відносини. У зв'язку з цим міністерство має правову компетенцію щодо підготовки проєктів законів, постанов, розпоряджень Кабінету Міністрів України, а також власних нормативно-правових актів.

Зокрема, Мінфін наділений повноваженнями узагальнювати практику

застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляти пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та в установленому порядку вносити їх на розгляд Кабінету Міністрів України; розробляти проекти законів та інших нормативно-правових актів з питань, що належать до його компетенції; здійснювати підготовку та подання Кабінетові Міністрів України пропозицій щодо застосування, скасування та внесення змін до спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), що вносяться Кабінетом Міністрів України на розгляд Ради національної безпеки і оборони України відповідно до Закону України «Про санкції», та брати участь у формуванні, реалізації та моніторингу ефективності державної санкційної політики з питань, що належать до його компетенції; погоджувати проекти законів, які надходять на погодження від інших міністерств та центральних органів виконавчої влади, готувати у межах повноважень, передбачених законом, висновки і пропозиції до проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, внесених на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; готувати у межах повноважень, передбачених законом, зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентові України; здійснювати нормативно-правове регулювання у фінансовій, бюджетній, податковій, митній сферах, у сфері адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового та митного законодавства, у сфері контролю за трансфертним ціноутворенням, а також законодавства з питань сплати єдиного внеску та ін. [16].

Варто зазначити, що на виконання вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [17] Мінфін на офіційній сторінці в мережі Інтернет за адресою: https://mof.gov.ua у рубриці «Законодавство» розділі «Проекти регуляторних актів для обговорення» щорічно оприлюднює розроблені проекти. Зокрема, у 2015 році було підготовлено 118, у 2016 – 50, 2017 – 29, 2018 – 29, 2019 – 37, 2020 – 64, 2021 – 42, 2022 – 15, 2023 – 23, 2024 – 28, 2025 – 38 регуляторних актів [18].

План діяльності Міністерства фінансів України з підготовки проєктів регуляторних актів на 2026 рік, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 15 грудня 2025 року № 630 передбачає розробку 20 наступних документів, а саме: 18 проєктів наказів Міністерства фінансів України «Про внесення Змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства фінансів України з питання застосування реєстраторів розрахункових операцій та/або програмних реєстраторів розрахункових операцій»; «Про затвердження Змін до Положення про форму та зміст розрахункових документів / електронних розрахункових документів»; «Про затвердження змін до Порядку формування плану-графіка проведення документальних планових перевірок платників податків»; «Про затвердження Змін до Порядку проведення перевірок з контролю якості аудиторських послуг та інших перевірок»; «Про затвердження Змін до Порядку складання іспитів при атестації аудиторів»; «Про затвердження Змін до Порядку безперервного професійного навчання аудиторів»; «Про внесення змін до наказу Міністерства фінансів України від 28 грудня 2022 року № 465»; «Про затвердження порядків щодо застосування та оприлюднення Міністерством фінансів України заходів впливу до суб'єктів первинного фінансового моніторингу»; «Про внесення змін до Порядку обміну електронними документами з контролюючими органами»; «Про затвердження Змін до Порядку розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Державній податковій службі України та її територіальних органах»; «Про внесення змін до Порядку інформаційної взаємодії Державної податкової служби України, її територіальних

органів, Державної казначейської служби України, її територіальних органів, місцевих фінансових органів у процесі повернення (перерахування) платникам податків помилково та/або надміру сплачених сум грошових зобов'язань та пені»; «Про затвердження Порядку видачі та обліку свідоцтв про допущення дорожніх транспортних засобів до перевезення товарів під пломбами»; «Про затвердження Змін до Порядку реалізації положень Митної конвенції про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки МДП (Конвенції МДП) 1975 року та Інструкції про заповнення книжки МДП»; «Про внесення змін до Порядку реалізації положень Конвенції про процедуру спільного транзиту на території України»; «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства фінансів України»; «Про внесення змін до наказу Міністерства фінансів України від 29 червня 2023 року № 355»; «Про внесення змін до Порядку проведення конкурсу з визначення уповноваженого банку на здійснення розрахунків з державним бюджетом за митними платежами»; «Про затвердження Порядку виконання митних формальностей щодо товарів і автомобільних транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон України у пунктах пропуску для автомобільного сполучення через державний кордон»; 2 проєкти постанов Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2019 року № 408» та «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 21 травня 2012 р. № 451» [19].

Окрім того, Мінфін щорічно оприлюднює інформацію щодо підготовлених наказів, а саме: у 2017 році було 22 накази, 2018 – 48, 2019 – 65, 2020 – 80, 2021 – 107, 2022 – 106, 2023 – 173, 2024 – 205, 2025 – 218 [20].

Таким чином, Мінфін має широкі правотворчі повноваження у формуванні та реалізації державної фінансової, бюджетної, податкової та митної політики, розробляючи проекти законів, нормативно-правових актів, вносячи пропозиції щодо вдосконалення законодавства, а також погоджуючи акти інших органів, що стосуються фінансової сфери, забезпечуючи при цьому контроль за дотриманням бюджетного законодавства та здійснюючи внутрішній фінансовий контроль.

Державна податкова служба України (далі – ДПС України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну податкову політику, державну політику з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. ДПС у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства [21].

Стратегічним планом на 2025–2030 роки [22] ДПС України затверджено як повністю транспарентною, сучасною та технологічною податковою службою, яка надає якісні та зручні послуги платникам, ефективно адмініструє податки, збори та платежі і виявляє нетерпимість до корупції. Варто зазначити, що однією із стратегічних цілей є забезпечення адаптації законодавства України до законодавства ЄС та виконання міжнародних зобов'язань України в частині податкового адміністрування, зокрема, приведення законодавства України у відповідність з актами права ЄС щодо акцизного податку та податку на додану вартість.

Зауважимо, що на сьогодні існує потреба подальшого реформування ДПС України, а також оновлення нормативного регулювання, завдань, повноважень та стандартів функціонування. В цьому аспекті важливого значення набуває напрям правотворчої діяльності ДПС України, що реалізується через закріплені в законодавстві повноваження, що визначають завдання і функції, покладені на контролюючі органи.

Функціями податкових органів, що закріплені у пп. 19-1.1.25, 19 1.1.30, 19-1.1.31 п. 19-1.1 ст. 19-1 Податкового кодексу України (далі – ПК України), є: розробка та надання пропозицій щодо нормативно-правових актів з питань, що належать до компетенції контролюючих

органів; розробка пропозицій до проектів міжнародних договорів України з питань оподаткування та забезпечення виконання укладених міжнародних договорів; надання центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, узагальненої практики застосування законодавства з питань оподаткування, законодавства з питань сплати єдиного внеску [23].

Згідно пп. 191.1.25 п. 191.1 ст. 19 ПК України [23] та п. 3.1 та п. 3.3 розділу III Порядку взаємодії Міністерства фінансів України з центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 29 грудня 2011 року № 1789 [24], а також до п. 4 Положення про Державну податкову службу України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 227 [21], всі проєкти законодавчих та інших нормативно-правових актів, що належать до сфери діяльності ДПС, в установленому порядку направляються до Міністерства фінансів України.

У Положенні про Державну податкову службу України визначено такі завдання ДПС як: внесення в установленому порядку на розгляд Міністра фінансів пропозицій щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади, наказів Мінфіну, а також подання Міністрові фінансів на погодження позицію щодо проектів нормативно-правових актів, розробниками яких є інші центральні органи виконавчої влади; розробка проектів законів України, проектів актів Президента України, Кабінету Міністрів України, проектів наказів Мінфіну та пропозицій щодо інших нормативно-правових актів з питань, що належать до сфери діяльності ДПС, та в установленому порядку подання їх Міністру фінансів; розробка та подання пропозицій щодо форм податкових декларацій (розрахунків), звітності та інших документів [21].

Так, у 2022 році, з метою приведення у відповідність до чинного законодавства, забезпечення збалансованості та спрощення податкового законодавства, ДПС України проведено роботу щодо підготовки, доопрацювання та супроводження 93 проєктів нормативно-правових актів: 5% закони, 14% постанови КМУ, 81 % накази Мінфіну [25]. У 2023 році ДПС України проведено роботу щодо підготовки, доопрацювання та супроводження 118 проєктів нормативно-правових актів: 11% закони України, 24% Акти Кабінету Міністрів України, 65% Накази Мінфіну [26]. У 2024 році ДПС України проведено роботу щодо підготовки, доопрацювання та супроводження 107 проєктів нормативно-правових актів: 8% Закони України, 28% акти КМУ, 64 % накази Мінфіну [27].

Робота ДПС України з законопроєктами, що зареєстровані у Верховній Раді України протягом 2022-2024 р.р.

Вид роботи:	2022	2023	2024
Підготовлено пропозиції до проєктів законів України	121	154	132
Підготовлено пропозиції щодо впливу законопроєкту на показники бюджету	102	86	70

Джерело: Побудовано автором за даними [25; 26; 27].

Державна митна служби України (далі – Держмитслужба) є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів. Держмитслужба у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України і постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, Положенням про Держмитслужбу, наказами Мінфіну та іншими нормативно-правовими актами [28].

Відповідно до ч. 1 ст. 23 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI центральний орган виконав-

чої влади у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України та наказів міністерств видає накази організаційно-розпорядчого характеру та накази, які є адміністративними актами, організовує та контролює їх виконання [15].

Зауважимо, що правотворча діяльність Держмитслужби деталізується зазначеним Законом України, а також Положенням про Держмитслужбу [28], яке основними завданнями Держмитслужби визначає: 1) узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до компетенції Держмитслужби, внесення в установленому порядку на розгляд Міністра фінансів пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади, наказів Мінфіну, а також подання Міністрові фінансів для погодження позицію щодо проектів нормативно-правових актів, розробниками яких є інші центральні органи виконавчої влади; 2) розробка проектів законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, наказів Мінфіну з питань, що належать до компетенції Держмитслужби, та в установленому порядку подання їх Міністрові фінансів [28].

Відповідно до п. 3.1 та п. 3.3 розділу ІІІ Порядку взаємодії Міністерства фінансів України з центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 29 грудня 2011 року № 1789 [23], а також до п. 4 Положення про Держмитслужбу [28], всі проєкти законодавчих та інших нормативно-правових актів, що належать до сфери діяльності Держмитслужби, в установленому порядку направляються до Міністерства фінансів України.

Національна стратегія доходів до 2030 року визначає «необхідність переосмислення засад та шляхів діяльності Держмитслужби, яка є невід'ємною складовою органів державної влади України, що забезпечує стан економічної та безпекової стабільності в країні» [29, с. 109].

План реформування Державної митної служби України на 2024–2030 роки, затверджений наказом Державної митної служби України від 24.05.2024 р. № 686 [30] передбачає гармонізацію митного законодавства України до законодавства ЄС, шляхом забезпечення розробки та прийняття нового Митного кодексу України (участь у межах компетенції в супроводженні проєкту Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу» реєстр. № 10411 від 16.01.2024 р.; участь у заходах та роботі робочих груп з питань розроблення нового Митного кодексу України; розроблення пов'язаних нормативно-правових актів для забезпечення реалізації нового Митного кодексу України); законодавчого регулювання питань, не охоплених Митним кодексом ЄС (забезпечення приведення діючих нормативно-правових актів Мінфіну у відповідність до законів, розроблення та надсилання пропозицій Мінфіну, розроблення пов'язаних нормативно-правових актів тощо); отримання висновку Європейської комісії про відповідність законодавства України митному законодавству ЄС.

Процес планування правотворчої діяльності митними органами, розробка та надання пропозицій щодо нормативно-правових актів з питань, що належать до їх компетенції, а також здійснення правового моніторингу є досить важливим і потребує подальшого вивчення в умовах сьогодення. Вироблення науково обґрунтованих шляхів удосконалення правотворчої діяльності митних органів сприятиме впорядкуванню правотворчості, посиленню взаємодії між її учасниками у процесі підготовки нормативно-правових актів, а також контролю за їх реалізацією, забезпеченню участі громадянського суспільства у правотворчій діяльності та якості митного та податкового законодавства України. Оскільки, реформування законодавства з дотриманням вимог, закладених у міжнародно-правових документах залишається пріоритет-

ним завданням правотворчої діяльності в умовах отримання нашою державою статусу кандидата на членство в ЄС.

Аналізуючи питання гармонізації законодавства України щодо адміністрування митних платежів з правом Європейського Союзу, було наголошено на необхідності подальшого реформування митного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів, що відбуваються в державі [31, с. 271]. Вважаємо, що основними завданнями митних органів на сьогодні є формування та удосконалення митного законодавства відповідно до вимог міжнародних стандартів, а також подальша гармонізація нормативно-правових актів з вимогами ЄС та створення прозорих механізмів митного адміністрування.

Слушно зазначають М. Смолярова та М. Дєєв про те, що процес гармонізації залишається незавершеним і потребує подальших зусиль у частині системного оновлення підзаконних актів, підвищення правозастосовної якості нормативних норм та забезпечення їх єдності з європейським митним простором [32, с. 37].

На Держмитслужбу як суб'єкта правотворчої ініціативи, уповноваженого вносити на розгляд суб'єктів правотворчої діяльності проєкти підготовлених нормативно-правових актів, покладається відповідальність за своєчасність і результативність підготовки та подання законопроєктів й інших нормативно-правових актів, необхідних державі на сучасному етапі її розвитку.

Таким чином, основними аспектами правотворчих повноважень Держмитслужби є: видання наказів, які є обов'язковими до виконання всіма митними органами, та інших відомчих актів для регулювання митних процедур, контролю та забезпечення митної безпеки; розробка та втілення державної митної політики, що включає нормотворчі механізми для її ефективного функціонування; контроль за діяльністю підпорядкованих митних органів, забезпечення єдиного підходу до виконання законодавства; затвердження інструкцій, положень та методичних рекомендацій щодо застосування митного законодавства, митного контролю, оформлення, адміністрування митних платежів тощо.

Висновки. Правотворча діяльність фінансових органів України є одним із ключових чинників формування та реалізації державної фінансової політики і забезпечення функціонування бюджетної, податкової та митної систем. Її специфіка визначається предметом фінансово-правового регулювання, публічно-владним характером управлінських повноважень та необхідністю оперативного реагування на соціально-економічні зміни.

Фінансові органи як учасники правотворчої діяльності здійснюють правотворчість в межах своєї компетенції, розробляючи проекти законів, здійснюючи підготовку пропозиції та висновків до законопроектів, беручи участь у підготовці нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України. Окрім того, такі фінансові органи як Міністерство фінансів України, Державна казначейська служба України, Державна податкова служба України, Державна митна служба України відіграють провідну роль у підзаконній правотворчості, здійснюючи деталізацію законодавчих приписів, формуючи нормативні механізми реалізації фінансової політики та забезпечуючи практичне застосування фінансового законодавства, відповідно до Закону України «Про правотворчу діяльність».

Разом із тим сучасний стан правотворчої діяльності фінансових органів характеризується низкою проблемних аспектів, пов'язаних із надмірною кількістю підзаконних актів, нестабільністю нормативного регулювання, колізійністю правових норм і недостатнім рівнем їх узгодженості з правом Європейського Союзу. Це об'єктивно зумовлює необхідність удосконалення як процедур правотворчості, так і якості прийнятих нормативно-правових актів.

Визначальним напрямом розвитку правотворчої діяльності фінансових органів має стати посилення її системності, прозорості та відповідності європейським стандартам. До пріоритетних шляхів удосконалення належать кодифікація та систематизація фінансового законодавства, посилення парламентського контролю за делегованими правотворчими повноваженнями, удосконалення регуляторних процедур, зокрема оцінки впливу норма-

тивних актів на бізнес і державні фінанси, стандартизація юридичної техніки, а також цифровізація процесів правотворчості. Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання у фінансовій сфері, зміцненню фінансової системи держави та забезпеченню належного рівня правової визначеності в умовах європейської інтеграції України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

2. Шапенко Л.О. Зміст та природа правотворчості органів публічного управління. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 217-220. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/55.

3. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.

4. Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції: збірник наукових праць / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Київ: Алерта, 2024, 248 с.

5. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Київ: Алерта, 2023. 268 с.

6. Правотворча діяльність в Україні: європейський вектор розвитку законодавства: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Київ: Алерта, 2025. 284 с.

7. Атаманчук Н.І. Правотворча діяльність органів Державної податкової служби України: теоретико-правові аспекти. *Нове українське право. 2024. Вип. 2. С. 42–49. DOI* https://doi.org/10.51989/NUL.2024.2.6.

8. Атаманчук Н.І. Правотворча діяльність Державної митної служби України в умовах реалізації економічної функції держави. *Актуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу (м. Київ, 13 березня 2025 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2025.* С. 9–12.

9. Бодюл Є.М. Теоретико-правові аспекти визначення суб'єктного складу правового моніторингу в Україні. *Нове українське право*. 2023. Вип. 4. С. 52–57. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.7.

10. Колодій А. М., Тернавська В. М., Колодій О. А. Учасники правотворчої діяльності: нормативні та доктринальні аспекти розуміння в Україні. *Нове українське право. 2025. Вип. 1. С. 33–41. DOI:* https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.4.

11. Колодій А. М., Тернавська В. М., Колодій О. А. Правотворчість Українського народу як форма реалізації конституційно-правової політики держави. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №1. С. 64–90. https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-1-64

12. Prokopenko V. Нормотворча діяльність Державної митної служби України. *Адміністративне право і процес. 2019. 2 (2). 78-83.* https://applaw.net/index.php/journal/article/view/620.

13. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n59.

14. Конституція України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

15. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#n217

16. Положення про Міністерство фінансів України: постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 року № 375. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2014-%D0%BF#Text.

17. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 року № 1160-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text.

18. Проекти регуляторних актів для обговорення. Офіційний веб сайт Міністрерства фінансів України. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/proekti-aktiv-dlja-obgovorennja.

19. План діяльності Міністерства фінансів України з підготовки проєктів регуляторних актів на 2026 рік: наказ Міністерства фінансів України від 15 грудня 2025 року № 630. URL: https://www.mof.gov.ua/storage/files/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD%202026_merged.pdf.

20. Постанови та Накази. Офіційний веб сайт Міністерства фінансів України. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/postanovi.

21. Положення про Державну податкову службу України: постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#n15.

22. Про затвердження місії та Стратегічного плану Державної податкової служби України на 2025 – 2030 роки (із змінами): наказ Державної податкової служби України від 21 лютого 2025 року № 150. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/nakazi-pro-diyalnist/79393.html.

23. Податковий кодекс України: Закон України від 02 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n5748.

24. Порядок взаємодії Міністерства фінансів України з центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України: наказ Міністерства фінансів України від 29 грудня 2011 року № 1789. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-12#Text.

25. Публічний звіт ДПС 2022. Офіційний веб сайт Державної податкової служби України. URL: https://tax.gov.ua/data/files/292923.pdf.

26. Публічний звіт ДПС 2023. Офіційний веб сайт Державної податкової служби України. URL: https://tax.gov.ua/data/files/429294.pdf.

27. Публічний звіт ДПС 2024. Офіційний веб сайт Державної податкової служби України. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/plani-ta-zviti-roboti-/888084.html.

28. Положення про Державну митну службу України: постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 227. URL: https://customs.gov.ua/polozhennia.

29. Національна стратегія доходів до 2030 року. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf.

30. Про затвердження Плану реформування Державної митної служби України на 2024– 2030 роки: наказ Державної митної служби України від 24 травня 2024 року № 686. URL: https://customs.gov.ua/plani-ta-zviti-roboti.

31. Атаманчук Н.І. Гармонізація законодавства України щодо адміністрування митних платежів з правом Європейського Союзу. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* 2025. № 87. Ч. 2. С. 267–273. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.40.

32. Смолярова М. Л., Дєєв М. В. Імплементація правових засад митної політики ЄС у законодавство України: сучасний стан та перспективи. *Правова позиція.* 2025. № 3 (48). С. 34–38. DOI https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-3.6.

33. Атаманчук Н.І. Місце та роль підзаконних нормативно-правових актів в системі чинного законодавства України. *Нове українське право*. 2024. Вип. 3. С. 69–79. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2024.3.8

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.132:342.4.565.2(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.2

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ НЕЗВОРОТНОСТІ ДІЇ ЗАКОНІВ У ЧАСІ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ДЕРЖАВИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Борденюк Василь Іванович,
http://orcid.org/0000-0002-1613-7461
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті на основі аналізу положень Конституції та законів України, актів Конституційного Суду України (далі – КСУ) розкрито зміст проголошеного в статті 58 Конституції України принципу незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів у часі та його співвідношення з іншими конституційними принципами, зокрема, з принципами верховенства права та недопустимості звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод людини при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, який є одним із запобіжників надання законам зворотної дії в часі. В результаті такого аналізу обґрунтовано висновки, відповідно до яких: 1) принцип незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів у часі, як складова принципу верховенства права, повинен поширюватися не тільки на фізичних осіб, а й на юридичних осіб; 2) при оцінці законів на їх відповідність вимогам статті 58 Конституції слід виходити не стільки зі змісту приписів їх прикінцевих положень, скільки зі змісту нормативних положень основної частини законів; 3) надання законам зворотної дії в часі можливе лише у разі, якщо вони не погіршують правове становище особи, тобто не встановлюють чи не посилюють юридичну відповідальність, не скасовують і не обмежують існуючі права і свободи; 4) принцип незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів у часі є одним із чинників стійкості (стабільності) законодавства України, яка є складовою стійкості держави. Крім того, за результатами аналізу висновків КСУ на законопроєкти про внесення змін до Конституції України про відповідність їх вимогам статей 157 і 158 Конституції констатовано, що у переважній більшості його висновків питання відповідності таких законопроєктів вимогам ст. 58 Конституції залишилися поза межами відповідної оцінки з його боку.

Ключові слова: *принцип незворотності дії закону в часі, закон, нормативно-правовий акт, принцип верховенства права, Конституційний Суд України, стійкість держави.*

Bordeniuk Vasyl. Some problems of implementing the principle of irreversibility of laws in time in the context of ensuring state stability: theory and practice of legal acts

Based on an analysis of the provisions of the Constitution and laws of Ukraine, as well as acts of the Constitutional Court of Ukraine (hereinafter referred to as the CCU), this article reveals the meaning of the principle of irreversibility of laws and other normative legal acts in time, as proclaimed in Article 58 of the Constitution of Ukraine, and its relationship with other constitutional principles, in particular, the principles of the rule of law and the inadmissibility of narrowing the content and scope of existing human rights and freedoms when adopting new laws or amending existing laws, which is one of the safeguards against giving laws retroactive effect. As a result of this analysis, the following conclusions are justified: 1) the principle of the irreversibility of the effect of laws and other normative legal acts in time, as a component of the principle of the rule of law, should apply not only to individuals but also to legal entities; 2) when assessing laws for their compliance with the requirements of Article 58 of the Constitution, one should proceed not so much from the content of the provisions of their final provisions as from the content of the normative provisions of the main part of the laws; 3) giving laws

retroactive effect is possible only if they do not worsen the legal situation of a person, i.e., they do not establish or increase legal liability, and do not abolish or restrict existing rights and freedoms; 4) the principle of the irreversibility of the effect of laws and other normative legal acts in time is one of the factors of the stability of Ukrainian legislation, which is a component of the stability of the state. In addition, based on the results of the analysis of the Constitutional Court's conclusions on draft laws amending the Constitution of Ukraine regarding their compliance with the requirements of Articles 157 and 158 of the Constitution, it was found that in the vast majority of its conclusions, the issue of the compliance of such draft laws with the requirements of Article 58 of the Constitution remained outside the scope of its assessment.

Key words: *principle of irreversibility of the law in time, law, normative legal act, principle of the rule of law, Constitutional Court of Ukraine, stability of the state.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальне безпекове середовище характеризується високим рівнем турбулентності, що супроводжується виникненням численних загроз і викликів у політичній, економічній, соціальній, екологічній та інших сферах суспільного життя, протидія та запобігання яким є завданням всіх держав. Не є винятком у цьому сенсі й українська держава, перед якою також постало завдання протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам і викликам та ще й в умовах повномасштабній військовій агресії з боку РФ. При цьому виконання цього завдання сьогодні пов'язується зі зміцненням національної стійкості [1, с.7; 2, с. 223], під якою в Концепції забезпечення національної стійкості, затвердженої Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021, розуміється «здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій», хоча цим її зміст не вичерпується.

Формування державної політики у сфері забезпеченні національної стійкості потребує здійснення комплексу організаційно-правових, фінансових, культурно-виховних та інших заходів, серед яких особливої ваги набувають питання нормативно-правового забезпечення національної стійкості. Адже у сучасних умовах мета, завдання та принципи національної стійкості визначаються здебільшого у затверджених главою держави або урядом відповідних стратегіях, концепціях, планах і т. ін., які не є нормативно-правовими актами. Вони за своєю юридичною природою є документами, які в ст. 22 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX визначаються як документи публічної політики (документи юридичного прогнозування), що розробляються з метою визначення перспективного правового регулювання суспільних відносин, підвищення ефективності планування правотворчої діяльності, уніфікації та систематизації законодавства України (ч. 1). При цьому нормативно-правове забезпечення національної стійкості має здійснюватися на основі відповідних конституційних норм-принципів, серед яких провідна роль належить загальновизнаному принципу незворотності дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, який є одним із чинників правової стійкості держави, яка є складовою національної стійкості.

Стан дослідження проблеми. Питання дії законів та інших нормативно-правових актів у часі тому чи іншому аспекті досліджували Р.М. Абрамович, Р.О. Гаврилюк, С.А. Ільченко, А. М. Колодій, М.І. Козюбра, В.В. Кузнецов, В.О. Панкратова, Ю.А. Пономаренко, О.В. Пушняк, П.М. Рабінович, М.О. Теплюк, О.І. Ющик та багато інших авторів. Утім це не виключає необхідності подальшого теоретичного осмислення цього загальновизнаного принципу права, оскільки практика його реалізації засвідчила наявність певних проблем, які поки що залишаються поза межами відповідних досліджень.

Метою цієї статті є теоретичне обґрунтування на основі науково-критичного аналізу практики реалізації принципу неприпустимості зворотної дії законів та інших нормативно-правових актів рекомендацій, спрямованих на забезпе-

ченні стабільності законодавства України як одного із чинників стійкості держави та суспільства.

Виклад основного матеріалу. Ідея незворотності дії закону в часі, яка формувалася поступово та мала свої етапи, вперше дістала нормативно-правове закріплення в римському праві у вигляді принципів «nullum crimen sine lege» (ніякого покарання без закону) та «nulla poena sine lege» (ніякого злочину без закону), як механізм протидії необмеженій волі консулату та сенату [3, с. 33–35; 4, с. 372].

У сучасних умовах принцип незворотності дії закону в часі закріплений у Загальній декларації прав людини (1948 р.), в якій передбачено, що ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину (ч. 2 ст. 11), Аналогічного змісту положення містяться Конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 р. (ст. 7) та в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. (ст.15).

В Україні цей принцип закріплений у ст. 58 Конституції України, в якій визначено, що: «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи» (ч. 1); «ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення» (ч. 2). Крім того, цей зафіксований у Кримінальному кодексі України (ст.5), Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст. 8), Господарському процесуальному кодексі України (ст. 3), Цивільному процесуальному кодексі України (ст. 3), Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 5), Кодексі адміністративного судочинства України (ст. 3) та інших законодавчих актах України.

Положення ст. 58 Конституції України, не зважаючи на те, вони розміщені в її розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», за функціональним призначенням у механізмі правового регулювання є конституційними нормами-принципами, що визначають вихідні засади правотворчої та правозастосовної діяльності всіх органів публічної влади. Вони перебувають у системному зв'язку з усіма конституційними нормами-принципами, що визначають засади конституційного ладу України,

Крім того, вони перебувають у системному зв'язку з положеннями ст. 22 Конституції України, згідно з якими: конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані (ч. 2); при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ч. 3), ст. 64, згідно з якою конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1), ч. 5 ст. 94 Конституції України, згідно з якою «закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування», а також з положеннями законів України, що визначають порядок набрання інших нормативно-правових актів.

Тому при оцінці законів на відповідність вимогам ст. 58 Конституції України слід виходити не стільки зі змісту приписів їх прикінцевих положень про набрання ними чинності, скільки з реального змісту відповідних положень основної частини законів. Якщо вони спрямовані на погіршення правового становища особи шляхом звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, зафіксованих у законі, то такі закони або їх окремі положення треба розцінювати як такі, що мають зворотну дію в часі.

Зокрема, такий характер властивий Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» від 08.04.2014 № 1188-VII, в якому визначались правові та організаційні засади проведення спеціальної перевірки суддів судів загальної юрисдикції з метою притягнення їх до дисциплінарної відповідальності і звільнення з посади у зв'язку

з порушенням присяги у разі прийняття ними одноособово або у колегії суддів рішень про обмеження прав громадян на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій в Україні тощо «у період з 21 листопада 2013 року до дня набрання чинності цим Законом». Тобто за цим Законом судді підлягали перевірці та притягненню до відповідальності, включаючи звільнення, за дії, які мали місце до прийняття цього Закону, що, суперечить ст. 58 Конституції України.

Загальновизнаний принцип незворотності дії закону та інших нормативно-правових актів у часі є одним із складників принципу верховенства права, який дістав офіційне визнання як на міжнародному, так і на національному рівнях. Зокрема, на міжнародному рівні положення відповідного змісту містяться в Статуті Ради Європи, згідно з яким кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією (ст. 3), в Європейській Конвенції з прав людини, яка визнала принцип верховенства права частиною спільної спадщини членів Ради Європи, що підписали цю Конвенцію. При цьому у згаданих міжнародно-правових актах відсутнє визначення поняття верховенства права, у зв'язку з чим вихідне значення для з'ясування його змісту мають правові позиції Європейського суду з прав людини, який інтерпретує цей принцип як верховенство прав і свобод людини, що властивий усім статтям згаданої Конвенції.

В Україні цей принцип закріплений у ч. 1 ст. 8 Конституції, згідно з якою «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». При цьому обов'язок відповідних органів публічної влади та їх посадових і службових осіб керуватися у своїй діяльності цим принципом встановлений також у відповідних положеннях Конституції України (ч. 1 ст. 129 та ч. 2 ст. 147) та в понад 80 законах України. Проте ні Конституція, ні закони України, в яких вживається словосполучення «верховенство права», не містять визначення цього поняття.

Відповідного змісту орієнтири щодо розуміння цього поняття містяться в Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 8) та КАС України (ст. 6), а також у Законі «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII (ст. 4), в яких принцип верховенства права зводиться до верховенства (пріоритету0 прав і свобод людини і громадянина, що визначають зміст та спрямованість діяльності держави, хоча цим зміст принципу верховенства права не вичерпується, У в'язку з чим це питання вирішується переважно на науковому (доктринальному) рівні. Втім, попри значну кількість публікацій з цієї проблематики, в сучасній юридичній науці спостерігаються суттєві розбіжності щодо розуміння принципу верховенства права, які, до речі, дістали відображення в офіційному визначенні цього поняття, яке міститься в Рішенні КСУ від 02.11 2004 № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання), в якому простежується намагання поєднати позитивістську та природно-правову концепції верховенства права. Зокрема, в цьому Рішенні КСУ, посилаючись на ч.1 ст. 8 Конституції України, з одного боку, визначив верховенство права як «панування права в суспільстві», яке «вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо», а з іншого – дійшов висновку про те, що «одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» (абзац другий підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини).

В результаті чого КСУ в наступному положенні згаданого вище Рішення дійшов висновку, що «таке розуміння права не дає підстав для його ототож-

нення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» (абзац третій підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини).

Аналогічного змісту висновок КСУ сформулював у Рішенні від 01.04.2008 № 4-рп (справа про Регламент Верховної Ради України), в якому він пов'язав принцип верховенство права з принципом «верховенства закону у системі нормативно-правових актів», який, проте, за своїм змістом має бути проникнутий передусім «ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» (абзаци перший і другий підпункту 4.2 пункту 4 мотивувальної частини).

Таким чином, зі змісту наведених вище положень випливає, що КСУ пов'язує верховенство права з верховенством тих законів, які в юридичній науці кваліфікуються як правові, що «проникнуті ідеями соціальної справедливості, свободи та рівності», хоча такий поділ законів виглядає вразливим як у практичному, так і в теоретичному відношеннях. Оскільки такі підходи КСУ до визначення поняття верховенства права мають занадто абстрактний характер і не містять чітких теоретичних орієнтирів для їх використання в практиці правотворчої та правозастосовної діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб.

Виходячи з сучасних державно-правових реалій, під верховенством права, на нашу думку, слід розуміти верховенство норм Конституції та законів України, а також інших нормативно-правових актів у системі соціальних норм, що зумовлено насамперед верховенством державної влади щодо будь-якої іншої суспільної влади всередині країни та її незалежність від будь-якої іншої влади поза її межами. Адже за своєю природою закони та нормативно-правові акти є формами реалізації публічної влади, джерелом якої є народ.

Такий підхід до розуміння верховенства права випливає зі змісту ч. 2 ст. 8 Основного Закону України, згідно з якою «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй», а також із багатьох інших її положень, в яких містяться численних посилань і відсилань до законів, що, на думку В. Шаповала, свідчить «про непряму фіксацію в її тексті принципу верховенства закону» [6, с. 5-7].

Верховенство Конституції в системі законодавства України зумовлено тим, що вона є актом установчої влади Українського народу, в якому закріплені принципи, що становлять зміст сучасного конституціоналізму. До таких принципів належить закріплений у ст. 58 Конституції принцип незворотності дії законів та інших нормативно-правові актів у часі, який у сучасних умовах розглядається як складник принципу правової визначеності, який своєю чергою є одним із обов'язкових елементів принципу верховенства права.

За змістом відповідних положень доповіді Венеційської комісії «Верховенство права», схваленої на її 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 р, принцип незворотності дії законів означає: що держава зобов'язана дотримуватись законів (the laws), які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю», що «закон має бути, за можливості, проголошений наперед – до його застосування, та має бути передбачуваним щодо його наслідків» (пункт 44); що зворотна дія [юридичних норм] … суперечить принципові юридичної визначеності, принаймні у кримінальному праві (ст. 7 ЄКПЛ), позаяк суб'єкти права повинні знати наслідки своєї поведінки; що це також стосується і цивільного та адміністративного права – тією мірою, що негативно впливає на права та законні інтереси [особи] (пункт 46); що «держава загалом повинна дотримуватись взятих на себе певних зобов'язань,

виконувати покладені на неї певні функції чи виголошені нею перед людьми певні обіцянки (поняття «законних очікувань») (пункт 48). [7, с. 178–179] .

На неприпустимість зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів неодноразово наголошував у відповідних рішеннях КСУ. Зокрема, у Рішенні від 13.05.1997 № 1-зп/1997 (справа щодо несумісності депутатського мандата) він сформулював правову позицію, згідно з якою передбачений статтею 58 Конституції України принцип незворотності дії в часі законів та інших нормативно-правових актів означає, що: 1) вони поширюють свою дію тільки на ті відносини, які виникли після набуття законами чи іншими нормативно-правовими актами чинності; 2) закріплення названого принципу на конституційному рівні є гарантією стабільності суспільних відносин, у тому числі відносин між державою і громадянами, породжуючи у громадян впевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього закону чи іншого нормативно-правового акта; 3) принцип незворотності дії в часі поширюється також на Конституцію, яка є Основним Законом держави (Преамбула Конституції України); 4) виняток з цього принципу допускається лише у випадках, коли закони та інші нормативно-правові акти пом’якшують або скасовують відповідальність особи (частина перша статті 58 Конституції України) (абзаци перший-четвертий пункту 5 мотивувальної частини).

При цьому КСУ в іншому Рішенні від 09.02.1999 № 1-рп/99 (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) сформулював правову позицію, що: «дію нормативно-правового акта в часі треба розуміти так, що вона починається з моменту набрання цим актом чинності і припиняється з втратою ним чинності, тобто до події, факту застосовується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого вони настали або мали місце» (абзац другий пункту 2 мотивувальної частини).

При цьому КСУ також дійшов висновку, що положення частини першої статті 58 Конституції України про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів у випадках, коли вони пом’якшують або скасовують відповідальність особи, стосується фізичних осіб і не поширюється на юридичних осіб. Але це не означає, що цей конституційний принцип не може поширюватись на закони та інші нормативно-правові акти, які пом’якшують або скасовують відповідальність юридичних осіб. Проте надання зворотної дії в часі таким нормативно-правовим актам може бути передбачено шляхом прямої вказівки про це в законі або іншому нормативно-правовому акті. (абзаци третій, четвертий пункту 3 мотивувальної частини).

Такі підходи щодо розуміння принципу незворотності законів та інших нормативно-правових актів дістали відображення в багатьох інших рішеннях КСУ. Зокрема, серед них варто згадати його Рішення від 05.04.2001 № 3-рп/2001 (справа про податки), в якому закріплення вказаного принципу на конституційному рівні розцінюється як гарантія «безпеки людини і громадянина, довіри до держави» (абзац другий пункту 4 мотивувальної частини). Таким чином, закріплений у статті 58 Конституції України принцип незворотності дії в часі законів та інших нормативно-правових актів є одним із чинників стійкості (стабільності) чинного законодавства України, який є складовою національної стійкості держави та суспільства [5, с. 1–6.].

Водночас практика реалізації цього принципу виглядає досить суперечливою і такою, що засвічує про наявність певних проблем, які виникають у процесі правозастосовної та правотворчої (законотворчої) діяльності відповідних органів державної влади. Причини такої суперечливості і непослідовності, як наголошується в літературі, «різні: серед них є, на жаль, і політичні/ [4, с. 372].

Зокрема, вразливою з точки зору відповідності принципу верховенства права та інших положень Конституції України, що визначають засади конституційного ладу України, виглядає позиція КСУ про те, що «положення частини першої статті 58 Конституції України про зворотну дію в часі законів та інших нор-

мативно-правових актів у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, стосується фізичних осіб і не поширюється на юридичних осіб» (абзац третій пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 09.02.1999 № 1-рп/99).

У сфері законотворчої діяльності виникнення таких проблем обумовлена прийняттям всупереч вимогам ч. 3 ст. 22 Конституції законів, які спрямовані на звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод людини і громадянина, що слід розцінювати як надання законам зворотної дії в часі. Зокрема, до таких законів слід віднести Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII, яким був визнаний таким, що втратив чинність Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-XII, крім ст. 37, що застосовується до осіб, зазначених у пунктах 10 і 12 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 889-VIII, що призвело до виникнення проблеми перерахунку призначених пенсій державним службовцям на підставі ст. 37-1 Закону № 3723-XII.

На пленарному засіданні Верховної Ради України збереження права на призначення пенсій відповідно до статті 37 Закону № 3723-XII для осіб, зазначених у пунктах 10 і 12 розділу XI Закону № 889-VIII, обґрунтовувалось необхідністю виконання зобов'язань перед тими людьми, які на день набрання чинності Законом № 889-VIII мали необхідний стаж на посадах, віднесених до відповідних категорій посад державної служби й які «приходили на державну службу з трудовим договором щодо конкретних пенсій державних службовців, платили вдвічі більше внески ЄСВ», а тому повинні «мати пенсію, відповідно до якої вони пропрацювали вже все своє життя», оскільки це створить «прогалину, коли ці пенсії будуть повертатися через суди, через Європейський суд з прав людини і через судові установи» [8].

В результаті визнання Закону № 3723-XII таким, що втратив чинність, державні службовці всупереч вимогам ч. 1 ст. 58 Конституції України були позбавлені права на перерахунок відповідних пенсій на підставі статті 37-1 вказаного Закону. При цьому адміністративні суди відмовляли у задоволенні відповідних позовів, аргументуючи це тим, що ст. 37-1 Закону № 3723-XII втратила чинність, а діюче законодавство не містить положень, які б дозволяли застосовувати нормативно-правові акти, які втратили чинність, що відмова органів Пенсійного фонду України у перерахунку пенсії не призвела до зменшення розміру пенсії державного службовця, яку він отримувала до цього, і не є звуженням обсягу вже набутих ним прав та/або позбавленням його права на соціальний захист (постанови Верховного Суду від 19.06.2018 у справі № 466/6966/17, від 31.07.2018 у справі № 509/3378/16-а, від 22.08.2018 у справі № 750/11530/16-а та від 29.08.2018 у справі № 555/2183/16-а)

Тож не дивно, що відповідне питання двічі розглядалось КСУ за конституційною скаргою Мосюрчака В, І. щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 889-VIII та за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 90, підпункту 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 889-VIII, частини сьомої статті 21 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року № 2493-III.

Зокрема, за результатами аналізу відповідних положень Основного Закону України, КСУ зазначив, що сучасний стан законодавчого врегулювання з перерахунку розмірів пенсій суб'єкта права на конституційну скаргу та інших осіб, яким надано право на призначення пенсії на підставі статті 37 Закону № 3723, є не звичайною законодавчою прогалиною (лакуною), а законодавчим упущенням (legislative omission), наявність якого є порушенням Конституції України. Для розвитку, конкретизації та деталізації приписів статей 3, 8, 24, 46 Основного Закону України перерахунок розмірів пенсій обов'язково має бути внормований

у законі, ухваленому Верховною Радою України.

Незабезпечення державою законодавчого підґрунтя для функціонування ефективного юридичного механізму перерахунку розмірів пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, зокрема у зв'язку із законодавчим упущенням в унормуванні суспільних відносин, свідчить про ілюзорність конституційних гарантій права на соціальний захист та порушення низки конституційних норм і принципів.

Виявлене в підпункті 1 пункту 2 розділу XI „Прикінцеві та перехідні положення" Закону № 889 законодавче упущення вказує на невиконання державою позитивних обов'язків з унормування в законі певного сегмента пенсійних відносин, є дискримінаційним щодо суб'єкта права на конституційну скаргу та інших осіб, яким надано право на призначення пенсії на підставі статті 37 Закону № 3723, не забезпечує дотримання юридичної рівності як одного зі складників принципу верховенства права (правовладдя) та порушує конституційні гарантії права на соціальний захист.

На підставі наведеного КСУ дійшов висновку, що підпункт 1 пункту 2 розділу XI „Прикінцеві та перехідні положення" Закону № 889 суперечить частині другій статті 3, частинам першій, другій статті 8, частині першій статті 24, статті 46 Конституції України в тім, що він унеможливив перерахунок розмірів пенсій, призначених на підставі статті 37 Закону № 3723 (пункт 5.7 мотивувальної частини Рішення КСУ від 23.12.2022 № 3-р/2022).

До законодавчих положень, які всупереч вимогам ч. 1 ст. 58 Основного Закону України мають по суті зворотну дію та спрямовані на погіршення правового становища особи шляхом звуження змісту та обсягу її прав і свобод, належить положення пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 27.03.2014 № 1166-VII (далі – Закон № 1166), яким були внесені відповідні зміни до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-XII, Зазначеними положеннями, всупереч вимогам частини третьої статті 22 Конституції України, змінено порядок нарахування допомоги при народженні дитини та її розмір, а також скасовано допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

Натомість КСУ визнав їх такими, що відповідають Конституції України (є конституційними), мотивуючи, це, зокрема, тим, що «оскільки допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, допомога при народженні дитини та допомога при усиновленні дитини не передбачені в Конституції України, то на них не поширюються й визначені її статтею 22 гарантії щодо заборони скасування чи звуження змісту та обсягу прав, визначених, зокрема, у статтях 46, 48 Основного Закону України» (абзац третій підпункту 6.2 пункту 6 мотивувальної частини).

Вразливим з точки зору відповідності ст. 58 Конституції України виглядає, на нашу думку, Рішення Першого сенату КСУ у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 2, 3 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури» від 28 січня 2016 року № 955-VIII.

Цим Рішенням КСУ визнав такими, що відповідають Конституції України (є конституційними) пункти 2, 3 розділу II «Прикінцеві положення» цього Закону, згідно з якими набрання чинності цим Законом є підставою для припинення безстрокового трудового договору з керівниками державних та комунальних закладів культури, а також з професійними творчими працівниками (художнім та артистичним персоналом) державних та комунальних закладів культури (пункт 2) та укладення з ними протягом одного року контрактів строком від одного до трьох років без проведення конкурсу (пункт 3). Хоча відповідно до вимог ч. 1 ст. 58 Основного Закону України приписи відповідного Закону не повинні поширюватися на трудові правовідносини, які виникли

на підставі безстрокових трудових договорів, укладених до його прийняття.

Як зазначалося вище, принцип незворотності дії законів у часі поширюється також і на закони про внесення змін до Конституції України. Відповідно до вимог ст. 159 Основного Закону України законопроєкт про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку КСУ щодо його відповідності вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції, що, на нашу думку, включає оцінку відповідних положень законопроєкту з точки зору їх відповідності вимогам ч. 1 ст. 58 Конституції України. Проте у переважній більшості висновків питання відповідності таких законопроєктів ст. 58 Конституції України залишаються поза межами відповідної оцінки з боку КСУ.

Особливо вразливими з точки зору відповідності статті 157 Конституції України в контексті реалізації конституційного принципу незворотності дії законів у часі виглядають окремі положення Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII (далі – Закон № 1401-VIII). Про такий характер цього Закону свідчить наявність безпрецедентної кількісті окремих думок суддів КСУ стосовно його висновків від 20 січня 2016 року № 1-в/2016 та від 30 січня 2016 року № 2-в/2016, якими, як не дивно, відповідні законопроєкти про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) були визнані такими, що відповідають вимогам статей 157 і 158 Конституції України. При цьому КСУ не побачив жодного положення, яке б не відповідало вимогам ст. 58, яка системно пов'язана зі 157 Конституції, хоча такі положення, у проєкті були. Це положення звуження кола правовідносин, на які поширюється юрисдикція судів (ч. 2 ст. 124); звуження права особи на касаційне оскарження судового рішення, яке можливе лише у «визначених законом випадках» (п. 8 ч. 2 ст. 129). про зміну назви Верховного Суду України на Верховний Суд, що створило передумови для дострокового звільненні суддів, запровадження оцінювання всіх суддів, призначених до набрання чинності вказаним Законом, на відповідність займаній посаді судді за критеріями компетентності, професійної етики або доброчесності (підпункт 4 пункту 16-1 Розділу XV «Перехідні положення» Конституції України)

Висновки. Положення ст. 58 Основного Закону України за функціональним призначенням у механізмі правового регулювання є конституційними нормами-принципами, які визначають вихідні засади правотворчої та правозастосовної діяльності всіх органів публічної влади. Вони перебувають у системному зв'язку з усіма нормами-принципами, що визначають засади конституційного ладу України, а також із нормами ст. 22 Конституції України, яка закріплює принцип недопустимості звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, нормами ч. 5 ст. 94 Конституції та законів України, що визначають порядок набрання чинності законам та іншими нормативно-правовими актами,

У зв'язку з цим при оцінці законів та інших нормативно-правових актів на їх відповідність вимогам ст. 58 Конституції України слід виходити не стільки зі змісту приписів про набрання ними чинності, скільки з реального змісту нормативних положень основної частини закону чи нормативно-правового акту. Якщо вони спрямовані на погіршення правового становища особи шляхом звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, зафіксованих у Конституції та законах, то такі закони та інші нормативно-правові акти треба розцінювати як такі, що не відповідають вимогам ст. 58 Конституції. З іншого боку, надання законам та іншим нормативно-правовим актам зворотної дії в часі можливе лише у разі, якщо вони не погіршують правове становище особи: не встановлюють чи не посилюють юридичну відповідальність, не скасовують і не обмежують існуючі права і свободи.

Принцип незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів у часі є складовою принципу правової визначеності, який своєю чергою є одним із обов'язкових елементів принципу верховенства права, під яким слід розуміти

верховенство норм Конституції та законів України, а також інших нормативно-правових актів у системі соціальних норм, що зумовлено верховенством державної влади щодо будь-якої іншої суспільної влади всередині країни та її незалежність від будь-якої іншої влади поза її межами.

Принцип незворотності дії в часі законів та інших нормативно-правових актів є одним із чинників стабільності (стійкості) чинного законодавства України, який є складовою національної стійкості держави та суспільства. Проте практика реалізації цього принципу виглядає досить суперечливою і непослідовною. У сфері правотворчості це відображається в прийняті законів та інших нормативно-правових актів, які не відповідають вимогам ст. 58 Конституції України, а в сфері правозастосування – у прийнятті (виданні) на підставі таких законів та нормативно-правових актів оспорюваних індивідуальних правових актів та у вчиненні інших дій.

Принцип незворотності дії законів у часі поширюється також на законопроєкти про внесення змін до Конституції України, що включає їх оцінку з точки зору відповідності вимогам ч. 1 ст. 58 Конституції України. Однак, у переважній більшості його висновків КСУ про їх відповідність вимогам статей 157 і 158 Конституції України ці питання залишилися поза межами відповідної оцінки з його боку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 456 с.

2. Лазебник Я. Концепція національної стійкості: український контекст. *Вісник львівського університету. серія філос.-політолог. студії*. 2024. № 56. С. 223–228.

3. Абрамович Р. М. Принцип незворотності дії закону в часі: еволюція, стан та перспективи вдосконалення його застосування в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 171 с.

4. Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра та ін. ; За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

5. Панкратова В. О. Заборона зворотної дії нормативно-правових актів як прояв стабільності законодавства. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70), № 6. С. 1–6.

6. Шаповал В. Верховенство закону як принцип Конституції України. *Право України*. 1999. № 1. С 5-7.

7. Верховенство права : доповідь Венеційської комісії № 512/2009, схвалена на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року. *Право України.* 2011. № 10. С. 168-184.

8. Стенограма тридцять дев'ятого пленарного засідання Верховної Ради України від 10 грудня 2015 р. URL: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6067.html

Дата першого надходження статті до видання: 13.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.121.1/.2(477)(094.072)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.3

НОВЕЛИ КНИГИ ДРУГОЇ «ПРАВО ОСОБИСТЕ» У ПРОЄКТІ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Великанова Марина Миколаївна,
orcid.org/0000-0003-1845-6500
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
професор кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена огляду концептуальних новел книги другої проєкту оновленого Цивільного кодексу України, яка отримує нову назву «Право особисте». Автором проаналізовано генезу правового регулювання особистих відносин: від фрагментарного закріплення окремих прав у ЦК УРСР 1963 року до формування розширеного каталогу в чинному Кодексі та їх модернізації у проєкті Цивільного кодексу України. У роботі обґрунтовано, що перехід від термінологічної конструкції «особисті немайнові права» до категорії «особисте право» є проявом доктринального відходу від радянської традиції та акцентування на абсолютній цінності людської особистості.

Детально розкривається зміст нових особистих прав, введення яких до нормативного масиву Цивільного кодексу України стало відповіддю на виклики цифрової епохи та розвиток біотехнологій. Зокрема, характеризується право на цифровий образ, біометричні та генетичні дані, право на забуття (деіндексацію інформації) та право на цифровий особистий простір. Окремий акцент зроблено на запровадженні права на інформаційний спокій як важливого елементу захисту ментального здоров'я особи в умовах надмірної цифровізації комунікацій. Розглянуто нові механізми захисту, такі як право на відповідь та право на примирення, що свідчить про гуманізацію цивільного процесу.

У статті наголошено на доцільності виокремлення особистих прав юридичних осіб у окрему главу, що дозволяє уніфікувати підходи до захисту їхньої ділової репутації та цифрової ідентичності.

Автор доходить висновку, що оновлення книги другої Цивільного кодексу України забезпечує гармонізацію вітчизняного законодавства з правом Європейського Союзу та практикою Європейського Суду з прав людини, створюючи надійний юридичний фундамент для охорони приватного життя у XXI столітті.

Ключові слова: *приватноправові відносини, цивільні відносини, особисті права, особисте благо, суб'єкти приватного права, приватність, цифрові права, репродуктивні права, інформаційні права, охорона прав, захист права.*

Velykanova Maryna. Novels of book two «Personal Rights» in the Draft Civil Code of Ukraine

The article provides an overview of the conceptual novels of Book Two of the Draft Revised Civil Code of Ukraine, which is introduced under the new title "Personal Right." The author analyzes the genesis of the legal regulation of personal relations: from the fragmentary consolidation of specific rights in the 1963 Civil Code of the Ukrainian SSR to the formation of an expanded catalogue in the current Code and its further modernization in the Draft Civil Code of Ukraine. The paper substantiates that the transition from the terminological construct of "personal non-property rights" to the category of "personal right" signifies a doctrinal departure from the Soviet tradition and emphasizes the absolute value of the human personality.

The study explores in detail the substance of new personal rights introduced into the normative framework of the Civil Code of Ukraine in response to the challenges of the digital age and the development of biotechnologies. In particular, it characterizes the right to a digital image, biometric and genetic data, the right to be forgotten (de-indexing of information), and the right to a digital personal space. Special emphasis is placed on the introduction of the right to informational peace as a vital element in protecting an individual's mental health

amid the excessive digitalization of communications. Furthermore, the article examines new protective mechanisms, such as the right to reply and the right to reconciliation, which signify the humanization of civil procedure.

The author highlights the expediency of categorizing the personal rights of legal entities into a separate chapter, allowing for a unified approach to protecting their business reputation and digital identity.

The author concludes that the update of Book Two of the Civil Code of Ukraine ensures the harmonization of national legislation with European Union law and the case law of the European Court of Human Rights, establishing a robust legal foundation for the protection of private life in the 21st century.

Key words: *private law relations, civil law relations, personal rights, personal benefit (personal good), subjects of private law, privacy, digital rights, reproductive rights, information rights, safeguarding of rights, protection of rights.*

Як зазначається у пояснювальній записці, одним із ключових досягнень кодифікації приватного законодавства є визнання особистих немайнових відносин невід'ємною складовою предмета цивільного права. Це проявилось у затвердженні спеціальної книги другої Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), присвяченої особистим немайновим правам фізичної особи у чинній редакції ЦК України, і стало галузевим втіленням конституційного принципу, відповідно до якого людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю (стаття 3 Конституції України) [1].

Варто відмітити, що введення до ЦК України у 2003 році книги другої було дуже великим кроком у напрямі закріплення особистих прав порівняно із ЦК УРСР 1963 р., який, як ми пам'ятаємо, практично взагалі не врегульовував особисті немайнові відносини, не рахуючи статті про захист честі, гідності та ділової репутації.

Так, у період другої кодифікації у ЦК УРСР з'явилася одна-єдина стаття, присвячена захисту честі та гідності (стаття 7 ЦК 1963 року); і якоюсь мірою до цієї сфери можна віднести положення про охорону прав громадянина, зображеного в творі образотворчого мистецтва (стаття 411 ЦК 1963 року) [2, с. 593].

Тому, положення книги 2 ЦК України «Особисті немайнові права фізичної особи» можна без будь-яких перебільшень розглядати як революційний прорив у розвитку цивільного законодавства [2, с. 593].

Звісно, перша редакція книги другої «Особисті немайнові права фізичної особи» містила досить невеликий перелік немайнових прав. Але за своїм змістом та духом була дуже прогресивною для свого часу.

Чинний ЦК України втілив ідеї плюралістичної концепції шляхом закріплення загальних консолідованих положень щодо особистих немайнових прав фізичної особи та широкого каталогу конкретних особистих немайнових прав фізичної особи. Зміни, яких зазнала книга друга ЦК України за понад двадцять років були незначні та стосувалися захисту особистих немайнових прав фізичної особи, репродуктивних прав, права на донорство, права на ім'я [1].

Проте, розвиток та ускладнення суспільних відносин, євроінтеграційний курс України, розширення змісту особистих прав у практиці Європейського Суду, – усе це спонукало до перегляду нормативного масиву книги другої ЦК України та її оновлення.

Загалом, проблематика приватно-правового регулювання особистих відносин у різних її аспектах була предметом досліджень багатьох науковців, зокрема О. О. Кота, О. В. Кохановської, Н. С. Кузнєцової, Р. О. Стефанчука, І. Я. Сенюти, І. Є. Якубівського та інших вчених. Втім, системне оновлення ЦК України загалом і книги другої «Особисті немайнові права фізичної особи», зокрема, потребує додаткового доктринального аналізу.

З огляду на зазначене, **метою** цієї публікації є огляд новел книги другої «Право особисте» у системному зв'язку з оновленням регулювання усіх приватних відносин.

Оновлення книги другої «Право особисте» ЦК України зумовлене необхідністю врахування сучасних тенденцій розвитку приватного права, євроінтеграційних прагнень України, відрадянщення (дерадянізації) концептуальних засад цивільного законодавства. Цифрова епоха, розвиток медицини, у тому числі репродуктивної, загострення відчуття справедливості та потреба в посиленій охороні особистих прав створює передумови для перегляду та удосконалення нормативного регулювання.

Перше, що здобуло удосконалення у проєкті ЦК України – це уточнення поняття особистого права. При цьому у самій назві права від слова «немайнове» законодавець відмовляється, пропонуючи називати його «особисте право». Так, відповідно до ст. 286 проєкту ЦК України ***особисте право*** є невіддільним від особи правом, що має немайновий характер та спрямоване на задоволення фізичних, психічних, психологічних, культурних, соціальних або інших нематеріальних потреб та правомірних інтересів особи [3].

Змінюється частково і структура книги другої «Право особисте» ЦК України. Пропонується чотири глави: Глава 17. Загальні приписи про особисті права; Глава 18. Особисті права, що забезпечують природне існування фізичної особи; Глава 19. Особисті права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, яка охоплюватиме чотири параграфи (Особисті права, що забезпечують індивідуалізацію фізичної особи; Особисті права, що забезпечують поінформованість фізичної особи (інформаційні права); Особисті права, що забезпечують особистий простір (приватність) фізичної особи; Особисті права, що забезпечують свободу соціального буття фізичної особи); Глава 20. Особисті права юридичної особи.

Кожна із цих глав була модернізована та удосконалена, а нормативний масив було систематизовано та структуровано. Основними їх новелами стали такі.

Глава 17. Загальні приписи про особисті права. Цією главою визначаються поняття та види особистих прав, зміст особистого права, здійснення та забезпечення здійснення особистих прав, обмежування особистих прав, захист особистого права. Зокрема, наголошується, що особисті права визначаються Конституцією України, ЦК України та/або іншим законом. При цьому визначений зазначеними нормативно-правовими актами перелік особистих прав не є вичерпним.

Зміст особистого права розкривається через визнання особи носієм особистого блага, що дає їй змогу вільно, на власний розсуд використовувати це благо. Це включає усі прояви поведінки щодо нього (блага) з метою задоволення власних потреб та правомірних інтересів порядком, у спосіб та в межах, що не суперечать Конституції України, ЦК України та/або іншому закону, доброзвичайності, а також сутності та призначенню такого особистого блага.

Особа може надавати згоду на використання свого особистого блага іншим особам, якщо це не суперечить Конституції України, ЦК України та/або іншому закону, доброзвичайності, а також сутності та призначенню такого особистого блага. Особа наділяється правом також відкликати таку згоду.

Особа здійснює особисті права самостійно або може надавати згоду на здійснення свого особистого права чи реалізацію його окремих правоможностей іншим особам. Обмежування особистих прав, а також обмежування у їх здійсненні можливе лише у випадках, визначених Конституцією та ЦК України. Захист особистого права здійснюється способами, встановленими главою 3 ЦК України та/або іншим законом.

Також Главою 17 проєкту ЦК України закріплюються право на поновлення порушеного особистого права, право на спростування, право на відповідь, право на примирення, право вимагати заборони поширення інформації, що порушує особисте право, право на відшкодування майнової шкоди, завданої порушенням особистого права, право на компенсацію моральної шкоди, завданої порушенням особистого права.

Якщо право на поновлення порушеного особистого права та спростування є знайомими (вони закріплені у чинній редакції ЦК України), то певних пояснень потребують інші перераховані права.

Право на відповідь частково передбачено у ст. 277 чинної редакції ЦК України.

Проте, у ст. 295 проєкту ЦК України розкривається зміст права на відповідь, під яким розуміється можливість висвітлення власного погляду щодо поширеної інформації та обставин порушення особистого права. При цьому особа має право на відповідь незалежно від вини особи, яка поширила інформацію, та достовірності поширеної інформації, якою порушено особисте право особи. А також право на відповідь може бути здійснено безвідносно до того, чи було застосоване право на спростування недостовірної інформації.

Право на примирення – це право особи, яка порушила особисті права іншої особи внаслідок поширення недостовірної інформації, звернутися до такої особи з пропозицією про примирення, зокрема просити вибачення за свою поведінку або в інший спосіб. Примирення можливе лише за згодою потерпілої особи і не виключає застосування способів захисту особистих прав, визначених ЦК України та/або іншим законом.

Право на відшкодування майнової шкоди, завданої порушенням особистого права та право на компенсацію моральної шкоди, завданої порушенням особистого права закріплені чинною редакцією ЦК України у ст. 280. Проте чинною редакцією вони не розмежовані та визначається, що майнова та (або) моральна шкода підлягає відшкодуванню, крім випадку неумисного повідомлення викривачем недостовірної інформації про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції» в порядку, передбаченому зазначеним Законом, яка підлягає спростуванню. У проекті ЦК України ці права врегульовано у двох окремих статтях – 298 та 299 – де вказується на повний розмір відшкодування майнової шкоди та компенсацію моральної шкоди. Окремо у ст. 299 передбачено право потерпілої особи вимаги в судовому порядку здійснити публічне вибачення у разі якщо моральна шкода завдана фізичній особі протиправним рішенням, дією або бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, його посадової та/або службової особи.

Главою 18 закріплені особисті права, що забезпечують природне існування фізичної особи. Зокрема, це: право на життя, право на гідність, право на особисту безпеку, право на здоров'я, право на медичну та/або реабілітаційну допомогу, репродуктивні права, право на усунення небезпеки, що загрожує життю та здоров'ю, право на свободу природного існування; право на тілесну недоторканність, право на шанобливе ставлення до тіла померлої особи, право на психічну недоторканність, право на участь у медичних, медико-біологічних, наукових та інших дослідах або експериментах, право на донорство, право на сім'ю, право на опіку, піклування або помічництво.

Варто наголосити, що більшість з перерахованих прав закріплені і в чинній редакції ЦК України, проте у проєкті нормативне регулювання таких прав здобуло систематизованого характеру та нормативного тлумачення їх змісту.

Так, реалізуючи *право на особисту безпеку*, фізична особа з власної волі та у власних інтересах визначає рівень особистої безпеки, самостійно визначає допустимий рівень ризику в будь-якій сфері своєї діяльності. Дієздатна повнолітня фізична особа за інформованої письмової згоди може здійснювати професійну, військову, волонтерську та іншу діяльність, пов'язану з високим рівнем ризику та підвищеною загрозою для особистої безпеки.

Разом з тим, фізичній особі гарантуються належні, безпечні, здорові та якісні умови життєдіяльності та довкілля, продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту). А поведінка суб'єктів приватних відносин, що створює загрозу особистій безпеці фізичної особи та несе ризик для її життя, здоров'я, призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, погіршення умов життєдіяльності, є протиправною та має бути негайно припинена на вимогу фізичної особи.

Право на медичну та/або реабілітаційну допомогу гарантується через надання такої допомоги безоплатно в межах програми медичних гарантій, на підставі та порядком, визначених законом. Ця допомога надається за інформованої письмової згоди особи або її батьків, опікуна або іншого законного представника. Визначаються повноваження лікаря у разі від-

сутності згоди на надання медичної та/або реабілітаційної допомоги малолітній дитині, недієздатній особі, обмежено дієздатній особі (з обов'язковим інформуванням органу опіки і піклування). Новелою є закріплення пріоритетної послідовності представників або уповноважених осіб фізичної особи з повною дієздатністю, яка не здатна надати згоду на медичну та/або реабілітаційнудопомогу за наявності ознак прямої загрози її життю.

Репродуктивні права деталізуються через закріплення права репродуктивного вибору, зокрема приймати вільне та відповідальне рішення щодо планування кількості дітей, інтервалу між їх народженням, необхідних для збереження здоров'я матері та дитини. Це право охоплює також відмову від материнства, батьківства. Фізична особа може здійснювати свою репродуктивну функцію, зокрема із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, на умовах та порядком, визначених законодавством. Закріплюється право на вибір способів та засобів контрацепції. Примус у здійсненні репродуктивних прав заборонений.

Визначається *право на свободу природного існування*. Фізична особа може вільно, на власний розсуд, відповідно до власних потреб, інтересів і цілей визначати свою поведінку і ухвалювати рішення у сфері природного існування порядком, у спосіб і в межах, що не суперечать Конституції України, ЦК України та/або іншим законам, доброзвичайності. Фізична особа може вимагати від будь-кого не порушувати таке її право. Цькування, залякування, переслідування, будь-які інші форми фізичного, психічного, психологічного та/або іншого тиску на фізичну особу заборонені. Втягування фізичної особи у вживання спиртних напоїв, наркотичних, психотропних засобів, вчинення інших дій, що призводять до біологічної, психічної, психологічної та/або іншої залежності фізичної особи, заборонені.

Право на тілесну недоторканність деталізується через право на надання інформованої письмової згоди на визначення подальшої долі свого тіла та/або його частин після смерті, зокрема у спосіб передання після смерті свого тіла та/або його частин науковим, медичним або навчальним закладам.

Фізична особа може відкликати вже надану згоду або заборонити будь-яке використання її тіла та/або його частин після смерті. Забороняється фізичне покарання батьками, опікунами, піклувальниками, іншими законними представниками, вихователями, а також будь-якими іншими особами малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних.

До особистих прав, що забезпечують природне існування фізичної особи перенесено *право на шанобливе ставлення до тіла померлої особи*. Деталізується право на вільне прижиттєве волевиявлення та (або) надання іншій особі доручення щодо розв'язання після смерті питань належного і шанобливого ставлення до тіла померлого. Закріплюється можливість бути похованим на Національному військовому меморіальному кладовищі. Встановлюється право на відшкодування майнової та/або компенсацію моральної шкоди у разі глуму над тілом померлого або над місцем його поховання.

Гарантується *право на психічну недоторканність (психічну автономію)*. Фізична особа має право на захист від поведінки іншої особи, що спричиняє психологічне насильство, емоційний тиск, маніпулювання свідомістю або інші форми втручання у стан психічного здоров'я.

Загалом, особисті права, що забезпечують природне існування фізичної особи, здобувають більшої деталізації та конкретизації у проєкті оновленої книги другої ЦК України.

Главою 19 закріплені особисті права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, які згруповані у чотири параграфи: особисті права, що забезпечують індивідуалізацію фізичної особи; особисті права, що забезпечують інформованість фізичної особи (інформаційні права); особисті права, що забезпечують приватність фізичної особи; особисті права, що забезпечують свободу соціального буття фізичної особи.

До групи *особистих прав, що забезпечують індивідуалізацію фізичної особи*, проєкт ЦК України відносить: право на ім'я, право на підпис, право на індивідуальність, право на власне зображення, голос, право на біометричні дані, право на генетичні дані, право на цифровий образ, право на особистий, родовий герб,

право на честь, репутацію, посттанативні особисті права.

Як видно, проєкт ЦК України упорядковує нормативне регулювання особистих прав, що забезпечують індивідуалізацію фізичної особи, надаючи йому системного характеру.

Так, у чинній редакції ЦКУ *право на ім'я* регулюється 3 статтями: 294, 295, 296. У проєкті ЦК України нормативний текст об'єднано в одну статтю 315 та доповнено такими новелами:

– розширено перелік випадків, коли фізична особа має право на зміну прізвища та по батькові;

– закріплено право фізичної особи поряд зі своїм прізвищем, власним ім'ям та по батькові використовувати додаткові вирізняльні ознаки, що відображають її родинні, поколіннєві, професійні, військові, політичні або інші індивідуальні особливості, якщо таке використання не суперечить доброзвичайності та не порушує права інших осіб;

– закріплено право на релігійне (церковне) ім'я, яке не є частиною офіційних записів актів цивільного стану та не замінює прізвище, власне ім'я та по батькові, але може бути використане в богослужіннях, релігійних обрядах, церемоніях та у внутрішньому житті релігійних організацій;

– закріплено право на використання псевдоніма (вигаданого імені, професійного, творчого імені, військового псевдо, спеціального літерального та/або цифрового коду тощо) або ініціалів (скороченого позначення прізвища та/або власного імені, та/або по батькові);

– врегульовано використання імені фізичної особи а) у найменуванні об'єктів топонімії населених пунктів, інших географічних об'єктів, юридичних осіб, об'єктів права власності; б) у найменуванні домену в мережі Інтернет.

Уперше на рівні ЦКУ закріплено *право на підпис*. Під підписом проєкт розуміє особисте графічне позначення, форму якого (параф, повне ім'я, ініціали, умовний знак тощо) фізична особа має право обрати самостійно, якщо іншого не визначено законом.

Статтею 317 проєкту закріплено *право на індивідуальність*. Фізична особа має право на формування, збереження та зміну своєї індивідуальності з урахуванням особливостей біологічної, психічної, психологічної, соціальної, культурної, національної, релігійної, мовної та іншої самобутності, а також на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо це не суперечить Конституції України, цьому Кодексу та/або іншому закону, доброзвичайності.

Удосконалено нормативне регулювання *права на власне зображення, голос*. Якщо у чинній редакції ЦК України це право частково охоронялось ст.ст. 307-308, то у пропонованій редакції нормативний текст зведено в одну статтю 318 та розширено зміст цього права.

Уперше в ЦК України пропонується закріпити *право на біометричні дані*, до яких належать зображення обличчя, відбитки пальців та долонь, сітківка та райдужна оболонка ока, зразок голосу, характеристики ходи, підпису, почерку, їх цифрові відбитки тощо. А також *право на генетичні дані*. При цьому наголошується, що генетичні дані фізичної особи є конфіденційною інформацією.

Новелами є і *право на цифровий образ та право на цифрове вирізнення*, закріплені ст.ст. 321, 322 проєкту ЦК України. Цифровий образ охоплює будь-які форми її представлення та вирізнювання в цифровому середовищі, як-от: облікові записи, акаунти, особисті сторінки, персональні дані, аватари, цифрові профілі, зокрема у соціальних мережах, системах електронного урядування, зображення, відеозаписи, звукозаписи, електронні підписи та печатки тощо. Закладаються також засади протидії дипфейкам.

Цифрове вирізнення включає в себе можливість створювати, набувати та використовувати різноманітні засоби цифрової ідентифікації, зокрема адресу електронної пошти, номер абонента електронної комунікаційної мережі, обліковий запис (акаунт), засіб електронної ідентифікації та інші засоби цифрового вирізнення, необхідні для отримання електронних комунікаційних послуг.

Важливим приписом є закріплення права фізичної особи на прижиттєву заборону повторного перевипуску та подальшого використання належного їй при житті номера абонента електронної

комунікаційної мережі порядком, визначеним законом або договором.

Члени сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України наділяються правом вимагати в оператора електронних комунікацій та/або інших уповноважених суб'єктів заборони повторного перевипуску та подальшого використання належного загиблому (померлому) Захиснику та Захисниці України за життя номера абонента електронної комунікаційної мережі. Така електронна комунікаційна послуга надається безкоштовно.

Новим є і *право на заснування, використання і захист особистого, родового герба* як способу вирізнювання фізичної особи та/або її належності до певного роду (його окремої лінії).

Удосконаленого регулювання здобули і *посттанативні особисті права*, які виникають у зв'язку зі смертю та в момент смерті фізичної особи або оголошення фізичної особи померлою і спрямовані на захист доброго імені такої фізичної особи та пам'яті про неї. Частково закріплення цих прав має місце в чинній ст. 298 ЦК України.

До *особистих права, що забезпечують поінформованість фізичної особи (інформаційні права)* у проєкті ЦК України відносяться: право на інформацію, право на особисту інформацію, право на забуття, право на медичну інформацію, право на медичну таємницю, право на професійну таємницю, таємницю договору, іншого правочину, інформацію з обмеженим доступом, право на особисті нотатки, право на таємницю кореспонденції.

Новелами цієї глави є право на забуття та право на професійну таємницю, таємницю договору, іншого правочину, конфіденційну та іншу інформацію з обмеженим доступом.

Право на забуття створює можливість вимагати вилучення, знеособлення, знищення інформації про себе із загальнодоступних джерел, припинення видачі посилань (деіндексації) на таку інформацію за її іменем, якщо така інформація є недостовірною, неактуальною, неповною, обробленою протиправно або такою, що втратила суспільний інтерес, а її подальша обробка завдає шкоди особистим правам такої особи. Разом з тим, статтею 328 проєкту встановлюються випадки коли це право не може бути застосовано.

Право на професійну таємницю, таємницю договору, іншого правочину, конфіденційну та іншу інформацію з обмеженим доступом зафіксоване у ст. 331 проєкту ЦК України. До професійної проєкт відносить банківську, адвокатську, нотаріальну, лікарську, комерційну, службову та іншу таємницю. Фізична особа може встановлювати конфіденційний та інший обмежений режим доступу до інформації за родом своєї діяльності, що не є публічною, якщо іншого не визначено законом.

Особисті права, що забезпечують особистий простір (приватність) фізичної особи, охоплюють: право на особистий простір (приватність), право на недоторканність житла, право на цифровий особистий простір (цифрову приватність), право на інформаційний спокій.

Право на особистий простір (приватність) надає можливість фізичній особі порядком, у спосіб і в межах, які не суперечать закону, визначати свій особистий простір (приватність) і його межі, вільно, на власний розсуд вирішувати, яким чином організовувати і здійснювати свою життєдіяльність у сфері сімейних, побутових, інтимних, інших особистих відносин, не пов'язаних з виконанням покладених на неї публічних функцій.

Право на цифровий особистий простір (цифрову приватність) є правом на приватність своїх метаданих, історії інтернет-активності, зокрема пошукових запитів, відвіданих веб-ресурсів, інформації про використання цифрових застосунків та сервісів, даних геолокації, даних, згенерованих пристроями, системами штучного інтелекту у зв'язку з використанням особою цифрових сервісів, інших цифрових даних, що в сукупності відображають особисте, сімейне життя фізичної особи у цифровому середовищі.

Право на інформаційний спокій – це можливість не брати участі у робочих, службових, професійних та/або інших комунікаціях у неробочий час, вихідні, святкові дні, під час перебування у відпустці або поза часом, визначеним договором. Здійснення фізичною особою права на інформаційний спокій не може бути підставою для притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності, погіршення умов праці, позбавлення премій або до будь-яких інших негативних наслідків.

І, нарешті, *особисті права, що забезпечують свободу соціального буття фізичної особи,* включають: право на свободу творчості, право на осідок (місце проживання), право на свободу вибору роду діяльності, право на свободу пересування, право на свободу об'єднання, право на мирні зібрання.

Усі ці права передбачені і в чинній редакції ЦК України. У проєкті вони здобувають удосконаленого регулювання.

Абсолютною новелою є ввдення до книги другої нової ***Глави 20. Особисті права юридичної особи.*** *У цій главі закріплені: право на найменування, право на цифровий образ, право на символіку, право держави Україна на державні символи,* п*раво Автономної Республіки Крим, територіальної громади на символіку, право на репутацію, право на інформацію, право на професійну таємницю, таємницю договору, іншого правочину, конфіденційну та іншу інформацію з обмеженим доступом, право на таємницю кореспонденції, право на цифровий особистий простір (цифрову приватність)*, *право юридичної особи на осідок (місцезнаходження).*

Такі особисті права юридичної особи за змістом схожі з відповідними правами фізичних осіб.

Загалом, це основні новели книги другої «Право особисте» ЦК України, хоча, безумовно, зміни зачіпають усі інститути.

Таким чином, можна констатувати, що оновлена редакція книги другої «Право особисте» ЦК України змінює правову парадигму розуміння особистого права: відмова від терміна «немайнове» на користь категорії «особисте право» не є лише лінгвістичною правкою, а й свідчить про перехід до нової концепції, де акцент зміщується з негативного визначення (відсутність майнового змісту) на позитивне – спрямованість на задоволення фізичних, психічних, культурних та соціальних потреб особи. Закріплення права на цифровий образ, біометричні та генетичні дані, а також права на забуття та цифрову приватність створює необхідний юридичний фундамент для захисту особи в кіберпросторі та протидії новітнім загрозам (зокрема, дипфейкам). Право на інформаційний спокій та право на примирення розширюють межі захисту особистих прав. Виокремлення окремої глави про особисті права юридичної особи (Глава 20) остаточно розв'язує доктринальну дискусію щодо природи правоздатності корпоративних утворень та дозволяє ефективно захищати права юридичних осіб.

Оновлена книга друга «Право особисте» містить дієвий механізм реалізації особистих прав, що перетворює їх з конституційних декларацій на реальні приватноправові інструменти. Деталізація їх змісту мінімізує можливості для довільного тлумачення та порушення цих прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої. Пояснювальна записка. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/ab6d428f-f3b8-4735-a448-dd1d9083bea0 (дата звернення: 23.01.2026).

2. Наукова концепція розвитку законодавства України: обґрунтування та прогнозування напрямів правотворчої діяльності: монографія / за заг. ред. Стефанчука Р. О. та Кузнєцової Н. С. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 1060 с.

3. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 25.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.134:342
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.4

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Колодій Анатолій Миколайович,
orcid.org/0000-0002-6647-700X
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу
дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Лапко Анатолій Григорович,
orcid.org/0009-0007-7044-0078
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник відділу
дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Хальота Андрій Іванович,
orcid.org/0000-0001-8505-0055
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу
дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

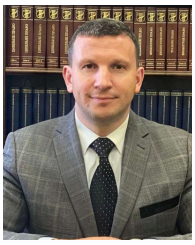

Статтю присвячено дослідженню правотворчої діяльності суб'єктів публічного права в контексті трансформації системи публічного управління України. Актуальність теми зумовлена набранням чинності Законом України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX, який визначив оновлену модель суб'єктного складу правотворення, процедурні засади прийняття нормативно-правових актів і механізми забезпечення їх законності. Особливу увагу приділено проблемі розмежування понять «інші органи державної влади» та «інші суб'єкти публічного права», що має принципове значення для визначення меж їх компетенції.

У роботі обґрунтовано, що правотворча діяльність є формою здійснення публічної влади, має владний і похідний характер, здійснюється в межах визначеної законом компетенції та підпорядковується принципам законності, ієрархії нормативних актів і пропорційності. Проаналізовано правову природу наказів міністерств як основної форми реалізації їх правотворчих повноважень відповідно до Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», зокрема вимоги щодо державної реєстрації, офіційного оприлюднення, набрання чинності, оскарження та скасування. Встановлено, що запроваджені механізми контролю – державна реєстрація, судовий перегляд, можливість скасування актів Кабінетом Міністрів України – формують систему гарантій легітимності підзаконної нормотворчості.

Окремо розглянуто правотворчу діяльність центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, акти яких приймаються у формі наказів, постанов, рішень або розпоряджень залежно від функціональної спеціалізації органу. Підкреслено значення процедурних стандартів, передбачених Законом України «Про адміністративну процедуру» та законодавством про регуляторну політику, як інструментів імплементації принципів належного врядування, прозорості та участі громадськості.

Зроблено висновок, що чинне законодавство формує комплексну та ієрархічно впорядковану модель правотворчої діяльності органів виконавчої влади, однак потребує подальшої

доктринальної конкретизації критеріїв відмежування нормативних і адміністративних актів та удосконалення механізмів запобігання нормативній інфляції.

Ключові слова: *правотворчість, суб'єкти публічного права, нормативно-правовий акт, міністерства, центральні органи виконавчої влади, адміністративний акт.*

Kolodiy Anatolii, Lapko Anatolii, Khalota Andrii. Law-making activity of public law entities

The article is devoted to the study of the law-making activity of public law entities in the context of the transformation of the public administration system of Ukraine. The relevance of the topic is due to the entry into force of the Law of Ukraine "On Law-Making Activity" dated August 24, 2023 № 3354-IX, which defined an updated model of the subject composition of law-making, procedural principles for the adoption of regulatory legal acts and mechanisms for ensuring their legality. Particular attention is paid to the problem of distinguishing the concepts of "other state authorities" and "other public law entities", which is of fundamental importance for determining the boundaries of their competence. The paper substantiates that law-making activity is a form of exercising public power, has a power and derivative nature, is carried out within the competence defined by law and is subject to the principles of legality, hierarchy of regulatory acts and proportionality. The legal nature of ministerial orders as the main form of exercising their law-making powers in accordance with the Law of Ukraine "On Central Executive Bodies" is analyzed, in particular the requirements for state registration, official publication, entry into force, appeal and cancellation. It is established that the introduced control mechanisms – state registration, judicial review, the possibility of cancellation of acts by the Cabinet of Ministers of Ukraine – form a system of guarantees of the legitimacy of subordinate legislation.

The law-making activity of central executive bodies with a special status is separately considered, the acts of which are adopted in the form of orders, resolutions, decisions or instructions depending on the functional specialization of the body. The importance of procedural standards stipulated by the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" and legislation on regulatory policy as tools for implementing the principles of good governance, transparency and public participation is emphasized.

It is concluded that the current legislation forms a complex and hierarchically ordered model of law-making activity of executive bodies, but requires further doctrinal specification of the criteria for distinguishing between regulatory and administrative acts and improvement of mechanisms for preventing regulatory inflation.

Key words: *law-making, public law entities, regulatory act, ministries, central executive bodies, administrative act*

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації публічного управління в Україні особливої актуальності набуває правотворча діяльність суб'єктів публічного права, які від імені держави приймають нормативно-правові акти. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX встановив оновлену законодавчу рамку для визначення таких суб'єктів, їх повноважень та процедур правотворення. Водночас залишаються дискусійними окремі аспекти тлумачення правового статусу і компетенції різних категорій органів, зокрема «інших органів державної влади» та «інших суб'єктів публічного права». Недостатнє теоретичне та нормативне розмежування цих суб'єктів може призводити до неузгодженості у нормотворчому процесі, що вимагає комплексного наукового аналізу.

Мета дослідження. Метою дослідження є з'ясування юридичної природи, повноважень та форм реалізації правотворчої діяльності суб'єктами публічного права, визначених законодавством України, а також аналіз правових засад їх функціонування у системі публічної влади. Особлива увага приділяється визначенню ролі міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та суб'єктів публічного права у створенні нормативно-правових актів.

Стан опрацювання проблеми. Питання правотворчої діяльності в українському праві розглядалися у працях вітчизняних науковців, зокрема таких як О. Копиленко, Ю. Шемшученко, В. Тимошенко, С. Сас, Л. Луць, О. Петришин.

Проте більшість досліджень зосереджені переважно на загальнотеоретичних аспектах правотворчості або на аналізі діяльності законодавчого органу - Верховної Ради України. Натомість проблема функціонування виконавчих органів та інших суб'єктів публічного права як правотворців, особливо в контексті нового закону, поки що недостатньо досліджена, що і зумовлює наукову новизну цієї роботи.

Виклад основного матеріалу. Правотворча діяльність суб'єктів публічного права становить ядро функціонування сучасної правової держави. Через нормотворчість відбувається інституційне оформлення політичних рішень, юридична конкретизація законодавчих положень, формування механізмів державного управління, забезпечення реалізації прав і свобод людини. Нормативний масив, що створюється органами публічної влади, безпосередньо впливає на стабільність правопорядку, економічні процеси, соціальну сферу та безпекову політику держави.

Сучасна українська правова система характеризується високою динамікою нормотворчого процесу. Воєнний стан, трансформація системи публічного управління, децентралізація, інтеграція до європейського правового простору спричинили суттєве зростання ролі підзаконної нормотворчості. Водночас інтенсифікація прийняття нормативних актів породжує проблеми системності, узгодженості, якості юридичної техніки та меж компетенції суб'єктів правотворчості.

У цьому контексті особливої актуальності набуває комплексне дослідження правотворчої діяльності суб'єктів публічного права як явища, що поєднує інституційні, процедурні та аксіологічні виміри. На нашу думку, правотворчу діяльність необхідно розуміти як юридично детермінований процес формування норм права у межах встановленої компетенції, що має владну природу та здійснюється з дотриманням визначених процедур. Тож, правотворчість є проявом дискреційних повноважень, однак така дискреція не може бути свавільною. Вона обмежена принципом законності, ієрархією нормативних актів та принципом пропорційності.

Правотворчість у сфері публічного права слід розглядати не лише як технічний процес підготовки нормативних актів, а як форму здійснення публічної влади. Вона є інструментом нормативної реалізації державної політики та одночасно механізмом юридичного впливу на суспільні відносини.

Юридична природа правотворчої діяльності суб'єктів публічного права полягає у: її базуванні на положеннях Конституції та законів України; владному характері; формалізованості процедур правотворчої процесу; публічній відповідальності суб'єктів публічного права за результат регулювання суспільних відносин прийнятими актами.

Що ж до суб'єктів правотворчої діяльності, які відповідно до Конституції України та (або) закону уповноважені на прийняття (видання) нормативно-правових актів, то пункти 5 і 6 частини другої статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX встановлюють, що до них належать міністерства, інші органи державної влади, а також інші суб'єкти публічного права, які на підставі закону здійснюють правотворчу діяльність від імені держави, і юрисдикція яких поширюється на всю територію України [1].

Тлумачачи зазначене положення є підстави стверджувати, що до суб'єктів правотворчої діяльності, які відповідно до Конституції України та (або) закону уповноважені приймати (видавати) нормативно-правові акти, належать:

– міністерства, що на підставі закону здійснюють правотворчу діяльність від імені держави, причому їхня юрисдикція поширюється на всю територію України;

– інші органи державної влади, які відповідно до закону здійснюють правотворчу діяльність від імені держави та мають загальнодержавну юрисдикцію;

– інші суб'єкти публічного права, уповноважені законом на здійснення правотворчості від імені держави, юрисдикція яких охоплює всю територію України.

У зв'язку з цим доцільно звернутися до аналізу правотворчої діяльності відповідних органів.

Серед зазначених суб'єктів вагоме місце посідає міністерство. Відповідно

до частини першої статті 6 Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI, «міністерство є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної політики в одній чи кількох сферах, визначених Кабінет Міністрів України, здійснення яких покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією України та законами України» [2]. Аналіз чинного законодавства свідчить, що до ключових напрямів правотворчої діяльності міністерства як органу, що формує та реалізує державну політику в одній або кількох сферах, належать:

– здійснення нормативно-правового регулювання відповідної сфери;

– інформування громадськості та надання офіційних роз'яснень щодо реалізації державної політики;

– аналіз і узагальнення практики застосування законодавства, підготовка пропозицій щодо його вдосконалення, а також внесення в установленому порядку проєктів законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України на розгляд відповідним суб'єктам.

Формування нормативної конструкції підзаконної нормотворчості міністерств та водночас встановлення системи гарантій законності, прозорості та підконтрольності їх діяльності було реалізовано шляхом закріплення відповідних положень у статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI. В ній визначається правова природа, юридична сила, процедурні засади прийняття, порядок оприлюднення, набрання чинності, оскарження та скасування наказів міністерства як основної форми реалізації правотворчої компетенції цього суб'єкта виконавчої влади. Так, частиною першою статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI закріплюється, що «міністерство видає накази у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України та актів Кабінету Міністрів України» [2]. У цьому положенні концентрується фундаментальний принцип похідності підзаконної нормотворчості від законодавчої влади. Міністерство не виступає автономним джерелом нормативної регламентації, а здійснює делеговану правотворчість, яка має виконавчий характер. Така модель відповідає статті 19 Конституції України, відповідно до якої «органи державної влади зобов'язані діяти виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією і законами України» [3]. Вказівка про те, що обов'язковою умовою прийняття наказу є його підписання міністром, має не лише формально-процедурне, а й концептуальне значення. Вона персоналізує владне рішення та пов'язує його із політичною і юридичною відповідальністю керівника органу. Таким чином, наказ міністерства постає як індивідуалізований акт волевиявлення органу виконавчої влади, що здійснюється в межах інституційної компетенції.

В частині другій статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI визначається загальнообов'язковий характер наказів міністерства. Їх дія поширюється на центральні органи виконавчої влади, їх територіальні органи, місцеві державні адміністрації, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації всіх форм власності та громадян [2]. Дана норма відображає владну природу наказу як акта, що має імперативний характер і здатний породжувати юридично обов'язкові наслідки для невизначеного кола суб'єктів. Водночас обов'язковість наказу прямо пов'язується із вимогою його видання у межах повноважень, що підтверджує компетенційний критерій легітимності нормативного акта.

Частина третя статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI встановлює обов'язковість державної реєстрації наказів нормативно-правового змісту Міністерством юстиції України та їх включення до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів [2]. Інститут державної реєстрації виконує функцію попереднього контролю

законності та запобігає набранню чинності актами, які суперечать Конституції, законам чи актам вищої юридичної сили. Такий механізм є формою інституційного стримування в межах виконавчої гілки влади та слугує гарантією єдності правового простору держави. Водночас державна реєстрація має систематизаційне значення, оскільки сприяє формуванню впорядкованого нормативного масиву.

Розвиток законодавства у напрямі диференціації правової природи наказів міністерства було відображено у частині четвертій статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI. Вона розмежовує регуляторні акти та адміністративні акти. Регуляторні накази підлягають прийняттю з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Це означає необхідність проведення аналізу регуляторного впливу, консультацій із заінтересованими сторонами, обґрунтування економічної доцільності регулювання. Така процедура відображає імплементацію принципів належного врядування та економічної обґрунтованості державного втручання.

Водночас доповнення частини четвертої статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI положенням про застосування Закону України «Про адміністративну процедуру» до наказів, які є адміністративними актами, засвідчує еволюцію українського законодавства у напрямі процедуризації індивідуальних владних рішень. Адміністративний акт набуває чітко визначеного процесуального режиму, що забезпечує реалізацію принципів належного адміністрування, права особи бути вислуханою, мотивованості рішення та ефективного оскарження.

Принцип публічності та прозорості правотворчої діяльності міністерства закріплено у частині п’ятій і шостій статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI. Офіційне опублікування нормативних наказів після їх включення до Єдиного державного реєстру, а також обов’язкове оприлюднення на офіційному веб-сайті забезпечують відкритість діяльності органу виконавчої влади. Особливе значення має норма щодо обов’язкового оприлюднення проєктів нормативно-правових актів, що створює можливість для участі громадськості у нормотворчому процесі. Винятки, пов’язані з надзвичайними ситуаціями, демонструють баланс між принципом прозорості та необхідністю оперативного реагування держави на кризові виклики.

Частина сьома статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI визначає порядок набрання чинності нормативними наказами. Вони набирають чинності з дня офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самим актом, але не раніше дня такого опублікування [2]. Це положення забезпечує дотримання принципу правової визначеності та заборони зворотної дії нормативного акта в часі, крім випадків, передбачених законом. Передбачуваність моменту набрання чинності є ключовою умовою стабільності правового регулювання.

Механізми оскарження наказів міністерства регламентовано частиною восьмою статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI. Так, нормативні акти можуть бути оскаржені до адміністративного суду, що забезпечує судовий контроль за підзаконною нормотворчістю. Адміністративні акти підлягають оскарженню відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру», з можливістю подання скарги до міністерства або безпосередньо до суду [2]. Таким чином, законодавець закріплює дворівневу систему захисту прав особи та реалізує конституційне право на ефективний засіб правового захисту.

Також, врегульовано можливість скасування наказу міністерства Кабінетом Міністрів України повністю або частково частиною дев’ятою і десятою статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI [2]. Це є проявом ієрархічної підпорядкованості міністерства у системі виконавчої влади та інструментом внутрішньоорганізаційного

контролю. Наслідком такого скасування є припинення виконання відповідного наказу та зупинення реалізації повноважень, визначених ним. У такий спосіб забезпечується політична та адміністративна відповідальність міністра перед Урядом.

Правотворча діяльність міністерств регламентується не лише Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI, а й відповідними положеннями, наприклад, Положенням про Міністерство оборони України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 року № 671 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 21 липня 2025 року № 905) [4].

При цьому треба врахувати, що і територіальні органи міністерств, створені як юридичні особи публічного права, у межах своїх повноважень видають накази організаційно-розпорядчого характеру та адміністративні акти. Адміністративні акти набирають чинності, виконуються, припиняють дію та оскаржуються у порядку, визначеному Законом України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року № 2073-IX.

Отже, в чинному законодавстві сформована комплексна модель правового регулювання інституту наказу міністерства, що поєднує принципи законності, ієрархічності, публічності, підконтрольності та процесуальної визначеності. Вона демонструє поступову трансформацію української підзаконної нормотворчості від формально-адміністративної моделі до процедурно орієнтованої, що відповідає європейським стандартам належного врядування. Разом з тим, подальшого наукового осмислення потребують питання уніфікації критеріїв відмежування нормативних і адміністративних актів, оптимізації механізму державної реєстрації та системного перегляду підзаконного нормативного масиву з метою запобігання нормативній інфляції.

Правотворчу діяльність окрім міністерств здійснюють також інші органи виконавчої влади. Так, Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI у статті 23 встановлює, що «центральний орган виконавчої влади у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України та наказів міністерств видає накази організаційно-розпорядчого характеру та накази, які є адміністративними актами, організовує та контролює їх виконання. Накази центральних органів виконавчої влади, які є адміністративними актами, видаються, набирають чинності, виконуються та припиняють дію у порядку, визначеному Законом України «Про адміністративну процедуру» [2].

До того ж, статтею 23 Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI закріплюється повноваження центральних органів виконавчої влади щодо видання наказів у межах їх компетенції та на виконання актів вищої юридичної сили. Закон розмежовує накази організаційно-розпорядчого характеру та накази, що є адміністративними актами, встановлюючи для останніх спеціальний процедурний режим. Порядок їх прийняття, набрання чинності, виконання та припинення дії визначається Закон України «Про адміністративну процедуру», що посилює гарантії прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Нормою передбачено як адміністративне, так і судове оскарження відповідних актів, а також право Кабінету Міністрів України скасовувати їх повністю або частково. Обов’язковість оприлюднення наказів відповідно до Закон України «Про доступ до публічної інформації» забезпечує принципи прозорості та підзвітності діяльності органів виконавчої влади.

Також, територіальні підрозділи центрального органу виконавчої влади, створені як юридичні особи публічного права, у межах своїх повноважень видають накази організаційно-розпорядчого характеру та адміністративні акти. Адміністративні акти набирають чинності, виконуються, припиняють дію та оскаржуються відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року № 2073-IX.

Під іншими органами державної влади, які відповідно до закону здійснюють правотворчу діяльність від імені держави та діють на території України, маються на увазі передусім інші центральні органи виконавчої влади. Їхній статус визначений Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI, зокрема, це служби, агентства, інспекції, комісії, бюро, а також Український інститут національної пам'яті та їх територіальні підрозділи [2].

Крім того правотворчу діяльність від імені держави здійснюють інші центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, до яких відповідно до частини першої статті 24 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI, належать: Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Український інститут національної пам'яті, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку. Інші органи цього типу можуть утворюватися Кабінетом Міністрів України або відповідно до закону [2].

Усі ці центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом здійснюють правотворчу діяльність шляхом видання певних нормативних актів. Так, частина десята статті 121 Закону України «Про Антимонопольний комітет України» від 26 листопада 1993 року № 3659-XII врегульовує, що «Розпорядження та рішення Антимонопольного комітету України, адміністративної колегії Антимонопольного комітету України, адміністративної колегії територіального відділення Антимонопольного комітету України приймаються шляхом голосування більшістю голосів присутніх на їх засіданнях членів» [5], тобто актами Антимонопольного комітету України є розпорядження та рішення.

Стаття 9 Закону України «Про Фонд державного майна України» від 9·грудня 2011 року 4107-VI регламентує, що « Фонд державного майна України у межах своїх повноважень, на основі та на виконання Конституції та законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України видає накази, що підписує Голова Фонду державного майна України» [6]. Зазначені накази, видані у межах його повноважень, є обов'язковими для виконання центральними органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та громадянами.

Абзац другий частини п'ятої статті 14 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» від 22 вересня 2016 року № 1540-VIII передбачає, що рішення Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг оформлюються постановами, крім рішень щодо усунення порушень, виявлених під час здійснення контролю, які оформлюються розпорядженнями [7].

Пункт восьмий Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2014 р. № 341, встановлює, що «Держкомтелерадіо в межах повноважень, передбачених законом, на основі і на виконання Конституції та законів України, постанов Верховної Ради України та актів Президента України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України, наказів Міністерства культури та стратегічних комунікацій видає накази, організовує та контролює їх виконання» Накази Держкомтелерадіо, які відповідно до закону є регуляторними актами, розробляються, розглядаються, видаються та оприлюднюються з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 року № 1160-IV [8].

Пункт сьомий Положення про Український інститут національної пам'яті, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 684, проголошує, що «Інститут у межах своїх повноважень на основі і на

виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України, наказів Міністерства культури та стратегічних комунікацій видає накази організаційно-розпорядчого характеру, організовує і контролює їх виконання» [9].

Частина третя статті 5 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку» від 16 грудня 2021 року № 1971-IX регламентує, що «Нормативно-правові акти регуляторного органу видаються у формі постанов. Нормативно-правові акти регуляторного органу не можуть суперечити Конституції та законам України, актам вищої юридичної сили чи міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Нормативно-правові акти регуляторного органу підлягають державній реєстрації Міністерством юстиції України. Підставою для відмови у державній реєстрації нормативно-правових актів регуляторного органу може бути лише їх невідповідність Конституції та законам України, нормативно- правовим актам вищої юридичної сили чи міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [10].

Наведені положення законодавства свідчать про різноманітність форм актів центральних та інших державних органів, що зумовлена їх функціональною спеціалізацією та особливостями правового статусу. Зокрема, Антимонопольний комітет України приймає акти у формі розпоряджень і рішень, Фонд державного майна України та Державний комітет телебачення і радіомовлення України - у формі наказів, а Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг і Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку - переважно у формі постанов. Водночас для більшості нормативно-правових актів передбачено обов'язкову державну реєстрацію в Міністерстві юстиції України та можливість їх скасування Кабінетом Міністрів України, що забезпечує відповідність принципу ієрархії актів. Закріплення вимог щодо офіційного оприлюднення та недопущення суперечності актів Конституції й законам України гарантує дотримання принципів законності та правової визначеності. Сукупність цих норм формує уніфіковану модель правотворчої діяльності органів виконавчої влади при збереженні їх інституційної автономії. Отже, законодавство забезпечує баланс між спеціалізацією органів публічної адміністрації та централізованим контролем за законністю їх нормативних і індивідуальних актів.

Тож, інші органи державної влади, які здійснюють правотворчу діяльність від імені держави, представлені, насамперед, центральними органами виконавчої влади. Їх організаційно-правова форма безпосередньо залежить від переважаючих функцій, що забезпечує функціональну спеціалізацію та ефективність державного управління. Нормативне закріплення статусу, повноважень і порядку утворення таких органів у Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» створює чітку модель їх інституційної побудови та гарантує правову визначеність у сфері реалізації державної політики. Таким чином, законодавче розмежування служб, агентств, інспекцій, бюро та інших центральних органів виконавчої влади сприяє впорядкуванню системи виконавчої влади та забезпечує відповідність організаційної форми змісту здійснюваних функцій.

Для розуміння інших суб'єктів публічного права, які здійснюють правотворчу діяльність від імені держави та мають юрисдикцію на території України, важливо визначити сутність публічного права. Воно являє собою систему норм, що регулюють суспільні відносини у сфері публічної влади, включаючи організацію і функціонування держави, інститути громадянського суспільства, права та свободи людини, взаємовідносини особи і держави, механізми самоврядування, публічні фінанси, правотворчість та правозастосування, а також міжнародні відносини.

Суб'єктами публічного права є народ, нація, національні меншини, держава, її органи та установи, різного роду публічні корпорації (юридичні особи публічного права), територіальні громади, органи та посадові особи місцевого самоврядування тощо» [11, с. 197 – 198].

Слід зазначити, що всі згадані акти вищезазначених суб'єктів є нормативно-правовими лише за умови, що вони містять норми права, як це передбачено частиною другою статті 8 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX і стверджується, що «Нормативно-правовий акт - це офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі (крім випадків, визначених частиною другою статті 47 цього Закону), який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію»» [1].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що:

1) правотворча діяльність суб'єктів публічного права – це діяльність, що здійснюється міністерством, іншим органом державної влади, а також іншим суб'єктом публічного права, які на підставі закону здійснюють її від імені держави, і юрисдикція яких поширюється на всю територію України, з метою планування розроблення та прийняття (видання), розроблення проєктів, прийняття (видання), ведення обліку нормативно-правових актів, здійснення правового моніторингу;

2) нормативне закріплення інституту правотворчої діяльності у Закон України «Про правотворчу діяльність» сформувало оновлену концептуальну модель визначення суб'єктів правотворення та їх компетенції, однак потребує подальшої доктринальної конкретизації щодо розмежування «інших органів державної влади» та «інших суб'єктів публічного права»;

3) правотворча діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади має похідний характер, здійснюється на основі та на виконання актів вищої юридичні сили й обмежується принципами законності, ієрархії нормативних актів і пропорційності, що відповідає вимогам Конституція України та Закон України «Про центральні органи виконавчої влади»;

4) законодавство встановлює комплексну систему гарантій легітимності підзаконної нормотворчості - державну реєстрацію, офіційне оприлюднення, судовий та адміністративний контроль, а також можливість скасування актів Кабінетом Міністрів України, що забезпечує єдність правового простору та підконтрольність виконавчої влади;

5) диференціація форм актів (накази, постанови, рішення, розпорядження) залежно від функціональної спеціалізації органу свідчить про поєднання інституційної автономії з централізованими механізмами координації та нагляду;

6) впровадження процедурних стандартів, передбачених Законом України «Про адміністративну процедуру» та Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», засвідчує поступову еволюцію української правотворчості у напрямі європейських принципів належного врядування, прозорості та участі громадськості;

7) подальшого наукового осмислення потребують питання уніфікації критеріїв відмежування нормативних і адміністративних актів, оптимізації механізмів державної реєстрації та запобігання нормативній інфляції, що є необхідною умовою підвищення якості та системності правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.

2. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385.

3. Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України : постанова Кабінету

Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 671 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 21 липня 2025 р. № 905). *Урядовий кур'єр*. 2024. 10.12.2024. № 230.

5. Про Антимонопольний комітет України : Закон України від 26.11.1993 р. № 3659-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 50. Ст. 472.

6. Про Фонд державного майна України : Закон України від 09.12.2011 р. № 4107-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 28. Ст. 311.

7. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : Закон України від 22.09.2016 р. № 1540-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 51. Ст. 833.

8. Про затвердження Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України : постанова Кабінету Міністрів України від 13.08.2014 р. № 341. *Урядовий кур'єр*. 2014. 21.08.2014. № 152.

9. Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті : постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.2014 р. № 684. *Урядовий кур'єр*. 2024. 17.12. 2025. № 235.

10. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку : Закон України від 16.12.2021 р. № 1971-IX. *Голос України*. 2022. 12.02.2021. № 28.

11. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : *Укр. енцикл*., 1998. Т. 5: П – С, 2003. 736 с.

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.5

ЩОДО АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА (ACQUIS) ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Константий Олександр Володимирович,
orcid.org/0000-0001-8160-1585
доктор юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України,
член Науково-консультативної ради при Верховному Суді

У статті розглядаються питання адаптації законодавства України до права (acquis) Європейського Союзу.

Відзначається, що процес наближення змісту приписів законодавства України до acquis ЄС розпочався ще 1 березня 1998 року (з набранням чинності Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами ЄС), та триває до сьогодні.

Аналізуються проблеми застосування як на нормативно-правовому рівні, так і в юридичній літературі, для позначення процесу приведення змісту положень норм законодавства України у відповідність до acquis ЄС термінів «адаптація» і «гармонізація».

Досліджено питання проведення оцінки (скринінгу) стану імплементації в національне законодавство положень права ЄС. Окреслено ряд системних проблем, які перешкоджають повній і швидкій імплементації в законодавство України положень acquis ЄС, серед яких називається неможливість внесення необхідних змін до Конституції України під час дії правового режиму воєнного стану.

Зазначається, що для забезпечення виконання Україною «законодавчого» критерію членства в ЄС нагального значення має розробка і підтримання в актуальному стані загальнодержавного Плану адаптації законодавства до acquis ЄС. Адже Перелік актів законодавства України в пріоритетних сферах адаптації до acquis ЄС, який затверджений Законом № 1629-IV, на сьогодні фактично не становить нормативної основи для правотворчої діяльності за вказаним напрямом.

Для позначення процесу приведення національного законодавства (закріплених у ньому норм права) до положень acquis ЄС пропонується застосовувати термін «адаптація», а уніфікації до загальноєвропейських національних стандартів, технічних регламентів – «гармонізація».

Ключові слова: *адаптація, гармонізація, законодавство України, Європейський Союз, acquis ЄС, переговори про вступ, скринінг.*

Konstantyi Oleksandr. On the adaptation of Ukrainian legislation to the acquis of the European Union

The article considers the issues of adapting Ukrainian legislation to the law (acquis) of the European Union.

It is noted that the process of approximating the content of Ukrainian legislation to the EU acquis began on March 1, 1998 (with the entry into force of the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States) and continues to this day.

The problems of application of the terms «adaptation» and «harmonization» both at the regulatory level and in legal literature to denote the process of bringing the content of the provisions of Ukrainian legislation into line with the EU acquis are analyzed.

The issue of conducting an assessment (screening) of the status of implementation of EU law provisions into national legislation has been investigated. A number of systemic problems are outlined that hinder the full and rapid implementation of the provisions of the EU acquis into Ukrainian legislation, including the impossibility of making the necessary amendments to the Constitution of Ukraine during the legal regime of martial law.

It is noted that in order to ensure that Ukraine fulfills the «legislative» criterion for EU membership, it is of urgent importance to develop and maintain an up-to-date national Plan for the Adaptation of Legislation to the EU Acquis. After all, the List of Ukrainian legislative acts in priority areas of adaptation to the EU Acquis, approved by Law № 1629-IV, does not currently constitute a regulatory basis for lawmaking activity in this area.

To denote the process of bringing national legislation (the legal norms enshrined therein) into line with the provisions of the EU acquis, it is proposed to use the term «adaptation», and the unification to pan-European national standards and technical regulations – «harmonization».

Key words: *adaptation, harmonization, Ukrainian legislation, European Union, EU acquis, accession negotiations, screening.*

З часу прийняття рішення Європейської ради від 14 грудня 2023 року про відкриття переговорів про вступ України до Європейського Союзу масив законодавства України став потребувати проведення офіційного скринінгу (обстеження) з метою виявлення у ньому невідповідностей актам права ЄС (далі – acquis ЄС, acquis communautaire) задля подальшої адаптації. Проведення зазначеного офіційного скринінгу законодавства є обов'язковою процедурою для кожної країни, з якою відкриваються перемовини щодо прийняття до цього економічного і політичного Союзу [1].

Загалом можна відмітити, що процес забезпечення наближення змісту приписів законодавства України до acquis з метою посилення економічної співпраці нашої держави з ЄС розпочався ще з набранням чинності 1 березня 1998 році Угодою про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами ЄС, укладеної 14 червня 1994 року (далі – УПС) [2]. Положення цієї Угоди визначили первинні напрями діяльності з адаптації норм національного законодавства до acquis ЄС, утворивши організаційно-правові засади для цієї діяльності [3, с. 135-141]. Разом з тим положення УПС були чинними лише до 1 березня 2008 року.

Ще під дії УПС (18 березня 2004 року) був прийнятий Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (далі – Закон № 1629-IV). Цим Законом була затверджена Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі – Програма адаптації) (пункт 1) та водночас Кабінет Міністрів України, міністерства й інші центральні органи виконавчої влади зобов'язано привести свої нормативно-правові акти у відповідність з його приписами (пункт 2) [4]. У розділі I «Загальні положення» Програми адаптації установлено, що метою адаптації законодавства України до законодавства ЄС, яка визначена пріоритетною складовою процесу європейської інтеграції України, є досягнення відповідності правової системи України acquis communautaire з урахуванням критеріїв, що висуваються до держав, які мають намір вступити до ЄС.

Важливим для забезпечення відповідності acquis ЄС норм національного права стало визначення у положеннях Розділу IX Програми адаптації проведення в обов'язковому порядку експертизи на предмет такої відповідності проєктів актів нормопроєктування. Запроваджені цим Розділом Програми адаптації правила щодо проведення експертизи на предмет відповідності acquis ЄС проєктів законів України та інших нормативно-правових актів діють і залишаються актуальними до теперішнього часу, незважаючи на те, що ухвалені вже майже одинадцять років тому. Вони є важливими для забезпечення досягнення Україною «законодавчого» (третього) Копенгагенського критерія виконання умов вступу до ЄС.

Уваги заслуговує те, що зміст Переліку актів законодавства України в пріоритетних сферах адаптації до acquis ЄС, що є додатком до Програми адаптації, затвердженої Законом № 1629-IV, є застарілим, таким, який практично не має регулятивного значення. Адже в чинній редакції цього Переліку актів зазначені закони і підзаконні нормативно-правові акти, прийняті переважно в 1990-2000-х роках, більшість з яких вже втратила чинність або вичерпала

свою дію. Як слушно зауважує М. Федунь, Перелік актів у пріоритетних сферах адаптації (додаток до Програми адаптації, затвердженої Законом № 1629-IV) розраховувався переважно на період дії (реалізації положень) УПС [5, с. 195]. У зв'язку з цим вказаний Перелік актів, що є додатком до Програми адаптації, фактично не становить на теперішній час основи для приведення національного законодавства у відповідність до acquis ЄС.

Узгодження норм українського законодавства з acquis ЄС після припинення дії УПС відбувалося досить повільно. Лише після ратифікації Законом України від 16 вересня 2014 року підписаної 26 червня цього року Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію), робота з подовження наближення змісту положень законодавства України до acquis ЄС активізувалася [6].

Аналізуючи текст Угоди про асоціацію можна з'ясувати, що у ньому для позначення процесу приведення змісту положень права України у відповідність до acquis ЄС застосовуються терміни як «адаптація» (наприклад, у преамбулі, підпункті «d» частини другої статті 1, статті 114, 153 тощо), так і «гармонізація» (частина третя статті 347, статті 355, 356, частина перша статті 368, стаття 405). Так, стаття 114, розміщена у підрозділі 4 «Поштові та кур'єрські послуги» частини 5, має назву «Адаптація законодавства». Виходячи із змісту другого речення частини першої цієї статті під категорією «адаптація» укладачі Угоди мали на увазі досягнення *сумісності* чинного та майбутнього законодавства України з acquis ЄС. Разом з тим, у частині першій статті 368 Угоди (є складовою глави 7 «Транспорт» розділу V) йдеться про *гармонізацію діючих стандартів та політики з існуючими в ЄС,* зокрема шляхом впровадження заходів, викладених у Додатку XXXII до цієї Угоди, без шкоди для зобов'язань, що випливають з окремих транспортних угод, укладених між Сторонами. Аналогічно в приписах статті 405 Угоди, що міститься в главі 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» розділу V, закріплено, що «з метою здійснення співробітництва у цій сфері … Сторони підтримують поступове *зближення та гармонізацію з відповідним правом і регуляторними стандартами ЄС*, зокрема з тими, що визначені у Додатку XXXVIII до цієї Угоди» [6].

З наведеного можна зробити висновок, що в тексті Угоди про асоціацію термін «адаптація» вживається для позначення процесу досягнення сумісності або змістового наближення до acquis ЄС законодавства, а «гармонізація» – стандартів і відповідної політики України. У такому ж значенні вказані терміни застосовуються в Методиці визначення критеріїв євроінтеграційної складової державних цільових програм, яка затверджена наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 16 березня 2005 року № 62. Так, у пункті 2 названого підзаконного акту визначено, що у цій Методиці термін «адаптація» (зближення) означає процес приведення у відповідність до acquis communautaire *законів України та інших нормативно-правових актів,* а «гармонізація» – приведення у відповідність із стандартами ЄС національних стандартів.

Приведення законодавства України у відповідність до acquis ЄС у Законі України «Про правотворчу діяльність» (далі – Закон № 3354-IX) також позначається терміном «адаптація». А саме, в абзаці другому частини першої статті 38 цього Закону установлено, що у преамбулі нормативно-правового акта, спрямованого на виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції*, адаптацію законодавства України* до положень права acquis ЄС, має наводитися посилання на відповідні акти права acquis ЄС. Згідно з приписами частини четвертої статті 44 Закону № 3354-IX до проєкту нормативно-правового акта, який спрямовується на виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції, *адаптацію законодавства України* до положень права acquis ЄС, має вноситися інформація про його відповідність (з постатейною таблицею відповідності)

зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву acquis ЄС [7].

Водночас у назвах і текстах цілої низки актів acquis ЄС (директив Європейського парламенту і Ради) для позначення явища зближення змісту законодавств держав-членів ЄС (не стандартів і політик) вживається категорія «гармонізація», а не «адаптація» (як у зазначених вище національних джерелах права). Так, це можна виявити в таких директивах Європейського парламенту і Ради: 014/28/ЄС від 26 лютого 2014 року про гармонізацію законодавств держав-членів щодо надання на ринку вибухових речовин для цивільного застосування та нагляду за ними [8]; 2014/68/ЄС від 15 травня 2014 року про гармонізацію законодавств держав-членів щодо надання на ринку обладнання, що працює під тиском [9]; 2014/33/ЄС від 26 лютого 2014 року про гармонізацію законодавств держав-членів щодо ліфтів і компонентів безпеки для ліфтів тощо. При цьому зауважимо, що в пункті 20 статті 2 Директиви 2014/33/ЄС міститься пояснення, що під поняттям «гармонізаційне законодавство Союзу» розуміється будь-яке законодавство Союзу, яке *гармонізує* умови реалізації продуктів [10].

В українській юридичній науці процеси приведення національного законодавства у відповідність до права ЄС вченими позначається багатьма термінами, а саме такими як: адаптація, гармонізація, апроксимація, зближення, імплементація, узгодження, уніфікація тощо.

Так, В.І. Ямковий пише, що «для вирішення *проблем гармонізації на шляху адаптації законодавства України та ЄС,* більшої ефективності процесу наближення правового поля держави до стандартів права ЄС необхідно запровадити цілу низку заходів, покликаних створити режим найбільшого сприяння йому, а саме: – розробити нову Концепцію адаптації українського законодавства до законодавства ЄС, яка б відповідала сьогоденню; – виробити чіткі критерії визначення пріоритетних сфер адаптації та перелік правових актів ЄС, у відповідність до яких має бути приведене українське законодавство; – одночасно з адаптацією вже існуючих законів приймати нові, узгоджені із правовим полем ЄС, законодавчі акти…» [11, с. 37]. Тобто вчений розглядає «гармонізацію» засобом забезпечення досягнення мети «адаптації» національного законодавства.

А.Ю. Кірик розглядає адаптацію (поряд з апроксимацією) навпаки методом проведення гармонізації. А саме, зазначає, що апроксимація, як метод здійснення гармонізації, полягає у зближенні національного законодавства з актами ЄС шляхом вільного визначення стратегії, методів і техніки, а також крайніх термінів реалізації; а *адаптація* полягає у пристосуванні нормативно-правових актів законодавства третіх країн до міжнародних, європейських і внутрішніх правових стандартів. За адаптації, на погляд науковця, відбувається лише залучення третіх держав до вже чинного правопорядку ЄС, за якої останні не можуть висувати жодних вимог до ЄС як умову свого вступу. Імплементація ж є процесом організаційно-правової діяльності держави, що полягає у своєчасній, всебічній і повній реалізації прийнятих державою зобов'язань, які здійснюються через поетапну трансформацію національної системи права для зближення законодавства однієї держави із законодавством іншої. Серед способів імплементації найпоширенішими виділяє інкорпорацію, трансформацію, рецепцію і відсилання [12, с. 289].

М.Ю. Задніпряна-Корінна розуміє і гармонізацію, і адаптацію *основними методами* приведення норм внутрішнього права у відповідність до вимог права ЄС. Зауважує, що поряд із цим можуть бути застосовані способи правового наближення, трансформації, апроксимації, уніфікації, встановлення еквівалентних норм та імплементації. Однак комплексний характер методу гармонізації дозволяє, на думку дослідниці, використовувати засоби суміжних методів: апроксимації, імплементації, рецепції, а засоби адаптації низкою вітчизняних вчених обов'язково включаються до арсеналу методів гармонізації [13, с. 45-46].

На погляд М.Ю. Малюги, віднесення в науковій літературі адаптації до явища гармонізації є доволі спірним. Одні автори розглядають гармонізацію як синонім адаптації, інші – вважають її складовою

частиною адаптації чи навпаки. Цей учений схиляється до позиції, що гармонізацію все ж варто відносити до складових адаптації. Пояснює це тим, що адаптацію слід розуміти ширше, аніж наближення законодавства, з огляду на охоплення адаптацією апроксимації, імплементації, координації, уніфікації законодавства України із законодавством ЄС та здійснення у цілому всього комплексу заходів, необхідних для приведення законодавства України у відповідність до законодавства ЄС. Тобто адаптацію законодавства, у порівнянні з гармонізацією, пропонує розглядати «як більш масштабний процес зближення законодавства України до законодавства ЄС та пристосування національної політики до європейської у відповідних сферах» [14, с. 117–118].

Отже можна зробити висновок, що з позиції положень науки теорії держави і права гармонізація є спеціальним методом проведення адаптації, забезпечення встановлення подібних до права ЄС норм у національному законодавстві та запровадження відповідних узгоджених національних політик і стандартів.

Варто зауважити, що адаптація національного законодавства до положень чинних актів acquis ЄС є процесом, який триває безперервно з часу вступу в дію ще УПС та дотепер і передбачає вжиття відповідних підготовчих організаційних та юридико-технічних заходів з наступним ухваленням уповноваженими суб'єктами правотворчості рішень про внесення відповідних змін і доповнень до загальних та галузевих норм права, а також розробку і ухвалення нових національних джерел права, ідеологічно заснованих на підходах правового регулювання, властивих праву acquis ЄС.

Ще до прийняття 14 грудня 2023 року Європейською радою рішення про відкриття переговорів про вступ України до ЄС наша держава за власною ініціативою провела первинну оцінку (самоскринінг) стану імплементації acquis ЄС в національне законодавство на підставі прийнятої Кабінетом Міністрів України постанови від 28 лютого 2023 року № 189 «Про затвердження Порядку проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis ЄС)» [15].

В оприлюдненому за результатами первинної оцінки стану імплементації актів права ЄС урядовому Звіті відзначено, що до здійсненого на виконання приписів зазначеної постанови самоскринінгу, який відбувався у 2023 році в декілька етапів протягом шести місяців, залучалися більше як 80 органів державної влади, державних установ, міжнародних проєктів та громадських організацій. У процесі його проведення було опрацьовано близько 28000 актів права ЄС. Установлено, що на час завершення первинної оцінки 2739 актів права ЄС підлягають подальшій повній або частковій імплементації, 1625 актів – імплементовані повністю, 23456 актів не потребують імплементації. З приблизно 2739 актів права acquis ЄС, що підлягають повній чи частковій імплементації в національне законодавство за результатами проведення первинної оцінки, найбільше припадає на переговорний розділ 14: «Транспортна політика» (399 актів права ЄС). Також чимала кількість актів права ЄС підлягає імплементації в переговірних розділах: 12. «Продовольча безпека, ветеринарна та фітосанітарна політика» (304 акти); 1. «Свобода руху товарів» (289 актів); 3. «Свобода підприємництва і надання послуг» (263 акти); 9. «Фінансові послуги» (216 актів).

Під час проведення самоскринінгу були виявлені системні проблеми, які перешкоджають повній та швидкій імплементації в законодавство України актів права ЄС. Серед них, зокрема, виділено недостатню інституційну спроможність відповідальних органів державної влади, які потребують більшої кількості фахівців для розробки необхідного законодавства, додаткових фінансових ресурсів, залучення експертної підтримки в рамках проєктів міжнародної технічної допомоги. За окремими напрямками імплементації виявлено потребу у створенні нових профільних органів. Водночас констатовано, що низка актів права ЄС не може бути імплементована у зв'язку з правовим режимом воєнного стану [16, С. 4,5, 200-203]. Так, наділення громадян держав-членів ЄС, які

постійно проживатимуть в нашій державі, правом голосу на місцевих виборах в Україні (в порядку імплементації в національне законодавство положень пункту 1 статті 22 Договору про функціонування ЄС і відповідної Директиви Ради 94/80/ЄС від 19 грудня 1994 року) [17] потребуватиме внесення відповідних змін до Конституції України. А це під час дії правового режиму воєнного стану заборонено (частина друга статті 157 Основного Закону України).

Загалом підводячи підсумки дослідженому можна зазначити, що для забезпечення виконання Україною «законодавчого» критерію членства в ЄС нагального значення має розробка та підтримання в актуальному стані загальнонаціонального Плану адаптації законодавства України до acquis за відповідними переговірними розділами. Адже Перелік актів законодавства України в пріоритетних сферах адаптації до acquis ЄС, який є додатком до Програми адаптації, затвердженої Законом № 1629-IV, фактично не становить на теперішній час основи для приведення національного законодавства у відповідність до acquis ЄС. У цьому Плані за порушення установлених у ньому строків вжиття адаптаційних заходів до винних відповідальних посадових осіб має передбачатися застосовування пропорційних негативним наслідкам для євроінтеграційного процесу заходів дисциплінарної або політико-правової відповідальності.

Для позначення процесу приведення національного законодавства (закріплених у ньому норм права) до acquis ЄС варто вести мову про застосовування терміну «адаптація», а уніфікації до загальноєвропейських національних стандартів, технічних регламентів – «гармонізація».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Що означає початок скринінгу українського законодавства Євросоюзом. URL: https://cpd.gov.ua/main/shho-oznachaye-pochatok-skryningu-ukrayinskogo-zakonodavstva-yevrosoyuzom/.

2. Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами ЄС від 14 червня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text.

3. Палагнюк Ю. Механізми співробітництва між Україною та ЄС відповідно до Угоди про партнерство та співробітництво. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2013. № 6. С. 135-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2013_6_27.

4. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року № 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text.

5. Федунь М. Адаптація законодавства України до стандартів Європейського Союзу у сфері поводження з відходами. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини.* 2014. Вип. 36(2). С. 191-199.

6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 #Text.

7. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text.

8. Директива Європейського парламенту і Ради 014/28/ЄС від 26 лютого 2014 року про гармонізацію законодавств держав-членів щодо надання на ринку вибухових речовин для цивільного застосування та нагляду за ними. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_015-14/ed20140226#n112.

9. Директива Європейського парламенту і Ради 2014/68/ЄС від 15 травня 2014 року про гармонізацію законодавств держав-членів щодо надання на ринку обладнання, що працює під тиском. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 984_055-14/ed20140717#n145.

10. Директива Європейського парламенту і Ради 2014/33/ЄС від 26 лютого 2014 року про гармонізацію законодавств держав-членів щодо ліфтів і компонентів безпеки для ліфтів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 984_018-14/ed20140226#n104.

11. Ямковий В.І. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу як один з етапів його адаптації до європейських правових стандартів. *Правовий часопис Донбасу. 2018. № 2*. URL: https://ljd.dnuvs.in.ua/ wp-content/ uploads/2021/10/ 2-2.pdf#page=33.

12. Кірик А.Ю. Поняття й основні способи наближення законодавства держав-членів і третіх країн до законодавства Європейського Союзу. *Юридичний електронний журнал.* 2021. № 7. С. 289.

13. Задніпряна-Корінна М. Ю. Сучасні аспекти гармонізації національного законодавства та законодавства Європейського Союзу. *Альманах міжнародного права. 2023.* № 29. URL: https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ dd65be0a-52b7-4285-be1e-2b2363a521f2/content.

14. Малюга Л. Ю. Теоретико-правові основи адаптації соціального законодавства України до законодавства Європейського Союзу: монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 406 с.

15. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2023 р. № 189 «Про затвердження Порядку проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis ЄС)». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/189-2023-%D0%BF#Text.

16. Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (Acquis ЄС). К., 2023. 308 с. С. 4,5. 200-203. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_UA.pdf.

17. Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A 31994L0080.

Дата першого надходження статті до видання: 05.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.11
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.7

Мельник Ярослав Ярославович,
orcid.org/0000-0003-1937-6772
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Перевертун Оксана Володимирівна,
orcid.org/0009-0003-0283-5781
науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

НАУКОВІ ШКОЛИ ЯК УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті досліджуються наукові школи як учасники правотворчої діяльності. Аналізуються енциклопедичні статті та наукові дослідження, приділяється увага науковим осередкам та діючим правничим школам, їх напрямкам діяльності.

Автор доводить, що в Україні наукові школи права (правничі школи) забезпечують правотворчу діяльність на рівні правового моніторингу, нормотворчого процесу, а також навчально-наукових методолого-правових процесів.

Науковою школою правотворчості в Україні, на думку автора, слід вважати ті наукові осередки, які системно підходять до питання правотворчості та мають відповідно лідера наукової школи, мають розроблені доктринальні концепції, що методологічно забезпечують політику правотворчого процесу, чим покликані забезпечити ефективну правотворчу діяльність в державі, виступити правосуб'єктними учасниками правотворчої діяльності, мають своїх послідовників та відповідну базу дослідження, навчання, концентрації наукової спільноти та підтримання конкретної правничої ідеології, напрямку, що характеризується стійкістю та раціональним підходом до юридичного прогнозування, інструментами правозастосування.

В ході висновків, автор звертає увагу на те, що ці чи інші наукові школи права в Україні, так чи інакше є учасниками правотворчої діяльності, адже на них поширюється законодавство про правотворчу діяльність без обмежень. Ба, більше, вони мають відповідну «правотворчу правосуб'єктність» та здатність до правотворчої чи то правомоніторингової діяльності. Ці характеристики виступають унікальним правовим явищем, здатними забезпечити помірну чи то ефективну нормативно-правову, методологічну політику конкретних напрямків пізнання права, підтримання правових течій та ідеологій. Автор зазначає, що в Україні, наукові школи характеризуються багатогранністю, плюралізмом що здатні якомога якісніше, всебічніше впливати на правотворчі процеси в Україні, долучатися до євроінтеграційних процесів, бути учасником правотворчого процесу.

Врешті решт, автор виокремлює як Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України як фундаментальну, сучасну та дієві і ефективну наукову школу правотворчості, яка відповідає усім атрибутам наукової школи права.

Ключові слова: *праксеологія, правотворчість, правовий моніторинг, наукові школи, наукові школи права, учасники правотворчої діяльності, суб'єкти правотворчої діяльності, методологія науки, методологія права.*

Melnyk Yaroslav, Perevertun Oksana. Scientific schools as participants in legislative activity

The article examines scientific schools as participants in law-making activity. Encyclopedic articles and scientific research are analyzed, attention is paid to scientific centers and operating law schools, their areas of activity.

The author proves that in Ukraine scientific schools of law (law schools) provide law-making activity at the level of legal monitoring, the rule-making process, as well as educational and scientific methodological and legal processes.

The scientific school of lawmaking in Ukraine, in the author's opinion, should be considered those scientific centers that systematically approach the issue of lawmaking and have a corresponding leader of the scientific school, have developed doctrinal concepts that methodologically provide the policy of the lawmaking process, which are designed to ensure effective lawmaking activity in the state, act as legal participants in lawmaking activity, have their followers and an appropriate base for research, training, concentration of the scientific community and support of a specific legal ideology, a direction characterized by stability and a rational approach to legal forecasting, and tools for law enforcement.

In the course of the conclusions, the author draws attention to the fact that these or other scientific schools of law in Ukraine are, in one way or another, participants in lawmaking activity, because they are subject to legislation on lawmaking activity without restrictions. Moreover, they have the appropriate "lawmaking legal personality" and the ability to carry out lawmaking or law-monitoring activities. These characteristics are a unique legal phenomenon, capable of providing a moderate or effective regulatory, methodological policy of specific areas of knowledge of law, support of legal trends and ideologies. The author notes that in Ukraine, scientific schools are characterized by multifacetedness, pluralism, which are able to influence the law-making processes in Ukraine as qualitatively and comprehensively as possible, to join the European integration processes, to be a participant in the law-making process.

Finally, the author singles out the Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine as a fundamental, modern and effective and efficient scientific school of law-making, which meets all the attributes of a scientific school of law.

Key words: *praxeology, lawmaking, legal monitoring, scientific schools, scientific schools of law, participants in lawmaking activity, subjects of lawmaking activity, methodology of science, methodology of law*

Вступ. Правотворча діяльність має забезпечуватися їх учасниками, які на фаховому рівні так чи інакше належать до відповідних наукових, освітніх та професійних осередків, що слідують певній унікальній методиці правотворчості, правозастосування, правореалізації тощо.

Учасники правотворчого процесу, будучи вихідцями із певних наукових осередків, зазвичай, відображають стійку правотворчу політику, що відображає певну правову культуру тієї чи іншої наукової школи. У ній – різні наукові течії, вчення про історію права, лідерів правових концепцій, правові традиції тощо. Однак, на сьогодні, наукові школи права, не є диференційованими, зокрема за правотворчою діяльністю. Для правової сфери це є не припустимим. Відтак, такі обставини привертають винятковий науковий інтерес на предмет потреби проведення наукового дослідження не стільки задля ідентифікації наукових шкіл права, скільки виокремлення наукових шкіл права як учасників забезпечення правотворчої діяльності в Україні.

Стан дослідження. Наукові школи як учасники правотворчої діяльності не виокремлюються на сьогодні єдиними атрибутами у правотворчій діяльності, щоправда, «правовою творчістю», «нормо-творчістю», «доктринальною право-творчістю», «судовою правотворчістю» тощо, переймаються та дотичні чи не усі представники та осередки вчених правників, наукових та навчально-наукових інститутів у сфері права в Україні.

Тобто, правові дослідження, наукові осередки та послідовники, певна ідеологія наче є, виокремлена в певній формі та мірі, а от «школа правотворчості», чи то напрямок «правотворчості» тощо не відстежується достатньо.

Відповідно, така ситуація на нашу думку впливає на те, що в Україні не можливо ідентифікувати та виокремити безпосередньо не стільки науковий осередок, скільки задекларовану програму тої чи іншої наукової школи, мету її діяльності, і, що особливо прикметно – оцінити її як учасника правотворчої діяльності. Все це ставить питання про необхідність дослідження наукові школи як учасники правотворчої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Згідно енциклопедичної довідки, до сучасних напрямів праксеологічних досліджень належать: загальна теорія раціональної діяльності, структура організації трудових колективів, принципи функціювання і правила управління трудовими колективами, продуктивність праці, типологія помилок і порушень у процесі праці, критерії оцінки результатів діяльності, способи раціонального використання ресурсів і, зрештою, розробка практичних рекомендацій щодо організації ефективної праці та створення оптимальних моделей певних галузей розумової і фізичної праці [28, с.512]. Тобто, йдеться про те, що питання організації наукових напрямків та їх діяльності, структуризації лежить у площині праксеології.

У.О. Цмоць доводить, що сучасна правова праксеологія є по суті загальною філософською концепцією юридичної практики та пропонує оптимальні алгоритми і методи її ефективної дії [26, с.161]. Вчена додає, що праксеологія юридичної практики дає можливість робити висновки про тенденції і перспективи розвитку правової системи загалом та можливі зміни у ній. На її думку, саме прогнозування і моделювання є важливим теоретичним науковим дослідженням для вирішення практичних завдань у правовій сфері. А, що особливо актуально (авт. – *Я.М.*), наукові дослідження щодо творення, інтерпретації та застосування норм права із застосуванням методів правової праксеології сприяють підвищенню ефективності соціального управління [26, с.161]. Отже, питання організації наукових напрямків та їх діяльності доповнюється оптимізацією алгоритмів та методів ефективної їх дії. Такий підхід відкриває питання про потребу моніторингу наукових осередків як учасників правотворчої діяльності, адже саме від того, які напрямки організовані у тих чи інших колективах, залежите раціональність та ефективність правотворчого процесу.

Водночас, в енциклопедії з історії України зазначається, що *«наукові напрями, школи, течії, гуртки»* розуміються як неформальна інституціоналізація науки, зорієнтована на самоосягнення і самопізнання, врешті-решт на саморозгортання й самоорганізацію академічної спільноти в певному історичному часі, соціо- та етнокультурному просторі. У широкому сенсі йдеться про розмаїття форм і способів засвоєння й адаптації науковою корпорацією інтелектуальних настанов, культурних віх, світоглядних орієнтирів, етичних цінностей, естетичних критеріїв, соціальних норм, громадянських і суспільно-політичних вимог, які трансформуються й транслюються неформальними об’єднаннями вчених, що доповнюють наявну організовану структуру чи виступають її предтечею, у відповідні дослідницькі інтенції, програми, проекти, концепти, теорії, прийоми і методики фахового вишколу, способи комунікації та циркуляції інформації в діахронному й синхронному вимірах. У вузькому розумінні – групове світосприйняття, точніше – розмаїття форм самосвідомості наук. спільноти, котру репрезентують різноманітні неформальні утворення (напрями, школи, течії, гуртки, малі групи, творчі тандеми чи союзи співавторів та ін.), що творять поле інтелектуальної взаємодії й комунікації, афористично прозване «простором довіри», яке безпосередньо пов’язане з тим або іншим феноменом авторства соціогуманітарних, зокрема історичних, текстів. Появу неформальної інституціоналізації пов’язують із дослідницькими рефлексіями вчених/мислителів/інтелектуалів щодо творчості, передусім зі спробами осягнути її витоки та саму природу, зокрема збагнути роль колективного й індивідуального, групового та персонального тощо [7].

В Україні, питання наукових шкіл як суб’єктів правотворчості, особливо не береться до уваги при з’ясуванні питань,

що стосується правотворчої діяльності. Зокрема, як в наукових публікаціях, так і в юридичній практиці їх диференціації не проводиться, самі «школи» не зазначаються. Відповідно, не розкривається на науковому рівні і їх роль в правотворчій діяльності, «прив'язка» до тієї чи іншої наукової школи права. Ситуація не є задовільною і в навчально-науковому процесі через відсутність у навчально-методичних працях «конви», стилю бачення ідеології наукової школи. Проте, це зовсім не означає, що ті та інші школи не беруть участь у правотворчому процесі/ діяльності, не є її учасниками, з огляду на наступне.

До прикладу, В.І. Риндюк (2019) розглядає поняття «правотворча діяльність» як вид юридичної діяльності з погляду праксеології. Вчена вважає, що така характеризується як діяльність органів публічної влади за певним змістом, де такий останній полягає в реалізації їхніх державно-владних (владних) повноважень щодо ухвалення загальнообов'язкових рішень у юридичній формі законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів. Натомість способом здійснення цієї діяльності на думку дослідниці є правотворча техніка, а об'єктом – законодавство. Результатом такої діяльності – нова якість законодавства (щодо змісту та/або форми); метою – досягнення належного правопорядку в суспільстві, що, у свою чергу, залежить від якості й ефективності законодавства [23, с.137, 141]. Отже, питання правотворчості не розглядається дослідницею із науковими школами права, відповідно, питання наукової школи, як осередку, як учасника правотворчої діяльності не оцінено на належному рівні.

Т.В.Михайліна, Ю.В.Гоцуляк, А.П. Гель (2023) досліджуючи питання правотворчої діяльності, зосереджують увагу на розмежуванні понять «нормотворчості» та «правотворчості», а також припускаються переосмислення їх співвідношення із суміжними категоріями [10, с.118–123]. Питання наукових шкіл правотворчості не піднімається.

Окремо слід відзначити дослідження, які проведені М.Б. Мельник. Зокрема, вчена в ході наукового пошуку досліджує питання правотворчості на галузевому рівні з точки зору трудового права, хоча, окремо приділяє увагу науковим школам трудового права [11, с.12–16; 12, с.55–64; 13, с.48–59]. Однак, такі дослідження відображають фрагментарний характер, і тому питання наукових шкіл правотворчості, як і питання наукових шкіл як учасників правотворчої діяльності не розглядається комплексно.

У Національному університеті «Києво-Могилянська академія» на офіційному веб сайті розміщена інформація про створення та заснування ряду наукових правничих шкіл. Зокрема: *(1)Києво-Могилянська школа верховенства права,* яку очолює доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, суддя Конституційного Суду України у відставці М.І. Козюбра**.** Школу започатковано у 2007 р. [6]; *(2)Школа міжнародного права захисту прав людини* (засновники – доктор юридичних наук, проф**.** В.А. Василенко; доктор права, доцент М.М. Антонович) [14]; *(3)Школа права Європейського Союзу* (засновник – проф. ім. Жана Моне, проф. Петров Р.А**.,** через кафедру ім. Жана Моне з права ЄС (з 2010 р.) та Центр академічної досконалості ім. Жана Моне з європейських студій (з2011 р.), а також Інститут німецького права (з 2017р.) у співробітництві з університетами м. Гейдельберг та Аугсбург (Німеччина) продовжуватимуть виконувати низку міжнародних проектів, в т.ч. за Програмою Горизонт 2020. [14]. Натомість, про наукову школу правотворчості не йдеться. Хоча, у даному навчальному закладі вчитається навчальний курс для студентів «Правотворчість: проблеми теорії і практики» [18]. Як зазначається, метою такого курсу окреслюється «…поглиблене вивчення проблем правотворчості та правотворчої техніки, формування вміння застосовувати досягнення різних наук в сфері правотворчості, навчити студентів використовувати світовий досвід у сфері правотворчості, поєднати досягнення юридичної науки з практикою, підготувати студентів до участі в правотворчій діяльності органів державної влади

та до науково-дослідної і викладацької роботи…» [18].

В той же час, на базі Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України проведено наукове дослідження на рівні аналітичної записки щодо «Концептуальних засад удосконалення правотворчої діяльності в Україні» (2025) [8]. Утім, наукової школи правотворчості, як учасника правотворчої діяльності не засновано. Щоправда, Інститут активно бере участь у розробці нормативно-правових актів та правової доктрини.

Національна академія внутрішніх справ присвятило окреме видання щодо святкуванню 100-річчя Національної академії внутрішніх справ, яке містить інформацію стосовно видатних науковців та наукових шкіл академії. Зокрема зазначається про формування наукової школи професора Я. Ю. Кондратьєва за напрямом психології оперативно-розшукової діяльності [15, с.10]; засновником наукової школи з проблем кримінального процесу академії вважається професор А.Я. Дубинський [15, с.9]; в академії, дослідженню проблем українського конституціоналізму, удосконалення правового статусу, організації і діяльності суб'єктів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування значну увагу приділяли представники наукової школи професора О.Ф.Фрицького, а закріпив і продовжує розвивати цей сегмент науки професор А.М. Колодій [15, с.10]; серед основоположників кількох нових напрямів у юриспруденції – філософії права та юридичної психології – професор М.В.Костицький [15, с.10] тощо. Натомість про наукову школу правотворчості, як учасника правотворчого процесу та участі її у цьому процесі відсутні.

Попри це, варто зазначити, що в Україні, найбільш системно виокремлюється осередок вчених з Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України, які мають ґрунтовні та системні наукові праці, відображають конву політики правотворчої діяльності відповідно до Закону тощо. *До прикладу:* «Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу» (монографія, 2022) [24]; «Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання» (збірник наукових праць, 2022) [19]; «Правова доктрина та правнича освіта: функціональні зв'язки» (збірник наукових праць, 2023) [20]; «Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності» (монографія, 2023) [21]; «Наукова концепція розвитку законодавства України: обґрунтування та прогнозування напрямів правотворчої діяльності» (монографія, 2025) [18]; «Правове забезпечення повоєнного відродження України» (монографія, 2025) [17], «Юридичне прогнозування розвитку галузевого законодавства України: теорія та практика» (монографія, 2025) [27], тощо.

Інститут є засновником журналу «Нове українське право», який містить відповідну рубрику, що присв'ячена правотворчій діяльності – «правотворча діяльність: актуальні проблеми нормотворення» [25]. По суті, можемо констатувати, що наразі ми маємо можливість про постановку питання початку формування наукової школи права – школи правотворчості.

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України активно бере участь у розробці нормативно-правових актів та правової доктрини з огляду на численні аналітичні дослідження та концепції [1], а саме: Закони воєнного часу (аналітичне дослідження), Аналітичне дослідження актів Верховної Ради України, прийнятих після введення воєнного стану в Україні, Аналітичне дослідження актів Верховної Ради України, прийнятих після введення воєнного стану в Україні (випуск 2), тощо [5; 2; 3].

Відтак, попередньо можемо констатувати, що в Україні, найбільш інтелігібельним (розпізнавальним, вимірюваним) до наукової школи права «правотворчості» є на правду Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України.

Разом з тим, Інститут, як наукова установа, задає без перебільшення фундаментальний, науково-пізнавальний, теоретико-правовий, науково-дослідний, методолого-правовий орієнтир у сфері правотворчості та правового моніторингу в Україні. Відтак, він, як «наукова школа правотворчості» є безумовно активним учасником правотворчої діяльності в сучасній Україні.

Однак, як там пак, слід звернути увагу на те, що в Україні, все таки, посеред наукових правничих шкіл, питання правотворчої діяльності, науковими осередками (безпосередньо науковими школами) не піднімається на достатній рівень виокремлення, позиціонування себе як наукової школи правотворчості , чи «правотворчої діяльності», хоча, деякі навчально-наукові та наукові установи все таки позиціонують та декларують свою ідеологію та політику саме в цих напрямках.

За таких обставин, слід задатись питаннями: якщо не відображається у звіті того чи іншого освітнього осередку дослідження, вивчення права в Україні, то чи дійсно такі осередки не є правовими школами, і якщо так, то вони які відображають напрямки підготовки фахівців-юристів, експертів з права, правничої думки; врешті-решт яку правову ідеологію яких країн /право-порядків/, а по суті, право та культуру вони відстоюють? Тут питання вже постає настільки глибоким, на нашу думку, що вже пересікається із питаннями безпеки права, ідеології, культури, самобутності. Ось в чому проблема наукових шкіл права. Безумовно тут слід притримуватись плюралізму думок та ідеологій, раціоналізму, правової дійсності та правової стійкості, затребуваності.

Проте, тим не менш, варто констатувати, що наукові школи права в Україні функціонують, активно групуються та взаємодіють із вітчизняними та зарубіжними науковими школами, розвиваються, забезпечуючи на відповідному рівні роль прогресивних ідей, участь у громадянському суспільстві, створюючи підвалини для пояснення та втілення ідеологій розуміння права, забезпечують доктринальну конву його розуміння тощо.

З огляду на наведене вище, доречно звернути увагу зміст ч.1 ст.4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX (надалі – Закон № 3354-IX від 24 серпня 2023 р.), у якій учасниками правотворчої діяльності визначено *(1)*суб'єктів правотворчої діяльності; *(2)*суб'єктів правотворчої ініціативи; *(3)*суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності; *(4)*заінтересованих осіб [22].

Очевидно, що кожен із виокремлений законом суб'єкт є учасником правотворчої діяльності із відповідним особливим статусом, правосуб'єктністю, повноваженнями, цілями та ідеологією, філософію діяльності. Разом з тим, слід бути свідомим того, що остання часто залежить саме від рівня підготовки та життєвих орієнтирів, що привилися у тій чи іншій школі права в ході здобуття відповідних рівней правничої освіти. А там і антропологи права, соціологи права, правові позитивісти, фахівці із природньо-правовим підходом, постмодерністи і, врешті решт учасники правотворчої діяльності із безпосереднім «правотворчим» ухилом/ «професійною трансформацією».

Отже, на фоні плюралізму ідеологій та вчень, рівней підготовки, виникає певна невизначеність, дихотомія та проблеми із оцінкою, спроможності до правотворчої діяльності посеред юридичної спільноти задля задоволення чи то вироблення конкретних політико-правових, соціально-правових, соціально-економічних, чи то безпеково-правових ідей розвитку системи права в Україні, її гармонізації, аргументації тощо саме у правотворчому ключі. І ці питання видаються чи неосновними, адже належне та ефективний правотворчий процес повинні забезпечувати, насамперед, представники наукових та освітніх осередків, із відповідним прозорим бекграундом, чіткою ідеологією. Остання дає можливість ідентифікувати наукову школу учасника правотворчої діяльності, спрогнозувати розвиток можливих сценаріїв тлумачення права, вирішення правового питання, ефекту та стабілізації правопорядку у той чи інший спосіб, тими чи іншими інструментами права.

На завершення, варто й звернути увагу для прикладу на наступний контекст прояву діяльності наукових шкіл як учасників правотворчої діяльності в силу судової практики, як фінального аспекту якості правозастосування, а, по суті – здобутих навиків «школою права».

Зокрема, К.Г. Кравчук переймаючись проблемами теоретико-правових та практичних аспектів співвідношення правотворчості Верховного Суду та Конституційного Суду України звертає увагу на те,

що «…співвідношення актів правотворчості Верховного Суду та Конституційного Суду України відповідно до таких критеріїв: рівень загальнообов'язковості (акти правотворчості Верховного Суду мають як обов'язковий характер, так і такий, що підлягає врахуванню судами, натомість акти правотворчості Конституційного Суду України є обов'язковими, остаточними та такими, що не можуть бути оскаржені); можливість відступлення (відступлення від висновків Верховного Суду щодо застосування норм права можливе шляхом передачі справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду, натомість відступлення від юридичних позицій Конституційного Суду України можливе шляхом відмови Сенату від розгляду справи на розсуд Великої палати); можливість оскарження (окремі акти правотворчості Верховного Суду можуть бути оскаржені в апеляційному порядку, натомість правотворчі акти Конституційного Суду України не підлягають оскарженню); особливості юридичної техніки (акти правотворчості Верховного Суду мають форму постанов, водночас акти правотворчості Конституційного Суду України можуть мати форму рішень, висновків та ухвал; їх правотворчі положення закріплюються як у мотивувальній, так і у резолютивній частині актів; мають як позитивний, так і негативний характер). …» [9, с.5]. За такого підходу стає очевидним питання співвідношення правотворчого процесу на інстанційному та інституційному рівнях, проте залишається відкритим питанням стосовно ідеологічних підходів, які засновані на відповідній школі правотворчості, завдяки яким має бути вирішене те чи інше юридичне питання в судовій практиці.

О.О. Бандура правові пізнання та практика як складові правової діяльності тісно взаємопов'язані. Практична діяльність у сфері права спричинює необхідність пізнання, відображення правової (і соціальної) реальності у правосвідомості, що зі свого боку уможливлює раціональну правову практику [4, с.50]. Відповідно, питання підняті вченим є хоч слушними однак, знову ж таки, призма наукових шкіл та методів, інструментів правотворчості відсутні.

Висновки. В межах висновків, варто констатувати, що в Україні, наукові школи права (правничі школи) забезпечують правотворчу діяльність на рівні правового моніторингу, нормотворчого процесу, а також навчально-наукових методолого-правових процесів.

Науковою школою правотворчості в Україні, слід вважати ті наукові осередки, які системно підходять до питання правотворчості та мають відповідно лідера наукової школи, мають розроблені доктринальні концепції, що методологічно забезпечують політику правотворчого процесу, чим покликані забезпечити ефективну правотворчу діяльність в державі, виступити правосуб'єктними учасниками правотворчої діяльності, мають своїх послідовників та відповідну базу дослідження, навчання, концентрації наукової спільноти та підтримання конкретної правничої ідеології, напрямку, що характеризується стійкістю та раціональним підходом до юридичного прогнозування, інструментами правозастосування.

Водночас, ці чи інші наукові школи права в Україні, так чи інакше є учасниками правотворчої діяльності, адже на них поширюється законодавство про правотворчу діяльність без обмежень. Ба, більше, вони мають відповідну «правотворчу правосуб'єктність» та здатність до правотворчої чи то правомоніторингової діяльності. Ці характеристики виступають унікальним правовим явищем, здатними забезпечити помірну чи то ефективну нормативно-правову, методологічну політику конкретних напрямків пізнання права, підтримання правових течій та ідеологій. В Україні, наукові школи характеризуються багатогранністю, плюралізмом що здатні якомога якісніше, всебічніше впливати на правотворчі процеси в Україні, долучатися до євроінтеграційних процесів, бути учасником правотворчого процесу.

Врешті решт, слід констатувати, що Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, відіграє у правотворчому процесі в Україні системну, фундаментальну, провідну роль та впроваджує ефективну правову політику,

що заснована на науковій школі правотворчості, що відповідає усім атрибутам наукової школи права: наявність ідеологічних лідерів (Н.С. Кузнєцова, Р.О. Стефанчук, О.О. Кот, А.Б. Гриняк, Н.В. Міловська, В.М. Костицький, А.М. Колодій, С.О.Погрібний тощо), послідовників, матеріально-технічної бази, розробки вчень про правотворчу діяльність, наявність відділу, що спеціалізується на правотворчості із відповідними вченими-правниками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналітичні дослідження та концепції. Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України. URL: https://lawmaking.academy/analitychne-doslidzhennya/ (дата звернення: 24.02.2026)

2. Аналітичне дослідження актів Верховної Ради України, прийнятих після введення воєнного стану в Україні. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 100 с.

3. Аналітичне дослідження актів Верховної Ради України, прийнятих після введення воєнного стану в Україні (випуск 2). – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 104 с.

4. Бандура О.О. Праксеологія права як складова філософської праксеології (загальні аспекти). *Філософські та методологічні проблеми права.* 2020. № 1. (19). С.44–52. URL.: https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1246/1249 (дата звернення: 24.02.2026)

5. Закони воєнного часу (аналітичне дослідження) / упорядники О. О. Кот, А. Б. Гриняк, Л. В. Красицька. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023.208 с.

6. Києво-Могилянська школа верховенства права. Національний університет «Києво-Могилянська академія». URL: https://www.ukma.edu.ua/index.php/science-schools/4197-kyievo-mohylianska-shkola-verkhovenstva-prava (дата звернення: 24.02.2026)

7. Колесник О.В. *Наукові* напрями, школи, течії, гуртки. Енциклопедія історії України: Т.7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Naukovi_s (дата звернення: 20.02.2026)

8. Концептуальні засади удосконалення правотворчої діяльності в Україні: аналітична записка/ Пархоменко Н. М., Скрипнюк О.В. , Оніщенко, Н.М. , Кубко Є.Б. , Богініч О.Л. , Тарахонич Т. І. , Львова О.Л. , Сунєгін С.О., Клещенко Н.О. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. 136 с.

9. Кравчук К.Г. Теоретико-правові та практичні аспекти співвідношення правотворчості Верховного Суду та Конституційного Суду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Кравчук Катерина Геннадіївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2020. 19с.

10. Михайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В., Гель А.П. Категорії «нормотворчість» та «правотворчість»: неоднозначність визначення та співвідношення у правовій доктрині. *Нове українське право,* Вип. 1, 2023. С.118–123. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/434/387 (дата звернення: 24.02.2026)

11. Мельник М. Правотворчість як юридичний процес у сфері публічного та приватного права. *Вісник МГУ,* Випуск №71. 2024. С.12–16. URL.: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc71/5.pdf (дата звернення: 24.02.2026)

12. Мельник М. Правовий моніторинг як елемент правотворчості у системі трудового права України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. №5. 2024. С.55–64. URL.: http://apnl.dnu.in.ua/5_2024/11.pdf. (дата звернення: 24.02.2026)

13. Мельник М. Еволюція наукових шкіл трудового права в Україні: праксеологічний дискурс. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2025. № 2 (30). С.48–59. DOI: 10.33270/02253002.

14. Наукові школи. Національний університет «Києво-Могилянська академія». URL: https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/gradschool/naukovi-shkoly (дата звернення: 24.02.2026)

15. Наукові школи Національної академії внутрішніх справ [Текст] / упоряд.Василевич В. В., Вознюк А. А., Гусарєв С. Д., Джужа О. М., Дрозд О. Ю., Калиновський Б. В.,

Костицький М. В., Леута Л. П., Никифорчук Д.Й., Павлишин О.В., Пастух І.Д., Сущенко В.Д., Чернявський С.С., Юсупов В. В., Чурпіта Г. В. / за заг. ред. В.В. Чернєя. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 776с. URL.: https://www.navs.edu.ua/files/kafedru/kkvp/2023/naukovi_shkoly_navs.pdf (дата звернення: 24.02.2026)

16. Наукова концепція розвитку законодавства України: обґрунтування та прогнозування напрямів правотворчої діяльності : монографія / за заг. ред. Р. О. Стефанчука та Н. С. Кузнєцової. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 1060 с.

17. Правове забезпечення повоєнного відродження України : монографія / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 392 с.

18. Правотворчість: проблеми теорії і практики. Києво-Могилянська академія. URL.: https://www.ukma.edu.ua/courses/ects/curricula/description.php?code=343480 (дата звернення: 24.02.2026)

19. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання : збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRTS-Pravotvorchist-v-Ukrayini_print.pdf (дата звернення: 24.02.2026)

20. Правова доктрина та правнича освіта: функціональні зв'язки: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, М. М. Хоменка. Київ : Алерта, 2023. 158 с.

21. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2023. 268 с.

22. Про правотворчу діяльність в Україні: Закон України від 24 серп. 2023 р. № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text

23. Риндюк В.І. Правотворчість як вид юридичної діяльності: праксеологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Випуск 4 (44). 2019. С.137–142. URL: https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/199747/199939 (дата звернення: 24.02.2026)

24. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 908 с.

25. Тематичні розділи. Нове українське право. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/sections (дата звернення: 24.02.2026)

26. Цмоць У.О. Правова праксеологія як чинник ефективності юридичної практики. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія юридична. 2023. № 4. С.155–164. URL.: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/6674/1/18.pdf (дата звернення: 24.02.2026)

27. Юридичне прогнозування розвитку галузевого законодавства України: теорія та практика: монографія / за загальною редакцією О.О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. В. Красицької. Київ: Алерта, 2025. 326 с.

28. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. 742с.

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.8

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДДОГОВІРНОЇ СТАДІЇ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ПРО НАСТАВНИЦТВО

Назар Софія Михайлівна,
orcid.org/0009-0005-1491-1643
аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено дослідженню переддоговірної стадії динаміки наставницьких правовідносин у контексті новітнього законодавчого регулювання інституту наставництва в Україні. Обґрунтовано, що виникнення договірного правовідношення про наставництво не зводиться виключно до моменту укладення договору, а формується як завершальний елемент складного юридичного складу, який включає низку послідовних юридичних фактів публічно- та приватноправового характеру. Доведено, що переддоговірна стадія у сфері наставництва істотно відрізняється від класичних моделей переддоговірних відносин у цивільному праві, оскільки характеризується імперативністю, багаторівневою нормативною регламентацією та обмеженням свободи розсуду учасників. У статті проаналізовано зміст і правову природу окремих етапів переддоговірного процесу: подання кандидатом заяви та документів, перевірку відповідності законодавчим вимогам, проходження обов'язкової підготовки, отримання висновку щодо можливості здійснення наставництва, проведення процедури взаємодобору та встановлення первинного контакту між наставником і особою, щодо якої може здійснюватися наставництво. Особливу увагу приділено проблемним аспектам нормативного регулювання, зокрема недостатності механізмів перевірки відсутності обставин, що перешкоджають набуттю статусу наставника, та необхідності вдосконалення міжвідомчої інформаційної взаємодії між уповноваженими суб'єктами. Запропоновано авторське визначення переддоговірної стадії наставницьких правовідносин як нормативно врегульованого послідовного процесу встановлення відповідності кандидата законодавчим вимогам, оцінювання його спроможності надавати наставницькі послуги та формування умов для укладення договору про наставництво. Обґрунтовано, що імперативний характер цієї стадії є виправданим з огляду на необхідність забезпечення найкращих інтересів дитини та поєднання у правовій природі наставництва приватноправових і публічно-правових елементів. Особливості переддоговірної стадії наставницьких правовідносин дозволяють розглядати її не лише як підготовчий етап укладення договору, а як самостійну гарантійну правову конструкцію, спрямовану на мінімізацію ризиків формалізації наставництва та забезпечення його соціальної ефективності.

Ключові слова: *договір, наставництво, укладення договору, переддоговірні відносини, динаміка договірного правовідношення, ризики, дитина, захист прав дитини.*

Nazar Sofiia. Features of the pre-contractual stage of concluding a mentoring agreement

The article is devoted to the study of the pre-contractual stage in the dynamics of mentoring legal relations within the framework of the recent legislative regulation of the institution of mentoring in Ukraine. It is substantiated that the emergence of contractual legal relations in mentoring is not limited solely to the moment of concluding the contract, but rather constitutes the final element of a complex legal structure that includes a series of consecutive legal facts of both public and private law nature. It is demonstrated that the pre-contractual stage in the field of mentoring significantly differs from classical models of pre-contractual relations in civil law, as it is characterized by mandatory procedures, a high level of regulatory formalization, and restrictions on the parties' freedom of discretion. The content and legal nature of the key stages of the pre-contractual process are analyzed, including: submission of an application and required

documents by a candidate mentor; verification of compliance with statutory requirements; completion of mandatory training; issuance of a conclusion regarding the candidate's ability to provide mentoring services; implementation of the matching procedure between the mentor and the person in respect of whom mentoring may be established; and organization of the initial meeting and establishment of primary contact. Particular attention is paid to problematic aspects of regulatory support, including the insufficiency of mechanisms for verifying the absence of circumstances preventing the acquisition of mentor status and the need to improve inter-agency information exchange among authorized bodies. A definition of the pre-contractual stage of mentoring legal relations is proposed as a legally regulated, sequential process aimed at establishing a candidate's compliance with legislative requirements, assessing their readiness and capacity to provide mentoring services, and forming the necessary preconditions for concluding a mentoring agreement. It is argued that the mandatory nature of this stage is justified by the need to ensure the best interests of the child and by the combined private-law and public-law elements inherent in the legal nature of mentoring. The specific features of the pre-contractual stage of mentoring legal relations allow it to be regarded not merely as a preparatory phase preceding contract conclusion, but as an independent guarantee-based legal mechanism designed to minimize the risks of formalization of mentoring and to ensure its social effectiveness.

Key words: *contract, mentoring, conclusion of a contract, pre-contractual relations, dynamics of contractual relations, risks, child, protection of children's rights.*

Первинною стадією (етапом) існування будь-якого договірного зобов'язального правовідношення, як правило, є стадія укладення договору, функціонально наділена правоутворюючим характером і перетворенням фактичних дій у зобов'язально-правові відносини, які виникають із договору [1, с. 174]. Водночас у контексті сучасної тенденції до ревізії фундаментальних доктринальних підходів до розуміння динаміки договірних правовідносин, яка простежується у вітчизняній цивілістиці впродовж останніх декількох років, актуалізується потреба у присвяченні окремої уваги переддоговірним відносинам потенційних сторін договору про наставництво, які слід вважати ключовою передумовою для можливості його укладення.

Дослідники-цивілісти під переддоговірним процесом як правовим явищем розуміють сукупність послідовних дій, спрямованих на укладення договору, де сукупність дій передбачає єдину цілеспрямованість переддоговірного процесу, послідовність – наявність у ньому окремих етапів (стадій), що мають відносно самостійне правове значення. Як стадії переддоговірного процесу виділяють: 1) переддоговірні контакти сторін, 2) безпосереднє укладання договору, 3) приведення договору в належну форму та його державна реєстрація [2, с. 39]. Разом із тим, в силу особливої комплексної публічно-приватної природи договору про наставництво та належності його до групи соціальних договорів у сімейному праві, переддоговірна стадія динаміки досліджуваних правовідносин наділена неабиякими особливостями у порівнянні з традиційними приватноправовими договорами.

Як відомо, процес опосередкування наставницьких правовідносин характеризується багатоетапністю та суттєвою роллю владних елементів, що обумовлює поєднання у його структурі цілої низки юридичних фактів як приватноправового, так і публічно-правового характеру. Така конструкція свідчить про те, що виникнення договірного правовідношення щодо наставництва не зводиться винятково до укладення договору, оскільки останній є лише завершальним елементом складного юридичного складу. При цьому важливо зауважити, що, на відміну від переддоговірних відносин приватноправового характеру, які традиційно ґрунтуються на принципі автономії волі суб'єктів, переддоговірна стадія у межах досліджуваних правовідносин характеризується обов'язковістю, суворою регламентованістю та обмеженням свободи власного розсуду їх учасників, що в цілому є закономірним із позицій необхідності здійснення державного контролю та координації у сфері надання підтримки дітям та молоді, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Переддоговірні наставницькі правовідносини розпочинаються з виявлення особою бажання та наміру надавати послуги наставництва, що згідно зі ст. 13 Закону України «Про наставництво» та п. 9 Положення про наставництво знаходить свій прояв у поданні надавачу соціальних послуг з організації наставництва письмової заяви, а також низки документів (копії паспорта, медичного висновку, довідки про наявність чи відсутність судимості) [3; 4]. Вказане дозволяє зробити висновок про те, що: 1) зазначений юридичний факт слід сприймати як одностороннє волевиявлення суб'єкта, спрямоване на започаткування провадження ним діяльності з надання наставницьких послуг та набуття ним спеціального правового статусу наставника; 2) перелік документів, які подаються для започаткування діяльності з надання наставницьких послуг, є вичерпним, лаконічним і стосується основних відомостей про особу кандидата у наставники, зокрема щодо його ідентифікації, стану здоров'я та відповідності вимогам закону у частині наявності чи відсутності судимостей, що відображає намір законодавця забезпечити баланс між сприянням розвитку наставництва шляхом забезпечення його доступності та належним рівнем захисту прав та інтересів дитини чи особи, щодо якої встановлюється наставництво.

Водночас у цьому контексті варто звернути увагу на декілька, на наш погляд, важливих нюансів. По-перше, згідно з п. 9 Положення про наставництво кандидат у наставники повинен подати довідку про наявність чи відсутність судимості, метою якої є доведення до компетентних органів відомостей про відсутність у нього непогашеної або незнятої судимості за злочини, які за своїм характером та ступенем суспільної небезпеки є несумісними із здійсненням наставницької діяльності. Водночас, як свідчить аналіз Порядку доступу до відомостей інформаційно-аналітичної системи «Облік відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості», затвердженого Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 30 березня 2022 року № 207, вказані довідки формуються на підставі витягів двох видів – скороченого та повного [5]. При цьому скорочений витяг включає лише відомості про відсутність/наявність судимості, а повний – відомості про притягнення до кримінальної відповідальності, відсутність/наявність судимості або обмежень, передбачених кримінальним процесуальним законодавством України [6]. Враховуючи наведене, із позицій надання довідці максимальної інформативності в частині встановлення відсутності передбачених п. 8 ч. 3 ст. 12 Закону України «Про наставництво» обставин, які перешкоджають набуттю статусу наставника, необхідним є закріплення вимоги щодо подання кандидатом у наставники саме повного витягу про несудимість, який містив би найбільш повну інформацію щодо вчинення чи невчинення ним злочинів проти основ національної безпеки України, кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи тощо, або щодо відсутності чи наявності непогашеної чи не знятої в установленому законом порядку судимості за вчинення інших кримінальних правопорушень.

По-друге, аналізуючи ст. 12 Закону України «Про наставництво», варто констатувати закріплення доволі розширеного переліку вимог, яким повинна відповідати особа, що виявила намір надавати послуги з наставництва. Доцільність вказаного законодавчого підходу не викликає заперечень у силу необхідності забезпечення належного рівня безпеки й психологічної стабільності дітей чи осіб, щодо яких встановлюється наставництво, а також підвищеної соціальної відповідальності наставника. Разом з тим, співвідносячи вищезазначені вимоги з переліком документів, які повинна подати особа, що має намір здійснювати наставницьку діяльність, останній вбачається об'єктивно недостатнім для підтвердження відсутності деяких обставин, які унеможливлюють набуття статусу наставника. Йдеться, зокрема, про можливі факти позбавлення кандидата батьківських прав або припи-

нення виконання ним функцій усиновлювача, опікуна, піклувальника, прийомного батька, батька-вихователя чи наставника з його вини, випадки вчинення кандидатом домашнього насильства, перебування кандидата у розшуку, під слідством або у статусі підсудного тощо. Вказане посилюється незакріпленням на нормативному рівні обов'язку центрів соціальних служб чи інших уповноважених суб'єктів щодо моніторингу та перевірки відсутності визначених у ч. 3 ст. 12 Закону України «Про наставництво» обставин, що перешкоджають набуттю статусу наставника. Фактично єдиним документом, який підлягає перевірці з боку центру соціальних служб, є медичний висновок (п. 10 Положення про наставництво), що не є достатнім, адже така перевірка здатна підтвердити відсутність лише незначної частини вищевказаних обставин, пов'язаних зі станом фізичного та психічного здоров'я кандидата.

З урахуванням зазначеного, на наш погляд, цілком очевидною є потреба у розробленні та нормативному закріпленні спеціального механізму моніторингу з боку уповноважених суб'єктів наявності чи відсутності обставин, які унеможливлюють набуття особою правового статусу наставника, в основу якого, з-поміж іншого, може бути покладена міжвідомча інформаційна взаємодія між надавачами соціальних послуг та компетентними органами державної влади, зокрема органами опіки та піклування, органами Національної поліції, судами та іншими суб'єктами владних повноважень, яка б, з одного боку, забезпечувала можливість перевірки відсутності визначених у ч. 3 ст. 12 Закону України «Про наставництво» обставин без покладання надмірного документального тягаря на кандидата у наставники, а з іншого – гарантувала належний рівень захисту прав та законних інтересів дитини чи особи, щодо якої встановлюється наставництво.

Наступним не меш важливим етапом переддоговірної стадії динаміки наставницьких відносин є проходження кандидатом спеціального курсу підготовки, що є обов'язковою компетенційною вимогою до особи наставника, обґрунтованою необхідністю забезпечення належного рівня психолого-педагогічної спроможності останнього надавати підтримку дитині чи особі, щодо яких встановлюється наставництво, а також сприяти їх особистісному розвитку. Проаналізувавши ст. 13 Закону України «Про наставництво», присвячену впорядкуванню відносин щодо проходження кандидатом у наставники курсу підготовки, можемо виокремити наступні особливості цього етапу: 1) функції з підготовки кандидатів у наставники, їх оцінювання та надання висновків про можливість здійснення ними наставництва покладаються на надавачів соціальної послуги з організації наставництва; 2) включення особи до групи з підготовки кандидатів у наставники здійснюється надавачем відповідної соціальної послуги впродовж 30 днів з дня отримання ним заяви та інших необхідних документів від кандидата у наставники; 3) підготовка кандидатів у наставники здійснюється на засадах професійності та компетентності, що вбачається з покладення функцій з проведення відповідного підготовчого курсу на тренерів з підготовки кандидатів у наставники; 4) підготовка кандидатів у наставники здійснюється за затвердженою Міністерством соціальної політики, сім'ї та єдності України програмою підготовки наставників, що забезпечує стандартизацію змісту, форм та результатів підготовки, уніфікованість вимог до рівня набуття необхідних знань і навичок кандидатів у сфері розвитку особистісного потенціалу особи та створює нормативне підґрунтя для об'єктивного оцінювання їх спроможності надавати послуги з наставництва; 5) проходження кандидатом курсу підготовки з наставництва завершується одержанням ним висновку щодо можливості надання ним наставницьких послуг. Останній слугує важливою передумовою для переходу до наступного етапу переддоговірної стадії наставницького правовідношення, іменованого взаємодобором кандидата у наставники та особи, щодо якої може здійснюватися наставництво.

Загалом відзначимо, що до прийняття Закону України «Про наставництво» вказаний термін не був закріплений у вітчизняному законодавстві, присвяченому впорядкуванню відносин у сфері наставництва, так само, як і механізм індивідуального добору наставника та дитини, щодо якої встановлювалось наставництво. Вочевидь, маючи намір імплементувати найкращі європейські практики у сфері наставництва, вітчизняний законодавець у ст. 14 Закону України «Про наставництво» закріпив необхідність проведення взаємодобору наставника та особи, який повинен здійснюватися «з урахуванням потреб особи, щодо якої може здійснюватися наставництво, особистої сумісності, рекомендацій фахівців та дотриманням принципу добровільності участі у наставництві». При цьому взаємодобір «передбачає аналіз інформації про таку особу і кандидата у наставники, а також надання рекомендацій психолога про встановлення контакту між особою, щодо якої може здійснюватися наставництво, та кандидатом у наставники» [3].

На підставі вищенаведеного, а також з урахуванням інших законодавчих положень, можемо зробити наступні висновки: 1) під взаємодобором кандидата у наставники та особи, щодо якої може здійснюватися наставництво, слід розуміти організовуваний надавачем соціальної послуги з наставництва процес співвіднесення особистісних, вікових, психологічних та соціальних характеристик кандидата у наставники й особи, щодо якої може здійснюватися наставництво, що передбачає професійне оцінювання їх взаємної сумісності з урахуванням індивідуальних потреб особи та спрямований на формування потенційно стабільних, безпечних та ефективних наставницьких відносин; 2) законодавче закріплення обов'язковості проведення взаємодобору наставника та особи, щодо якої може здійснюватися наставництво, є інструментом практичної реалізації принципів індивідуального підходу та забезпечення найкращих інтересів особи, щодо якої може здійснюватися наставництво, передбачених п. 5–6 ст. 6 Закону України «Про наставництво; 3) взаємодобір наставника та особи, щодо якої може здійснюватися наставництво, виконує важливу превентивну функцію в процесі організації наставництва, що знаходить свій прояв у спрямованості цього етапу на мінімізацію ризиків формалізації наставницьких відносин або їх формування в умовах психологічної чи особистісної несумісності сторін; 4) першочерговим завданням нормотворчих органів при розробці Порядку організації та здійснення наставництва є деталізація механізму взаємодобору наставника та особи, щодо якої може здійснюватися наставництво, шляхом закріплення критеріїв оцінювання їх сумісності на основі аналізу індивідуальних потреб особи та встановлення наявності у кандидата в наставники достатніх ресурсів для ефективного надання наставницької підтримки з урахуванням її інтересів.

Нарешті кінцевим етапом переддоговірної стадії динаміки наставницького правовідношення слід вважати організацію знайомства та встановлення контакту наставника з дитиною чи особою, щодо якої встановлюється наставництво, які мають місце після надання психологом відповідних рекоментацій. У цьому контексті важливо зауважити, що, на противагу етапу взаємодобору кандидата в наставники та особи, щодо якої може здійснюватися наставництво, етап знайомства та встановлення контакту в нещодавно прийнятому Законі України «Про наставництво» не знаходить належного відображення, на відміну від чинного на момент написання цього підрозділу Положення про наставництво, яке присвячує деталізації його етапу п. 14. Так, «організація знайомства та встановлення контакту наставника з дитиною покладається на керівника закладу, в якому проживає дитина, чи уповноважену ним особу та центр за місцезнаходженням закладу. Керівник закладу чи уповноважена ним особа зобов'язані ознайомити наставника з історією життя дитини, особливостями її фізичного та психічного розвитку, поведінки, здібностями, рисами характеру та надати рекомендації щодо форм і методів спілкування з дитиною, а також сприяти встановленню контакту між дитиною та наставником. Під час встановлення контакту

з дитиною наставник повинен виконувати рекомендації фахівців закладу (психолога, педагога, соціального працівника). Після зустрічей з наставником дитина може дати згоду на наставництво, що вважається фактом установлення контакту» [4].

В цілому важливість досліджуваного етапу складно переоцінити, адже саме у процесі знайомства та встановлення первинного контакту між наставником та особою відбувається формування особистої довіри, яка є фундаментом майбутніх наставницьких правовідносин, зокрема: 1) на цьому етапі створюються передумови для ефективної комунікації, визначаються очікування сторін та готовність до взаємодії, а також підтверджується попередньо встановлена під час взаємодобору психологічна сумісність, без якої досягнення мети наставництва не вбачається можливим; 2) сформований на етапі знайомства та встановлення контакту рівень взаємної довіри між кандидатом у наставники та особою обумовлює стабільність та ефективність наставницьких відносин, що, своєю чергою, надає цьому етапу виняткової значущості в загальній динаміці наставницького правовідношення та обґрунтовує необхідність його належного закріплення у процесі правового регулювання відповідних відносин. Вказаний етап фіналізує переддоговірну стадію динаміки наставницького правовідношення та безпосередньо передує наступній стадії – стадії укладення договору про наставництво.

Узагальнюючи проведений вище аналіз етапів переддоговірної стадії динаміки наставницького правовідношення, є підстави для висновку про те, що остання характеризується чіткою внутрішньою структурованістю та високим рівнем нормативно-правової регламентації, які у комплексі свідчать про суттєві обмеження принципу свободи договору на етапі переддоговірного формування наставницьких правовідносин. Разом із тим такі обмеження, на наш погляд, є цілком закономірними з огляду на комплексність правової природи інституту наставництва та поєднання в ній як приватноправових, так і публічно-правових аспектів, що в цілому властиво ряду договорів у сімейному праві України. Крім того, закріплення механізму правового регулювання переддоговірних наставницьких правовідносин обумовлюється об'єктивною потребою в захисті прав і законних інтересів дітей та осіб, щодо яких може здійснюватися наставництво, як найбільш вразливих категорій осіб, які в силу перебування у складних життєвих обставинах потребують особливої підтримки не лише від громад, а й від держави, а також підвищених правових і соціальних гарантій.

З урахуванням вищезазначеного пропонуємо під переддоговірною стадією динаміки наставницьких правовідносин розуміти нормативно врегульований послідовний процес взаємодії суб'єктів у сфері наставництва, спрямований на встановлення відповідності кандидата у наставники законодавчим вимогам, оцінювання його готовності й спроможності надавати наставницькі послуги, визначення рівня особистісної сумісності кандидата в наставники й особи, щодо якої може здійснюватися наставництво, та формування інших необхідних передумов для укладення договору про наставництво.

Серед особливостей переддоговірної стадії динаміки наставницьких правовідносин можемо виокремити: 1) високий рівень нормативної упорядкованості, що мінімізує можливість практичної реалізації суб'єктами власного розсуду та надає стадії імперативного характеру; 2) чітку структурованість, що знаходить свій прояв у послідовному протіканні самостійних етапів переддоговірних відносин; 3) обов'язковість проходження визначених законодавством процедур, що виявляється у неможливості укладення договору про наставництво без завершення всіх переддоговірних етапів; 4) превентивну спрямованість, яка полягає у недопущенні до здійснення наставницької діяльності осіб, які не відповідають законодавчо встановленим вимогам, а також запобіганню випадкам встановлення наставницьких правовідносин в умовах психологічної чи особистісної несумісності між кандидатом у наставники та особою, щодо якої може здійснюватися наставництво.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. С. 174.

2. Старинець К. Основні положення «теорії ризику» («venturesome theory») у переддоговірному процесі. *Вісник* Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 1(73), 2016. С. 39.

3. Про наставництво: Закон України № 4744-IX від 18.12.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4744-20#Text (дата звернення: 20.02.2026).

4. Деякі питання здійснення наставництва над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 2017 р. № 465. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/ 465-2017-%D0%BF/ed20251109#Text (дата звернення: 20.02.2026).

5. Деякі питання ведення обліку відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.03.2022 № 207. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/z0425-22/conv#n5 (дата звернення: 20.02.2026).

6. Витяг про відсутність судимості/раніше Довідка про несудимість. URL: https://guide.diia.gov.ua/view/vytiah-z-informatsiino-analitychnoi-systemy-oblik-vidomostei-pro-prytiahnennia-osoby-do-kryminalnoi-vidpovidalnosti-ta-naiavnost (дата звернення: 20.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 16.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.65
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.9

ЩОДО НАЛЕЖНИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНОГО ПРАВА У РАЗІ ПРОПУСКУ СТРОКУ НА ПРИЙНЯТТЯ СПАДЩИНИ: АНАЛІЗ ОСТАННІХ ТЕНДЕНЦІЙ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Вечерова Євгенія Миколаївна,
orcid.org/0009-0009-9704-1194
кандидат юридичних наук, доцент,
адвокат, індивідуальна адвокатська діяльність

Статтю присвячено комплексному аналізу належних та ефективних способів судового захисту порушеного права у разі пропуску строку на прийняття спадщини в умовах трансформації сучасної судової практики. Дослідження здійснено крізь призму співвідношення загальних способів захисту цивільних прав, передбачених ст. 16 ЦК України, та спеціальних норм спадкового права, зокрема статей 1268, 1270, 1272 ЦК України, а також з урахуванням принципу правової визначеності та доктрини ефективного способу захисту.

Проаналізовано актуальні тенденції правозастосування 2024–2025 років, які свідчать про посилення вимог до доведення поважності причин пропуску шестимісячного строку для прийняття спадщини та зростання кількості відмов у задоволенні позовів про визначення додаткового строку. Узагальнено підходи судів щодо оцінки таких причин, як проживання за кордоном, юридична необізнаність, зміни законодавства чи необізнаність про смерть спадкодавця.

Особливу увагу приділено альтернативному способу захисту - встановленню факту постійного проживання спадкоємця зі спадкодавцем на час відкриття спадщини як підставі визнання фактичного прийняття спадщини відповідно до ч. 3 ст. 1268 ЦК України. На основі аналізу новітніх постанов Верховного Суду обґрунтовано самостійність та належність цього способу захисту за відсутності поважних причин пропуску строку, але за наявності фактичного прийняття спадщини.

Сформульовано висновок про необхідність ретельного конструювання позовних вимог з урахуванням характеру порушення, фактичних обставин справи та актуальних тенденцій судової практики. Доведено, що помилковий вибір способу захисту може зумовити відмову в позові незалежно від матеріально-правової обґрунтованості вимог, що актуалізує значення доктрини ефективного способу захисту у спадкових правовідносинах.

Додатково обґрунтовано доцільність диференційованого підходу до вибору способу захисту залежно від наявності спору про право та характеру доказової бази, що забезпечує баланс між стабільністю цивільного обороту та гарантіями реалізації спадкових прав.

Ключові слова: *спадщина, прийняття спадщини, пропуск строку, додатковий строк, способи захисту, ефективний спосіб захисту, судова практика, правова визначеність, дискреція суду.*

Vecherova Evgenia. On the proper ways to protect a violated right in case of missing the deadline for accepting inheritance: analysis of recent trends in judicial practice

The article is devoted to a comprehensive analysis of appropriate and effective means of judicial protection of violated rights in case of missing the deadline for accepting inheritance in

the context of the transformation of modern judicial practice. The study was conducted through the prism of the relationship between the general methods of protection of civil rights provided for in Article 16 of the Civil Code of Ukraine and the special provisions of inheritance law, in particular Articles 1268, 1270, and 1272 of the Civil Code of Ukraine, as well as taking into account the principle of legal certainty and the doctrine of effective means of protection.

The current trends in law enforcement in 2024–2025 have been analyzed, which indicate stricter requirements for proving valid reasons for missing the six-month deadline for accepting inheritance and an increase in the number of refusals to satisfy claims for determining an additional deadline. The approaches of courts to assessing reasons such as living abroad, legal ignorance, changes in legislation, or ignorance of the death of the testator are summarized.

Particular attention is paid to an alternative method of protection — establishing the fact that the heir lived with the testator at the time of the opening of the inheritance as the basis for recognizing the actual acceptance of the inheritance in accordance with Part 3 of Article 1268 of the Civil Code of Ukraine. Based on an analysis of the latest rulings of the Supreme Court, the independence and relevance of this method of protection in the absence of valid reasons for missing the deadline, but in the presence of actual acceptance of the inheritance, is justified.

A conclusion has been formulated regarding the need for careful drafting of claims, taking into account the nature of the violation, the factual circumstances of the case, and current trends in judicial practice. It has been proven that the wrong choice of defense may result in the dismissal of the claim regardless of the substantive legal validity of the claims, which highlights the importance of the doctrine of effective defense in inheritance legal relations.

In addition, the expediency of a differentiated approach to choosing a method of protection depending on the existence of a dispute over rights and the nature of the evidence base, which ensures a balance between the stability of civil turnover and guarantees for the realization of inheritance rights, is substantiated.

Key words: *inheritance, acceptance of inheritance, missed deadline, additional deadline, methods of protection, effective method of protection, judicial practice, legal certainty, court discretion.*

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 55 Конституції України: «Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [1]. Однак в сучасній судовій практиці є усталеною правова позиція, відповідно до якої суд має право відмовити у задоволенні позову з підстави обрання неефективного способу судового захисту, щодо чого виникає велика кількість наукових дискусій та дилем.

У категорії спадкових спорів це проявляється, зокрема, у випадках, коли особи звертаються з позовами про визнання права власності на спадкове майно замість подання заяви про визначення додаткового строку для прийняття спадщини, або ж обирають інші конструкції захисту, що не узгоджуються із спеціальними нормами спадкового права.

У цьому контексті особливої ваги набуває аналіз останніх тенденцій судової практики, з'ясування критеріїв належності та ефективності способів захисту у разі пропуску строку на прийняття спадщини, а також вироблення рекомендацій щодо формування позовних вимог з метою забезпечення реального поновлення порушеного права та дотримання принципу правової визначеності.

Мета дослідження. Метою цієї статті є комплексний аналіз сучасних тенденцій судової практики щодо визначення належних та ефективних способів захисту порушеного права у разі пропуску строку на прийняття спадщини, з'ясування критеріїв їх застосування, а також формулювання практичних рекомендацій щодо правильного конструювання позовних вимог.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика строків прийняття спадщини та способів судового захисту у разі їх пропуску неодноразово ставала предметом наукових досліджень у працях представників цивілістичної школи (М.Б. Гарієвська, О.Є. Кухарєв, О.П. Печений, С.А. Пилипенко, Є.О. Харитонов, Н.В. Черногор та інші), зокрема в контексті тлумачення статей 1268, 1270, 1272 ЦК України, співвідношення загальних і спеціальних способів захисту цивільних прав (ст. 16

ЦК України), а також у світлі доктрини ефективного способу захисту [2].

Водночас саме останні роки (2024–2025 рр.) продемонстрували суттєву трансформацію підходів судової практики до оцінки поважності причин пропуску строку, що зумовлює необхідність переосмислення усталених доктринальних підходів і вироблення більш адаптивних процесуальних стратегій**.**

Виклад основного матеріалу. Ст. 3 ЦК України серед загальних засад цивільного судочинства визначено судовий захист цивільного права та інтересу [3].

Ст. 15 ЦК України врегульовано, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання; кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

Відповідно до ч.2 ст. 16 ЦК України, законодавець встановив перелік основних способів захисту цивільних прав та інтересів, серед яких визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Такий перелік не є вичерпним, оскільки як також вбачаємо з вищезгаданої статті, законодавець надає суду можливість «захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках».

Якщо ж спадкоємець пропустив встановлений в ст. 1270 ЦК України (загальний – 6 місяців, ч.1 ст. 1270 ЦК України, спеціальний – ч.2 ст. 1270 ЦК України) строк для подання заяви про прийняття спадщини з поважних причин, закон гарантує йому спеціальний спосіб захисту порушеного права шляхом звернення до суду з позовом про визначення додаткового строку на подання такої заяви (ч.3 ст. 1272 ЦК України).І це є основним і класичним способом захисту порушеного права у разі пропуску строку на прийняття спадщини.

Так, згідно з частиною третьою статті 1272 ЦК України за позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини [3].

Окремого теоретичного осмислення потребує співвідношення спеціального способу захисту, передбаченого ч. 3 ст. 1272 ЦК України, із загальноцивілістичною конструкцією відновлення становища, яке існувало до порушення права (п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України). Визначення додаткового строку для прийняття спадщини фактично є процесуальним механізмом відновлення можливості реалізації суб'єктивного спадкового права, яке не було реалізоване внаслідок об'єктивних перешкод. Водночас такий спосіб не спрямований на автоматичне поновлення права, а лише на створення передумов для його реалізації у нотаріальному порядку.

Таким чином, додатковий строк має похідний характер і не вирішує питання про наявність чи відсутність права на спадкування по суті. Саме це зумовлює підвищені стандарти доказування поважності причин пропуску строку, оскільки суд фактично втручається у сферу стабільності цивільного обороту та може вплинути на правове становище інших спадкоємців.

Відповідно до роз'яснень, викладених у пункті 24 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», вирішуючи питання визначення особі додаткового строку, суд досліджує поважність причини пропуску строку для прийняття спадщини. При цьому необхідно керуватися тим, що поважними є причини, пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця на вчинення цих дій [4].

Головною ознакою поважних причин такого пропуску є те, що вони унемож-

ливлюють своєчасне звернення із заявою про прийняття спадщини [5]. Неподання заяви умисно чи з необережності (недбалості) не може бути підставою для визначення спадкоємцю додаткового строку для прийняття спадщини.

Поважними причинами пропуску строку визнаються, зокрема, такі: тривала хвороба спадкоємців; велика відстань між місцем постійного проживання спадкоємців і місцем знаходження спадкового майна; складні умови праці, які, зокрема, пов`язані з тривалими відрядженнями, в тому числі закордонними; перебування спадкоємців на службі у складі Збройних Сил України; необізнаність спадкоємців про наявність заповіту тощо [6] .

Вирішення питання про поважність / неповажність причин пропуску строку на прийняття спадщини належить до виключної дискреції суду.

Слід констатувати, що останнім часом превалює стійка негативна судова практика щодо розгляду судами спорів про встановлення додаткового строку на прийняття спадщини.

Як наслідок, в переважній більшості випадків (близько 90% у 2024–2025 рр за підрахунками автора даної статті) суди визнають причини пропуску строку на прийняття спадщини неповажними і відмовляють в задоволенні позову.

До прикладу, до найбільш поширених неповажних причин пропуску строків на прийняття спадщини, суди традиційно у 2024–2025 р.р. відносили наступні:

1) проживання за межами України [7], [8], [9];

2) юридична необізнаність [10];

3) зміни в законодавстві [11];

4) необізнаність про смерть спадкодавця [12] тощо.

У зв’язку з наявним станом речей, заслуговує на увагу ще один дещо нетрадиційний спосіб захисту порушеного права у разі пропуску строку на прийняття спадщини. Мова іде про випадки, коли у позивача відсутні будь-які поважні причини пропуску строків на прийняття спадщини, однак він фактично проживав із спадкодавцем без реєстрації на час відкриття спадщини. У таких ситуаціях належним способом захисту порушеного права може бути встановлення факту постійного проживання із спадкодавцем на час відкриття спадщини за певною адресою у порядку ч.3 ст. 1268 ЦК України.

Вірність такого підходу щодо належних способів захисту порушеного права додатково може бути підтверджена й останньою правозастосовною практикою.

Так, позитивними прикладами судової практики, де використаний даний спосіб захисту порушеного права є, зокрема, постанова КЦС ВС від 05 березня 2025 року у справі № 643/12963/23[13], постанова КЦС ВС від 30 травня 2025 року у справі № 289/2500/22[14], постанова КЦС ВС від 29 жовтня 2025 року у справі № 127/36447/23[15].

Знаковою в даному ключі є й Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 листопада 2024 р. у справі №759/20436/23 [16].

Обставини справи: У жовтні 2023 року представник ОСОБА_1 звернулася до суду з позовом до Київської міської ради, ОСОБА_2 про встановлення факту постійного проживання.

Рішенням Святошинського районного суду м. Києва від 24 листопада 2023 року у задоволенні позову ОСОБА_1 відмовлено.

Рішення суду першої інстанції мотивовано тим, що із постанови нотаріуса про відмову у вчиненні нотаріальної дії убачається, що перешкодою в оформленні спадкових прав ОСОБА_1 у нотаріальному порядку є пропуск нею строку для подання заяви про прийняття спадщини. Позивачкою обрано неналежний спосіб захисту свого порушеного права, оскільки вона мала б звернутися до суду з позовом про визначення додаткового строку для прийняття спадщини.

Постановою Київського апеляційного суду від 20 травня 2024 року апеляційну скаргу ОСОБА_1 залишено без задоволення. Рішення Святошинського районного суду м. Києва від 24 листопада 2023 року залишено без змін.

Позиція Верховного Суду: висновок судів попередніх інстанцій про неналежний спосіб захисту є помилковим.

За викладених обставин, колегія суддів Верховного Суду скасувала судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій з направленням справи на новий розгляд до суду першої інстанції.

Таким чином, встановлення факту постійного проживання із спадкодавцем на час відкриття спадщини може виступати самостійним та належним способом захисту порушеного права, якщо спадкоємець фактично прийняв спадщину шляхом постійного проживання зі спадкодавцем (ч. 3 ст. 1268 ЦК України), але не подав відповідної заяви нотаріусу у шестимісячний строк, тобто пропустив строк на прийняття спадщини.

Додатково слід враховувати, що встановлення факту проживання без реєстрації потребує належної доказової бази. Судова практика свідчить про необхідність підтвердження не лише формального перебування за однією адресою, а й реального ведення спільного побуту, наявності взаємних прав та обов'язків, що характерні для постійного проживання. Як докази можуть використовуватися показання свідків, квитанції про оплату комунальних послуг, медичні документи, акти органів місцевого самоврядування тощо.

Варто також звернути увагу на процесуальний аспект. Якщо спір між спадкоємцями відсутній, встановлення факту постійного проживання може здійснюватися у порядку окремого провадження. Натомість за наявності спору про право справа підлягає розгляду в позовному провадженні. Неправильне визначення юрисдикційної форми розгляду також може призвести до затягування процесу або відмови у відкритті провадження.

Отже, сучасна тенденція розвитку судової практики свідчить про необхідність більш глибокого доктринального осмислення співвідношення строків прийняття спадщини, фактичного прийняття спадщини та процесуальних способів їх підтвердження. Це зумовлює потребу адаптації процесуальної стратегії представника спадкоємця до актуальної правозастосовної парадигми.

Висновки. На підставі викладеного слід констатувати такі узагальнення.

У сучасній судовій практиці простежується тенденція до суворої оцінки поважності причин пропуску строку на прийняття спадщини, що зумовлює високий відсоток відмов у задоволенні відповідних позовів.

Належними способами захисту порушеного права у разі пропуску строку на прийняття спадщини є наступні способи.

По-перше, звернення до суду з позовом про встановлення додаткового строку на прийняття спадщини у порядку ч.3 ст. 1272 ЦК України (у разі наявності поважних причин пропуску строку на прийняття спадщини).

По-друге, звернення до суду з позовом про встановлення факту постійного проживання із спадкодавцем на час відкриття спадщини за певною адресою у порядку ч.3 ст. 1268 ЦК України (якщо існує спір про право) або ж звернення із аналогічною заявою у порядку окремого провадження (якщо спір про право відсутній) (у разі відсутності поважних причин пропуску строку на прийняття спадщини, однак за умови, що спадкоємець (позивач) фактично проживав із спадкодавцем без реєстрації на час відкриття спадщини).

Правова природа цих способів захисту є різною:

– визначення додаткового строку - це поновлення процесуальної можливості прийняття спадщини;

– встановлення факту постійного проживання - це підтвердження вже здійсненого прийняття спадщини.

Розмежування цих конструкцій має принципове значення для належного формування позовних вимог. Помилкове ототожнення фактичного прийняття спадщини із пропуском строку для її прийняття призводить до обрання неналежного способу захисту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія / О.О. Кот. – К.: Алерта, 2017. 494 с.

3.Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

4. Про судову практику у справах про спадкування: Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text.

5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.06.2024 у справі № 686/5757/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120396086.

6. Постанови КЦС ВС від 13 червня 2025 року у справі № 692/852/24. URL: https:// reyestr.court.gov.ua/Review/128386974

7. Постанови КЦС ВС від 05 листопада 2025 року у справі № 202,8070/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131713370.

8. Постанови КЦС ВС від 13 січня 2025 року у справі № 188/1457/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124354373.

9. Постанови КЦС ВС від 03 лютого 2025 року у справі № 496/6349/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124866012

10. Постанови КЦС ВС від 25 липня 2024 року у справі № 748/2841/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121050984

11. Постанови КЦС ВС від 13 червня 2025 року у справі № 692/852/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128386974

12. Постанови КЦС ВС від 27 червня 2024 року у справі № 545/480/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065856

13. Постанови КЦС ВС від 05 березня 2025 року у справі № 643/12963/23 21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125639296

14. Постанова КЦС ВС від 30 травня 2025 року у справі № 289/2500/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127744566

15. Постанова КЦС ВС від 29 жовтня 2025 року у справі № 127/36447/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131425986

16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 листопада 2024 р. у справі №759/20436/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122907137.

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.2/.232.4+347.426.6](477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.10

НЕГАТОРНИЙ ПОЗОВ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОКТРИНАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ, ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ЮРИДИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Карнаух Вадим Сергійович,
orcid.org/0009-0000-2314-702X
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті висвітлено окремі питання судової практики Верховного Суду щодо застосування положень статті 391 Цивільного кодексу України. У цьому аспекті увагу зосереджено на визначенні сторони позивача та відповідно видів суб'єктивних цивільних прав, які підлягають захисту; співвідношенні негаторного позову з оспорюванням рішень органів державної влади чи місцевого самоврядування; питанні щодо можливості охоплення негаторним позовом потенційного порушення права, яке не існує на момент подання позову. У зв'язку цим проаналізовано деякі положення Проекту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) (законопроекти № 14394 та № 14394-1), які стосуються речових прав. Обґрунтовано, що широка за змістом конструкція негаторного позову, запропонована в Проекті Цивільного кодексу України може сприяти усуненню неоднозначних підходів шляхом формування уніфікованої судової практики. Виявлено положення Проекту Цивільного кодексу України, які можуть потребувати уточнення в процесі подальшої законодавчої роботи.

Критично розглянуто окремі доктринальні дефініції негаторного позову. Стверджується, що, de lege ferenda, є достатні підстави для розширення об'єктів захисту в негаторному позові та включення до нього володіння. Обґрунтовано, що протиправність поведінки відповідача є необхідною підставою для задоволення негаторного позову через суперечність такої поведінки приписам частини другої статті 13 та частини другої статті 321 Цивільного кодексу України.

Негаторний позов розглянуто в межах відносних (зобов'язальних) охоронних правовідносин, які виникають між суб'єктом цивільного права та правопорушником і продовжують існувати паралельно з абсолютними речовими правовідносинами між суб'єктом цивільного права та третіми особами. Сформульовано дефініції негаторного позову de lege lata та de lege ferenda.

Ключові слова: *негаторний позов, право власності, захист права власності, речові права, загальні способи захисту цивільних прав та інтересів, речові правовідносини, охоронні правовідносини, Цивільний кодекс України, Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного), відшкодування збитків.*

Karnaukh Vadym. Negatory action: some aspects of doctrinal understanding, law enforcement, and legal forecasting

The article addresses certain aspects of the Supreme Court's judicial practice regarding the application of the provisions of Article 391 of the Civil Code of Ukraine. In this regard, attention is focused on determining the claimant and, accordingly, the types of subjective civil rights that are subject to protection; the relationship between a negatory action and challenging decisions of state authorities or local self-government bodies; the issue of the possibility of covering a potential violation of a right that does not exist at the time of filing the claim by a negatory action. In this regard, some provisions of the Draft Civil Code of Ukraine (Private Law Code) (draft laws No. 14394 and No. 14394-1) relating to property rights have been analyzed. It has been substantiated that the broad construction of a negatory action proposed in the Draft Civil Code of Ukraine may contribute to the elimination of ambiguous approaches by forming a unified practice. Provisions of the Draft Civil Code of Ukraine have been identified that may require clarification during further legislative work.

Critical consideration is given to certain doctrinal definitions of a negatory action. It is stated that de lege ferenda, there are sufficient grounds for expanding the objects of protection under a negatory action and including possession in it. It is substantiated that the unlawfulness of the defendant's conduct is a necessary ground for satisfying a negatory action due to the contradiction of such conduct to the provisions of Part 2 of Article 13 and Part 2 of Article 321 of the Civil Code of Ukraine.

Negatory action is considered within the framework of relative (obligatory) protective legal relations that arise between the holder of civil right and the wrongdoer and continue to exist in parallel with absolute property legal relations between the holder of civil right and third parties. Definitions of a negatory action de lege lata and de lege ferenda have been formulated.

Key words: *negatory action, right of ownership, protection of right of ownership, rights in rem, general remedies for civil rights and interests, property legal relations, protective legal relations, Civil Code of Ukraine, Draft Civil Code of Ukraine (Private Law Code), compensation for damages.*

Негаторний позов (*actio negatoria*) є традиційним способом захисту права власності, що має витоки в римському праві, характеризується тривалою історією становлення та особливостями розвитку в національних системах країн романо-германської правової сім'ї. В українському приватному праві стаття 391 Цивільного кодексу України (далі – «ЦК України») постійно привертала увагу науковців та широко застосовувалася судами для ефективного захисту власника.

На доктринальному рівні І. О. Дзера досліджувала негаторний позов у рамках широкої тематики цивільно-правових засобів захисту права власності, а також у контексті співвідношення негаторного та прогібіторного позовів. С. Д. Домусчі опрацьовував проблематику негаторного позову в межах дослідження захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння. О. О. Кот, Р. А. Майданик, Г. Г. Харченко негаторний позов розглядали в рамках особливостей захисту речових прав. М. І. Гаврилюк, О. І. Заєць, В. В. Корольова аналізували судову практику застосування негаторного позову щодо земельних ділянок. С. Г. Деледивка звертався до проблематики застосування негаторного позову у спорах про виселення з житла. Позовна давність у контексті негаторного позову була об'єктом наукового інтересу О. Р. Шишки. М. В. Ус досліджувала співвідношення негаторного позову та договірних способів захисту. Окремих питань, пов'язаних з розумінням та застосуванням відповідного способу захисту, торкалися О. Є. Бурлай, Л. В. Красицька, О. П. Кулинич, О. М. Олешко, К. М. Пільков, Я. М. Романюк, О. В. Синєгубов, Т. О. Третяк та інші вчені. Водночас доводиться констатувати незначну кількість виключних досліджень негаторного позову переважно загальнотеоретичного спрямування. Деякою мірою прикладом таких публікацій є наукова стаття В. Л. Скрипника (2016) [1].

Актуальність цієї розвідки підтверджують також недостатній аналіз закріпленої в ЦК України конструкції негаторного позову з метою виявлення проблемних аспектів, зокрема й тих, які проявляються в правозастосуванні Верховного Суду; обмеженість наявних доктринальних розробок у частині формулювання дефініцій негаторного позову, які б відображали його місце в системі цивільних правовідносин; відсутність досліджень негаторного позову з урахуванням теоретичної та правозастосовної проблематики в прогностичному вимірі, що зумовлений процесом рекодифікації ЦК України та поданням до Верховної Ради України проектів Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного), які передбачають суттєве оновлення інституту негаторного позову [2, 3].

Відповідно до частини першої статті 391 ЦК України власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном. Згідно з частиною 1 статті 396 ЦК України особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права, у тому числі і від власника майна, відповідно до положень глави 29 цього Кодексу [4]. Право

вимоги власника або особи, яка має речове право на чуже майно, що випливає з вказаних цивільно-правових норм та реалізується шляхом звернення до суду, є негаторним позовом.

У теоретико-методологічному сенсі насамперед зазначимо, що негаторний позов як право вимоги є елементом змісту охоронних відносних (зобов'язальних) правовідносин, що виникають у результаті порушення абсолютного права, яке є елементом змісту регулятивних абсолютних правовідносин. Тому в розрізі статики та динаміки цивільних прав негаторний позов як спосіб захисту речового права є не результатом трансформації абсолютних речових правовідносин, а наслідком виникнення охоронних правовідносин у разі порушення речового права. Такі правовідносини виникають між суб'єктом речового права та порушником і продовжують існувати паралельно зі статичними речовими правовідносинами між суб'єктом речового права та третіми особами.

Лаконічність основного законодавчого правила в ЦК України щодо негаторного позову цілком очікувано зумовлює спроби наведення його дефініції в юридичній науці та вироблення Верховним Судом загальних підходів, які розкривають його сутність та ознаки. Як видається, як доктринальні, так і правозастосовні спроби з'ясування дійсного змісту правових норм, якими закріплено конструкцію негаторного позову, не завжди досягають чіткості та повноти тлумачення.

У цьому контексті та з урахуванням шляхів оновлення цивільно-правових норм, запропонованих у вищезгаданих законопроектах, потребують дослідження проблемні аспекти, пов'язані з визначенням сторони позивача; об'єкта та предмета захисту; характеру та природи дій відповідача; співвідношення негаторного позову як речово-правового способу захисту з загальними способами захисту цивільних прав та інтересів.

Щодо питання про управомоченого суб'єкта за негаторним позовом бачення Верховного Суду не є повною мірою уніфікованим. Можемо пояснити це поширеністю спорів, у яких позивачем виступає саме власник, а не особа яка має речове право на чуже майно. Іншим важливим фактором є зміст частини першої статті 391 ЦК України, де відповідним суб'єктом визначено лише власника. Так, у справі № 504/3314/15-ц Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду зауважив: «тлумачення статті 391 ЦК України свідчить, що негаторний позов – це вимога власника про усунення перешкод» [5]. Подібний підхід було застосовано в справі № 539/4211/21, у якій Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду виснував: «негаторний позов – це позов власника, який є фактичним володільцем майна, до будь-якої особи про усунення перешкод, які ця особа створює у користуванні чи розпорядженні відповідним майном» [6]. На нашу думку, більш обґрунтованим є інший підхід, який передбачає широке розуміння сторони позивача в негаторному позові. Прикладами такого правозастосування є висновок Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду в справі № 127/17760/23, згідно з яким: «позивачем у негаторному позові є власник майна або особа, яка володіє майном на підставі інших прав на майно (наприклад, як у цьому випадку, спадкоємець, який, прийнявши у встановленому законом порядку спадщину, набув права володіння та користування спадковим майном з часу відкриття спадщини). У разі порушення третьою особою права користування і розпорядження майном і власник, і володілець цього майна набувають права на подання негаторного позову» [7], а також висновок Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду в справі № 910/12761/24 відповідно до якого: «негаторний позов подається у випадках, коли власник або титульний володілець (в тому числі орендар) має своє майно у володінні, але дії інших осіб перешкоджають йому вільно його використовувати або розпоряджатися ним» [8]. Водночас перспективне значення даного висновку дещо усувається іншим твердженням Верховного Суду у відповідній постанові: «отже, в аспекті захисту прав орендаря предмет негаторного позову становить вимога володіючого майном орендаря до інших осіб про усунення порушень його *права*

власності, що перешкоджають йому належним чином користуватися цим майном тим чи іншим способом» (виділено – *В. К.*) [8].

Зауважимо, що широкий підхід до визначення позивача в негаторному позові є характерним й для окремих наукових позицій, які доцільно підтримати. Так, на думку Я. М. Романюка та О. Є. Бурлай, однією з обставин, які уможливлюють застосування негаторного позову є «наявність у позивача права власності, іншого речового права або зобов'язального права, яке наділяє особу повноваженнями щодо індивідуально визначеного майна (наприклад, договір оренди, найму)» [9, с. 39].

Переходячи до висвітлення прогностичного виміру, зауважимо що ті проекти норм права, які будуть розглядатися в цьому дослідженні, є ідентичними за змістом в двох Проектах Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного), які подано до Верховної Ради України [2, 3]. Для подальших посилань буде використовуватися Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) № 14394 від 22.01.2026 (далі – «Проект ЦК») [2].

З частини першої статті 369 Проекту ЦК слідує, що позивачем у негаторному позові (який є поіменованим способом захисту речових прав у Проекті ЦК – *В. К.*) є суб'єкт речового права. Водночас виходячи зі змісту статей 356 та 501 Проекту ЦК, таким суб'єктом речового права є власник або суб'єкт обмеженого речового права. У порівнянні з частиною першою статті 391 ЦК України розширення кола суб'єктів – позивачів в основній нормі Проекту ЦК, якою пропонується врегулювання негаторного позову, безумовно є позитивним чинником, який може сприяти уніфікації підходів Верховного Суду.

Нерозривно пов'язаним з визначенням суб'єкта є питання про об'єкт захисту у відповідних охоронних правовідносинах. Уважаємо, що сутнісно об'єкт захисту в негаторному позові для цілей визначення структури охоронних правовідносин відповідає їх об'єкту та розмежовується з їх змістом в частині наявного права вимоги управомоченого суб'єкта – позивача. Якщо керуватися назвою статті 391 ЦК України, то об'єктом захисту в негаторному позові є право власності. Водночас буквальне тлумачення частини першої статті 391 ЦК України дозволяє уточнити об'єкт захисту як право користування та розпоряджання майном в межах права власності. Своєю чергою зі змісту статті 396 ЦК України випливає, що об'єктом захисту є також інше речове право на чуже майно. У зв'язку з цим доцільно звернутися до позиції висловленої І. О. Дзерою, що полягає в розгляді негаторного позову як вимоги «власника (або титульного володільця) усунути порушення з боку третіх осіб у здійсненні його права, які не пов'язані з позбавленням володіння майном, але створюють перешкоди власникові у користуванні чи розпоряджанні своєю власністю» [10, с. 65]. Перевагами такого розуміння є вказівка на титульного володільця як суб'єкта права поряд з власником та відсутність безпосереднього визначення порушеного права лише як права власності. Проте деяким упущенням можна вважати невирішеність питання щодо об'єкта захисту для титульного володільця, що проблематизується вказівкою на «власність» наприкінці дефініції.

У порівнянні з частиною першою статті 391 ЦК України стаття 369 Проекту ЦК пропонує більш чітке визначення об'єкта захисту завдяки вказівці на речове право у назві статті, розширеному розумінню суб'єкта з належним йому речовим правом, а також вилученню посилання на порушення правомочностей користування та розпорядження в частині першій статті 369 Проекту ЦК. Як видається, такий підхід заснований на відході від визначення змісту права власності як трьох правомочностей (частина перша статті 317 ЦК України та стаття 401 Проекту ЦК – *В. К.*). Включення права власності та обмежених речових прав до об'єктів захисту в частині першій статті 369 Проекту ЦК відповідає частині першій статті 501 Проекту ЦК, згідно з якою суб'єкт обмеженого речового права має право на захист такого права, у тому числі і від власника майна, відповідно до приписів

глави 21 цього Кодексу. Проте потенційним питанням є можливість розгляду права володільця вимагати усунення перешкод у здійсненні володіння («посідання» в Проекті ЦК–*В. К.*) в межах поняття негаторного позову. На нашу думку, *de lege ferenda*, є достатні підстави для розширення об'єктів захисту в негаторному позові та включення до нього володіння. Це зумовлюється насамперед частиною 1 статті 371 Проекту ЦК, якою передбачено можливість застосування статті 369 також для захисту посідання з урахуванням розумних коригувань, зважаючи на суть посідання. Крім цього, вимога про усунення перешкод у здійсненні посідання розглядається як спосіб захисту посідача у статтях 584 та 586 Проекту ЦК. У порівняльно-правовому контексті слід зауважити, що такий спосіб захисту передбачений для володільця в § 862 Німецького цивільного уложення [11].

Предметом захисту, на який спрямовується негаторний позов, є конкретний об'єкт цивільних прав, що зазнає негативного впливу в результаті порушення суб'єктивного цивільного права. У процесуально-правовому аспекті це поняття співпадає з предметом спору. У частині першій статті 391 ЦК України для позначення відповідного об'єкта використовується поняття «майно». Водночас погоджуємося з науковцями, які стверджують, що негаторний позов застосовується «лише тоді, коли предметом спору є індивідуально визначена річ» [9, с. 34]. У зв'язку з цим слід акцентувати увагу на тому, що в частині першій статті 369 Проекту ЦК йдеться саме про «річ», а не «майно», для якої, щоправда, не вказується ознака індивідуальної визначеності.

Розглядаючи питання про характер та природу дій порушника, варто підкреслити, що йдеться про створення перешкод, які не пов'язані з позбавленням володіння. Цей сутнісний критерій є усталеним у практиці Верховного Суду для самостійної характеристики негаторного позову та відмежування його від віндикаційного позову [6], а також прямо пропонується для закріплення в частині першій статті 365 та частині першій статті 369 Проекту ЦК. У зв'язку з цим слід звернути увагу на дефініцію негаторного позову, запропоновану Р. А. Майдаником. Цивіліст визначає негаторний позов як «позов про припинення неправомірних дій, які заважають суб'єкту речового права в здійсненні правомочностей користування і розпорядження майном, *навіть* якщо ці порушення і не пов'язані з позбавленням володіння» (виділено – *В. К.*) [12, с. 258]. Убачається, що використання сполучника «навіть» слідує в фарватері частини другої статті 152 Земельного кодексу України [13] і дозволяє припустити, що негаторний позов може спрямовуватися і на припинення інших порушень, які пов'язані з позбавленням володіння. Сприйняття такої позиції деякою мірою вихолощує суть негаторного позову та перешкоджає визначити його співвідношення з віндикаційним позовом.

У межах цієї частини досліджуваної проблематики доцільно зупинитися й на юридичній природі порушення. На думку І. О. Дзери, «власник має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним правомочностей, не поєднаних з позбавленням володіння і тоді, коли дії порушника є законними і невинними, тобто достатньою юридичною підставою для покладення на порушника цього обов'язку, а водночас і підставою для задоволення негаторного позову має бути встановлений судом факт порушення суб'єктивного права власності». Учена також указує, що «суд має право задовольнити вимоги власника про усунення перешкод у здійсненні ним права власності і тоді, коли у діях особи, яка створила ці перешкоди, немає ознак неправомірності та вини, за винятком вимог про стягнення збитків» [10, с. 71–72]. Погоджуючись з необов'язковістю винної поведінки порушника для задоволення негаторного позову, не можемо підтримати аналогічну думку цивіліста щодо неправомірності, якщо припустити відсутність суттєвих відмінностей між ознаками протиправності та неправомірності для цілей розуміння негаторного позову. Як видається, ознака протиправності поведінки порушника є необхідною умовою для задоволення негаторного позову, оскільки створення перешкод суб'єкту

речового права у здійсненні відповідного права буде у більшості випадків порушувати імперативну норму, передбачену частиною другою статті 13 ЦК України, згідно з якою «при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині». Крім цього, у разі створення відповідних перешкод для здійснення права власності вочевидь така поведінка не буде мати характер законних обмежень права власності в розумінні частини другої статті 321 ЦК України, що матиме наслідком її протиправність. Зауважимо також, що наявність протиправності та необов'язковість вини розглядаються як умови подання негаторного позову й судом касаційної інстанції. Так, у справі № 904/4267/22 Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду виснував, що «подання негаторного позову не вимагає, щоб перешкоди до здійснення права користування та розпоряджання майном були результатом винних дій відповідача. Достатньо, щоб такі дії об`єктивно порушували права власника (не пов`язані з позбавленням права володіння) та були протиправними» [14].

Розглядаючи питання про характер поведінки порушника в частині можливого охоплення негаторним позовом потенційного порушення в майбутньому, слід звернути увагу й на співвідношення негаторного позову з прогібіторним (превентивним) позовом, що передбачений частиною другою статті 386 ЦК України. Убачається, що наявне законодавче регулювання полягає в розмежуванні вказаних способів захисту. У зв'язку з цим у доктрині наводиться послідовне обґрунтування [15, с. 114]. Водночас правозастосування Верховного Суду не є однозначним. Так, у справі № 127/17760/23 Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду зауважив, що «об`єктом негаторного позову є усунення *триваючого* правопорушення, що *збереглося* до моменту подання позову до суду» (виділено – *В. К.*) [7]. Натомість у справі № 539/4211/21 Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду дійшов висновку, що «позивач за негаторним позовом вправі вимагати усунути існуючі перешкоди чи *зобов`язати відповідача утриматися від вчинення дій, що можуть призвести до виникнення таких перешкод*» (виділено – *В. К.*) [6].

Уважаємо, що в Проекті ЦК міститься рішення, яке виключає проблему розмежування негаторного та превентивного позовів та буде сприяти формуванню усталеної практики. По-перше, у Проекті ЦК відсутня норма, яка б передбачала превентивний захист речового права, подібна до частини другої статті 386 ЦК України. По-друге, можливість такого захисту закладено на рівні загальних норм, запропонованих у частині першій статті 16 та пункті 3 частини другої статті 17 Проекту ЦК. По-третє, в частині четвертій статті 369 Проекту ЦК заборона можливого втручання у майбутньому прямо передбачена серед способів усунення перешкод у здійсненні речових прав у межах конструкції негаторного позову.

Переходячи до розгляду співвідношення негаторного позову з загальними способами захисту цивільних прав та інтересів, передусім звернімося до позиції Касаційного господарського у складі Верховного Суду, який застосовуючи статтю 391 ЦК України у справі № 917/1533/22, виснував що «суд надає захист позивачу у формі припинення дій, що порушують право, або відновлення становища, що існувало до порушення права. Позивач самостійно визначає спосіб, у який він вбачає можливим усунути зазначені порушення» [16]. У зв'язку з цим можемо стверджувати, що загальні способи захисту, передбачені пунктами 3-4 частини другої статті 16 ЦК України, за своїм змістом охоплюють негаторний позов, заявлений на підставі частини першої статті 391 ЦК України.

Більш складним для з'ясування є співвідношення між негаторним позовом та визнанням незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб як загальним способом захисту цивільних прав та інтересів, передбаченим пунктом 10 частини другої статті 16

ЦК України, а також визнанням незаконним правового акта, що порушує право власності як способом захисту права власності, передбаченим статтею 393 ЦК України. Верховний Суд у деяких випадках протиставляв негаторний позов оспорюванню рішень органів державної влади чи місцевого самоврядування [17], а іноді прямо зазначав про необхідність такого оспорювання за негаторним позовом [18]. На нашу думку, означена проблема також може бути вирішена запровадженням правил, які запропоновані в Проекті ЦК. Ідеться про включення вимог, які на даний момент передбачені в статті 393 ЦК України, до широкої конструкції негаторного позову, вираженої в статті 369 Проекту ЦК.

Щодо включення відшкодування збитків як способу захисту до статті 369 Проекту ЦК, то такий підхід ураховує висловлену раніше в юридичній науці позицію щодо можливості поєднання негаторного позову «з вимогою про відшкодування збитків від порушення» [19, с. 10]. Як видається, зміст частини другої статті 369 Проекту ЦК свідчить, що відшкодування збитків не втратить свого автономного значення як самостійний спосіб захисту, що вимагає доведення наявності тих елементів складу правопорушення, які не є характерними для негаторного позову.

Завершуючи основну частину цієї розвідки, звернемо увагу на кілька аспектів в запропонованій редакції статті 369 Проекту ЦК, які можуть потребувати уточнення в процесі подальшої законодавчої роботи. По-перше, оскільки частиною першою статті 586 Проекту ЦК передбачено можливість подання посідачем проти третіх осіб позову про усунення перешкод у посіданні, частина шоста статті 369 Проекту ЦК може бути доповнена шляхом включення третіх осіб до кола відповідачів, до яких може пред'явити негаторний позов суб'єкт обмеженого речового права. По-друге, якщо «набувач за договором», про якого зазначено в частині сьомій статті 369 Проекту ЦК, не є суб'єктом речового права очікування в розумінні положень статей 537 та 541 Проекту ЦК, то управомоченим суб'єктом згідно з частиною першою статті 369 Проекту ЦК є не лише суб'єкт речового права, а відповідно об'єктом захисту за негаторним позовом є не лише речове право, але й правомірний інтерес. По-третє, у частині восьмій статті 369 Проекту ЦК зазначено: «Негаторний позов не може бути поданий, якщо наявні підстави для подання встановлених статтею 365 цього Кодексу». Якщо дане правило спрямовується на усунення потенційної конкуренції способів захисту речових прав та закріплення субсидіарної природи негаторного позову, то відповідну норму доцільно доповнити словосполученням «інших позовів» після слова «подання».

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі висновки.

У судовій практиці Верховного Суду відсутнє єдине розуміння кола управомочених суб'єктів та відповідно суб'єктивних прав, які підлягають захисту за негаторним позовом, що зумовлено текстуальним спрямуванням діючої редакції частини першої статті 391 ЦК України виключно на захист власника. Не є уніфікованим також підхід правозастосування до вирішення питання про можливість подання негаторного позову в умовах існування загрози порушення речового права на момент звернення до суду, що пов'язується з усталеним висновком про триваючий характер правопорушення як підстави негаторного позову та існуванням окремої норми про превентивний захист права власності в частині другій статті 386 ЦК України. Наявні підходи суду касаційної інстанції ускладнюють визначення співвідношення негаторного позову з оспорюванням актів органів публічної влади, якими порушується речове право позивача. Виявлені практичні проблеми можуть бути вирішені завдяки змістовному розширенню конструкцій права на захист цивільних прав та інтересів і негаторного позову, запропонованому в Проекті ЦК. Водночас уточнення потребують положення Проекту ЦК, пов'язані з: визначенням кола відповідачів, до яких може пред'явити негаторний позов суб'єкт обмеженого речового права; наданням права на негаторний позов набувачу за договором, на підставі якого має виникнути речове право;

запровадженням правила про усунення конкуренції способів захисту речових прав та закріплення субсидіарної природи негаторного позову.

Негаторний позов є способом захисту речового права, який існує в межах охоронних відносних (зобов'язальних) правовідносин, а не регулятивних абсолютних правовідносин, об'єкти яких не співпадають. Для регулятивних речових правовідносин таким об'єктом є матеріальне благо, а для охоронних правовідносин – речове право.

De lege lata негаторний позов є недоговірною (заснованою на законі) матеріально-правовою вимогою власника або суб'єкта речового права на чуже майно про усунення йому перешкод у здійсненні речового права, не пов'язаних з позбавленням володінням, що направлена проти тієї особи, яка створила або не усуває відповідні перешкоди, створені раніше, маючи реальну можливість їх усунення, реалізується у відносних (зобов'язальних) охоронних правовідносинах та опосередковується процесуальною формою. *De lege ferenda* негаторний позов є недоговірною (заснованою на законі) матеріально-правовою вимогою суб'єкта речового права, титульного або безтитульного добросовісного володільця (посідача) про усунення йому перешкод у здійсненні речового права або володіння (посідання), не пов'язаних з позбавленням володінням (посідання), що направлена проти тієї особи, яка створила або не усуває відповідні перешкоди, створені раніше, маючи реальну можливість їх усунення, реалізується у відносних (зобов'язальних) охоронних правовідносинах та опосередковується процесуальною формою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скрипник В. Л. Негаторний позов як засіб захисту речових прав. *Право України*. 2016. № 5. С. 122–129.

2. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) № 14394 від 22.01.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 26.02.2026).

3. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) № 14394-1 від 06.02.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69589 (дата звернення: 26.02.2026).

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 23.02.2026).

5. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04 жовтня 2023 року в справі № 504/3314/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114137897 (дата звернення: 26.02.2026).

6. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29 січня 2025 року в справі № 539/4211/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124903963 (дата звернення: 26.02.2026).

7. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29 січня 2025 року в справі № 127/17760/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125265149 (дата звернення: 26.02.2026).

8. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 26 листопада 2025 року в справі № 910/12761/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132431191 (дата звернення: 26.02.2026).

9. Романюк Я. М. , Бурлай О. Є. Позов про визнання права власності, віндикаційний та негаторний позови: деякі проблеми практичного застосування. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 8 (144). С. 34–40.

10. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 256 с.

11. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/ (дата звернення: 26.02.2026).

12. Майданик Р. А. Речове право: підручник / Р. А. Майданик. К.: Алерта, 2019. 1102 с.
13. Земельний кодекс України від 25.10.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 26.02.2026).
14. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07 лютого 2024 року в справі № 904/4267/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118258660 (дата звернення: 26.02.2026).
15. Дзера І. О. Превентивний захист права власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 113–117. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2022/23.pdf (дата звернення: 26.02.2026).
16. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 12 грудня 2023 року в справі № 917/1533/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115820757 (дата звернення: 26.02.2026).
17. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 серпня 2023 року в справі № 444/1995/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112750246 (дата звернення: 26.02.2026).
18. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 01 липня 2025 року в справі № 925/445/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128782449 (дата звернення: 26.02.2026).
19. Домусчі С. Д. Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. Д. Домусчі; кер. роботи О. С. Адамова; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2011. – 20 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/73e888e6-2eb5-4c08-a813-741fe02a79bd/content (дата звернення: 26.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 28.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.77
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.11

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕКЛАМИ ЯК ОБ'ЄКТА АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Клейменова Світлана Миколаївна,
orcid.org/0000-0001-9136-3445
кандидат юридичник наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

На сьогодні реклама займає важливе місце в життєдіяльності сучасного суспільства. Особливість даного об'єкта цивільного права полягає в тому, що його можна розглядати і як послугу, і як об'єкт права інтелектуальної власності, зокрема як об'єкт авторського права (твір). У цій статті спробуємо охарактеризувати рекламу з позиції авторського права. Реклама сама по собі є об'єктом інтелектуальної власності, а також може містити в собі кілька окремих творів або інших об'єктів. Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» охороні підлягають усі твори, віднесені Законом до об'єктів авторського права, як оприлюднені, так і не оприлюднені, як завершені, так і незавершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети (освіта, інформація, реклама, пропаганда, розваги тощо). У свою чергу, Закон України «Про рекламу» визначає рекламу як поширену інформацію, тобто доведену до необмеженого кола осіб. У багатьох випадках розглядати рекламу необхідно як комплексний об'єкт, до якого включено кілька оригінальних об'єктів авторського права. Отже, кожна окрема частина твору (реклами), якщо вона може використовуватися самостійно, розглядається як твір і охороняється відповідно до Закону «Про авторське право і суміжні права». Тому при замовленні рекламного продукту необхідно приділяти підвищену увагу використаним у рекламі матеріалам, будь то графічні матеріали або сценарій, будь то фотографія або текст, музичний твір тощо. Таким чином, навіть якщо виготовлена реклама з яких-небудь причин не буде доведена до споживача, вона може бути все одно віднесена до об'єктів авторського права і охоронятися чинним законодавством.

Важливим є питання стосовно ознак реклами як об'єкту авторського права. На сьогодні Законом України «Про авторське право та суміжні права» встановлює такі ознаки як оригінальність і форма твору. В статті розглянуто питання що характеристика ознак творів як об'єктів авторського права.

Ключові слова: *реклама, об'єкт авторського права, твір, рекламні послуги, ознаки, первинний об'єкт авторського права, похідний об'єкт авторського права.*

Kleimenova Svitlana. On the issue of determining the features of advertising as an object of copyright

Today, advertising occupies an important place in the life of modern society. The peculiarity of this object of civil law is that it can be considered both as a service and as an object of intellectual property law, in particular as an object of copyright (work). In this article we will try to characterize advertising from the standpoint of copyright. Advertising itself is an object of intellectual property, and may also contain several separate works or other objects. According to the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights», all works classified by the Law as objects of copyright are subject to protection, whether published or not, whether completed or incomplete, regardless of their purpose, genre, volume, purpose (education, information, advertising, propaganda, entertainment, etc.). In turn, the Law of Ukraine «On Advertising» defines advertising as disseminated information, i.e. brought to an unlimited circle of persons. In many cases, it is necessary to consider advertising as a complex object, which includes several original copyright objects. Therefore, each individual part of the work (advertisement), if it can be used independently, is considered a work and protected in accordance with the Law

«On Copyright and Related Rights». Therefore, when ordering an advertising product, it is necessary to pay increased attention to the materials used in the advertisement, whether it is graphic materials or a script, whether it is a photograph or text, a musical composition, etc. Thus, even if the produced advertisement is not delivered to the consumer for some reason, it can still be classified as an object of copyright and protected by current legislation. The question of the characteristics of advertising as an object of copyright is important. Today, the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» establishes such characteristics as originality and form of the work. The article considers the question of the characteristics of works as objects of copyright.

Key words: *advertising, object of copyright, work, advertising services, characteristics, primary object of copyright, derivative object of copyright.*

Постановка проблеми. Реклама, як об'єкт цивільних прав виступає в якості і об'єкта з надання послуг, і об'єкта авторського права. Чітке визначення ознак реклами як об'єкта авторського права дозволить правильно будувати модель правових відносин з надання рекламних послуг. Реклама може виступати як первинний об'єкт авторського права, так і як похідний об'єкт авторського права, у зв'язку з цим, необхідно враховувати ці особливості реклами при формуванні правовідносин щодо її використання.

Метою статті є визначення характерних ознак реклами як об'єкта первинного і похідного авторського права.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика, що є предметом представленого дослідження, знайшла відображення у працях таких науковців, як Гура М., Євков А.М., Федорова, Н., Штефан О.О., Штефан А.С.

Виклад основного матеріалу. Практично в кожній рекламі використовуються об'єкти авторського і суміжного права, знаки для товарів і послуг (торговельні марки) та комерційні найменування. Необхідно зазначити, що чинне законодавство, зокрема Закон України «Про авторське право і суміжні права», не виділяє окремо в якості об'єктів авторського права – рекламу. Євков А. М. встановлює, що «… на відміну від законодавства у сфері охорони засобів індивідуалізації (де такі способи використання прямо передбачені як виключні права) і патентного законодавства (де подібні дії можуть підпадати під поняття «пропонування до продажу»), діюче законодавство України у сфері охорони авторських прав не передбачає такого окремого виключного права, як «право на рекламування» або подібних за змістом» [4, с.53]. При цьому, зі змісту Закону України «Про рекламу» випливає, що реклама може виступати як об'єкт авторського права. Закон України «Про рекламу» визначає поняття реклами наступним чином: «реклама – інформація про особу, ідею та/або товар, розповсюджена за грошову чи іншу винагороду або з метою самореклами в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена, щоб сформувати або підтримати у прямий (пряма реклама, телепродаж) або непрямий (спонсорство, розміщення товару (продукт-плейсмент) спосіб обізнаність споживачів реклами та їхній інтерес щодо таких особи, ідеї та/або товару» (п.15, ст.1 ЗУ «Про рекламу»).

Як ми бачимо, законодавець розглядає рекламу як інформацію. Форму подання реклами обирають учасники рекламного процесу. На нашу думку, саме твір як об'єкт авторського права може бути тією формою, в яку будуть одягати рекламу. Крім того, сам процес створення реклами вказує на творчий характер праці, що є основною ознакою об'єкта авторського права. При цьому слід зазначити, що не кожна реклама може розглядатися як об'єкт авторського права. У разі, коли за допомогою реклами доводиться будь-яка інформація у формі простого повідомлення про рекламований об'єкт, то таку інформацію не слід трактувати як твір. Таким чином, у цьому випадку, об'єкта авторського права не виникає. Іншими словами, якщо реклама містить лише повідомлення про факт (початок розпродажу, відкриття магазину тощо), то вона не може визнаватися об'єктом авторського права.

Визначивши, що в ході творчої діяльності зі створення реклами виникає об'єкт авторського права, звернемося до характеристики даного об'єкта права. Перш за все, слід вказати, яким чином законода-

вець розглядає твір як об'єкт авторського права. Так, п.56 ст.1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» встановлює, що твір – оригінальне інтелектуальне творіння автора (співавторів) у сфері науки, літератури, мистецтва тощо, виражене в об'єктивній формі. Дане визначення твору вказує на такі його ознаки, як оригінальність і форма. Можна звернути увагу на те, що в новій редакції Закону України «Про авторське право і суміжні права» відсутня ознака, яка раніше мала місце, – творчий характер праці при створенні твору. На сьогодні зазначена ознака замінена на наявність оригінальності у творі. Законодавець визначає оригінальність як ознаку об'єкта авторського права таким чином: оригінальність твору – ознака (критерій), що характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору (п.35, ст.1 ЗУ «Про авторське право і суміжні права»).

Спочатку слід визначити лінгвістичне розуміння «творчості» та «оригінальності». Так, творчість розглядається як діяльність, що породжує щось якісно нове і відрізняється неповторністю, оригінальністю та суспільно-історичною унікальністю. Загальне розуміння «оригінальність», за самим своїм визначенням, передбачає, що нічого подібного більше не існує — вона є першою у своєму роді.

Виходячи із загальноприйнятих понять «творчість» і «оригінальність», можна зробити висновок про те, що поняття «творчість» є ширшим за своїм змістом, ніж «оригінальність».

Однак зміст законодавчого визначення «оригінальність» дає підстави вважати, що оригінальність розуміється через «творчу діяльність» фізичної особи. Іншими словами, суперечностей при встановленні ознаки твору як об'єкта авторського права не виникає. Отже, реклама, як об'єкт авторського права, створюється творчою працею фізичної особи, що вказує на її (реклами) оригінальність. Можна стверджувати, що наявність творчої праці у створенні реклами презюмується.

Інша ознака об'єктів авторського права – форма, в яку вони втілені, в повній мірі притаманна і будь-якому виду реклами. Це і усна, і письмова, і зафіксована на плівці тощо. Однак, якщо в ході роботи над рекламою створюється будь-який вид твору, то мова йде про виникнення об'єкта авторського права. Таким чином, якщо рекламі буде надана творча форма, яка дозволить кваліфікувати її як повноцінний твір, тобто якщо рекламне повідомлення виконано у віршованій формі, супроводжується музикою або виражено у формі графічного твору, то воно буде визнано об'єктом авторського права. Відсутність форми вказує на те, що законодавець не поширює охорону на подібні об'єкти.

Реклама володіє ще однією особливістю, це використання при її створенні будь-якого іншого об'єкта авторського права. За таких обставин реклама також визнається результатом творчої діяльності, оскільки, як випливає з ч. 1 ст. 433 ЦК України, до об'єктів авторських прав належать:

1) похідні твори, тобто твори, що є переробкою іншого твору;

2) складові твори, тобто твори, що представляють собою за підбором або розташуванням матеріалів результат творчої праці.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» встановлює, що похідний твір – це твір, що є результатом творчої переробки іншого твору без завдання шкоди його охороні (анотація, адаптація, аранжування, кавер-версія, обробка нематеріальної культурної спадщини тощо) чи його творчим перекладом на іншу мову. До похідних творів не належать аудіовізуальні твори, одержані шляхом озвучення (у тому числі дублювання), субтитрування іншими мовами інших аудіовізуальних творів (абз.1 ст.17 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Таким чином, в результаті використання в рекламі раніше створеного об'єкта авторського права може бути створено перероблений твір, тобто похідний твір. Так, у разі зміни тексту пісні шляхом згадки в ньому об'єкта реклами, дана реклама буде переробкою пісні, а в разі, якщо в рекламі в якості підкладки для озвучування рекламного тексту буде використана відома музика без зміни, то має місце створення складеного твору.

Відповідно до чинного законодавства, для використання первинного (оригі-

нального) твору для створення похідного, необхідно отримати дозвіл від первісного правовласника. Так, А.М. Єков пише, що «… по-перше, перелік виключних авторських прав не є вичерпним (ч. 2 ст. 441 Цивільного кодексу України [1], ч. 3 ст. 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [2]) і, відповідно, будь-які способи використання творів вимагають дозволу правовласника. По-друге, використання охоронюваних об'єктів творчості у рекламі може здійснюватися шляхом різних дій, які охоплюються тією або іншою традиційною правомочністю і вважаються використанням твору у розумінні вищезазначених норм (наприклад, відтворення твору чи його фрагмента на афішах, передача твору в ефір чи по кабелю,публічна демонстрація тощо)» [4, с.53].

Отже, у разі використання при створенні реклами іншого самостійного об'єкта авторського права, автору (співавторам) або рекламодавцю необхідно отримати відповідний дозвіл на здійснення подібних дій. У випадках, коли строк охорони авторських майнових прав закінчився (70 років), то просити дозвіл на використання такого самостійного об'єкта права немає необхідності. Однак відповідно до абз.2 ч.2 ст.17 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» автори похідних творів здійснюють свої права, за умови дотримання ними прав суб'єкта авторського права на твір, що зазнав переробки. Це означає, що автор (співавтори) реклами не повинні порушувати особисті немайнові права авторів первісного твору. Згідно з п.4. ч.1 ст.11 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» за автором первісного твору зберігається особисте немайнове право вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору. Дане право, як і інші особисті немайнові права, не має терміну дії. Іншими словами, при створенні реклами з використанням іншого об'єкта авторського права, її автори повинні дотримуватися положень, встановлених законодавцем.

На підставі викладеного, можна зробити висновки про те, що реклама може виступати як первинний об'єкт авторського права, так і як похідний об'єкт авторського права. У першому випадку, рекламі як твору повинні бути притаманні такі конститутивні ознаки, як оригінальність, надання відповідної форми. У разі, коли для створення реклами використовуються інші об'єкти авторського права, тобто створюється похідний твір, крім зазначених вище ознак необхідно отримати дозвіл на переробку оригінального об'єкта авторського права. Якщо ж строк охорони майнових прав на первинний твір закінчився, то творці похідного твору (реклами) зобов'язані дотримуватися особистих немайнових прав автора, а саме, зберігати цілісність твору, не спотворювати його зміст тощо. Таким чином, рекламі як об'єкту цивільних прав притаманні ознаки твору як об'єкта авторських прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. С. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

2. Закон України «Про авторське право та суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text

3. Закон України «Про рекламу» 3 липня 1996 року № 270/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text

4. Євков А.М. Використання об'єктів авторського права в рекламі в контексті проблемити вичерпання виключних прав URL: https://www.researchgate.net/publication/312420700_Use_of_copyrighted_objects_in_advertising_in_the_context_of_problems_of_exclusive_rights_exhaustion

Дата першого надходження статті до видання: 25.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.5
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.12

ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ФІДУЦІАРНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Трубаков Євген Олександрович,
orcid.org/0009-0006-1005-0046
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджується проблема забезпечення права на приватність у цифрову епоху через призму фідуціарних правовідносин. Автор аналізує міжнародно-правові засади охорони приватності, закріплені у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Європейській конвенції з прав людини, а також простежує еволюцію доктринального розуміння приватності від класичного «права бути залишеним у спокої» до концепції контекстуальної цілісності Хелен Ніссенбаум, згідно з якою приватність є правом на відповідний потік особистої інформації в межах певного соціального контексту. Значну увагу приділено критичному аналізу домінуючої моделі інформованої згоди як основного механізму захисту персональних даних. Обґрунтовується, що ця модель є неефективною з огляду на фундаментальну нездатність користувачів оцінити всі наслідки надання згоди, значний обсяг і складність умов конфіденційності, інформаційну асиметрію на стороні контролерів даних, асиметрію влади, що проявляється у маніпулятивному дизайні інтерфейсів, а також фактичну монополію цифрових компаній, яка позбавляє користувача реальної альтернативи. На основі порівняльного аналізу ознак фідуціарних відносин та правовідносин між контролерами персональних даних і користувачами автор доводить наявність між ними значної структурної подібності, що обумовлює доцільність застосування фідуціарних обов'язків лояльності, дбайливості та конфіденційності до діяльності цифрових компаній. Розкривається зміст цих обов'язків: обов'язок лояльності передбачає заборону маніпулювання користувачами, дії в їхніх інтересах та уникнення конфлікту інтересів; обов'язки дбайливості й конфіденційності спрямовані на забезпечення безпеки персональних даних, зокрема через принцип слідування обов'язків за даними. Автор аналізує переваги фідуціарного підходу, зокрема його кореляцію з принципами обмеження мети та мінімізації даних, закріпленими у Загальному регламенті про захист даних ЄС, а також розглядає критику цієї концепції, що стосується проблеми подвійної лояльності, несумісності з рекламними бізнес-моделями та труднощів правозастосування. Водночас досліджуються альтернативні підходи до посилення приватності, включаючи антимонопольне регулювання, функціональну сумісність та екологічну аналогію надмірного збору даних. У підсумку обґрунтовується, що фідуціарна модель не є універсальним вирішенням проблеми захисту приватності, проте надає цінний додатковий правовий інструментарій, який доцільно застосовувати в українському законодавстві щодо окремих сфер, де користувач є особливо вразливим.

Ключові слова: *фідуціарні правовідносини, право на приватність, обов'язок лояльності, інформована згода, конфлікт інтересів.*

Trubakov Yevhen. The right to privacy in the digital age through the perspective of fiduciary duties

The article examines the point of ensuring the right to privacy in the digital age through the perspective of fiduciary legal relations. The author analyzes the international legal basis for the protection of privacy enshrined in the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, and the European Convention on Human Rights, and traces the evolution of the doctrinal understanding of privacy from the classic «right to be left alone» to Helen Nissenbaum's concept of contextual integrity, according to

which privacy is the right to an appropriate flow of personal information within a specific social context. Considerable attention is paid to a critical analysis of the dominant model of informed consent as the primary mechanism for protecting personal data. It is argued that this model is ineffective given the fundamental inability of users to assess all the consequences of giving consent, the significant volume and complexity of privacy policies, information asymmetry on the part of data controllers, power asymmetry manifested in manipulative interface design, and the de facto monopoly of digital companies, which deprives users of real alternatives. Based on a comparative analysis of the characteristics of fiduciary relationships and legal relationships between personal data controllers and users, the author demonstrates the existence of significant structural similarities between them, which justifies the application of fiduciary duties of loyalty, care, and confidentiality to the activities of digital companies. The content of these duties is revealed: the duty of loyalty involves prohibiting the manipulation of users, acting in their interests, and avoiding conflicts of interest; the duties of care and confidentiality are aimed at ensuring the security of personal data, in particular through the principle of data accountability. The author analyzes the advantages of the fiduciary approach, in particular its correlation with the principles of purpose limitation and data minimization enshrined in the EU General Data Protection Regulation, and also considers criticisms of this concept regarding the problem of dual loyalty, incompatibility with advertising business models, and enforcement difficulties. At the same time, alternative approaches to strengthening privacy are explored, including antitrust regulation, functional compatibility, and the environmental analogy of excessive data collection. In conclusion, it is argued that the fiduciary model is not a universal solution to the problem of privacy protection, but it provides a valuable additional legal tool that should be applied in Ukrainian legislation in specific areas where users are particularly vulnerable..

Key words: *fiduciary legal relations, right to privacy, duty of loyalty, informed consent, conflict of interest.*

Право на приватність належить до основоположних прав людини та закріплено у базових міжнародних актах з прав людини, таких як Загальна декларації прав людини [1], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [2] та Європейської конвенції з прав людини [3]. Зазначені акти забезпечують охорону права на приватність через заборону свавільного чи незаконного втручання в особисте і сімейне життя особи, недоторканність житла та таємницю кореспонденції, а Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права додатково надають захист честі та репутації.

Характерним є також те, що термін «приватність» не має сталого визначення: Європейський суд з прав людини зауважує, що «не вважає можливим або необхідним намагатися дати вичерпне визначення поняття «приватне життя». Однак було б занадто обмежувальним зводити це поняття до «внутрішнього кола», в якому особа може жити своїм особистим життям так, як вона вважає за потрібне, і повністю виключати з нього зовнішній світ, який не охоплюється цим колом. Повага до приватного життя повинна також певною мірою включати право встановлювати і розвивати стосунки з іншими людьми. Крім того, не існує принципових причин, чому таке розуміння поняття «приватне життя» має виключати діяльність професійного або ділового характеру, оскільки, зрештою, саме під час трудової діяльності більшість людей мають значну, якщо не найбільшу» [4].

На доктринальному рівні можна прослідкувати еволюцію розуміння приватності від класичного визначення «право бути залишеним в спокої» [5] до «претензії на контроль над особистою інформацією» [6] або реляційних підходів, де приватність, як писала професор Хелен Ніссенбаум, «не є ні правом на таємницю, ні правом на контроль, а є правом на відповідний потік особистої інформації» в межах певної контекстуальної цілісності [7, с. 127]. Ідея автора полягає в тому, що правомірність передачі інформації визначається соціальним контекстом, в якому вона виникає. Наприклад, передача інформації про пацієнта від одного лікаря іншому відповідає соціальному контексту, якщо потребується медична допомога. Водночас, передача медичної інформації, наприклад, роботодавцю порушує контекст в якому вона створювалась, тобто для лікаря [7, с. 143].

У цифрову епоху право на приватність нерозривно пов'язане з обробкою інформації про особу, зміст і характер якої можуть істотно відрізнятися: від базових ідентифікаційних відомостей (ім'я, прізвище, контактні дані) до даних про пересування, зафіксованих різноманітними GPS-пристроями та іншими трекерами, і чутливих біометричних даних таких як цифрові зображення обличчя, відбитки пальців, секвеновані зразки ДНК тощо.

Сучасна система охорони приватності у цифровому світі концептуально тяжіє до моделі «інформованої згоди». Сучасна система охорони приватності у цифровому світі концептуально тяжіє до моделі «інформованої згоди». Це простежується вже на рівні ключових нормативних актів: згода суб'єкта персональних даних визначена як перша підстава для їх обробки відповідно до статті 11 Закону України «Про захист персональних даних» [8]; Загальний регламент про захист даних ЄС вимагає, щоб така згода «була надана шляхом чіткого ствердного акту, що встановлює вільно надану, конкретну, усвідомлену та однозначну вказівку на згоду суб'єкта даних на обробку персональних даних, що стосуються його або її» [9]; аналогічно, Керівні принципи ОЕСР щодо захисту приватності та транскордонних потоків персональних даних закріплюють знання або згоду як базові засади збирання й обробки такої інформації [10].

Така модель охорони персональних даних піддається обґрунтованій критиці, оскільки більшість користувачів не читає запропоновані умови приватності. Можна назвати декілька причин чому це відбувається: професор Ніссенбаум відзначає, у моделі обґрунтованої згоди є фундаментальний недолік, який полягає у тому, що люди не можуть розуміти всі факти, які стосуються їхнього вибору, під час укладання контрактів зі збирачами (контролерами) даних [11, с. 32], а в одному з досліджень, проведених у Сполучених Штатах Америки, виявили, що якби звичайний користувач інтернету читав кожну політику конфіденційності, з якою він стикається протягом року, то на це пішло б сімдесят шість робочих днів [12, с. 444]. Професор Джек Балкін відзначає такі фактори як: 1) асиметрію інформації на стороні контролерів даних. Вона полягає у тому, що великі цифрові компанії знають багато інформації про своїх користувачів, наприклад, уподобання, антипатії, звички, з ким, коли і скільки особа спілкується, або навіть де і коли переміщується, а натомість користувач не знає контрагентів контролера даних, не знає алгоритмів обробки отриманої інформації і як в результаті вона буде використана; 2) асиметрію влади, яка полягає у тому, що за допомогою особливостей дизайну інтерфейсів контролери даних можуть намагатися монополізувати увагу користувачів; 3) автор відзначає, що контролери даних часто не зацікавлені у тому, щоб користувачі обмежували доступ до своїх персональних даних, а тому можуть зловживати під час розробки інтерфейсів і ховати відповідні налаштування, пов'язані з обмеженням збирання даних про користувача [13, с. 11–12]. Зрештою, в більшості випадків у користувача немає іншого вибору, аніж прийняти умови приватності, запропоновані компанією, оскільки з цим пов'язана можливість користуватися необхідним користувачу сервісом, а цифрові компанії, такі як, наприклад, Apple, Microsoft або Google, є монополістами у своїх сферах надання послуг.

Вказані фактори обумовили необхідність пошуку інших способів взаємодії між збирачем (контролером) даних і користувачем. Помітивши характерну вразливість користувача у відносинах з контролером даних, яка полягає у асиметрії знань, влади та контролю на стороні контролера даних, явне запрошення до довіри (певно ви не знайдете жодного цифрового сервісу, який би не гарантував захисту персональних даних користувача), нездатність користувача, як слабшої сторони, здійснювати контроль або моніторинг за діяльністю контролера даних, деякі науковці відзначили схожість цих правовідносин із фідуціарними [13, с. 13–14]. Професор Тамар Франкель описувала фідуціарні як ті, що мають такі характерні ознаки: 1) фідуціари пропонують переважно послуги, а не товари. Такі послуги, зазвичай, є соціально бажаними і часто вимагають екс-

пертизи та знань. Наприклад, лікування, юридичні послуги, викладання, управління активами, корпоративне управління та релігійні послуги; 2) надання фідуціарних послуг вимагає передачі майна або повноважень; 3) передача майна або повноважень створює для довірителів ризик того, що фідуціари будуть зловживати довірою. Наприклад, фідуціар може привласнити передане йому майно або зловживати наділеною владою, або ж не надавати обіцяних послуг належним чином; 4) існує ймовірність того, що (а) довіритель самостійно не зможе захистити себе від ризиків, пов'язаних з фідуціарними відносинами; (б) ринки можуть бути не в змозі захистити довірителів від зазначених ризиків; і що (в) витрати за здійсненням моніторингу або контролю за діяльністю фідуціаріїв можуть бути для бенефіціарів вищими, ніж вигоди від цих відносин [14, с. 6]. Із вказаного опису ознак фідуціарних відносин можна дійти висновку, що цифрові компанії не є класичними фідуціарами, насамперед, тому, що це не спеціалісти у певній галузі (наприклад, лікарі або юристи), однак і спільних ознак достатньо: цифрові компанії здебільшого надають послуги, користувач наділяє їх правом збирати інформацію про себе як необхідну умову для надання послуг або покращення їх якості. Через описані вище вразливості користувача у контролера даних є можливість зловживати довірою, і відповідні персональні дані можуть використовуватися не за призначенням[1] або не в інтересах користувача (наприклад, таргетування незаконної реклами, зокрема онлайн казино). Таким чином, цифрові компанії – контролери даних дійсно мають більшість ознак фідуціаріїв.

Поширення на контролерів даних режиму фідуціарних відносин обумовлює застосування фідуціарних обов'язків, серед яких виокремлюють обов'язки лояльності, дбайливості і конфіденційності. Професор Джек Балкін зауважує, що обов'язки дбайливості і конфіденційності покликані забезпечити конфіденційність і безпеку персональних даних користувачів, а особливість полягає у тому, що ці фідуціарні обов'язки повинні слідувати за даними («run with the data»): контролери даних повинні перевіряти своїх партнерів, яким вони передають зібрані персональні дані, щоб переконатися в їх етичності та надійності, а також піддавати їх регулярним перевіркам, і у випадку виявлення порушень – вжити заході для повернення даних. Обов'язок лояльності, на думку автора, означає, що контролери даних не повинні «маніпулювати кінцевими користувачами або зраджувати їхню довіру». Вони повинні діяти в інтересах користувачів, чиї дані вони збирають, і розробляти інформаційні платформи таким чином, щоб уникнути конфлікту інтересів зі своїми кінцевими користувачами. Як приклад наводиться обов'язок уникати практик заохочення до адиктивної поведінки [13, с. 14], а також експеримент Facebook з емоційного зараження (Facebook emotional contagion experiment), який полягав у тому, що дослідники маніпулювали стрічкою новин Facebook, показуючи менше позитивних постів деяким категоріям користувачів, щоб перевірити, чи призведе це до більшого вираження смутку [12, с. 470]. Ще одним прикладом порушення обов'язку лояльності є показ сервісом для бронювання готелів Orbitz більш дорогих номерів користувачам, які заходять на сайт через комп'ютери компанії Apple, через припущення про їх більшу платоспроможність [12, с. 470].

Фідуціарний підхід до регулювання приватності у цифрову епоху має низку як переваг, так і недоліків. До переваг можна віднести більш адекватне регулювання з огляду на те, що наявність нерівних за статусом учасників є однією із характерних рис фідуціарних відносин. За допомогою цього підходу можливо подолати «ілюзію» «інформованої згоди», оскільки користувачі або не читають відповідні умови приватності, або не можуть їх зрозуміти через склад-

[1] У статті 2 Закону України «Про захист персональних даних» [8] зазначається, що персональні дані збираються відповідно до сформульованої мети їх обробки, а у статті 5 Загального регламенту про захист даних ЄС [9] визначено, що одним із принципів обробки персональних даних є обмеження за метою, яке полягає у тому, що дані, зібрані для визначених, чітких і законних цілей (мети), не повинні обробляються в подальшому у спосіб, несумісний з такими цілями.

ність або значний обсяг, або не мають можливості не надати згоду, оскільки постачальник послуг є монополістом. Крім того, фідуціарна модель переносить відповідальність з ex ante (контролеру потрібно отримати згоду користувача до початку обробки персональних даних) на ex post (обов'язок контролера даних діяти в інтересах користувача не залежить від згоди на обробку персональних даних). Обов'язок лояльності має два аспекти: заборону діяти в умовах конфлікту інтересів, а також збагачуватися за рахунок бенефіціара, якщо на це відсутня безпосередня згода. Збір більшої кількості інформації контролером даних, ніж йому потрібно для цілей надання послуг, з метою подальшої агрегації та продажу третім особам (наприклад, для цілей таргетування реклами або профілювання інтересів особи) вже буде означати, що контролер даних діє в умовах конфлікту інтересів. В цьому сенсі фідуціарна лояльність корелює із закріпленими у статті 5 Загального регламенту про захист даних ЄС [9] принципами «обмеження мети» (зібрані для певної мети персональні дані не підлягають обробці для інших цілей) та «мінімізації даних» (обробка персональних даних має бути адекватною, релевантною та обмеженою лише тим, що є необхідним для мети, для яких вони обробляються). Продаж «надлишкових» персональних даних контролером даних також втратив би сенс, оскільки обов'язок лояльності передбачає заборону на збагачення контролера даних за рахунок користувача, якщо останній не надав прямої згоди на інше. Фідуціарне право дозволить формувати поведінкові стандарти для цифрових компаній: наприклад, логічним наслідком заборони конфлікту інтересів є унеможливлення надмірного витрачання коштів користувачами онлайн казино за певний період часу, оскільки надмірні витрати також перебуватимуть в конфлікті з інтересами користувача.

Слід відзначити, що фідуціарна концепція приватності піддається критиці: відзначається проблема «подвійної» лояльності, оскільки директора вже мають обов'язки лояльності перед акціонерами цифрових компаній, фідуціарна модель приватності не є сумісною із бізнес-моделями компаній, які заробляють на таргетованій рекламі (наприклад, Facebook), проблеми правозастосування, пов'язані з великою чисельністю користувачів, яким потенційно можуть надати право на позов [15, с. 503, 521, 524–525]. Крім того, автори критики пропонують альтернативні способи посилення приватності, а саме: розглядати великі цифрові компанії як платформи суспільної телекомунікаційної інфраструктури та впливати на них безпосередньо, активно застосовувати антимонопольні заходи, створення конкуренції та альтернативи цифровим гігантам через запровадження функціональної сумісності, що дозволить користувач змінити надавача послуг, введення прямих заборон на певні джерела прибутку, також пропонується відійти від приватних механізмів захисту приватності і розглядати надмірний збір та обробку персональних даних за аналогією як екологічне забруднення, а відтак необхідним є запровадження відповідальності за масові «витоки» інформації з цифрових компаній, введення податку Пігу (коригувальний податок на діяльність, яка створює негативні зовнішні ефекти) за збирання персональних даних, пряма заборона примусової агрегації даних за прикладом німецького Федерального антимонопольного відомства, яке постановило, що «Facebook більше не буде дозволено змушувати своїх користувачів погоджуватися на практично необмежений збір і присвоєння даних, що не належать Facebook [отриманих із сторонніх джерел], їхнім обліковим записам у Facebook» [15, с. 538–540].

Отже, гострота дискусії та різноманіття підходів, починаючи від приватноправових і закінчуючи публічно-правовими (податки, заборони, антимонопольне законодавство), свідчить про те, що забезпечення права на приватність у цифрову епоху є комплексною задачею. Застосування юридичної конструкції фідуціарних правовідносин до права на приватність не є однозначним вирішенням цієї проблеми. Натомість це надає додатковий правовий інструментарій, який враховує характерну нерівність правового положення та інфор-

маційну асиметрію контролера даних та користувача, яка також характерна для фідуціарних відносин. Більш того, використання цього інструментарію вже має місце у принципах Загального регламенту про захист даних ЄС, і до положень якого буде адаптуватися українське законодавство у сфері захисту персональних даних. Це дискусійне питання чи потрібна імплементація фідуціарних відносин в регулювання права на приватність в українське законодавство, оскільки цей правовий механізм більше притаманний країнам загального права, хоча в останні декілька років знайшов значне поширення і в корпоративному праві. Проте видається, що існують окремі сфери суспільного життя, такі як, наприклад, онлайн гемблінг або соціальні мережі з агресивними маркетинговими політиками, в яких доцільно було б запровадити обов'язок лояльності по відношенню до користувача. Це дало б можливість застосовувати правило про відсутність конфлікту інтересів і на підставі цього виробити якісно нові політики (наприклад, заборона алгоритмів, які відстежують поведінку та розклад гравця та направляють повідомлення, що спонукають його більше грати) по відношенню до застосунків та цифрових платформ у тих випадках, коли користувач є особливо вразливим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 24.02.2026).

2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнято резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 24.02.2026).

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята в Римі 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 24.02.2026).

4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «NIEMIETZ v. GERMANY» (заява № 13710/88) від 16.12.1992. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57887%22]} (дата звернення: 24.02.2026).

5. Warren S. D., Brandeis L. D. The Right to Privacy. *Harvard Law Review*. 1890. Vol. 4, No. 5. C. 193–220. URL: https://groups.csail.mit.edu/mac/classes/6.805/articles/privacy/Privacy_brand_warr2.html (дата звернення: 24.02.2026).

6. Austin L. M. Rereading Westin. *Theoretical Inquiries in Law*. 2019. Vol. 20. No. 1. P. 53–81. DOI: https://doi.org/10.1515/til-2019-0003. URL: https://ssrn.com/abstract=3290887 (дата звернення: 24.02.2026).

7. Nissenbaum H. Privacy in Context: Technology, Policy, and the Integrity of Social Life. Stanford : Stanford University Press, 2010. 304 с.

8. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення: 24.02.2026).

9. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng (дата звернення: 24.02.2026).

10. OECD Guidelines on the Protection of Privacy and Transborder Flows of Personal Data. Paris: OECD Publishing, 2002. URL: https://doi.org/10.1787/9789264196391-en (дата звернення: 24.02.2026).

11. Nissenbaum H. A Contextual Approach to Privacy Online. *Daedalus*. 2011. Vol. 140, No. 4. P. 32–48. URL: https://doi.org/10.1162/DAED_a_00113 (дата звернення: 25.02.2026).

12. Richards N. M., Hartzog W. Taking Trust Seriously in Privacy Law. *Stanford Technology Law Review*. 2016. Vol. 19. C. 431–472. URL: https://ssrn.com/abstract=2655719 (дата звернення: 25.02.2026).

13. Balkin J. M. The Fiduciary Model of Privacy. *Harvard Law Review Forum*. 2020. Vol. 134. C. 11–33. URL: https://harvardlawreview.org/wp-content/uploads/2020/10/134-Harv.-L.-Rev.-F.-11.pdf (дата звернення: 25.02.2026).

14. Frankel T. Fiduciary law. New York: Oxford University Press, 2011. 332 c.

15. Khan L. M., Pozen D. A skeptical view of information fiduciaries. *Harvard Law Review*. 2019. Vol. 133. C. 497–541

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.13

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО КОРИСНІ МОДЕЛІ

Якубівський Ігор Євгенович,
orcid.org/0000-0001-5322-249X
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка

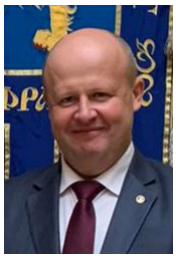

Булат Євгенія Анатоліївна,
orcid.org/0000-0002-1143-909X
доктор юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті проаналізовано проблеми та перспективи удосконалення законодавства України у сфері правової охорони корисних моделей. Звернута увага на те, що корисні моделі користуються правовою охороною далеко не у всіх країнах світу, у тому числі в межах Європейського Союзу. У цьому аспекті обґрунтовано доцільність збереження корисної моделі як одного із об'єктів права інтелектуальної власності у національному законодавстві України. Проаналізовано законодавчі підходи щодо визначення сутності корисної моделі в різних правопорядках, насамперед – у країнах-членах Європейського Союзу та виокремлено два основних підходи: розуміння корисної моделі як форми охорони винаходу і як окремого об'єкта права інтелектуальної власності. Висловлено позицію щодо недоцільності зміни закріпленого чинним законодавством України підходу, відповідно до якого корисна модель визначається в якості одного з об'єктів права інтелектуальної власності поряд із винаходом. Проаналізовано різні підходи на рівні національного законодавства країн-членів Європейського Союзу у питанні визначення кола об'єктів, які можуть отримати правову охорону як корисні моделі. У цьому питанні доцільним є обмеження кола об'єктів корисної моделі виключно пристроями. Проаналізовано досвід країн-членів Європейського Союзу щодо закріплення умов надання правової охорони корисній моделі. У цьому питанні підтримано висловлену в літературі точку зору про доцільність запровадження для корисної моделі критерію винахідницького рівня. При цьому при визначенні даного критерію щодо корисної моделі потрібно взяти до уваги суть корисної моделі як технічного рішення, яке за своїм рівнем є нижчим за винахід.

Ключові слова: *право інтелектуальної власності, корисна модель, винахід, технічне рішення, патент, пристрій, речовина, процес (спосіб), умови патентоздатності, винахідницький рівень.*

Yakubivskyi Ihor, Bulat Yevheniia. Problems of reforming Ukrainian legislation on utility models

The article analyzes the problems and prospects for improving the legislation of Ukraine in the field of legal protection of utility models. Attention is drawn to the fact that utility models are not protected in all countries of the world, including within the European Union. In this regard, the feasibility of preserving the utility model as one of the objects of intellectual property law in the national legislation of Ukraine is substantiated. Legislative approaches to defining the essence of a utility model in different legal systems are analyzed, primarily in the member states of the European Union, and two main approaches are identified: understanding a utility model as a form of protection of an invention and as a separate object of intellectual property

rights. The position is expressed on the inexpediency of changing the approach enshrined in the current legislation of Ukraine, according to which a utility model is defined as one of the objects of intellectual property rights along with an invention. Different approaches at the level of national legislation of the member states of the European Union in determining the range of objects that can receive legal protection as utility models are analyzed. In this issue, it is advisable to limit the scope of objects of a utility model exclusively to devices. The experience of the European Union member states in establishing the conditions for granting legal protection to a utility model is analyzed. In this issue, the point of view expressed in the literature on the expediency of implementation an inventive step criterion for a utility model is supported. At the same time, when determining this criterion for a utility model, it is necessary to take into account the nature of a utility model as a technical solution, which is lower in level than an invention.

Key words: *intellectual property rights, utility model, invention, technical solution, patent, device, substance, process (method), conditions of patentability, inventive step.*

Традиційно правовою формою охорони технічних рішень в усьому світі упродовж останніх століть є патент на винахід. Станом на сьогодні на рівні міжнародних актів та національного законодавства більшості країн напрацьовано більш-менш усталені підходи щодо визначення кола об'єктів винаходу, умов надання правової охорони, процедури набуття прав, строків їх чинності та інших важливих питань. Водночас, отримання патенту на винахід зазвичай пов'язане із необхідністю досягнення належного винахідницького рівня заявленого технічного рішення та досить тривалою в часі і доволі витратною процедурою патентування, що передбачає у тому числі проведення кваліфікаційної експертизи (експертизи по суті) поданої заявки.

Як альтернатива патентуванню винаходу, стосовно корисної моделі (*utility model*) основна ідея полягає у забезпеченні правової охорони технічних рішень, які за своїм рівнем є нижчими за винаходи, за простішою і менш витратною, у порівнянні з винаходами, процедурою набуття прав і коротшими строками їх чинності. У зв'язку з цим у відношенні корисних моделей часто вживають такі терміни, як «малий патент» (*petty patent*), «малий винахід» (*minor invention*), «субпатентна охорона» (*sub-patent protection*), «патент другого рівня» (*second-tier patent*) тощо. В деяких країнах законодавство безпосередньо не закріплює такого терміну, як «корисна модель», проте передбачає можливість отримання на винахід короткострокового патенту (*short-term patent*) чи іншого подібного документа (сертифіката корисності тощо) за більш простою, у порівнянні зі звичайним патентом процедурою, що за своєю суттю є своєрідним відповідником корисних моделей. Загалом, якщо розглядати поняття «корисна модель» не з позиції національного законодавства України, де воно позначає один із об'єктів права інтелектуальної власності поряд із винаходом, а в глобальному аспекті, то на даний час воно трактується у більш широкому сенсі як форма захисту інновацій «нижча» за патенти («*a form of innovation protection «below» that of patents*») [1, с. 1].

Традиційно піонером щодо запровадження правової охорони корисних моделей на рівні національного законодавства вважається Німеччина, де відповідні норми з'явилися у 1891 році. У першій половині XX сторіччя правова охорона корисних моделей була запроваджена в таких країнах, як Японія, Польща, Іспанія, Італія, Португалія. У 1968 році відповідні норми були закріплені у законодавстві Франції. Більшість країн Європи, в яких здійснюється правова охорона цього об'єкта, запровадили її в 90-х роках (Австрія, Болгарія, Данія, Естонія, Угорщина, Фінляндія, Чехія тощо). Окремі країни протягом досить тривалого часу захищали винаходи за режимом так званих «патентів на інновації» (Австралія) чи «короткострокових патентів» (Бельгія, Нідерланди), але з часом відмовилися від цього і сьогодні такої системи в цих країнах немає. Інші країни, такі як США, Канада, Великобританія, Швеція, Люксембург, взагалі ніколи не мали режиму охорони корисних моделей.

За даними Всесвітньої організації інтелектуальної власності, станом на сьо-

годні правова охорона корисних моделей існує більш, ніж у 110 країнах світу [2], тобто у більшій половині країн-членів цієї міжнародної організації. В розрізі Європейського Союзу у 19 із 27 країн-членів законодавство передбачає правову охорону корисних моделей або ж їх аналоги на кшталт короткострокових патентів.

Особливістю корисної моделі, у порівнянні із винаходами, промисловими зразками, торговельними марками та багатьма іншими об'єктами інтелектуальної власності, є відсутність міжнародно-правової уніфікації. Станом на сьогодні в рамках ВОІВ не прийнято жодного спеціального міжнародного акта щодо правової охорони корисних моделей. Згадка про цей об'єкт серед об'єктів охорони промислової власності з'явилися у Вашингтонському акті Паризької конвенції про охорону промислової власності 1911 року [3] і зберігається у діючій редакції конвенції. Відповідно, до корисних моделей застосовується низка положень Паризької конвенції (щодо національного режиму, права на пріоритет попередньої заявки, маркування та ін.). Проте наявність в Паризькій конвенції окремих норм про корисні моделі не зобов'язує усі країни-учасниці забезпечувати правову охорону таких об'єктів на їх території. Відтак, зазначені вище положення Паризької конвенції діють лише стосовно тих країн, які у своєму національному законодавстві передбачають правову охорону корисних моделей.

В укладеній в рамках СОТ Угоді про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) 1994 року [4] норми про корисну модель відсутні.

В рамках Європейського Союзу були спроби гармонізувати національне законодавство країн-членів щодо охорони корисних моделей. Також обговорювалося питання запровадження корисної моделі Спільноти. Ще у 1995 році Єврокомісія підготувала Зелену книгу щодо охорони корисних моделей [5]. У 1997 році було представлено пропозицію відповідної Директиви [6]. Проте цей документ так і не був прийнятий, хоча низка країн Європейського Союзу врахували закладені у проєкті цієї Директиви підходи при підготовці актів національного законодавства про корисні моделі. Як зазначає Ю. М. Капіца, негативне сприйняття проекту в основному було пов'язано з побоюваннями, що введення гармонізованої охорони посилить увагу до патентування корисних моделей і створить конкуренцію між патентуванням корисних моделей і патентуванням винаходів [7, с. 255–256].

В Угоді про асоціацію [8] теж немає положень щодо правової охорони корисних моделей. Цей об'єкт згадується лише один раз – у примітці до ст. 230 щодо віднесення прав на корисну модель до сфери дії положень Угоди щодо захисту прав інтелектуальної власності.

Загалом, станом на сьогодні в Європейському Союзі питання щодо правової охорони корисних моделей залишається відкритим. Дискутується сама доцільність вироблення єдиного підходу щодо корисних моделей та його подальше закріплення у відповідній директиві чи регламенті. Водночас, дослідники стверджують, що наразі найкращим варіантом бачиться «добровільна гармонізація» (*opt-in harmonisation*) національних систем охорони корисних моделей, яка дозволяє уникнути прийняття ЄС рішення щодо загального існування законів про корисні моделі [9, с. 372].

В тих країнах, де існує правова охорона корисних моделей, багато важливих питань стосовно цього об'єкта вирішуються по-різному. Причому відмінності проявляються, насамперед, у концептуальних підходах до розуміння сутності корисної моделі – чи є вона об'єктом права інтелектуальної власності, чи формою охорони винаходу.

Розуміння корисної моделі саме як форми охорони винаходів трапляється в законодавстві низки країн-членів Європейського Союзу, таких як Австрія, Німеччина, Іспанія, Естонія, Румунія, Хорватія. Близький підхід має місце у Франції, де законодавство передбачає можливість охорони винаходів за допомогою патентів (фр. – *brevets*) або «сертифікатів корисності» (фр. – *certificats d'utilité*).

На противагу цьому, є ряд країн-членів Європейського Союзу, законодавство яких закріплює правову охорону корисних моделей саме як об'єктів права інте-

лектуальної власності поряд із винаходами (Болгарія, Данія, Італія, Польща, Угорщина).

Трапляються й інші підходи у вирішенні цього питання. Так, у законодавстві таких країн, як Чехія та Словаччина, корисна модель розглядається як форма охорони технічних рішень. Тобто об'єктом правової охорони у випадку корисної моделі визнається саме технічне рішення, а не винахід.

У законодавстві Ірландії немає як такого поняття «корисна модель», проте передбачено можливість охорони винаходів як звичайними патентами, так і короткостроковими патентами (англ. – *short-term patents*). Фактично така ж позиція була сприйнята у 2001 р. в законодавстві Словенії, яка відмовилася від категорії «корисна модель», взамін чого запровадивши можливість отримання патентів зі скороченим строком дії.

В Україні корисні моделі отримали правову охорону як об'єкти права інтелектуальної власності із прийняттям і введенням в дію Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» 1993 року [10]. Цікаво відзначити, що після внесення до цього закону змін у 2000 році в Україні було передбачено паралельне існування деклараційних патентів на корисну модель (видавалися за результатами лише формальної експертизи) та деклараційних патентів на винахід строком дії 6 років (видавалися за результатами формальної експертизи та експертизи на локальну новизну). Далі норми про корисну модель були закріплені у чинному Цивільному кодексі України 2003 року [11], із прийняттям якого Україна по суті відмовилася від деклараційних патентів на винахід, залишивши корисну модель в якості окремого об'єкта права інтелектуальної власності.

Тобто Україна належить до тих держав, законодавство яких передбачає правову охорону корисних моделей саме в якості об'єктів права інтелектуальної власності. У зв'язку з цим постає питання про доцільність збереження такого підходу у національному законодавстві, що набуває значної актуальності у зв'язку із реформуванням законодавства України у цій сфері. Йдеться, насамперед, про процес рекодифікації цивільного законодавства України, який, звісно ж, передбачає у тому числі оновлення Книги 4 «Право інтелектуальної власності». З іншого боку, зараз триває робота над підготовкою нового профільного закону щодо правової охорони винаходів і корисних моделей, проєкт якого оприлюднено на вебсайті Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій [12]. Вже сама назва проєкту цього Закону – «Про патенти і корисні моделі» – та його зміст вказують на те, що корисну модель у ньому пропонується розглядати не як об'єкт права інтелектуальної власності, а як форму охорони винаходу. Це істотно відрізняється від розуміння корисної моделі у чинному Цивільному кодексі України та Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», згідно з якими корисна модель є об'єктом права інтелектуальної власності.

Пропоновані проєктом зазначеного закону зміни навряд чи можна пояснити потребами євроінтеграції. Як було зазначено вище, на рівні національного законодавства країн-членів Європейського Союзу досі не вироблено уніфікованого підходу у питанні правової охорони корисних моделей. Попри те, що існує значна кількість країн, законодавство яких розглядає корисну модель в якості форми охорони винаходів, є також низка країн, де корисна модель є об'єктом права інтелектуальної власності, поряд із винаходом. В Угоді про асоціацію, немає жодних норм, які би покладали на Україну зобов'язання щодо зміни підходів її національного законодавства до визначення сутності корисної моделі. Після підписання Угоди про асоціацію на рівні Європейського Союзу не було прийнято жодного регламенту чи директиви щодо правової охорони корисних моделей. Тому на даний час немає достатніх підстав для кардинальної зміни закріпленого чинним законодавством України підходу, згідно з яким корисна модель розглядається в якості об'єкта права інтелектуальної власності. Зважаючи на це, в проєкті оновленої Книги 4 Цивільного кодексу України [13] пропонується й надалі розуміння корисної моделі як окремого виду

об’єктів права інтелектуальної власності. Вважаємо, що такий же підхід варто закріпити і в новому профільному законі про винаходи і корисні моделі.

Ще одне важливе питання стосується об’єктів корисної моделі. Як відомо, національне законодавство України у цьому питанні у різні періоди демонструвало неоднакові підходи. Так, первісна редакція Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» 1993 р. визначала об’єктом корисної моделі конструктивне виконання пристрою. У 2003 р. позиція законодавства змінилася: спочатку у Цивільному кодексі України, а згодом у вищезгаданому профільному законі було передбачено для корисної моделі той самий перелік видів об’єктів, що й для винаходів. Зараз можна констатувати, що зазначені зміни в цілому мали негативний вплив на національну патентну систему. На практиці такий законодавчий підхід став підґрунтям для одержання недобросовісними заявниками так званих «тролінгових патентів» на корисні моделі в Україні.

Повернення до позиції, відповідно до якої об’єктом корисної моделі може виступати лише пристрій, передбачалося у проєкті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо реформи патентного законодавства) 2019 р. Однак у прийнятому у 2020 р. Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства» ця позиція, на жаль, реалізована лише частково – об’єктом корисної моделі визначено пристрій або процес у будь-якій сфері технології. Тобто в результаті зазначених змін із кола об’єктів корисної моделі вилучено лише речовини, штами мікроорганізмів, культури клітин рослин і тварин. У цьому відношенні залишення процесу (способу) серед об’єктів корисної моделі виглядає дещо алогічно і непослідовно.

У проєкті Закону «Про патенти та корисні моделі» передбачено, що об’єктом винаходу, що охороняються як корисна модель, може бути продукт, в тому числі пристрій, речовина, штам мікроорганізму, культура клітин рослини і тварини тощо, або процес (спосіб), окрім винаходів у сфері біотехнологій (біотехнологічних винаходів) та речовин, що є індивідуальною фармацевтичною сполукою [12].

Тобто пропонованим проєктом профільного закону, по суті, передбачається повернення до позиції щодо урівняння об’єктів винаходу і об’єктів корисної моделі (за винятком біотехнологічних винаходів та індивідуальних фармацевтичних сполук).

В українській правовій літературі питання щодо кола об’єктів корисної моделі вирішується по різному. Так, Л. І. Работягова підтримувала законодавчу позицію щодо ототожнення переліку об’єктів корисної моделі із об’єктами винаходу [14, с. 27–28]. У свою чергу, Т. В. Романюк хоч і вважає ототожнення кола об’єктів корисної моделі і винаходу «прогресивним підходом», проте, водночас, пропонує розглянути можливість звуження переліку об’єктів винаходів, на які може бути надано правову охорону в якості корисної моделі, виключивши з переліку таких об’єктів хімічні та фармацевтичні способи, харчові продукти, біологічний матеріал, а також способи хірургічного, терапевтичного й діагностичного лікування людини та тварини [15, с. 260]. На доцільності залишення речовини серед об’єктів корисної моделі наголошував І. І. Хоменко [16, с. 231]. На думку С. А. Петренка, необхідним є визначення на законодавчому рівні, що корисною моделлю може бути лише конструктивне виконання пристрою [17, с. 56]. На помилковість рішення з розширення об’єкта корисної моделі звертає увагу Ю. М. Капіца [18, с. 30, 38].

Щодо вирішення цього питання у національному законодавстві країн-членів Європейського Союзу, то єдиного підходу тут немає. Варто відзначити, що в більшості таких країн до кола об’єктів корисної моделі (або об’єктів, на які може бути видано короткостроковий патент) не відносяться процеси (способи) (Болгарія, Данія, Іспанія, Італія, Німеччина, Польща, Румунія, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія та ін.). В ряді країн з кола об’єктів корисної моделі виключені лише окремі способи (процеси) (способи діа-

гностики та лікування людей – Австрія, Естонія, Словаччина; способи вирощування сільськогосподарських рослин та тварин – Австрія; процеси виробництва хімічних речовин та фармацевтичних засобів – Словаччина). Також законодавство більшості країн Європейського Союзу виключає з числа об'єктів правової охорони корисної моделі біотехнологічні винаходи. В багатьох країнах не можуть охоронятися як корисні моделі хімічні речовини та фармацевтичні засоби (Болгарія, Іспанія, Румунія, Хорватія та ін.).

На наш погляд, враховуючи тенденції правового регулювання корисних моделей в країнах-членах Європейського Союзу та те, з чого, власне, розпочиналася правова охорона корисних моделей в Україні, доцільним є повернення до законодавчого підходу, згідно з яким об'єктами корисної моделі можуть бути лише пристрої.

Ще одне питання, яке потребує вирішення, стосується умов надання правової охорони корисній моделі. Як вже було зазначено вище, однією із відмінностей корисної моделі від винаходу, є менш жорсткі вимоги до технічного рівня. В національному законодавстві України, починаючи від запровадження правової охорони корисних моделей і донині, це виражається у тому, що на відміну від винаходу, для корисної моделі не вимагається така умова патентоздатності, як винахідницький рівень (ч. 1 ст. 460 Цивільного кодексу України; ч. 2 ст. 7 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»).

На рівні доктрини переважною більшістю вітчизняних дослідників висловлена критична оцінка існуючого в законодавстві України підходу до визначення умов патентоздатності корисної моделі та пропонується запровадження для цього об'єкта, крім новизни та промислової придатності, такої умови патентоздатності, як винахідницький рівень (винахідницький крок, незначний винахідницький рівень тощо) [14, с. 31; 18, с. 33, 38; 19, с. 50].

В цілому, таку позицію варто підтримати. Адже існуючий зараз у законодавстві України підхід робить можливим отримання патенту на корисну модель на очевидні не те що для фахівця, а часто – для будь-якої пересічної особи, технічні рішення. Причому, якщо останні відповідають критеріям новизни та промислової придатності, визнати недійсним такий патент на корисну модель з підстави невідповідності корисної моделі умовам патентоздатності, неможливо. У цьому відношенні складається у певній мірі парадоксальна ситуація, яка полягає в тому, що патент на винахід і патент на корисну модель надають правоволодільцеві однаковий обсяг прав, проте визнати недійсним патент на корисну модель, по суті, складніше, ніж патент на винахід.

До того ж, аналіз законодавства країн-членів Європейського Союзу засвідчує, що у більшості тих, де існує правова охорона корисних моделей чи видача короткострокових патентів на винаходи, до умов надання правової охорони поряд із новизною і промисловою придатністю віднесено винахідницький крок чи іншу подібну умову (Австрія, Болгарія, Естонія, Іспанія, Німеччина, Угорщина, Франція, Чехія та ін.).

Але в даному випадку постає непросте питання про зміст критерію винахідницького рівня (винахідницького кроку тощо) для корисної моделі.

Наприклад, у проєкті Директиви, про який ішлося вище, критерій винахідницького кроку (*inventive step*) розкривався так: у заявці на корисну модель заявник чітко та переконливо вказує, що порівняно з рівнем техніки він демонструє або (a) особливу ефективність з точки зору, наприклад, легкості застосування або використання; або (b) практичну або промислову перевагу [6].

У проєкті Закону України «Про патенти і корисні моделі» пропонується запровадження критерію винахідницького рівня для корисної моделі, зміст якого визначається так: корисна модель має винахідницький рівень, якщо для фахівця вона не є очевидною, тобто не випливає з рівня техніки, відповідно до статті 10 цього Закону. Корисна модель не видається, якщо винахід явно не має винахідницького рівня (ч. 3 ст. 59) [12].

Підтримуючи, в цілому, пропозицію запровадження для корисної моделі такої умови надання правової охорони, як винахідницький рівень, потрібно зауважити,

що все-таки природа корисної моделі як «малого винаходу», за логікою речей, мала би передбачати м'якші вимоги щодо змісту цього критерію для корисної моделі, у порівнянні із винаходом.

Висновки. Попри те, що корисна модель користується правовою охороною не у всіх країнах світу, доцільним є збереження корисної моделі як одного із об'єктів права інтелектуальної власності у національному законодавстві України. У питанні щодо кола об'єктів корисної моделі доцільним бачиться обмеження їх виключно пристроями. Щодо умов надання правової охорони корисній моделі варто запровадити для цього об'єкта критерій винахідницького рівня. При цьому визначення критерію винахідницького рівня для корисної моделі повинно відрізнятися від того, яке передбачено для винаходу, з огляду на суть корисної моделі як технічного рішення, яке за своїм рівнем є нижчим за винахід.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Contreras J. L., Husovec M., Rimmer M. Utility Models and Other Forms of Sub-patent Protection. *Sub-patent Innovation Rights: Utility Models, Petty Patents and Innovation Patents Around the World / ed. by J. L. Contreras*. Oxford University Press, 2025. 450 p.
2. WIPO: Utility Model Countries. URL: https://www.wipo.int/en/web/patents/topics/utility_models
3. Convention de Paris pour la protection de la propriété industrielle. Acte de Washington (1911). URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/text/287796
4. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text
5. Green Paper – The Protection of Utility Models in the Single Market. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51995DC0370
6. Proposal for a European Parliament and Council Directive approximating the legal arrangements for the protection of inventions by utility model. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN-SL/TXT/?from=EN&uri=CELEX:51997PC0691&print=true
7. Капіца Ю. М. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу: формування, інститути, напрями розвитку. Київ: Академперіодика, 2017. 664 с.
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
9. Stierle M. Utility Models and the European Union: A Fresh Look at the Need for Harmonisation. *Sub-patent Innovation Rights: Utility Models, Petty Patents and Innovation Patents Around the World / ed. by J. L. Contreras*. Oxford University Press, 2025. 450 p.
10. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3687-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text
11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
12. Пропозиції щодо імплементації окремих положень acquis ЄС у сфері патентів і корисних моделей. URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2025/09/web-propos-ACQUIS-EU-patenty-KM.pdf
13. Цивільний кодекс України (Кодекс права приватного): проєкт № 14394-1 від 06 лютого 2026 року URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69589
14. Работягова Л. Патент на корисну модель: забезпечення балансу прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2006. № 5. С. 26–34.
15. Романюк Т. В. Суть та зміст поняття «корисна модель» в Україні та світі. *Часопис Київського університету права*. 2013. Вип. 4. С. 258–261.
16. Хоменко І. І. Правове регулювання винаходів, корисних моделей в Україні та ЄС. *Інформація і право*. 2024. № 3(50). С. 225–235. https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3(50).311753
17. Петренко С. А. Реальності правової охорони корисної моделі в Україні. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2010. Т. 1. С. 53–57.

18. Капіца Ю. М. Охорона прав на корисні моделі: тенденції у Європейському Союзі та виклики для України. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 3. С. 27–40. https://doi.org/10.33731/32020.216554

19. Дмитренко В. Недобросовісна конкуренція при набутті та здійсненні права на корисну модель. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2025. № 3. С. 43–52. https://doi.org/10.33731/32025.338636

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 331.101.3; 349.22
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.14

ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ЗА ВЧИНЕННЯ АМОРАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ

Якушев Ігор Михайлович,
orcid.org/0000-0001-8947-3848
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Стаття присвячена визначенню кола працівників, які виконують виховну функцію, з'ясуванню змісту їх правового статусу, можливості застосування заходів примусу за невиконання ними трудових обов'язків та вчинення інших неправомірних дій, пов'язаних з особливостями здійснення трудової функції. На основі аналізу законодавства та судової практики визначено ознаки аморального проступку, зокрема несумісного з продовженням працівником роботи, пов'язаної з виконанням виховних функцій.

Здійснення працівником виховних функцій вимагає від нього не лише належного виконання трудових обов'язків, але й власної поведінки (як у робочий час так і за його межами), що відповідає моральним засадам суспільства. Виконання виховних функцій працівником може бути передбачено законами, підзаконними, у тому числі локальними, нормативними актами або трудовим договором. На думку автора, до суб'єктів, робота яких пов'язана з виконанням виховних функцій, належать не лише педагогічні, науково-педагогічні чи наукові працівники, але й всі інші, які знаходяться у трудових правовідносинах з роботодавцем, статутом якого передбачено виховання, навчання чи розвиток підростаючого покоління.

Аморальним проступком є винне діяння, що суперечить загальноприйнятим нормам і правилам, порушує моральні засади суспільства, моральні цінності, які склалися у суспільстві, і суперечить змісту трудової функції. Несумісність вчиненого працівником, який здійснює виховні функції, аморального проступку з продовженням роботи, повинна ґрунтуватися на сукупності фактичних даних, зокрема, конкретних обставинах вчинення проступку, психічного ставлення працівника до вчинюваного діяння та його наслідків, наступна поведінка працівника, сприйняття діяння суспільством, і в першу чергу особами, щодо яких здійснюється виховна функція.

Ключові слова: *трудові відносини, трудова функція, працівник, аморальний проступок, звільнення з роботи.*

Yakushev Ihor. Termination of employment for committing immoral misconduct

The article is devoted to defining the circle of employees who perform educational functions, clarifying the content of their legal status, the possibility of applying coercive measures for failure to perform their labor duties and committing other unlawful actions related to the specifics of the performance of the labor function. Based on the analysis of legislation and judicial practice, signs of immoral misconduct are identified, in particular those incompatible with the employee's continuation of work related to the performance of educational functions.

The performance of educational functions by an employee requires him not only to properly perform his labor duties, but also requires his own behavior (both during working hours and outside of them), which meets the moral principles of society. The performance of educational functions by an employee may be provided for by laws, by-laws, including local, regulatory acts or an employment contract. In the author's opinion, subjects whose work is related to the performance of educational functions include not only pedagogical, scientific-pedagogical or scientific workers, but also all others who are in labor relations with an employer whose charter provides for the upbringing, training or development of the younger generation.

An immoral offense is a guilty act that contradicts generally accepted norms and rules, violates the moral principles of society, moral values that have developed in society, and contradicts the content of the labor function. The incompatibility of an immoral offense committed by an employee performing educational functions with the continuation of work must be based on a set of factual data, in particular, the specific circumstances of the offense, the employee's mental attitude to the committed act and its consequences, the employee's subsequent behavior, the perception of the act by society, and primarily by the persons in respect of whom the educational function is performed.

Key words: *labor relations, labor function, employee, immoral misconduct, dismissal from work.*

Реалізація людиною конституційного права на працю переважно здійснюється шляхом вступу у трудові правовідносини, підставою виникнення яких є трудовий договір. Згідно статті 21 Кодексу Законів про працю України (далі – КЗпП), трудовим договором є угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін [1].

Серед обов'язкових умов трудового договору і, на нашу думку, найважливішою для працівника, є визначена у трудовому договорі умова про виконання роботи, тобто про трудову функцію працівника.

Як правило, трудова функція працівника визначається посадою, зазначеною відповідно до Національного класифікатора України «Класифікатор професій», призначеного для застосування центральними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, Федерацією роботодавців України, всіма суб'єктами господарювання під час запису про роботу у трудові книжки працівників [2].

Досягнувши домовленості про виконання певної роботи, роботодавець у наказі про прийняття на роботу зазначає посаду, на яку приймається працівник. Важливим, при цьому, є здатність працівника виконувати завдання та обов'язки відповідної роботи. Така здатність досягається внаслідок реалізації освітніх, освітньо-професійних або освітньо-наукових програм і підтверджується документом про здобуту кваліфікацію. Отже, необхідною умовою зайняття певної посади є компетентність працівника, тобто динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну діяльність.

Згідно пункту 21 частини 1 статті 1 Закону України «Про освіту» педагогічна діяльність – це «інтелектуальна, творча діяльність педагогічного (науково-педагогічного) працівника або самозайнятої особи у формальній та/або неформальній освіті, спрямована на навчання, виховання та розвиток особистості, її загальнокультурних, громадянських та/або професійних компетентностей» [3]. Як видно з наведеного визначення, зазначена діяльність спрямована не лише на навчання особистості, але й на її виховання та розвиток. Саме тому законодавство передбачає особливі вимоги до осіб, які здійснюють чи будуть здійснювати педагогічну діяльність. Такі вимоги стосуються не лише професійних знань, вмінь і навичок, але й особистих якостей людини.

Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти», затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 29 серпня 2024 року № 1225, у описі трудових функцій зазначає, що цілісність процесу навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти забезпечується наявністю у вчителя/вчительки компетентностей, необхідних для виконання всіх трудових функцій на таких ціннісних орієнтирах:

– повага до особистості здобувача освіти й визнання пріоритету його зацікавлень, досвіду, власного вибору, прагнень, ставлення у визначенні мети та організації освітнього процесу, підтримка пізнавального інтересу й наполегливості;

– забезпечення рівного доступу до освіти кожного здобувача освіти без

будь-яких форм дискримінації учасників освітнього процесу на засадах інклюзивності й безбар'єрності;

– формування нетерпимості до корупції, дотримання принципів академічної доброчесності у взаємодії учасників освітнього процесу та організації всіх видів навчальної діяльності;

– становлення вільної особистості здобувача освіти, підтримка його самостійності, підприємливості, ініціативності, впевненості в собі;

– розуміння важливості розвитку мислення й пошанування істини;

– формування культури здорового способу життя здобувача освіти, створення умов для забезпечення його гармонійного фізичного та психічного розвитку, добробуту;

– створення безпечного, вільного від насильства й цькування освітнього середовища, у якому забезпечено атмосферу довіри;

– плекання в здобувачів освіти любові до рідного краю, відповідального ставлення до довкілля;

– утвердження людської гідності, чесності, милосердя, доброти, справедливості, співпереживання, взаємоповаги і взаємодопомоги, поваги до прав і свобод людини, здатності до конструктивної взаємодії здобувачів освіти між собою та з дорослими;

– формування в здобувачів освіти, громадянської активності та стійкості, патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови;

– формування української національної та громадянської ідентичності, готовності до захисту незалежності й територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу, національних інтересів і суспільно-державних (національних) цінностей України;

– формування готовності здобувачів освіти виявляти свою громадянську позицію, що передбачає вміння аналізувати суспільне життя й ідентифікувати себе з українською нацією, суспільством, обстоювати права й свободи українського народу, готовності бути залученими до діяльності у сфері безпеки та оборони України [4].

Забезпечення цих цінностей вимагає від вчителя не лише професійних знань і вмінь, здатності їх застосовувати у процесі своєї трудової діяльності, але й власним прикладом показувати необхідність і значення їх для кожної людини, стати взірцем дотримання правил суспільного життя для здобувачів освіти. Саме тому Закон України «Про освіту» покладає на педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників обов'язок дотримуватися академічної доброчесності в освітньому процесі та науковій діяльності, педагогічної етики, поважати гідність, права, свободи і законні інтереси всіх учасників освітнього процесу, настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства (ч. 2 ст. 54).

Аналіз зазначеного законодавства дозволяє зробити висновок, що педагогічні, науково-педагогічні і наукові працівники, укладаючи трудовий договір і вступаючи у трудові відносини, де обов'язками працівника є навчання, виховання та розвиток здобувачів освіти, повинні не лише належно виконувати трудові обов'язки, але й дотримуватися вимог законодавства щодо власної поведінки. Обов'язки працівників щодо виконання роботи та поведінки у побуті можуть бути зазначені і в інших нормативних актах, зокрема локальних, актах застосування норм права та передбачатися умовами трудового договору.

За невиконання трудових обов'язків педагогічні, науково-педагогічні і наукові працівники можуть бути притягнуті роботодавцем до дисциплінарної відповідальності. Підставами такої відповідальності є вчинення дисциплінарного проступку – винне протиправне невиконання чи неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків [5].

Стаття 147 КЗпП передбачає два види дисциплінарних заходів стягнення: догану і звільнення. Звільнення, як дисциплінарне стягнення, може застосовуватися за систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового

розпорядку (п. 3 ч. 1 ст. 40 КЗпП), прогул без поважних причин (п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП), появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння (п. 7 ч. 1 ст. 40 КЗпП), вчинення за місцем роботи викрадення (в тому числі дрібного) майна роботодавця (п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП), а також одноразове грубе порушення трудових обов'язків окремими працівниками (п. 1 ч. 1 ст. 41 КЗпП) [6]. У всіх інших випадках порушення трудової дисципліни роботодавець може оголосити працівнику лише догану.

Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники перебувають в особливому правовому статусі, обумовленому виконанням специфічних функцій, значну роль серед яких займають особистісні якості. Зважаючи на такі вимоги, КЗпП, крім перерахованих вище підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, передбачає їх звільнення за вчинення аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи (п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП). Проте, зазначений пункт не вказує, що суб'єктом звільнення є педагогічний, науково-педагогічний чи науковий працівник. За аморальний проступок може бути звільнено буд-якого працівника, який виконує виховні функції.

Виконання виховних функцій працівником може бути передбачено законами (наприклад, Закон України «Про освіту»), підзаконними нормативними актами (наприклад, Професійним стандартом «Вчитель закладу загальної середньої освіти»), локальними нормативними актами (правилами внутрішнього розпорядку, посадовими інструкціями тощо). Такий обов'язок може бути додатковою умовою трудового договору. Перераховане вище дає підстави вважати, що суб'єктом звільнення за п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП є працівник, трудова функція якого передбачає виконання виховних функцій відповідно до вимог законодавства, локальних актів або трудового договору.

На практиці визначення належності чи неналежності працівника до суб'єкта, який здійснює виховні функції, викликає певні труднощі. Так, розглядаючи справу № 522/24585/17 про звільнення за аморальний проступок, несумісний з продовженням даної роботи з посади професора, проректора з наукової роботи і міжнародних зв'язків, Приморський районний суд м. Одеси у рішенні від 09 листопада 2018 року зазначив, що у діях працівника вбачається наявність аморального проступку як винного діяння, що суперечить загальноприйнятим нормам і правилам, порушує моральні звичаї суспільства, моральні цінності, які склалися в суспільстві, і суперечить змісту його трудової функції. Проте, «посада проректора Одеського державного аграрного університету не передбачає виховної роботи зовсім, що підтверджується типовою посадовою інструкцією, яка діє в Одеському державному аграрному університеті», а тому звільнення з цієї посади за п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП є незаконним. Оскільки проректор працював за сумісництвом на посаді професора, його звільнення за п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП з цієї посади відповідає чинному законодавству [7].

Постановою Одеського апеляційного суду у цій справі від 16 квітня 2019 року рішення Приморського районного суду м. Одеси скасовано з підстав не доведеності вчинення аморального проступку, несумісного з продовженням роботи. При цьому, апеляційний суд вказав, що навіть у разі скоєння працівником аморального проступку під час виконання ним посади проректора, він не міг бути звільнений з посади за п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП України, оскільки у цей період не був суб'єктом, який міг бути звільненим за даною підставою [8].

Розглядаючи касаційну скаргу, Верховний Суд зазначив, що суд апеляційної інстанції помилково вважав, що посада проректора з наукової роботи та міжнародних зв`язків не належить до посад, яким встановлено обов`язок здійснювати виховну функцію. Застосувавши пункт 2 частини першої статті 52 Закону України «Про освіту», пункт 1 частини першої статті 52 і положення статті 55 Закону України «Про вищу освіту», Верховний Суд зробив висновок, що посада проректора з наукової роботи та міжнародних зв`язків відноситься до науково-педагогічних працівників, а тому працівник, який займав таку посаду підлягає звільненню з підстав, передбачених пунктом 3 частини першої статті 41 КЗпП України [9].

З'ясувавши суб'єкта звільнення необхідно визначити зміст аморального проступку, тобто який проступок вважається аморальним, які дії будуть вважатися аморальними і які критерії розмежування аморального проступку на сумісного і не сумісного з продовженням даної роботи.

Аморальний проступок є оціночною категорією, а тому в законодавстві його визначення немає. Верховний Суд вважає, що аморальним проступком є винне діяння, що суперечить загальноприйнятим нормам і правилам, порушує моральні засади суспільства, моральні цінності, які склалися в суспільстві, і суперечить змісту трудової функції, дискредитуючи службово-виховні, посадові повноваження відповідного кола осіб. Аморальним проступком слід вважати появу в громадських місцях у нетверезому стані, нецензурну лайку, бійку, поведінку, що принижує людську гідність тощо [10].

Аналіз судових рішень у справах, предметом розгляду яких було звільнення з роботи за вчинення аморального проступку, несумісного з продовженням даної роботи, дозволяє зробити висновок, що переважно підставою звільнення працівників були дії, вчинені на роботі у робочий час. Крім того, суди наголошували, що вчинення аморального проступку повинно бути підтверджено конкретними фактами, а не загальною оцінкою поведінки працівника. Важливою є також та обставина, що вчинений аморальний проступок має наслідком неможливість виконання роботи, пов'язаної з навчанням і вихованням. Саме тому суди звертають значну увагу на те, чи були присутні здобувачі освіти при вчиненні аморального проступку або чи стало загальновідомим його вчинення.

Аналіз практики розгляду Верховним Судом касаційних скарг у спорах, предметом розгляду яких було оскарження рішення про звільнення з роботи за п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП, дозволяє зробити висновок, що аморальними проступками, несумісними з продовженням виконання виховних функцій, переважно були агресивна поведінка до оточуючих, застосовування психологічного тиску, приниження честі та гідності, зневажливе ставлення та образи учнів і працівників, застосування до них фізичної сили, у тому числі нанесення тілесних ушкоджень [11, 12, 13, 14, 15].

Аморальним проступком визнано судами також сприяння окремим студентам університету у вирішенні їх проблем з навчанням за грошову винагороду [16]. Особливістю таких дій є те, що вони вчинялися за місцем роботи і щодо тих осіб, виховання яких є обов'язком порушника моральних норм або працівників одного трудового колективу.

Поряд з діями, вчиненими за місцем роботи, до аморальних проступків, несумісних з продовженням роботи, відносяться також дії, вчинені за її межами. Зокрема, це порушення громадського порядку, фото та відео еротико порнографічного характеру за участю особи, обов'язком якої є здійснення виховних функцій, перевищення своїх повноважень, з`ясування особистих питань з використанням свого посадового становища тощо. [17, 18, 19].

При цьому, судами особлива увага зверталася на те, чи відомо про вчинення аморального проступку особам, щодо яких здійснюється функція виховання. У зв'язку з цим, можна зробити висновок, що вчинення аморального проступку не за місцем виконання трудових функцій, на думку суду, буде вважатися таким, який унеможливлює виконання роботи, пов'язаної з вихованням, якщо про цей проступок стало відомо особам, щодо яких здійснюється виховна функція. І, навпаки, якщо про аморальний проступок невідомо особам, щодо яких здійснюється виховна функція, і про нього вони не можуть дізнатися з вільно доступних джерел, то він не буде вважатися таким, що не сумісний з продовженням роботи. На нашу думку, таке твердження є помилковим, оскільки достеменно з'ясувати, чи відомо особам, щодо яких працівник здійснює виховну функцію, про вчинення аморального працівником вкрай складно і переважно неможливо. Тому дана обставина, на нашу думку, не повинна бути визначальною при вирішенні питання про можливість чи неможливість продовження роботи, пов'язаної з виконанням виховної функції.

Варто звернути увагу і на випадки, коли суди при розгляді конкретних справ робили висновок про відсутність підстав для звільнення працівника за п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП. Зокрема, не є аморальним проступком несумісним з продо-

вженням роботи, пов'язаної з виховними функціями, факт присутності під час конфлікту інших працівників, виклику працівників поліції до закладу освіти, якщо відсутній причинно-наслідковий зв'язок між викликом вказаних служб та поведінкою особи [20].

Підставами визнання неправомірності звільнення за аморальний проступок, несумісний з продовженням роботи, переважно були загальна оцінка аморальної та неетичної поведінки особи, не підтверджена конкретними фактами (не встановлено дати скоєння аморального проступку, об`єктивної сторони проступку, його протиправності та зовнішнього вираження тощо), неповне з'ясування обставин справи (наприклад, відсутність у справі дослідження контракту та не з'ясування, чи директор відповідно до контракту виконує виховні функції, чи належить його посада до суб'єктів, які можуть бути звільнені відповідно до пункту 3 статті 41 КЗпП за вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи [21].

Проаналізувавши законодавство та практику його застосування судами, можна зробити висновки, що для звільнення за п. 3 ч. 1 ст. 41 КЗпП необхідним є наступне.

По-перше, трудові обов'язки працівника, визначені трудовим договором і нормативними актами, повинні передбачати виконання ним виховної функції. На це звертають увагу всі суди, які розглядають справи про звільнення за аморальний проступок.

Виховна функція працівника передбачає здійснення цілеспрямованого впливу на особистість шляхом викладу матеріалу, діалогу, а також особистим прикладом, своєю поведінкою утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей. А оскільки виховання здійснюється у колективі, значний вплив на формування світогляду особи має не лише поведінка особи, обов'язком якої є здійснення виховної функції, але й поведінка інших осіб трудового колективу, і в першу чергу, старших. Тому, на нашу думку, вчинення аморального проступку будь-яким працівником установи, статутними завданнями якої є виховання, повинно засуджуватися суспільством, а за певних умов може бути підставою для звільнення з роботи.

По-друге, помилковими, на нашу думку, є висновки судів, які несумісність аморального проступку з продовженням здійсненням виховних функцій пов'язують лише з присутністю здобувачів освіти при вчиненні аморального проступку чи можливістю довідатися про його вчинення. Несумісність вчиненого працівником, який здійснює виховні функції, аморального проступку з продовженням роботи, повинна ґрунтуватися на сукупності фактичних даних, зокрема, конкретних обставинах вчинення проступку, психічного ставлення працівника до вчинюваного діяння та його наслідків, наступна поведінка працівника, сприйняття діяння суспільством, і в першу чергу особами, щодо яких здійснюється виховна функція.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кодекс законів про працю України : затв. Законом Верховної Ради Української РСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII / Верховна Рада Української РСР. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1971. додаток до № 50. Ст. 375.

2. Національний класифікатор України «Класифікатор професій»: затверджено та надано чинності наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.07.2010 р. № 327. *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10 (дата звернення: 10.02.2026).

3. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 р. № 2148-VIII / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. Ст. 380.

4. Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти»: затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 29 серпня 2024 р. № 1225. URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity (дата звернення: 10.02.2026).

5. Трудове право України: підручник (за ред. проф. О. М. Ярошенко). Харків: 2022. 376 с. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/07/27/Trudove.pravo.Ukrayiny.26.07.2022.pdf. (дата звернення: 10.02.2026).

6. Про практику розгляду судами трудових спорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.1992 р. № 9. *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92 (дата звернення: 10.02.2026).

7. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 09 листопада 2018 року у справі № 522/24585/17. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77976039 (дата звернення: 10.02.2026).

8. Постанова Одеського апеляційного суду від 16.04.2019 року у справі № 522/24585/17. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81370944 (дата звернення: 10.02.2026).

9. Постанова Верховного Суду від 03 лютого 2021 року у справі № 522/24585/17. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95067115 (дата звернення: 10.02.2026).

10. Постанова Верховного Суду від 28 лютого 2024 року у справі № 458/394/22. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117624209 (дата звернення: 10.02.2026).

11. Рішення Тарутинського районного суду Одеської області від 09 березня 2022 року у справі № 514/171/21. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103655869 (дата звернення: 10.02.2026).

12. Рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 17 лютого 2021 року у справі № 359/11572/19. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95230107 (дата звернення: 10.02.2026).

13. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 15 вересня 2020 року у справі № 761/6888/19. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92642789 (дата звернення: 10.02.2026).

14. Рішення Автозаводського районного суду м. Кременчука від 09 серпня 2021 року у справі № 524/3625/20. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99012902 (дата звернення: 10.02.2026).

15. Рішення Могилів-Подільського міськрайонного суду Вінницької області від 16 січня 2020 року у справі № 138/1966/18. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87154389 (дата звернення: 10.02.2026).

16. Постанова Одеського апеляційного суду від 27.05.2021 року у справі № 522/15183/17. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97462610 (дата звернення: 10.02.2026).

17. Рішення Тарутинського районного суду Одеської області від 09 березня 2022 року у справі № 514/171/21. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103655869 (дата звернення: 10.02.2026).

18. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 15 вересня 2020 року у справі № 761/6888/19. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92642789 (дата звернення: 10.02.2026).

19. Рішення Білоцерківського міськрайоннлого суду Київської області від 08 серпня 2022 року у справі № 357/4897/20. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105699869 (дата звернення: 10.02.2026).

20. Рішення Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 03 березня 2021 року у справі № 357/4896/20. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95495068 (дата звернення: 10.02.2026).

21. Рішення Верховного Суду України від 22 березня 2017 року у справі № 757/4906/15-ц. *База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень».* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/65627377. (дата звернення: 10.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 10.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 340.115
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.15

ТЕОРІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ПІЗНАННЯ ПРАВА

Білозьоров Євген Вікторович,
orcid.org/0000-0002-7824-6786
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора інституту з освітньої та науково-дослідної діяльності
навчально-наукового експертно-криміналістичного інституту
Національної академії внутрішніх справ

У статті досліджується методологічний потенціал теорії діяльності як основи пізнання права. Акцентовано увагу на тому, що пізнання права потребує використання методологічних засад, які визначають способи пояснення правових явищ та формують відповідну парадигму правопізнання. Відзначено, що тривалий час у правознавстві домінувало уявлення про право передусім як систему нормативних положень, що зумовлювало орієнтацію досліджень на аналіз юридичних текстів і логічну реконструкцію їх змісту. Обґрунтовано, що такий підхід не дозволяє повною мірою пояснити право як складне соціальне явище, оскільки право існує і проявляється у діяльності суб'єктів, спрямованій на створення, інтерпретацію та реалізацію нормативних положень.

Визначено, що використання теорії діяльності як методологічної основи пізнання права дає змогу розглядати право як специфічний різновид соціальної діяльності та змінює дослідницьку інтенцію правових явищ, орієнтуючи її на аналіз процесів взаємодії суб'єктів, у межах яких нормативні положення набувають реального змісту.

Обґрунтовано, що у діяльнісному вимірі право постає як багаторівневе явище, структура якого охоплює діяльність із формування нормативних положень, діяльність із їх інтерпретації та діяльність із їх реалізації. Доведено, що зазначені різновиди діяльності утворюють цілісний процес функціонування права, у межах якого відбувається конкретизація нормативних положень, визначення їх змісту та забезпечення їх фактичної дії.

З'ясовано, що діяльність із формування нормативних положень створює лише загальні моделі правового регулювання, які набувають визначеності у процесі інтерпретації та остаточно конкретизуються у діяльності з їх реалізації. Обґрунтовано, що інтерпретація та реалізація нормативних положень виступають самостійними рівнями існування права, які перебувають у постійному взаємному впливі з діяльністю із формування нормативних положень.

Зроблено висновок, що діяльнісний підхід створює методологічні передумови для формування цілісного уявлення про право як процес взаємопов'язаної діяльності, у межах якого нормативні положення набувають змісту та забезпечується їх фактична дія.

Ключові слова: *діяльнісний підхід, інтерпретація права, методологія правознавства, пізнання права, право, реалізація права, теорія діяльності.*

Bilozorov Yevhen. The Activity Theory as a Methodological Basis for the Cognition of Law

The methodological potential of activity theory as the basis for understanding law is examined in the article. Emphasis is placed on the fact that understanding law requires the use of methodological principles determining the ways of explaining legal phenomena and form the corresponding paradigm of legal cognition. It is noted that for a long time, the idea of law primarily as a system of normative provisions dominated in jurisprudence, which led to research being oriented toward the analysis of legal texts and the logical reconstruction of their content. It is argued that this approach does not fully explain law as a complex social phenomenon,

since law exists and manifests itself in the activities of subjects aimed at creating, interpreting, and implementing normative provisions.

It has been determined that the use of activity theory as a methodological basis for understanding law makes it possible to consider law as a specific type of social activity and changes the research intention of legal phenomena, directing it towards the analysis of the processes of interaction between subjects, within which normative provisions acquire real content.

It is substantiated that in the activity dimension, law appears as a multi-level phenomenon, the structure of which covers activities related to the formation of normative provisions, their interpretation, and their implementation. It is proven that these types of activities form a holistic process of the functioning of law, within which normative provisions are specified, their content is determined, and their actual effect is ensured.

It has been established that the activity of forming normative provisions creates only general models of legal regulation, which become definite in the process of interpretation and are finally specified in the activity of their implementation. It has been substantiated that the interpretation and implementation of normative provisions are independent levels of the existence of law, which are in constant mutual influence with the activity of forming normative provisions.

It is concluded that the activity approach creates methodological prerequisites for the formation of a holistic view of law as a process of interrelated activities, within which normative provisions acquire meaning and their actual effect is ensured.

Key words: *activity approach, interpretation of law, methodology of jurisprudence, cognition of law, law, implementation of law, activity theory.*

Постановка проблеми. Актуальність вивчення теорії діяльності як методологічного фундаменту сучасної парадигми пізнання правових явищ зумовлена необхідністю оновлення методологічного інструментарію правознавства. Так, сучасна правнича наука функціонує в умовах методологічного плюралізму, що передбачає застосування різноманітних підходів до пояснення правових феноменів та розробку нових концептуальних засобів їх осмислення. При цьому тривалий час традиційні концепції правового пізнання спиралися переважно на нормативістську парадигму, яка трактувала право насамперед як сукупність юридичних приписів, закріплених у нормативних текстах. Такий підхід зумовлював переважання методів аналізу норм та їх змісту, що не забезпечує комплексного пояснення права як складного соціального явища. З огляду на означене постає потреба в методологічному переосмисленні правових досліджень та формуванні нових теоретичних моделей пізнання права.

Одним із перспективних напрямів такого переосмислення виступає теорія діяльності, яка дозволяє розглядати право через призму активності суб'єктів права, забезпечуючи тим самим більш адекватне розуміння правових процесів. Діяльнісний підхід дає змогу інтерпретувати право не лише як статичну систему норм, а як динамічний процес практичної реалізації, взаємодії та комунікації, що відповідає сучасним тенденціям розвитку правничої науки. Водночас, наголосимо, що у правознавстві теорія діяльності досі не набула статусу предмета комплексного методологічного аналізу, хоча й визнається одним із потенційних засобів пізнання правових явищ. Недостатня теоретична опрацьованість її місця в структурі сучасної парадигми правового пізнання зумовлює необхідність відповідного дослідження.

Таким чином, актуальність означеної теми визначається необхідністю розвитку методології правознавства, потребою подолання обмеженості нормативістського підходу до пізнання права, значним евристичним потенціалом теорії діяльності для пояснення правових явищ, недостатньою розробленістю діяльнісного підходу як основи сучасної парадигми пізнання права.

Метою дослідження полягає в обґрунтуванні теорії діяльності як методологічної основи пізнання права шляхом розкриття діяльнісного виміру права та визначення його як багаторівневого процесу взаємопов'язаної діяльності з формування нормативних положень, їх інтерпретації та реалізації.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика методологічних засад пізнання права посідає важливе місце

у сучасній теорії та філософії права. У наукових дослідженнях вітчизняних і зарубіжних авторів значну увагу приділено обґрунтуванню різних підходів до розуміння права та визначенню методологічних засобів його пізнання. Розглядаються нормативістські, соціологічні, антропологічні, аксіологічні та інші підходи, кожен із яких пропонує власну дослідницьку парадигму правових явищ.

Серед українських науковців цю проблематику досліджувати такі науковці як С. Гусарєв, М. Кельман, М. Козюбра, А. Кучук, П. Рабінович, І. Сердюк та ін.

Значний внесок у дослідження методологічних проблем правопізнання зробили такі вчені, як Г. Кельзен [1], Х. Гарт [2], Л. Фуллер [3], Р. Алексі [4], у працях яких розроблено різні концепції розуміння права та визначено методологічні засади його дослідження. У межах цих підходів право осмислюється відповідно як нормативна система, соціальний інститут або ціннісно обґрунтований порядок, що дозволило значно розширити уявлення про предмет правничої науки. Разом із тим зазначені концепції лише частково враховують діяльнісний вимір права, який залишається недостатньо розкритим на рівні теорії права.

Важливе значення для формування діяльнісного підходу мають дослідження теорії діяльності, насамперед відзначимо монографію «Дія права», у якій відображено саме функціональний аспект права [5] та дослідження «Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти» [6] і «Загальнотеоретичний аналіз правової діяльності (в контексті дослідження функційної частини правової системи)» [7], у яких фактично застосовано положення теорії діяльності до аналізу правничої діяльності, що створює методологічні передумови для застосування діяльнісного підходу у правознавстві.

Окремі аспекти діяльнісного підходу до розуміння права знайшли відображення і в юридичних дослідженнях, у яких право розглядається як форма соціальної діяльності [8–9]. У цих роботах акцентовано увагу на процесуальному характері права, взаємозв'язку правових норм і практики їх реалізації, ролі суб'єктів у формуванні правової реальності. Водночас діяльнісний підхід зазвичай використовується як допоміжний методологічний засіб і не розглядається як самостійна основа пізнання права.

Незважаючи на наявність значної кількості досліджень, присвячених методології правознавства та окремим аспектам діяльнісного підходу, питання про теорію діяльності як методологічну основу парадигми пізнання права не отримало належного теоретичного опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Пізнання права, як відомо, передбачає використання певних методологічних засад, які визначають способи пояснення правових явищ та межі їх наукового осмислення [10, с. 10–11]. Методологічні підходи до пізнання права формують відповідну парадигму правопізнання, що задає загальні уявлення про природу права, його структуру та способи дослідження.

Відзначимо, що аналіз розвитку держави та права дозволяє стверджувати, що у межах різних історичних етапів розвитку правознавства домінували різні дослідницькі орієнтації, однак тривалий час визначальним залишалося уявлення про право передусім як систему нормативних положень. Така орієнтація зумовлювала зосередження уваги на аналізі юридичних текстів і логічній «реконструкції» нормативного змісту права.

Разом із тим право не може бути адекватно пояснене лише як сукупність нормативних приписів. Право існує і проявляється у процесі діяльності суб'єктів, спрямованої на створення, тлумачення та реалізацію нормативних приписів. Саме діяльність становить ту форму, в якій право набуває реального існування і стає доступним для наукового пізнання. У зв'язку з цим виникає необхідність використання теорії діяльності як методологічної основи пізнання права.

Теорія діяльності виходить із положення про те, що людська діяльність є універсальним способом взаємодії людини зі світом і основною формою існування соціальної реальності. Застосування цієї теорії до пізнання права передбачає, що право розглядається не лише як результат нормативного регу-

лювання, а як специфічний вид соціальної діяльності. Означений підхід дозволяє інтерпретувати право через систему взаємопов'язаних дій суб'єктів, спрямованих на досягнення юридично значущих результатів.

Як ми вже наголошували «теорія діяльності розглядає право не лише як систему норм, а як процесуальний феномен, що реалізується у правозастосовній, правотворчій та правореалізаційній діяльності. Такий підхід до сприйняття правових явищ дозволяє вийти за межі нормативістського трактування права та враховувати його функціональну природу» [11].

Використання теорії діяльності як методологічної основи парадигми пізнання права дозволяє змінити дослідницьку інтенцію правових явищ. Якщо нормативістський підхід орієнтується передусім на аналіз юридичних текстів, то діяльнісний підхід зосереджує увагу на процесах взаємодії суб'єктів, у межах яких право набуває реального змісту, що дає змогу розглядати право як динамічне явище, яке постійно відтворюється у діяльності людей і державних інституцій.

На відміну від попередніх наших досліджень методологічного потенціалу діяльнісної теорії, у цьому ми акцентуємо увагу на тому, що у діяльнісному вимірі право постає як багаторівневе явище, що включає діяльність із формування нормативних положень, діяльність із їх інтерпретації та діяльність із їх реалізації. Усі наведені різновиди діяльності взаємопов'язані та утворюють цілісний процес функціонування права. Саме в межах цього процесу відбувається конкретизація нормативних положень, визначення їх змісту та забезпечення їх фактичної дії.

У діяльнісному вимірі багаторівневість права зумовлена тим, що право формується і функціонує не як одномоментний результат встановлення нормативних положень, а як послідовний і взаємопов'язаний процес різних видів діяльності, кожен з яких виконує специфічну роль у забезпеченні існування права. Відповідно діяльність із формування нормативних положень, діяльність із їх інтерпретації та діяльність із їх реалізації становлять не ізольовані стадії, а взаємозалежні рівні єдиного процесу, в межах якого право набуває свого змісту та реального значення.

Вважаємо, що діяльність із формування нормативних положень створює лише загальні орієнтири правового регулювання, які мають абстрактний характер і не можуть безпосередньо визначати поведінку у конкретних ситуаціях. Так, нормативні положення за своєю природою є узагальненими моделями можливих відносин і тому передбачають необхідність подальшого уточнення. У цьому сенсі формування нормативних положень не завершує процес існування права, а лише створює його початковий рівень, що визначає межі подальшої діяльності.

Наступним рівнем є діяльність із інтерпретації нормативних приписів, у межах якої відбувається визначення їх змісту через співвіднесення загальних нормативних формулювань із конкретними обставинами. Водночас, слід наголосити, що інтерпретація не зводиться до простого з'ясування змісту нормативних положень, оскільки передбачає їх осмислення в контексті певної правової ситуації й саме в процесі інтерпретації встановлюється смисловий обсяг нормативних положень, уточнюються межі їх застосування та визначаються можливі способи їх реалізації. Відтак, інтерпретаційна діяльність виступає необхідною ланкою між абстрактними нормативними положеннями та конкретними актами їх реалізації.

Особливістю діяльнісного підходу є те, що інтерпретація розглядається не як допоміжний елемент правового регулювання, а як самостійний рівень існування права, без якого нормативні положення залишалися б лише потенційними можливостями регулятивного впливу. Інтерпретація забезпечує перехід від нормативної визначеності до практичної визначеності, перетворюючи загальні положення на конкретні орієнтири діяльності й у цьому аспекті згадаємо для прикладу практику Європейського суду з прав людини.

Завершальним рівнем виступає діяльність із реалізації нормативних положень, у межах якої право набуває фактичного існування у конкретних діях суб'єктів. Саме на цьому рівні відбувається остаточна конкретизація нормативних поло-

жень, оскільки їх зміст визначається через прийняття індивідуальних рішень, а також здійснення конкретних дій. При цьому реалізація нормативних положень є не лише «технічним виконанням» наперед визначених вимог, а передбачає вибір способу дії в межах нормативно визначених можливостей. І у цьому сенсі діяльність із реалізації також має творчий характер і впливає на подальше розуміння змісту нормативних положень.

На нашу думку, важливе значення має те, що зазначені рівні діяльності перебувають у постійному взаємному впливі. Так, діяльність із інтерпретації та реалізації норм права не лише спирається на нормативні положення, а й зумовлює їх подальший розвиток і уточнення, а результати інтерпретаційної та практичної діяльності виявляють недосконаліть або неповноту нормативних положень, що зумовлює необхідність їх подальшого формування та зміни. Унаслідок цього діяльність із формування нормативних положень не може розглядатися як початковий і завершений етап існування права, оскільки вона постійно відтворюється під впливом інтерпретаційної та практичної діяльності.

Таким чином, у діяльнісному вимірі особливого значення набуває також процес конкретизації нормативних положень, який охоплює всі рівні функціонування права; конкретизація розпочинається вже на рівні формування нормативних положень, коли здійснюється узагальнення певних типових ситуацій, продовжується на рівні інтерпретації через уточнення їх змісту та завершується на рівні реалізації, де нормативні положення набувають індивідуалізованого характеру. Розуміння права як багаторівневої діяльності дозволяє пояснити його внутрішню цілісність: незважаючи на відмінності між діяльністю із формування нормативних положень, їх інтерпретацією та реалізацією, усі вони спрямовані на досягнення єдиного результату – забезпечення упорядкованості суспільних відносин шляхом використання нормативних засобів. Саме ця спрямованість зумовлює їх функціональну єдність і дозволяє розглядати право як цілісний процес діяльності, у межах якого нормативні положення набувають змісту та забезпечується їх фактична дія.

Висновки. Проведене дослідження доводить, що теорія діяльності як методологічна основа парадигми пізнання права забезпечує більш цілісне та адекватне пояснення правових явищ порівняно з іншими підходами. Діяльнісний підхід акцентує увагу на процесуальних аспектах права, інтерпретуючи його як динамічне явище, що постійно формується та відтворюється через взаємопов'язану діяльність суб'єктів правових відносин.

У діяльнісному вимірі право постає багаторівневою структурою, яка включає формування норм, їх інтерпретацію та реалізацію. Наведені рівні утворюють єдиний процес функціонування права, забезпечуючи конкретизацію, з'ясування змісту та фактичну дію норм. При цьому кожен рівень не існує ізольовано: формування норм створює загальні моделі, які конкретизуються в інтерпретації та остаточно реалізуються у межах суспільних відносин. Інтерпретація й реалізація є необхідними складовими існування права, що переводять абстрактні приписи в конкретні форми.

Отже, діяльнісний підхід дозволяє розглядати право як цілісний процес взаємопов'язаної діяльності, формуючи нову парадигму пізнання – як багаторівневого процесу формування, інтерпретації та реалізації юридичних приписів, що суттєво розширює пізнавальні можливості теорії права та відкриває перспективи подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кельзен Г. Чисте Правознавтсво. 3 дод.: Пробл. Справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

2. Гарт Х. Л. А. Концепція права. Київ: Сфера, 1998.

3. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ: Сфера, 1999. 232 с.

4. Alexy R. Begriff und Geltung des Rechts. Karl Alber, 2020. 216 s.

5. Дія права: інтегративний аспект : монографія відп. ред. Н.М. Оніщенко. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2010. 360 с.

6. Гусарєв С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ: Знання, 2005. 375 с.

7. Настасяк І.Ю. Загальнотеоретичний аналіз правової діяльності (в контексті дослідження функційної частини правової системи). *Jurnalul juridic national: teorie si practica.* 2018. № 5. С. 24-28. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/5/part_1/5.pdf

8. Кучук А.М. Право як лабіринт визначеності: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2025. 128 с.

9. Melkevik Bjarne. Epistemologie juridique et de ja-droit. Paris: Buenos Books International, 2014. 121 p.

10. Кучук А.М., Пекарчук В.М. Методологія правових явищ в умовах сучасного правового дискурсу. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Вмп. 1 (42). С. 9–12. DOI: https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(42).982

11. Білозьоров Є. В. Теорія діяльності як парадигма розуміння права: теоретико-правовий аспект. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2025. №15. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-15-01-16

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 32:34(477)+351.7
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.16

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ТА АДМІНІСТРАТИВНА ПРАКТИКА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Бліхар Марія Миронівна,
orcid.org/0000-0003-2974-0419
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри адміністративного та інформаційного права
навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті комплексно досліджується процес формування правової держави в Україні як багатовимірне та динамічне явище, що поєднує політичні, правові та адміністративні складові. Обґрунтовано, що становлення правової держави передбачає не лише формальне закріплення відповідних принципів у законодавстві, а й їхню реальну імплементацію в діяльності органів державної влади та практиці публічного управління. Проаналізовано сучасний етап розвитку української державності в контексті утвердження верховенства права, гарантування прав і свобод людини і громадянина, а також упровадження ефективних, прозорих і підзвітних механізмів державного управління відповідно до демократичних стандартів. Розкрито зміст ключових політико-правових принципів – законності, демократичності, поділу влади, відповідальності, підзвітності та відкритості органів публічної влади – як нормативної та ціннісної основи функціонування державної адміністрації. Визначено їхню роль у формуванні стабільної правової системи, здатної забезпечити баланс між інтересами держави та суспільства. Також увагу приділено аналізу адміністративної практики як інструменту реалізації зазначених принципів у процесі регулювання публічних відносин, прийняття управлінських рішень, здійснення контролю за виконанням законів і забезпечення належного функціонування державних інституцій. Здійснено оцінку існуючих проблем у сфері державного управління, зокрема недостатнього рівня прозорості, ефективності та узгодженості управлінських процедур, а також визначено перспективні напрями їх удосконалення. Підкреслено значення конституційних гарантій, національних правових норм і міжнародно-правових стандартів у процесі утвердження правової держави та гармонізації українського законодавства з європейськими вимогами. Доведено, що взаємозв'язок політичних принципів і правових механізмів у межах адміністративної діяльності є ключовою умовою підвищення якості управлінських рішень, зміцнення довіри громадян до державних інституцій та формування високого рівня правової культури в суспільстві.

Ключові слова: *правова держава, політико-правові принципи, адміністративна практика, органи державної влади, державне управління, верховенство права, публічна адміністрація, законність, поділ влади, підзвітність, ефективність управління.*

Blikhar Mariia. Political and legal principles and administrative practice in the context of forming a law-governed state in Ukraine

The article provides a comprehensive examination of the process of formation of the rule-of-law state in Ukraine as a multidimensional and dynamic phenomenon integrating political, legal, and administrative components. It substantiates that the establishment of a rule-of-law state requires not only the formal enshrinement of relevant principles in legislation, but also their effective implementation in the activities of public authorities and in the practice of public administration. The current stage of Ukrainian state development is analyzed in the context of consolidating the rule of law, guaranteeing human and civil rights and freedoms, and introducing effective, transparent, and accountable mechanisms of public governance in accordance with democratic standards. The content of key political and legal principles – legality, democracy, separation of powers, responsibility, accountability, and openness of public authorities – is

elucidated as the normative and axiological foundation for the functioning of state administration. Their role in shaping a stable legal system capable of ensuring a balance between the interests of the state and society is determined. Particular attention is paid to the analysis of administrative practice as an instrument for implementing these principles in the regulation of public relations, decision-making processes, oversight of law enforcement, and the proper functioning of state institutions. The study also assesses existing problems in the field of public administration, including insufficient levels of transparency, efficiency, and coherence of managerial procedures, and identifies prospective directions for their improvement. The significance of constitutional guarantees, national legal norms, and international legal standards in the process of consolidating the rule-of-law state and harmonizing Ukrainian legislation with European requirements is emphasized. It is demonstrated that the interrelationship between political principles and legal mechanisms within administrative activity constitutes a key condition for enhancing the quality of managerial decisions, strengthening public trust in state institutions, and fostering a high level of legal culture in society.

Key words: *rule-of-law state, political and legal principles, administrative practice, public authorities, public administration, rule of law, public administration, legality, separation of powers, accountability, governance effectiveness.*

The formation of a rule-of-law state in Ukraine constitutes one of the key directions in the development of national statehood and contemporary democracy. This process determines not only the legal framework governing societal functioning, but also the political culture of the state, the interaction among branches of power, and the effectiveness of public administration. A crucial aspect of establishing a rule-of-law state lies in the integration of political principles with legal norms, ensuring a balance between individual freedoms and state interests, accountability of public authorities, and the supremacy of law.

At the present stage, the Ukrainian state faces a number of challenges related to the practical implementation of these principles in the activities of public authorities and local self-government bodies. Despite the existence of a substantial regulatory framework, including the Constitution of Ukraine, statutory laws, and subordinate legislation, there remains a need to improve administrative practice and align it with European standards of public governance.

Political and legal principles such as legality, democracy, separation of powers, accountability, and transparency constitute the foundation for building an effective system of governance, establishing a stable legal order, and ensuring public trust in state institutions. Administrative practice, in turn, serves as a key instrument for the implementation of these principles, as it defines the specific mechanisms of interaction between public authorities and the population, decision-making procedures, oversight of law enforcement, and optimization of administrative processes. The analysis of these aspects makes it possible to identify both the strengths and weaknesses of contemporary public administration, reveal deficiencies in the realization of political and legal foundations in specific managerial contexts, and outline directions for their improvement.

Particular importance attaches to examining the relationship between national legislation and international standards in the fields of human rights, public administration, and democratic development. The implementation of such standards contributes to enhancing the effectiveness of administrative decisions, ensuring transparency and accountability of public authorities, and strengthening the legal culture of society. Accordingly, the relevance of this topic is caused by the necessity of a comprehensive analysis of political and legal principles and administrative practice in order to establish a sustainable mechanism for building a rule-of-law state in Ukraine that complies with European democratic standards and meets citizens' expectations.

Given the relevance of the research topic, its objective is to conduct a comprehensive study of political and legal principles and their practical implementation in the administrative activities of Ukrainian public authorities, with a view to identifying effective pathways for consolidating the rule of law, democracy, transparency, and accountability of state institutions. Achiev-

ing this objective requires the fulfillment of several tasks.

First, it is necessary to analyze the principal political and legal principles underlying the formation of a rule-of-law state in Ukraine and to determine their significance for the development of public administration. Second, the regulatory framework governing the activities of public authorities and administrative procedures should be examined, and its compliance with international standards and the requirements of a democratic society should be assessed. Third, it is important to investigate the specific features of administrative practice that ensure the implementation of political and legal principles, identify problematic aspects of its application, and reveal barriers to effective governance. Fourth, the interrelationship between political principles and legal mechanisms in public administration should be analyzed, including oversight of legality, the effectiveness of managerial decisions, and procedural transparency. Finally, the research involves identifying concrete measures for improving administrative practice in Ukraine to ensure the stable functioning of a rule-of-law state and to enhance public trust in state institutions. The accomplishment of these tasks enables the formation of a holistic understanding of the state of political and legal foundations and administrative practice, their impact on the development of the rule-of-law state, and the formulation of recommendations aimed at increasing governance effectiveness under contemporary conditions.

In democratic states, the realization of the principle of the rule of law is determined by the proper functioning of the political and legal system and the social order, which presupposes compliance with a set of interrelated conditions at various levels of societal organization. At the political level, this entails the guaranteed right of the majority of citizens to choose the political system, ensuring not only a formal-legal but also a substantive possibility of their legal existence, the institutionalization of political opposition, and the operation of mechanisms for the peaceful transfer of power. At the social level, the fundamental rights and freedoms of the individual and the citizen serve as the defining basis of the social order and possess a priority status. At the economic level, the institution of private property and the principles of a free market are recognized as the foundation of the economic system.

Civil rights and freedoms perform a system-forming function, as they delineate the public sphere – within which the state exercises authoritative and administrative powers – from the private sphere, interference in which is normatively restricted. A democratic state governed by the rule of law and civil society operates in the presence of developed institutions of private property and a market economy, which create preconditions for the activity of organizations and public associations that acquire both legal and factual autonomy from the state, provided that their existence is guaranteed [1, p. 64–73; 2, p. 62–76; 3, p. 17–25].

According to the Constitution of Ukraine, the achievement of general welfare is associated with the consolidation of independence, sovereignty, the rule of law, and respect for human dignity. These components also include internal and external security, economic development, preservation of national heritage, and the safeguarding of both public and individual freedom.

In the general theoretical dimension, the concept of the "rule of law" is used to characterize a state governed by law that operates on democratic principles. This implies that every adult citizen is endowed with equal rights, has equal access to public office, and possesses a genuine opportunity to influence, through fair electoral procedures, the formation of a competent composition of the highest bodies of state power. Democratic procedures in such a state are mandatory and institutionally entrenched. In accordance with the Constitution of Ukraine, Ukraine is defined as a democratic state governed by the rule of law, which presupposes that state authority is exercised exclusively on the basis of, within the limits of, and in the manner prescribed by law.

A necessary condition for establishing Ukraine as a democratic state governed by the rule of law is the prevention of arbitrary decisions in the legal sphere by pub-

lic authorities. Citizens must have the right to stable and unambiguous legislation that does not fluctuate depending on political expediency; to decision-making by central and local authorities in accordance with applicable law and the principle of equality; and to the effective functioning of an independent judiciary in which cases are adjudicated by impartial judges.

The failure of administrative bodies to fulfill their duties often leads to inactivity and fosters among citizens a sense of legal insecurity. This state of affairs is partly обусловлено imperfections in Ukrainian legislation, which contribute to the impunity of public officials. A similar problem is observed in the sphere of political responsibility: references to the principle of the presumption of innocence are often used as an argument to evade responsibility, although this principle primarily applies in the field of criminal proceedings and does not extend to political accountability. Disciplinary procedures are either not properly implemented or are excessively protracted and ineffective. At the same time, a general degradation of legal and ethical standards in the public sphere can be observed.

In Ukrainian realities, manifestations of the undemocratic nature of the judicial system include widespread corruption, which has a systemic character and permeates various levels of public administration. Particular concern is caused by public statements of politicians that undermine the foundations of judicial independence. It should be noted that the state does not sufficiently ensure citizens' access to justice. High court fees, arbitrariness in the application of mechanisms for exemption from their payment, difficulties in exercising the right to legal assistance guaranteed by the Constitution of Ukraine, as well as delays in judicial proceedings and numerous adjournments of hearings call into question the principle of concentration of evidence and the overall effectiveness of justice.

A state governed by the rule of law is regarded as a state of a higher evolutionary type. Its essence comprises both formal and substantive aspects. The formal aspect lies in limiting state power by law, establishing clear boundaries for its interference in the private sphere, and implementing the postulates of natural law theory. In such a state, public authority seeks to minimize interference in private life while retaining the capacity to perform governance functions. The substantive aspect consists in recognizing human rights and freedoms as the highest social value and ensuring their normative consolidation.

In particular, the Constitution of Ukraine, as an act of direct effect, not only proclaims the primacy of human rights and freedoms but also defines mechanisms for their implementation through a system of normative legal acts of varying legal force. Thus, the essence of a state governed by the rule of law lies in the integration of formal-legal and socio-value dimensions.

A state governed by the rule of law is an institution for regulating the life of society that ensures reliable protection of life, liberty, property, and human dignity from arbitrariness. The degree of effectiveness of such protection determines the level of a state's civilization. The rule-of-law state is not a static constant but a socio-cultural category that evolves depending on historical conditions. As an internally balanced social system, it presupposes the primacy of law over power and the introduction of legal constraints that preclude arbitrariness, prohibit interference in the private life of law-abiding citizens, and ensure the observance of constitutional rights and freedoms, including freedom of speech, association, assembly, inviolability of the home, and secrecy of correspondence.

The characteristics of a rule-of-law state as a balanced social system include: (1) the primacy of law over power; (2) the primacy of natural law over positive law. The social foundation of such a state is a self-regulating civil society, while its moral foundation consists of universal principles of humanism, justice, equality, and freedom. Sovereignty reflects the political nature of the state and affirms its exclusive right to perform representative functions and to adopt normative legal acts binding on all members of society [4, pp. 113–142; 5, pp. 43–49].

Thus, the conceptual essence of a state governed by the rule of law lies in the legal limitation of state power as an institutionally organized force, the affirmation of the prin-

ciple of the supremacy of law rather than the arbitrary will of individuals, and the of human security in the course of interaction with the state. The key doctrinal foundation of a rule-of-law state is a complex system of values and principles aimed at the normative restraint of public authority. This limitation is manifested in the obligation of state bodies and their officials to act exclusively on the basis of and within the limits of current legislation, while the freedom of citizens is determined by the principle of general permission—everything is permitted unless explicitly prohibited by law.

Within this concept, law emerges as a decisive element and a guarantee of the fair and effective functioning of the state. In democratic states, the central place in the system of sources of law belongs to the constitution as an act of the highest legal force, which establishes the foundations of the organization and exercise of power and defines the limits of discretion of public authorities. In particular, the Constitution of Ukraine acts as the fundamental normative act that determines the legal guidelines for the activity of public authorities and ensures their subordination to law. Compliance with the principles of the rule of law is ensured through the activities of competent bodies and institutions authorized to exercise supervision and control over the functioning of state power. Such institutions have been formed as a result of the long evolution of European political and legal thought and state-building practice. Among the conceptual sources of the modern model of the rule-of-law state, the German doctrine of *Rechtsstaat* and the English concept of the rule of law are traditionally distinguished. Their theoretical justification was based on three fundamental principles: first, constitutionalism as the defining basis of the organization and functioning of the state and the supremacy of the constitution over acts of lower legal force, including statutes; second, the principle of separation of powers as a mechanism for preventing usurpation and abuse of power; and third, the independence of the judiciary and judges as an institutional guarantee of a fair trial.

The works of Ukrainian scholars have played an important role in renewing the theory of the rule-of-law state, as they have analyzed not only its basic features but also the socio-historical preconditions for its formation. Domestic legal scholarship has critically assessed Western concepts of the rule-of-law state, which was caused by the need to take into account specific historical conditions, the social structure of society, and the peculiarities of political development. Such an approach made it possible to avoid the idealization of Western models of statehood and their uncritical transplantation into the Ukrainian context [6, pp. 13–22].

A new understanding of the concept of the rule-of-law state in Ukrainian legal science became possible in connection with the dissolution of the USSR, the proclamation of Ukraine's independence, and the democratization of the political regime. Despite the absence of a well-established tradition of rule-of-law statehood, the very idea of the rule-of-law state has deep historical roots in the theory of state and law. In the early 1990s, it experienced an active revival in scholarly discourse and an expansion of the categorical and conceptual apparatus [7, pp. 8–33]. The ideas of the rule-of-law state were conceptually integrated into the content of the Constitution of Ukraine [8, pp. 128–144].

Despite the lack of a historically established tradition of rule-of-law statehood, the discussion of its essential characteristics in the process of Ukrainian state formation objectively contributes to the practical implementation of this idea. The content of the rule-of-law state was developed by Bohdan Kistiakivskyi, who characterized it as the highest form of state organization, a kind of "school and laboratory" for shaping the foundations of the future social order. In this context, the study conducted by T. Tsuvina on the principle of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights is also of particular relevance [9, pp. 373–379].

At the same time, despite the declared orientation toward the principles of the rule of law, legality, and the priority of human rights, the process of building a rule-of-law state in Ukraine remains slow. One of the conceptual errors is the reduction of state-building efforts primarily to the creation of new legal institutions without due

attention to the development of civil society as the social foundation of rule-of-law statehood. It is civil society, given the historical and mental characteristics of Ukrainian society, that constitutes a decisive factor in the establishment of democracy and the rule-of-law state. In cases where traditional state institutions are unable to ensure the realization of constitutional rights and freedoms, institutions of civil society assume a compensatory function.

Global experience convincingly demonstrates that the formal proclamation of the features of a rule-of-law state without their real implementation is insufficient. Rule-of-law statehood will remain declarative without the effective functioning of public authorities in compliance with legal requirements, ensuring the supremacy of law in all spheres of social life and the conformity of legislation with social ethics, as well as without a harmonious combination of legitimate authority and individual freedom [11, pp. 376–384; 12, pp. 137–148].

The formation of a rule-of-law state is significantly influenced by the level of legal culture, legal consciousness, and legal ideology of society. Legal culture performs a number of functions: transformative (the formation of institutional foundations of rule-of-law statehood), axiological (the development of a value-based attitude toward law), regulatory (ensuring the stability of the legal system), communicative (facilitating effective interaction among legal actors), and legal-socializing (the formation of the legal qualities of the individual) [10, pp. 37–43].

According to the generalization by Yu. P. Krysiuk, on the path toward building a rule-of-law state, Ukraine faces a complex of systemic problems, including a crisis in the main spheres of social life, institutional dysfunctionality of power, corruption, a low level of respect for law, violations of human rights and freedoms, insufficient effectiveness of reforms, and other factors [13, pp. 46–52; 14, pp. 115–121]. Addressing these problems requires achieving European standards in various spheres of social development, defining strategic guidelines for state-building, and consistently implementing the chosen model of development.

European integration processes contribute to the establishment in Ukraine of European legal and political values and require the adaptation of the public administration model to new conditions, while simultaneously ensuring national interests [15, pp. 106–114; 16, pp. 114–122].

A guarantee of Ukraine's sustainable development as a democratic state governed by the rule of law is the formation of citizens' political and legal culture, the orientation of public authorities toward a service-oriented model of governance, the development of public opinion institutions, and the activation of citizen participation in local self-government. It is also necessary to ensure comprehensive modernization of key state and social institutions, as well as the transformation of legal consciousness from a paternalistic to an individual-rights-based model, which presupposes active civic oversight of public authorities.

Only under such conditions will the rule-of-law state acquire real substance as an integrating constitutional principle and become not a declarative formula but an actually implemented model of organizing public authority and social life. The central institution in this process is civil society, which ensures the representation of citizens' interests, exercises public oversight over the executive branch, and fosters societal intolerance toward unlawful and unjust decisions of public officials.

Thus, within the framework of this study, it has been substantiated that the system-forming principle of the existence and effective functioning of a democratic state governed by the rule of law is the principle of the rule of law. A set of prerequisites for its implementation has been identified, including the observance of electoral rights, the protection of fundamental human and civil rights and freedoms, the guarantee of the right to private property, and the functioning of a free market. The levels of implementation of this principle – political, social, and economic – have also been distinguished, within which the practical realization of the rule of law in democratic states is ensured. A democratic rule-of-law state emerges as the result of a long process of political-legal and socio-cultural

development of society, functioning as an internally balanced social system. Such development leads to the establishment of the primacy of law over power and of natural law over positive law. In a rule-of-law state, institutional safeguards prevent arbitrariness of public authority, preclude the misuse of power to the detriment of civil society, guarantee non-interference in the private life of law-abiding citizens, and ensure compliance with constitutional principles, as enshrined, in particular, in the Constitution of Ukraine.

The contemporary socio-political and legal situation in Ukraine and Europe has necessitated a reconsideration of the content of the concepts of "democracy" and the "rule-of-law state" through the prism of constitutionalism. In a rule-of-law state, it is precisely the system of civil rights and freedoms that ensures the distinction between the public and private spheres. Democracy, in this context, is understood as a form of organization of power based on the participation of the people in governing state affairs. The concepts of the rule-of-law state and democracy are organically interconnected with the constitution as the fundamental law of the state, which defines the foundations of the organization of power, the limits of its exercise, and the mechanisms for the protection of human rights. This updates the issue of forming a national model of democracy capable of responding to the socio-political realities of Ukrainian society.

A key factor in establishing a rule-of-law state in Ukraine is the phenomenon of a legal civil society which, taking into account historical traditions, mental characteristics, and the social experience of the Ukrainian people, acts as a decisive subject of democratic transformations. In cases where state institutions are unable to fully guarantee constitutional rights and freedoms, these functions are assumed by civil society institutions, which exercise public oversight and shape a legal culture of interaction between the individual and the state. A significant factor in the actualization of the issue of rule-of-law statehood has been the armed aggression of the russian federation against Ukraine, which has substantially transformed public consciousness and increased the importance of Ukraine's own political-legal and socio-cultural experience in the process of state-building. These developments contribute to the consolidation of Ukrainian civil society, the revival of national values, and the formation of new development orientations, thereby creating a foundation for strengthening Ukraine as an independent and full-fledged subject of international relations and for further establishing it as a democratic state governed by the rule of law.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Dolia I. Transformation of the Role of Civil Society in Ukraine in the Context of Full-Scale War. *Sociological Studios*. 2025. Vol. 2(27). P. 17–25. https://doi.org/10.17721/2306-3971-2025-02-12-12

2. Sapych V. Socio-economic factors of civil society development in the conditions of modern challenges. *European Science*. 2025. P. 62–76. https://doi.org/10.30890/2709-2313.2025-37-02-004

3. Ungureanu C. G., Nemţoi G. Civil Society – Indispensable Element of Contemporary Constitutional Democracy. *European Journal of Law and Public Administration*. 2022. Vol. 9. Iss. 2. P. 64–73. https://doi.org/10.18662/eljpa/9.2/183

4. Berlinger Daniel. The rule of law in the paradigm of modern constitutionalism: principles, mechanisms and challenges of implementation. *Constitutional and Legal Academic Studies.* 2025. No. 1. P. 43–49. https://doi.org/10.24144/2663-5399.2025.1.06

5. Письменна О. Верховенство права і верховенство закону як основні принципи правової держави. *European Science.* 2022. Вип. 2. С. 113–142. https://doi.org/10.30890/2709-2313.2022-11-02-014

6. Борщевський І. В., Гринь О. Д. Правове моделювання як засіб дослідження правових процесів: теоретичний аспект. *Правова держава*. 2025. № 58. С. 13–22. https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.58.330990

7. Данильян О., Дзьобань О. Правова держава в Україні: євроінтеграційний контекст та повоєнна розбудова. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого.* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2026. Вип. 1(68). С. 8–33. https://doi.org/10.21564/2663-5704.68.349828

8. Dudchenko O. Rule of law in the context of Ukraine's European integration: challenges and implementation in criminal justice. *Theory and Practice of Jurisprudence*. 2025. Vol. 1(27). P. 128–144. https://doi.org/10.21564/2225-6555.2025.27.326911

9. Цувіна Т. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права.* 2019. № 4. С. 373–379. https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.66

10. Кравчук М. Сутність правової держави та основні напрямки побудови її в Україні: теоретико-правове дослідження. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 4. С. 37–43. https://doi.org/10.35774/app2023.04.037

11. Шило Є.П. Принципи гуманізму та справедливості в адміністративному праві України у контексті християнських цінностей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2024. № 83. Т. 2. С. 376–384. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.56

12. Міхайліна Т. В., Стаднік І. В. Справедливість як основоположний правовий принцип: історична еволюція та сучасне значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2025. № 90. Т. 1. С. 137–148. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.19

13. Крисюк Ю. П. Концепція «міжнародного верховенства права». *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2023. № 80. Т. 1. С. 46–52. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.6

14. Крисюк Ю. П. Особливості застосування адміністративних стягнень у адміністративно-юрисдикційній діяльності. *Історико-правовий часопис*. 2025. № 25(2). С. 115–121. https://doi.org/10.32782/2409-4544/2025-2/15

15. Марчук В. Європейська інтеграція України: політичний і безпековий виміри. *Вісник Прикарпатського університету.* Серія: Політологія. 2024. № 17. С. 106–114. https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-17-14

16. Будяченко О. Міжнародно-правові аспекти інтеграції україни до європейського союзу. *Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми*, 2025. № 1. С. 114–122. https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.1.14

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.9:351:004
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.17

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УКРАЇНІ: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА НОРМОПРОЄКТНІ АСПЕКТИ

Дубіна Єлизавета Едуардівна,
orcid.org/0009-0007-4797-3060
здобувачка загальної середньої освіти 10 класу
Запорізького академічного ліцею №31 Запорізької міської ради

Лютіков Павло Сергійович,
orcid.org/0000-0001-6173-0128
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів

Статтю присвячено комплексному дослідженню правових засад цифрової трансформації публічного адміністрування в Україні в умовах європейської інтеграції та післявоєнного відновлення держави. Обґрунтовано, що цифровізація публічної влади є не лише технологічним процесом упровадження інформаційно-комунікаційних інструментів, а передусім глибокою інституційною та функціональною трансформацією механізмів реалізації публічних повноважень. Визначено, що чинне адміністративне законодавство України містить фрагментарне регулювання цифрових процедур, що зумовлює потребу у формуванні системної нормативної моделі електронного урядування та електронної демократії.

Проаналізовано співвідношення категорій «цифрова держава», «електронне урядування», «цифрове публічне адміністрування» та «адміністративна процедура в електронній формі». Доведено, що ключовими принципами цифрової трансформації мають стати верховенство права, технологічна нейтральність, інтероперабельність державних реєстрів, захист персональних даних, кібербезпека, а також гарантованість процесуальних прав особи в цифровому середовищі.

Сформульовано наукову новизну, яка полягає у запропонованій авторській концепції кодифікації цифрових адміністративних процедур шляхом імплементації окремого розділу до Закону України «Про адміністративну процедуру» та розроблення базового Закону України «Про цифрове публічне адміністрування». Запропоновано структурні елементи такого нормативного акта, зокрема визначення статусу алгоритмічних рішень, процедур автоматизованого адміністративного провадження та механізмів оскарження цифрових рішень суб'єктів владних повноважень.

Зроблено висновок про необхідність переходу від декларативної цифровізації до доктринально обґрунтованої моделі цифрової правової держави, в якій технології виступають інструментом реалізації та гарантування прав людини, а не замінником юридичних процедур.

Ключові слова: *цифрова держава, публічне адміністрування, адміністративна процедура, електронне урядування, алгоритмічні рішення, кібербезпека, захист персональних даних, верховенство права.*

Dubina Yelyzaveta. Legal framework for digital transformation of public administration in Ukraine: doctrinal and legislative aspects

The article provides a comprehensive analysis of the legal framework governing the digital transformation of public administration in Ukraine in the context of European integration and post-war recovery. It is substantiated that digital transformation should not be perceived solely as the introduction of information and communication technologies into public governance, but rather as a profound institutional and functional restructuring of public authority mechanisms. The author argues that the current administrative legislation of Ukraine contains fragmented provisions concerning digital procedures, which necessitates the development of a coherent regulatory model for electronic governance and digital public administration.

The study examines the correlation between the concepts of "digital state," "e-governance," "digital public administration," and "electronic administrative procedure." It is established that the fundamental principles of digital transformation must include the rule of law, technological neutrality, interoperability of state registers, protection of personal data, cybersecurity, transparency, accountability, and effective judicial protection of individual rights in digital environments.

The scientific novelty of the research lies in the author's proposal to systematize digital administrative procedures through the codification of relevant provisions within the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" and the development of a framework Law of Ukraine "On Digital Public Administration." The article outlines the structural components of such legislation, including regulation of algorithmic decision-making, automated administrative proceedings, legal status of artificial intelligence tools in public governance, and mechanisms for appealing digital decisions adopted by public authorities.

The author concludes that Ukraine must move from declarative digitalization policies to a doctrinally grounded model of a digital rule-of-law state, in which technological instruments serve as guarantees of human rights and procedural fairness rather than as substitutes for legal accountability.

Key words: *digital state, public administration, administrative procedure, e-governance, algorithmic decisions, cybersecurity, personal data protection, rule of law.*

Цифрова трансформація публічного адміністрування є одним із системоутворюючих напрямів модернізації української державності, що має не лише інструментальний, а передусім інституційний і доктринальний характер [1, с. 45–47; 5, p. 18–21]. Йдеться не про механічне переведення паперових процедур у електронну форму, а про глибоку реорганізацію способів реалізації публічної влади, зміну логіки адміністративного процесу та переосмислення ролі держави у взаємодії з особою [2, с. 52–55]. У цьому контексті цифровізація виступає каталізатором структурних змін у системі виконавчої влади, сприяє горизонтальній інтеграції органів публічної адміністрації та формує передумови для переходу від фрагментарного управління до моделі даних (data-driven governance) [5, p. 34–37].

Цифрова трансформація охоплює комплексну перебудову традиційних адміністративно-правових конструкцій [1, с. 112–118]. По-перше, вона змінює природу адміністративної процедури як юридично регламентованої послідовності дій суб'єкта владних повноважень [2, с. 73–78]. Якщо класична модель ґрунтувалася на письмовому провадженні, персоніфікованій участі посадової особи та фізичному документообігу, то цифрова модель передбачає автоматизовану обробку даних, використання інтегрованих реєстрів, електронну ідентифікацію та дистанційну взаємодію з учасниками провадження [5, p. 41–44]. Відповідно трансформується й юридична природа адміністративного акта [2, с. 101–105]: поряд із традиційними індивідуальними актами виникають алгоритмічно згенеровані рішення, що потребують окремого нормативного врегулювання [5, p. 56–60].

По-друге, цифровізація зумовлює перегляд форм взаємодії держави та особи [1, с. 203–207]. Від моделі «звернення – розгляд – відповідь» система поступово переходить до проактивного надання послуг [5, p. 62–66], коли ініціатива формування адміністративного рішення може належати самому органу влади на підставі аналізу даних держав-

них інформаційних систем. Такий підхід істотно змінює баланс процесуальних ролей та актуалізує питання гарантій прав особи, зокрема права на участь у процедурі, права бути вислуханим та права на ефективне оскарження рішень [2, с. 134–139; 3].

По-третє, цифрова трансформація впливає на механізми адміністративного контролю та юридичної відповідальності [1, с. 289–294]. Впровадження електронних реєстрів, систем логування дій посадових осіб, цифрових слідів прийняття рішень формує нові інструменти внутрішнього й зовнішнього контролю, підвищує рівень доказовості у дисциплінарних та судових провадженнях [5, p. 71–74]. Водночас постає питання розмежування відповідальності між людиною та автоматизованою системою у випадку помилки або неправомірного рішення [2, с. 198–202].

Цифровізація також сприяє стандартизації адміністративних процесів, їх уніфікації та усуненню надмірної дискреції [1, с. 154–160]. Формалізація процедур у вигляді алгоритмів зменшує ризик суб'єктивізму та корупційних зловживань [5, p. 83–86], однак водночас потребує законодавчого закріплення принципу технологічної нейтральності та обов'язкового людського контролю за функціонуванням цифрових систем [2, с. 212–216].

В умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови держави цифрова трансформація набуває стратегічного виміру [5, p. 9–12]. По-перше, вона забезпечує безперервність надання публічних послуг незалежно від фізичного доступу до адміністративних будівель, переміщення населення чи руйнування інфраструктури. Можливість дистанційної ідентифікації особи, подання документів в електронній формі та отримання результатів адміністративних процедур онлайн стає гарантією реалізації базових соціальних і майнових прав [5, p. 27–30].

По-друге, цифрові інструменти створюють передумови для прозорого управління бюджетними коштами, міжнародною допомогою та ресурсами відбудови. Інтегровані інформаційні системи дозволяють здійснювати моніторинг витрат у режимі реального часу, забезпечувати відкритість даних і підзвітність органів влади перед суспільством та міжнародними партнерами.

По-третє, цифровізація мінімізує корупційні ризики шляхом скорочення прямого контакту між посадовою особою та заявником, автоматизації типових рішень і запровадження електронних журналів фіксації управлінських дій. Зниження дискреційних повноважень у стандартних процедурах сприяє формуванню передбачуваного адміністративного середовища та зміцненню довіри громадян до держави.

Водночас стратегічне значення цифрової трансформації полягає не лише у функціональній ефективності, а й у формуванні нової парадигми публічного управління, заснованої на принципах відкритості, інтероперабельності, безпеки даних та верховенства права. Цифрове публічне адміністрування має розглядатися як інструмент реалізації конституційних прав і свобод, а не як автономна технологічна система. Саме тому модернізація української державності через цифровізацію повинна супроводжуватися доктринальним осмисленням меж автоматизації владних повноважень, забезпеченням належних процесуальних гарантій та створенням комплексної нормативної бази, що унеможливить перетворення технологій на джерело нових правових ризиків.

Проблематика електронного урядування та адміністративної процедури протягом останнього десятиліття стала одним із пріоритетних напрямів розвитку науки адміністративного права в Україні [1, с. 24–28; 2, с. 15–19]. У працях вітчизняних учених-адміністративістів сформовано доктринальні підходи до визначення сутності електронного урядування як особливої форми організації виконавчої влади, що ґрунтується на використанні інформаційно-комунікаційних технологій для забезпечення відкритості, прозорості та доступності публічних послуг. Досліджувалися питання правової природи електронних адміністративних послуг, електронної ідентифікації, цифрового підпису, функціонування державних електронних реєстрів [2, с. 88–94; 4],

а також трансформації адміністративних процедур у зв'язку з переходом до електронного документообігу.

Окремий масив наукових праць присвячено впровадженню Закону України «Про адміністративну процедуру» та його значенню для уніфікації процедурних стандартів діяльності суб'єктів владних повноважень. У цьому контексті аналізуються принципи належного урядування, змагальності, пропорційності, обґрунтованості адміністративного акта, права особи на участь у процедурі та на ефективне оскарження рішень. Проте навіть у межах зазначених досліджень електронний формат адміністративної процедури здебільшого розглядається як технічна модифікація традиційної моделі провадження [2, с. 142–146], а не як самостійна якісно нова форма реалізації владних повноважень.

Водночас питання системної кодифікації цифрових адміністративних процедур залишаються фрагментарно висвітленими. Нормативне регулювання цифровізації публічного управління розпорошене між різними законодавчими актами, що стосуються електронних довірчих послуг, захисту персональних даних, публічних електронних реєстрів, кібербезпеки, адміністративних послуг тощо. Відсутність єдиного кодифікованого підходу ускладнює формування цілісної моделі цифрового публічного адміністрування та створює ризики правової невизначеності. Наукова література лише частково порушує питання інтеграції цих норм у межах єдиної концепції цифрової адміністративної процедури, що передбачала б чітке визначення стадій електронного провадження, процесуальних строків у цифровому середовищі, вимог до електронних доказів та стандартів технічної надійності інформаційних систем.

Особливо недостатньо опрацьованою є проблематика правового статусу алгоритмічних рішень у діяльності суб'єктів владних повноважень. В умовах активного впровадження автоматизованих систем обробки даних постає питання: чи може результат функціонування алгоритму розглядатися як адміністративний акт у розумінні адміністративного права, хто є суб'єктом юридичної відповідальності за його прийняття, яким чином забезпечується мотивованість такого рішення та можливість його ефективного оскарження [2, с. 205–209]. У наукових джерелах ці аспекти здебільшого аналізуються на рівні загальних теоретичних міркувань без розроблення чітких критеріїв кваліфікації алгоритмічного рішення як владного управлінського акта.

Сучасна доктрина адміністративного права лише формує концептуальні підходи до визначення меж автоматизації владних повноважень. З одного боку, визнається доцільність використання автоматизованих систем для мінімізації дискреції та зниження корупційних ризиків; з іншого — наголошується на неприпустимості повної делегалізації людського контролю у сфері прийняття індивідуальних рішень, що впливають на права, свободи та законні інтереси особи. У наукових працях поступово утверджується ідея принципу «людиноцентризму» та необхідності забезпечення реального процесуального контролю за функціонуванням алгоритмів, включаючи аудит програмного забезпечення, прозорість критеріїв обробки даних та обов'язок адміністрації надавати пояснення логіки автоматизованого рішення.

Недостатньо дослідженим залишається і питання допустимості використання систем штучного інтелекту в управлінських процесах. Відсутня єдність підходів щодо розмежування допоміжних цифрових інструментів та автономних систем, здатних здійснювати аналітичне моделювання та формувати управлінські рекомендації. Наукова дискусія лише окреслює потенційні ризики алгоритмічної дискримінації, порушення принципу пропорційності, втрати індивідуалізації рішення та обмеження права особи на участь у процедурі. Водночас бракує комплексних досліджень, спрямованих на розроблення моделі правового регулювання штучного інтелекту саме в контексті адміністративної діяльності органів публічної влади.

Таким чином, попри наявність значного масиву наукових напрацювань у сфері електронного урядування та адміністративної процедури, сучасний стан доктринального осмислення цифрового публічного адміністрування характеризується

відсутністю системності, недостатнім рівнем теоретичної деталізації правового статусу алгоритмічних рішень та невизначеністю меж допустимої автоматизації владних повноважень. Це зумовлює необхідність подальших фундаментальних досліджень, спрямованих на формування цілісної концепції цифрової адміністративної процедури як самостійного інституту адміністративного права.

Цифрове публічне адміністрування доцільно визначати не лише як технічно опосередковану форму реалізації виконавчо-розпорядчої діяльності суб'єктів владних повноважень, а як якісно новий етап еволюції адміністративно-правового механізму державного управління, в межах якого інформаційно-комунікаційні технології виступають системоутворюючим елементом здійснення владних повноважень. Йдеться про трансформацію традиційної моделі адміністративної діяльності – від паперово-орієнтованої, ієрархічної та процедурно ускладненої – до мережевої, інтегрованої, сервісно орієнтованої та алгоритмізованої [5, p. 39–42].

У функціональному вимірі цифрове публічне адміністрування охоплює:

– електронну ідентифікацію та автентифікацію суб'єктів правовідносин;

– електронний документообіг та електронні адміністративні послуги;

– автоматизоване або напівавтоматизоване прийняття індивідуальних адміністративних актів;

– цифровий моніторинг, контроль та аналітику управлінських рішень;

– використання алгоритмічних систем підтримки прийняття рішень.

У юридичному сенсі цифрове публічне адміністрування означає здійснення адміністративних процедур повністю або частково в електронній формі, за якої формування, передача, обробка та зберігання юридично значущої інформації відбувається в цифровому середовищі із забезпеченням її цілісності, автентичності та доступності.

Таким чином, цифровізація не змінює природи владних повноважень, однак трансформує способи їх реалізації, що зумовлює необхідність переосмислення таких базових категорій адміністративного права, як «адміністративна процедура», «індивідуальний адміністративний акт», «службова дискреція», «доказування в адміністративному провадженні».

Ключові ознаки цифрового публічного адміністрування

1. Дематеріалізація адміністративних процедур

Дематеріалізація означає відмову від обов'язкового використання паперових носіїв інформації та фізичної присутності особи у взаємодії з органом влади. Вона проявляється у:

– поданні заяв, скарг, клопотань в електронній формі;

– електронному обміні документами між органами влади;

– формуванні електронних адміністративних справ;

– використанні електронного підпису та печатки.

Юридичне значення дематеріалізації полягає у зміні доказового режиму адміністративного провадження. Електронні документи, цифрові журнали реєстрації, лог-файли інформаційних систем набувають статусу повноцінних доказів, що потребує встановлення чітких стандартів їх зберігання, перевірки автентичності та допустимості.

Крім того, dematerialізація сприяє реалізації принципів доступності та оперативності публічних послуг, мінімізує корупційні ризики та знижує адміністративні витрати.

2. Використання державних електронних реєстрів як базового джерела юридично значущих даних

Цифрове адміністрування ґрунтується на презумпції достовірності даних, що містяться у державних електронних реєстрах. Реєстри стають первинною інформаційною основою для:

– підтвердження юридичних фактів;

– автоматичного формування рішень;

– перевірки правосуб'єктності особи;

– здійснення міжвідомчої взаємодії.

У цьому контексті електронний реєстр виступає не лише інформаційною системою, а й елементом юридичної інфраструктури держави. Дані реєстру мають публічну довіру та створюють юридичні наслідки.

Ключового значення набувають такі принципи:

– інтероперабельність (сумісність інформаційних систем);

– принцип «одноразового подання інформації»;

– актуальність і синхронізація даних;

– захист персональних даних.

Використання реєстрів змінює характер доказування в адміністративному процесі: обов'язок доведення окремих фактів переноситься з особи на державу, що відповідає сервісній моделі публічної влади.

3. Можливість автоматизованого прийняття індивідуальних адміністративних актів

Однією з найбільш дискусійних ознак є застосування алгоритмічних систем для прийняття адміністративних рішень без безпосередньої участі посадової особи або з мінімальним людським втручанням.

Автоматизоване адміністративне провадження передбачає:

– наявність чітко формалізованих критеріїв прийняття рішення;

– програмну реалізацію нормативних приписів;

– фіксацію логіки алгоритму;

– можливість аудиту та перевірки рішення.

Юридично важливими є такі аспекти:

– забезпечення права особи на отримання мотивованого рішення;

– гарантування права на оскарження;

– встановлення меж допустимої автоматизації;

– визначення відповідальності за помилки алгоритму.

Автоматизація допустима переважно у сферах, де дискреція органу мінімальна і рішення приймається на основі формальних критеріїв (наприклад, реєстраційні дії, нарахування соціальних виплат за визначеною формулою).

4. Інтегрованість інформаційних систем різних органів влади

Інтегрованість означає створення єдиного цифрового середовища публічного управління, у межах якого органи влади здійснюють обмін даними в режимі реального часу.

Ця ознака включає:

– технічну сумісність систем;

– уніфіковані стандарти обміну даними;

– централізовані або федеративні платформи взаємодії;

– єдині правила кібербезпеки.

– Інтегрованість забезпечує:

– скорочення строків розгляду справ;

– уникнення дублювання інформації;

– мінімізацію людського фактору;

– підвищення прозорості діяльності органів влади.

Водночас інтеграція створює нові виклики, зокрема ризики несанкціонованого доступу, витоку інформації, концентрації великих масивів персональних даних.

Окрім наведених ознак, цифрове публічне адміністрування характеризується:

– сервісною орієнтацією (держава як постачальник послуг);

– прозорістю алгоритмів і процедур;

– даноцентричністю (data-driven governance);

– можливістю аналітичного прогнозування та управління на основі великих даних;

– підвищеною роллю кібербезпеки як елементу національної безпеки.

Серед основних проблем слід виокремити:

– відсутність уніфікованої законодавчої дефініції цифрової адміністративної процедури;

– неврегульованість статусу алгоритмічних рішень;

– недостатню визначеність стандартів доказування в електронному адміністративному провадженні;

– фрагментарність регулювання кібербезпеки в системі публічного управління.

Особливої уваги потребує питання оскарження автоматизованих рішень, прийнятих без безпосередньої участі посадової особи. У таких випадках має бути гарантоване право особи на отримання мотивованого пояснення логіки алгоритмічного рішення.

Наукова новизна дослідження полягає у:

1. Формулюванні авторського визначення цифрової адміністративної процедури як юридично врегульованої послідовності дій суб'єкта владних повноважень, що здійснюється повністю або частково в автоматизованому режимі з використанням державних інформаційних систем.

2. Обґрунтуванні необхідності законодавчого закріплення принципу «людського контролю над алгоритмом».

3. Запропонованій структурі Закону України «Про цифрове публічне адміністрування», який має містити розділи:

– загальні засади;

– електронна ідентифікація;

– автоматизовані адміністративні провадження;

– алгоритмічні рішення та їх аудит;

– гарантії прав особи;

– кібербезпека та захист даних;

– відповідальність за порушення цифрових процедур.

Отже, цифрова трансформація публічного адміністрування є незворотним процесом, який потребує комплексного нормативного забезпечення. Формування цифрової правової держави можливе лише за умови поєднання технологічних інновацій із принципами верховенства права, правової визначеності та ефективного судового контролю.

Перспективним напрямом подальших досліджень є розроблення моделі юридичної відповідальності за помилки алгоритмічних систем та визначення меж делегування владних повноважень цифровим інструментам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адміністративне право України : підручник / за ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 592 с.

2. Коломоєць Т.О. Адміністративна процедура: теорія і практика правового регулювання. Київ : Істина, 2020. 412 с.

3. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20

4. Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17

5. Digital Government Review of Ukraine. OECD Publishing, 2023.

Дата першого надходження статті до видання: 25.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.163
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.18

ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ, ПРОКУРОРІВ ТА ІНШИХ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМ СТАТУСОМ

Колеснікова Марія Вікторівна,
orcid.org/0000-0003-3060-158X
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри АГПФЕБ
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Голоха Аріна Романівна,
orcid.org/0009-0003-1313-2459
здобувачка вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Кучер Олексій Олегович,
orcid.org/0009-0002-4317-2331
здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

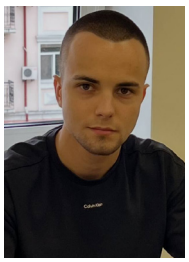

Дисциплінарна відповідальність суб'єктів публічної влади зі спеціальним статусом характеризується підвищеними вимогами до професійної етики, особливими процедурними гарантіями та специфічними органами дисциплінарної юрисдикції. До таких суб'єктів належать судді, прокурори, члени Вищої ради правосуддя, працівники Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань та інші категорії службовців, чия діяльність безпосередньо пов'язана з реалізацією найважливіших державних функцій.

У статті досліджуються особливості дисциплінарної відповідальності суддів, прокурорів та інших суб'єктів публічної влади зі спеціальним статусом в умовах трансформації системи публічного управління та воєнного стану в Україні. Особливу увагу приділено співвідношенню принципів незалежності, підзвітності та професійної етики, а також ролі дисциплінарних процедур у забезпеченні довіри суспільства до інституцій правосуддя та правопорядку. Проаналізовано нормативно-правові засади притягнення до дисциплінарної відповідальності, зокрема положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII, а також підзаконні акти, що регламентують діяльність дисциплінарних органів.

Встановлено, що дисциплінарна відповідальність зазначених суб'єктів має комплексний характер, поєднуючи елементи адміністративно-правового, конституційного та професійно-етичного регулювання. Її специфіка полягає у підвищених стандартах поведінки, особливому порядку ініціювання та розгляду дисциплінарних справ, наявності спеціальних органів (Вища рада правосуддя, ДБР, НАБУ) та гарантіях незалежності.

Обґрунтовано, що ефективність дисциплінарних механізмів безпосередньо впливає на стан національної безпеки, верховенство права та виконання міжнародно-правових зобов'язань України, особливо в контексті євроінтеграційних процесів та збройної агресії.

Зроблено висновок про необхідність удосконалення процедурних гарантій, забезпечення прозорості дисциплінарних проваджень і гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами.

Ключові слова: *дисциплінарна відповідальність, судді, прокурори, публічна влада, спеціальний статус, дисциплінарне провадження, незалежність, підзвітність, національна безпека, верховенство права.*

Kolesnikova Mariia, Holokha Arina, Kucher Oleksii. Peculiarities of disciplinary liability of judges, prosecutors and other public authorities with special status

Disciplinary liability of public authorities with a special status is characterized by increased requirements for professional ethics, special procedural guarantees and specific bodies of disciplinary jurisdiction. Such entities include judges, prosecutors, members of the High Council of Justice, employees of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the State Bureau of Investigation and other categories of employees whose activities are directly related to the implementation of the most important state functions.

The article examines the peculiarities of disciplinary liability of judges, prosecutors and other public authorities with special status in the context of transformation of the public administration system and martial law in Ukraine. Particular attention is paid to the correlation between the principles of independence, accountability and professional ethics, as well as the role of disciplinary procedures in ensuring public trust in justice and law enforcement institutions. The author analyzes the legal framework for disciplinary liability, in particular, the provisions of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" No. 1402-VIII dated June 2, 2016, the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office" No. 1697-VII dated October 14, 2014, and the bylaws regulating the activities of disciplinary bodies.

The author establishes that disciplinary liability of these entities is complex in nature, combining elements of administrative, legal, constitutional and professional and ethical regulation. Its specificity lies in higher standards of behavior, a special procedure for initiating and considering disciplinary cases, the existence of special bodies (High Council of Justice, SBI, NABU) and guarantees of independence.

It is substantiated that the effectiveness of disciplinary mechanisms directly affects the state of national security, the rule of law and the fulfillment of Ukraine's international legal obligations, especially in the context of European integration processes and armed aggression. The author concludes that it is necessary to improve procedural guarantees, ensure transparency of disciplinary proceedings and harmonize national legislation with European standards.

Key words: *disciplinary liability, judges, prosecutors, public authority, special status, disciplinary proceedings, independence, accountability, national security, rule of law.*

Метою статті є комплексний аналіз особливостей дисциплінарної відповідальності суддів, прокурорів та інших суб'єктів публічної влади зі спеціальним статусом, визначення її правової природи, процедурних механізмів реалізації та напрямів удосконалення з урахуванням сучасних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Загальнотеоретичні засади юридичної відповідальності, у тому числі дисциплінарної, досліджували такі вчені, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, Р.А. Калюжний, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко та інші. У їхніх працях розкрито сутність дисциплінарної відповідальності як виду юридичної відповідальності, визначено її місце у системі адміністративного права, проаналізовано співвідношення з іншими видами відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правовий механізм реалізації дисциплінарної відповідальності окремих категорій державних службовців охоплює систему правових норм, процедур, суб'єктів та гарантій, спрямованих на забезпечення законності, службової дисципліни та ефективності функціонування публічної служби. Особливість цього механізму полягає у диференціації правового регулювання залежно від статусу суб'єкта, його функцій, рівня відповідальності та сфери державної діяльності [1, с. 342].

Суддя як носій судової влади при здійсненні правосуддя є незалежним від

будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя самостійно на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права. Такий особливий статус суддів безпосередньо впливає на специфіку дисциплінарної відповідальності, зокрема на підстави її застосування, коло суб'єктів ініціювання та компетентні органи [2].

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за істотні процесуальні порушення, недотримання строків розгляду справ, порушення принципу неупередженості, правил суддівської етики, розголошення охоронюваної законом таємниці або порушення вимог фінансового контролю. При цьому скасування судового рішення саме по собі не є підставою для відповідальності, якщо відсутні умисел чи груба недбалість [3].

Частиною першою статті 106 згаданого Закону визначено значну кількість підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. До таких підстав, зокрема, належить безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, а також несвоєчасне надання копії судового рішення для внесення його до Єдиного державного реєстру судових рішень [3]. З інформації, що надається Вищою радою правосуддя, вбачається, що в середньому за календарний рік до дисциплінарної відповідальності притягується щонайменше 80 суддів, до деяких з яких застосовується дисциплінарне стягнення у вигляді звільнення з посади [4, с. 271].

Слід зауважити, що процедура притягнення судді до дисциплінарної відповідальності є досить складною та розтягнутою в часі. Вона включає низку процесуальних етапів, які умовно можна поділити на такі стадії: порушення дисциплінарного провадження (розгляд заяви або скарги, відкриття провадження, формування дисциплінарної комісії); розгляд скарги (збір та оцінка доказів, проведення перевірки діяльності судді, надання пояснень сторонами та ухвалення рішення за скаргою щодо застосування дисциплінарного стягнення або відсутності в діях судді дисциплінарного проступку); оскарження прийнятого рішення; забезпечення виконання рішення про застосування до судді дисциплінарного стягнення.

Специфіка дисциплінарної відповідальності прокурорів визначається Законом України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII [5]. Прокурори підлягають дисциплінарній відповідальності за невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, порушення присяги прокурора, порушення правил прокурорської етики, розголошення таємниці, вчинення дій, що порочать звання прокурора. Розгляд дисциплінарних справ щодо прокурорів здійснюється Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією прокурорів. Особливістю є поєднання вимог до професійної діяльності прокурора із підвищеними стандартами доброчесності, оскільки прокурор представляє державу в кримінальному процесі.

До прокурорів можуть застосовуватися такі дисциплінарні стягнення: догана, попередження про неповну службову відповідність, звільнення з посади в органах прокуратури. Специфічною особливістю є те, що за одне дисциплінарне правопорушення до прокурора може бути застосоване лише одне дисциплінарне стягнення, а застосування дисциплінарного стягнення не звільняє прокурора від обов'язку усунути допущені порушення та відшкодувати завдані збитки.

За офіційними даними Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (КДКП), у 2025 році було ухвалено рішення про застосування дисциплінарних стягнень до прокурорів у кількості понад сім десятків (тобто понад 78 випадків), що свідчить про активне функціонування дисциплінарного контролю в системі прокуратури [6].

Поліцейські підлягають дисциплінарній відповідальності відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» від 15.03.2018 № 2337-VIII та Дисциплінарного статуту Національної поліції України. Підставами для притягнення до відповідальності є порушення присяги поліцейського, Правил етичної поведінки полі-

цейських, невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків. Наприклад, до поліцейських можуть бути застосовані такі види стягнень (п. 3 ст. 13 Закону України «Про Дисциплінарний статут Національно поліції України» від 15.03.2018 № 2337-VIII):

Дисциплінарна відповідальність працівників Національного антикорупційного бюро України визначається спеціальним Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 № 1698-VII та характеризується підвищеними вимогами до доброчесності та професійної етики. Підставами дисциплінарної відповідальності є неналежне виконання обов'язків, розголошення інформації з обмеженим доступом, порушення правил декларування, публічні заяви з порушенням презумпції невинуватості, негативні результати перевірок доброчесності, а також інші підстави, визначені законодавством. Керівництво Національного бюро підлягає звільненню у разі порушення вимог щодо декларування контактів відповідно до законодавства про запобігання надмірному впливу олігархів (Стаття 28) [8].

Для розгляду дисциплінарних питань у Національному бюро діє Дисциплінарна комісія з п'яти осіб, двоє з яких делегуються Радою громадського контролю. Її склад і порядок роботи затверджує Директор Національного бюро. Комісія за результатами службового розслідування, проведеного підрозділом внутрішнього контролю, готує висновок про наявність або відсутність дисциплінарного проступку та пропонує вид стягнення. Остаточне рішення ухвалює Директор Національного бюро, і воно може бути оскаржене в суді [8; 9, с. 80-81].

Дисциплінарна відповідальність працівників Державного бюро розслідувань врегульована відповідним спеціальним законом «Про Державне бюро розслідувань» від 12.11.2015 № 794-VIII та також передбачає утворення Дисциплінарної комісії ДБР, яка розглядає дисциплінарні провадження щодо працівників бюро [10]. Особливістю є те, що до складу дисциплінарної комісії входять як працівники ДБР, так і зовнішні члени, призначені Радою громадського контролю при ДБР, що забезпечує зовнішній контроль за дисциплінарною практикою [11, с. 49].

Підсумовуючи вищенаведене, для систематизації та наочного представлення особливостей дисциплінарної відповідальності різних категорій суб`єктів публічної влади зі спеціальним статусом доцільно провести їх порівняльний аналіз за ключовими критеріями. (табл. 2).

Проведений порівняльний аналіз особливостей дисциплінарної відповідальності суб'єктів публічної влади зі спеціальним статусом свідчить про наявність як загальних закономірностей, так і суттєвих відмінностей у правовому регулюванні цього інституту. Спільними рисами

Таблиця 1

Види стягнень, які застосовуються до працівників Національної поліції

№ з/п	Вид дисциплінарного стягнення	Коротка характеристика
1.	Зауваження	Найм'якший вид дисциплінарного впливу, застосовується за незначні порушення службової дисципліни
2.	Догана	Офіційне осудження порушення службової дисципліни, фіксується у службових документах
3.	Сувора догана	Посилена форма дисциплінарного осуду за більш серйозні порушення
4.	Попередження про неповну службову відповідальність	Свідчить про ризик звільнення або пониження при повторних порушеннях
5.	Пониження у спеціальному званні на один ступінь	Застосовується за суттєві порушення дисципліни або службових обов'язків
6.	Звільнення з посади	Позбавлення конкретної займаної посади із можливістю подальшого проходження служби
7.	Звільнення із служби в поліції	Найсуворіший вид дисциплінарної відповідальності – припинення служби

Джерело: створено авторами на основі ЗУ «Про Дисциплінарний статут Національно поліції України» від 15.03.2018 № 2337-VIII [7].

Таблиця 2

Порівняльна характеристика особливостей дисциплінарної відповідальності суб`єктів публічної влади зі спеціальним статусом

Критерій порівняння	Судді	Прокурори	Працівники НАБУ	Працівники ДБР	Поліцейські
1	2	3	4	5	6
Нормативна база	ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 109)	ЗУ «Про прокуратуру»	ЗУ «Про Національне антикорупційне бюро України»	ЗУ «Про Державне бюро розслідувань»	ЗУ «Про Національну поліцію», Дисциплінарний статут НПУ
Підстави дисциплінарної відповідальності	Порушення правил суддівської етики; дії, що порочать звання судді; затягування розгляду справи; систематичне порушення норм процесуального права; прояв неповаги до учасників процесу; порушення вимог щодо несумісності	Порушення присяги прокурора; невиконання службових обов`язків; порушення правил прокурорської етики; дії, що порочать звання прокурора	Порушення присяги; невиконання службових обов`язків; порушення обмежень та заборон; порушення правил етичної поведінки	Порушення присяги; невиконання службових обов`язків; порушення обмежень та заборон; порушення правил етичної поведінки	Порушення присяги поліцейського; порушення Правил етичної поведінки; невиконання службових обов`язків
Орган дисциплінарної юрисдикції	Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя	Дисциплінарні комісії прокурорів різних рівнів; Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів	Дисциплінарна комісія НАБУ (включає представників громадськості від Ради громадського контролю)	Дисциплінарна комісія ДБР (включає представників громадськості від Ради громадського контролю)	Керівники відповідних рівнів; дисциплінарні комісії
Склад органу дисциплінарної юрисдикції	Судді, представники адвокатури, науковці-юристи	Прокурори відповідного рівня, обрані демократичним шляхом	Працівники НАБУ + зовнішні члени від громадськості	Працівники ДБР + зовнішні члени від громадськості	Поліцейські відповідних рівнів, можливе залучення представників громадськості
Види дисциплінарних стягнень	1) Попередження; 2) Догана (з позбавленням права на доплати до окладу 1 міс.); 3) Сувора догана (з позбавленням права на доплати 3 міс.); 4) Тимчасове відсторонення від правосуддя (1-6 міс.) з позбавленням права на доплати та обов`язковим направленням до НШСУ; 5) Переведення до суду нижчого рівня; 6) Подання про звільнення	Догана; попередження про неповну службову відповідність; звільнення з посади	Догана; попередження про неповну службову відповідність; звільнення	Догана; попередження про неповну службову відповідність; звільнення	Зауваження; догана; сувора догана; попередження про неповну службову відповідність; звільнення з поліції

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6
Особливості процедури	Максимальний рівень процесуальних гарантій; обов`язкове дотримання принципу незалежності судової влади; детальна регламентація; принцип пропорційності	Можливість оскарження до вищої дисциплінарної комісії; демократичні процедури формування комісій	Залучення громадськості; підвищені вимоги до доброчесності	Залучення громадськості; підвищені вимоги до доброчесності	Швидка процедура; можливість застосування стягнень керівниками різних рівнів
Право на оскарження	До адміністративного суду	До Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів; до суду в порядку адміністративного судочинства	До суду в порядку адміністративного судочинства	До суду в порядку адміністративного судочинства	До вищого органу; до суду в порядку адміністративного судочинства
Особливі гарантії	Максимальний рівень незалежності; складна процедура звільнення; імунітет від притягнення до відповідальності за судові рішення; врахування принципу пропорційності	Гарантії незалежності прокурорів; заборона втручання у діяльність	Додаткові гарантії незалежності; громадський контроль	Додаткові гарантії незалежності; громадський контроль	Стандартні гарантії державних службовців з правоохоронними функціями
Громадський контроль	Відкритість дисциплінарних проваджень; можливість ініціювання скарг громадянами	Обмежений; переважно професійний контроль	Значний; Рада громадського контролю призначає членів дисциплінарної комісії	Значний; Рада громадського контролю призначає членів дисциплінарної комісії	Можливість участі представників громадськості у дисциплінарних комісіях

Джерело: створено авторами у ході аналізу законодавчої бази [3;5;7;8;10].

для всіх категорій є дотримання принципу індивідуалізації відповідальності, обмеження строків притягнення, право на оскарження дисциплінарних рішень до суду та дія дисциплінарного стягнення протягом одного року. Водночас найбільш розвинену систему процесуальних гарантій мають судді, що зумовлено конституційним принципом незалежності судової влади та особливою роллю суддів у механізмі захисту прав людини.

Висновки. Дисциплінарна відповідальність суддів, прокурорів та інших суб'єктів публічної влади зі спеціальним статусом є комплексним правовим інститутом, що поєднує елементи адміністративно-правового, конституційного та професійно-етичного регулювання. Її характерною рисою є підвищені стандарти поведінки, особливий порядок ініціювання та розгляду проваджень, а також наявність спеціалізованих органів дисциплінарної юрисдикції – Вищої ради правосуддя, Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, дисциплінарних комісій НАБУ та ДБР.

Порівняльний аналіз правового регулювання засвідчив, що при наявності спільних засад – принципу індивідуалізації відповідальності, річного строку дії дисциплінарного стягнення та права на судове оскарження – між окремими категоріями суб'єктів існують суттєві відмінності в обсязі процесуальних гарантій, складі стягнень і ступені зовнішнього контролю за дисциплінарною практикою. Найбільш розвинену систему гарантій мають судді, що зумовлено конституційним принципом незалежності судової влади.

Ефективність дисциплінарних механізмів безпосередньо впливає на стан верховенства права, рівень суспільної довіри до державних інституцій та виконання Україною міжнародно-правових зобов'язань, особливо в контексті євроінтеграції та умов воєнного стану. Водночас чинне правове регулювання характеризується розпорошеністю між численними законодавчими актами, що ускладнює правозастосування та знижує системність дисциплінарної практики.

Напрямами подальшого вдосконалення є систематизація законодавства про дисциплінарну відповідальність суб'єктів зі спеціальним статусом, підвищення прозорості та змагальності дисциплінарних проваджень, посилення ролі зовнішнього громадського контролю, а також гармонізація національного законодавства з рекомендаціями Венеційської комісії та стандартами Ради Європи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Н.С. Панова. Дисциплінарна відповідальність державного службовця як інститут адміністративного права. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2015. С. 342-353. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c88915aa-d277-416f-a68a-5fa2a1ac4337/content

2. Дисциплінарна відповідальність судді. *Територіальне управління Державної судової адміністрації України у Чернігівській області*. URL: https://cn.court.gov.ua/tu25/6/936.

3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

4. Бондарчук Р. А. Особливості процедури притягнення судді до дисциплінарної відповідальності та шляхи її вдосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 5. С. 270–273. DOI: 10.32782/2524-0374/2020-5/65.

5. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text

6. Інформація про притягнення прокурорів до дисциплінарної відповідальності. *Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів*. URL: https://kdkp.gov.ua/punishment/search?year=2025&page=1.

7. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 15.03.2018 № 2337-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19#Text

8. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text

9. Іщук Д. О. Сутність і зміст відповідальності Національного антикорупційного бюро України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 79–82. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/19

10. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text

11. Максимович А.М. Адміністративно-правове регулювання дисциплінарної відповідальності працівників Державного бюро розслідувань. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. С. 210. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7d6d602d-a0e5-4239-9e4c-fb95bd12b257/content

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.01:340.12
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.19

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК МЕТАПРИНЦИП КОНСТИТУЦІЙНОГО ПОРЯДКУ: ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ТА МЕЖІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Кучук Андрій Миколайович,
orcid.org/0000-0002-5918-2035
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного управління
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Пекарчук Володимир Михайлович,
orcid.org/0000-0002-7750-1474
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права, міжнародного права
Пенітенціарної академії України

У статті досліджено правовладдя як метапринцип конституційного порядку та визначено його загально-правову природу й межі конституційної інтерпретації. Актуальність теми зумовлена відсутністю цілісної концептуалізації верховенства права, яка б узгоджувала його нормативно-ціннісний, структурний і функціональний виміри, що ускладнює забезпечення внутрішньої узгодженості правової системи та формування сталої судової практики.

Обґрунтовано, що правовладдя не зводиться до сукупності окремих елементів (юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя), а має характер метапринципу і виступає нормативною підставою легітимності самої конституційної системи.

Визначено три виміри правовладдя: онтологічний – як умову існування права в його нормативній якості; структурний – як критерій узгодженості та ієрархічної впорядкованості норм; інтерпретаційний – як методологічну основу тлумачення та застосування національного права.

Відзначено, що правовладдя виконує подвійну функцію: обмежувальну, встановлюючи межі дискреції органів публічної влади, та конститутивну, визначаючи параметри легітимності правового регулювання.

Доведено, що правовладдя функціонує як метавторинна норма, яка дозволяє розмежувати формальну і субстантивну конституційність та виявити межі допустимого конституційного розвитку. Воно одночасно легітимує активну роль конституційної юрисдикції та окреслює межі інтерпретації, запобігаючи довільному судовому нормотворенню.

Акцентовано, що співвідношення правовладдя та народного суверенітету не є конфліктним за своєю природою. Конституційна демократія передбачає, що воля більшості реалізується в межах і через право, а тому не може бути джерелом свавілля. Правовладдя не заперечує демократію, а визначає її умови можливості: воно гарантує, що демократичне самоврядування відбувається в нормативних межах, які забезпечують повагу до людських прав та недоторканність основ конституційного ладу.

Зроблено висновок, що правовладдя є структуроутворювальним ядром конституційного порядку, яке забезпечує його внутрішню цілісність, ціннісну спрямованість і стійкість в умовах суспільних трансформацій.

Ключові слова: *верховенство права, законодавство, конституційне право, конституційний контроль, конституційний суд, права людини, принцип пропорційності, принципи права, суд, юридична визначеність.*

Kuchuk Andrii, Pekarchuk Volodymyr. The rule of law as a meta-principle of constitutional order: general legal aspect and constitutional interpretation limits

The article examines the rule of law as a meta-principle of constitutional order and defitermines its general legal nature and the boundaries of constitutional interpretation. The relevance of the topic is stipulated by the lack of a comprehensive conceptualization of the rule of law that would reconcile its normative and value, structural, and functional dimensions, which complicates ensuring the internal consistency of the legal system and the formation of stable judicial practice.

It is argued that the rule of law is not reduced to a set of separate elements (legal certainty, prohibition of arbitrariness, access to justice), but has a meta-principle character and serves as the normative basis for the legitimacy of the constitutional system itself.

Three dimensions of the rule of law, namely ontological – as a condition for the existence of law in its normative quality; structural – as a criterion for the consistency and hierarchical order of norms; interpretative – as a methodological basis for the interpretation and application of national law, are identified.

It is noted that the rule of law performs a dual function: restrictive, setting limits on the discretion of public authorities, and constitutive, determining the parameters of the legitimacy of legal regulation.

It is proven that the rule of law functions as a meta-secondary norm that allows distinguishing between formal and substantive constitutionality and identifying the limits of permissible constitutional development. At the same time, it legitimizes the active role of constitutional jurisdiction and defines the limits of interpretation, preventing arbitrary judicial rule-making.

It is emphasized that the correlation between the rule of law and popular sovereignty is not inherently conflictual. Constitutional democracy presupposes that the will of the majority is realized within and through law and therefore cannot be a source of arbitrariness. The rule of law does not negate democracy, but rather defines its conditions of possibility: it guarantees that democratic self-government takes place within normative limits that ensure respect for human rights and the inviolability of the foundations of the constitutional order.

It is concluded that the rule of law is the structuring core of the constitutional order, ensuring its internal integrity, value orientation, and stability in the context of social transformations.

Key words: *rule of law, legislation, constitutional law, constitutional control, constitutional court, human rights, principle of proportionality, principles of law, court, legal certainty.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблематики, зазначеної у назві роботи, полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку конституційного права і загальної теорії права потребує глибшого теоретичного й методологічного осмислення сама природа, онтологія та функціональне значення верховенства права як фундаментального засадничого початку державного та правового устрою. Так, не зважаючи на широке використання у науковій та навчальній літературі, законодавстві терміну «верховенство права», відсутнє концептуальне тлумачення цього феномена, яке б узгоджувало нормативно-ціннісні, структурно-функціональні й праксеологічні виміри поняття, що ускладнює аналіз сутності правовладдя як системного явища, що накладає обмеження на розроблення узгоджених підходів до забезпечення правового порядку, захисту прав і свобод людини, а також на практику правозастосування.

Верховенство права як метапринцип конституційного порядку постає не лише як окремий правовий інститут, а як інтегральний елемент, який об’єднує різноманітні підсистеми конституційної системи: правовідносини, права людини і обов’язки держави, системи реалізації й захисту правових норм. Водночас потребує уточнення його співвідношення з іншими загальноправовими принципами.

Додамо, що в реаліях динамічних суспільно-політичних змін, спричинених глобалізацією, євроінтеграційними процесами та посиленням впливу міжнародного права, існує потреба у дослідженні меж конституційної інтерпретації верховенства права. Зокрема, це стосується визначення меж допустимого втручання судової влади в політичні рішення, ролі прецедентного права, а також синхронізації національних конституційних стандартів із міжнародно–правовими зобов’язаннями.

Відзначимо, що слабкість концептуальних підходів до розуміння верховенства права безпосередньо впливає на практичні аспекти забезпечення правовладдя: формування судової практики, ефективність контрольних механізмів, довіру громадськості до національного права. Внаслідок цього виникають інституційні прогалини, що підривають стійкість правової структури суспільства, сприяють правовій невизначеності і правовій нерівності.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування правовладдя як метапринципу конституційного порядку, розкриття його загально-правової природи та визначення меж конституційної інтерпретації, що випливають із його метапринципового статусу.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика верховенства права є однією з найбільш актуальних серед вітчизняних дослідників, зокрема і у галузях як загальнотеоретичних, так і конституційно-правових наук. Відзначимо, що у класичній західній доктрині вона розглядається крізь призму концепції the rule of law, яка формувалася в працях представників англосаксонської правової традиції (зокрема, А. Дайсі [1]), а згодом отримала розвиток у теоретичних моделях формального та матеріального розуміння верховенства права (Б. Таманага [2], П. Гаудер [3], Л. Фуллер [4] та ін.). У працях означених акцентовано увагу на структурних елементах правопорядку (загальність норм, їхня передбачуваність, стабільність, процедурна справедливість) або ж на змістовному наповненні верховенства права цінностями справедливості, людської гідності та свободи.

У континентальній традиції верховенство права тісно пов’язується з ідеєю правової держави (Rechtsstaat), що зумовило зосередження досліджень на інституційних гарантіях обмеження публічної влади, конституційному контролі та захисті прав [5-6]. Водночас у сучасних європейських документах, зокрема у практиці Венеційської комісії [7-8] та Європейського суду з прав людини, верховенство права набуває комплексного змісту, що поєднує формальні й матеріальні елементи та розглядається як основа демократичного конституційного ладу.

В українській правничій науці дослідження верховенства права активізувалися після конституційного закріплення цього принципу. У працях вітчизняних науковців визначено його співвідношення з законністю, справедливістю, правовою визначеністю, пропорційністю, а також розглянуто його значення для діяльності судової влади та конституційного контролю. Разом з тим, значна частина досліджень зосереджується або на окремих елементах верховенства права, або на його ролі у практиці конституційної юрисдикції, без належного узагальнення його як метапринципу, що структурно організовує весь конституційний порядок.

Не зважаючи на значну кількість наукових публікацій, проблема верховенства права як саме метапринципу конституційного порядку залишається недостатньо систематизованою. Недостатньо розробленим є питання його онтологічного статусу в системі принципів права: чи є він сукупністю окремих елементів, чи інтегративною засадою, що визначає спосіб тлумачення та застосування всіх інших принципів і норм. Також потребує уточнення межа між допустимою еволюційною інтерпретацією конституційних положень і їх фактичною трансформацією під впливом судової практики.

Виклад основного матеріалу. У сучасній конституційно-правовій доктрині верховенство права дедалі частіше осмислюється не як галузевий правовий принцип, що існує в одному ряду з іншими засадами правової системи, а як метапринцип – нормативна підстава вищого порядку, що визначає умови легітимності самої конституційної системи. Метапринцип, на відміну від галузевих принципів, не регулює безпосередньо певну групу правовідносин, а задає логіку їх нормативного впорядкування, встановлює критерії внутрішньої узгодженості правової системи та слугує аксіологічним орієнтиром для правозастосування. У цьому сенсі верховенство права виконує функцію «принципів над принципами» – воно не стільки вирішує конкретні правові колізії, скільки унеможливлює їхнє довільне вирішення.

На нашу думку, правовладдя має саме метапринциповий характер. Воно не зводиться до сукупності окремих елементів (правова визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя тощо), а виступає інтегративною нормативно-ціннісною конструкцією, яка визначає спосіб існування і функціонування конституційного порядку як такого.

Вважаємо, що означена характеристика правовладдя виявляється у трьох вимірах: онтологічному – як умова існування права в його нормативній якості (право як система загальнообов'язкових, передбачуваних і справедливих норм); структурному – як критерій узгодженості та ієрархічної впорядкованості норм права; інтерпретаційному – як методологічна основа тлумачення і застосування положень національного права. Наведене дозволяє стверджувати, що правовладдя не є лише «одним із» принципів, а виступає принципом вищого рівня, який задає межі функціонування інших принципів.

Конституційний порядок є нормативною реальністю, яка не зводиться до тексту конституційного документа. Він охоплює сукупність формальних норм, судових прецедентів, конституційних звичаїв і доктринальних конструктів, що у своїй єдності визначають межі та способи здійснення публічної влади. Місце верховенства права у цій структурі є особливим: воно одночасно постає як елемент конституційного порядку і як критерій його оцінки. Така подвійна природа і є підставою для кваліфікації верховенства права саме як метапринципу.

Наголосимо, що загально-правовий характер верховенства права виявляється у тому, що воно не є надбанням жодної окремої правової сім'ї. Хоча історично ця концепція пов'язана насамперед з англо-американською традицією rule of law та континентальною ідеєю Rechtsstaat, її сутнісне ядро виявилося здатним до імплементації в окремі системи права інших типів систем права.

Окрім цього, загально-правовий аналіз дозволяє відмежувати правовладдя від суто формального «панування закону». Закон може бути інструментом свавілля, якщо він позбавлений внутрішніх якостей права – загальності, передбачуваності, несуперечливості, пропорційності, справедливості. Саме на такому підході наголошує систематично Європейський суд з прав людини: «Суд повторює свою позицію, що вираз «відповідно до закону» не просто відсилає до національного законодавства, а також стосується «якості закону», вимагаючи, щоб він був сумісним з верховенством права, яке прямо згадується в преамбулі Конвенції. Таким чином, цей вираз передбачає – і це випливає з об'єкта та мети статті 8 Конвенції – що в національному праві має існувати певний рівень правового захисту від свавільних втручань державних органів у права, гарантовані пунктом 1 цієї статті (ст. 8 § 1)» [9].

Згадаємо також тезя Я. Берназюка: «Категорія «якість закону» є основою правового порядку, що ґрунтується на верховенстві права (принцип правовладдя; rule of law), оскільки однією з вимог цього принципу є юридична визначеність (legal certainty), яка є істотно важливою у питаннях довіри суспільства до судової системи, а також для гарантування ефективності підприємницької діяльності та привабливості інвестиційного клімату (передумов економічного розвитку держави)» [10].

У означеному сенсі правовладдя виконує подвійну функцію: 1) обмежувальну – встановлює межі дискреції органів державної влади; 2) конститутивну – визначає параметри легітимності правового регулювання, забезпечуючи нормативну узгодженість та внутрішню системність законодавства, унеможливлюючи довільне законотворення та передбачаючи відповідність втручання держави критеріям необхідності та пропорційності.

Важливо підкреслити, що правовладдя не спричиняє обов'язків приватних осіб одне перед одним у сенсі людських прав; воно встановлює передусім обов'язок держави діяти в межах і на підставі права. Саме тому правовладдя є структурним гарантом людських прав як природних і невідчужуваних.

Відтак правовладдя не конкурує з іншими принципами, а визначає їх нормативну спрямованість і спосіб взаємодії. У разі конфлікту принципів саме право-

владдя виступає критерієм балансування, оскільки воно орієнтоване на мінімізацію свавілля та забезпечення справедливого співвідношення між публічним інтересом і свободою особи.

З позицій нормативної ієрархії верховенство права функціонує на рівні, що передує позитивно-правовому регулюванню: воно є тим, заради чого конституція взагалі встановлюється. Г. Гарт у своєму аналізі правових систем зазначав, що наявність вторинних норм – тобто норм про норми – є конститутивною ознакою правової системи як такої [11]. Верховенство права можна розглядати як метавторинну норму: норму, що визначає умови легітимності самих вторинних норм. Якщо певна процедура зміни конституції формально відповідає встановленим вимогам, але скасовує гарантії незалежності судової влади чи принцип юридичної визначеності, то така зміна є конституційно нелегітимною, навіть якщо вона юридично дійсна у вузькопозитивістському розумінні. Верховенство права у такому випадку є тим критерієм, що дозволяє виявити розрив між формальною та субстантивною конституційністю.

Особливого значення у цьому контексті набуває концепція «вічних клаузул» (Ewigkeitsklausel), відома насамперед із досвіду Конституції Федеративної Республіки Німеччини. Так, ч. 3 ст. 79(3) Основного закону прямо забороняє будь-які конституційні зміни, що зачіпають принципи людської гідності та федеративного демократичного ладу [12]. Конституційний суд ФРН виробив доктрину про те, що навіть конституційна більшість не може скасувати основоположні структурні елементи конституційного ладу. Верховенство права є незмінним ядром цієї базової структури, що підтверджує його метапринциповий статус.

Відзначимо, що питання про межі конституційної інтерпретації є одним із центральних у сучасній конституційній теорії. Воно стосується того, де проходить межа між законним тлумаченням конституційного тексту і його підміною, між розвитком конституційного права через інтерпретацію і незаконним судовим нормотворенням. Вважаємо, що верховенство права, функціонуючи як метапринцип, відіграє тут роль подвійного обмежувача: воно одночасно управноважує конституційні суди на активне тлумачення та окреслює межі такого тлумачення.

З одного боку, верховенство права вимагає від конституційних судів не лише формального дотримання тексту, а й субстантивного захисту тих цінностей, заради яких конституція була прийнята, що означає, що суди зобов’язані виявляти конституційний зміст навіть там, де текст мовчить або є неоднозначним. Принцип правової визначеності, що є складником верховенства права, не може тлумачитися як абсолютна заборона розвитку права через інтерпретацію, він лише вимагає, щоб такий розвиток відбувався передбачуваним і обґрунтованим чином, з дотриманням стандартів аргументування, доступних для перевірки.

З іншого боку, верховенство права встановлює і негативні межі конституційної інтерпретації. Тлумачення, яке довільно звужує права або надає органам виконавчої влади дискреційні повноваження, що виключають судовий контроль, суперечить самій суті верховенства права, навіть якщо воно формально спирається на конституційний текст.

Особливого теоретичного значення набуває питання про співвідношення верховенства права та принципу народного суверенітету в контексті конституційної інтерпретації. Демократична легітимність передбачає, що воля більшості має вирішальне значення у вирішенні публічно-правових питань. Водночас верховенство права, особливо у його субстантивному розумінні, допускає і навіть вимагає обмеження волі більшості заради захисту прав меншин та фундаментальних конституційних цінностей. Водночас, означений конфлікт не є антагоністичним: демократія і верховенство права є взаємозалежними, а не конкуруючими засадами. Конституційна демократія передбачає, що сама більшість конституює себе через правові процедури і тим самим бере на себе зобов’язання поважати права тих, хто до більшості не належить. Орган конституційного контролю у цьому контексті виступає не противагою демократії, а гарантом тих самих умов, що

роблять демократичне самоврядування можливим.

Висновки. Проведений аналіз підтверджує, що правовладдя обґрунтовано слід розглядати як метапринцип конституційного порядку – нормативну засаду вищого рівня, яка визначає умови легітимності правової системи загалом. Воно не зводиться до формальної законності чи сукупності окремих елементів, а виступає структуроутворювальним ядром конституційного порядку, інтегруючи та «координуючи» дію інших принципів. Онтологічний, структурний та інтерпретаційний виміри правовладдя дозволяють розкрити його як критерій розмежування формальної і субстантивної конституційності, що визначає межі допустимого конституційного розвитку: легітимує еволюційне тлумачення, але водночас унеможливлює довільні інтерпретацію та нормотворення.

Таким чином, правовладдя виконує легітимаційну й обмежувальну функції одночасно, забезпечуючи внутрішню цілісність і ціннісну спрямованість конституційного порядку як форми організації публічної влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Dicey A. An Introduction to the Study of the Law of the Constitution. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Introduction_to_the_Study_of_the_Law_of.html?id=Hjs0AAAAIAAJ&redir_esc=y

2. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія. / Пер. з англ. А. Іщенка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.

3. Гаудер П. Верховенство права в реальному світі / Пер. з англ. Д.Вовк, В. Гончаров, К. Горобець та ін. Харків : Право, 2018. 392 с.

4. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1999. 232 с.

5. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки. Серія: Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 3–9. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6972/Kozyubra_Pry%60ncy%60py%60_verxovenstva.pdf

6. Кучук А.М. Верховенство права як аксіологічна складова національної системи права. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 562–565. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/127

7. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія). Доповідь про правовладдя. Ухвалено Венеційською Комісією на її 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr

8. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія). Мірило правовладдя. Ухвалено Венеційською Комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11-12 березня 2016 року). URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf

9. Malone v. United Kingdom.02 August 1984. Application no. 8691/79. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57533

10. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199

11. Гарт Х. Л. А. Концепція права. Київ: Сфера, 1998.

12. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 346(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.20

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Кушакова-Костицька Наталія Вадимівна,
orcid.org/0000-0002-1116-4751
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена комплексному аналізу ролі національної культурної спадщини як стратегічного ресурсу сталого розвитку України в умовах воєнного стану та майбутньої повоєнної відбудови. Розглянуто трансформаційну роль культурної спадщини у формуванні моделі національної стійкості (резильєнтності) в контексті сучасних викликів та перспектив для України. Обґрунтовано концептуальний перехід від патерналістської парадигми збереження культурної спадщини до її трактування як стратегічного ресурсу національної стійкості, що об'єднує правові, соціокультурні та економічні виміри. Зазначається, що правова охорона об'єктів культурної спадщини виступає інструментом утвердження національної самобутності, захисту історичної пам'яті та культурного суверенітету. Акцентовано, що культурна спадщина виступає фундаментом формування та відтворення національної ідентичності, особливо в умовах глобалізаційних викликів та зовнішньої агресії. Проаналізовано правові засади збереження спадщини, що включає національні нормативно-правові акти та ключові міжнародно-правові документи, виявлено їхній потенціал та прогалини в контексті забезпечення національної стійкості. Окрему увагу приділено цифровізації як інноваційному інструменту збереження, популяризації та захисту культурних цінностей. Доводиться, що вдосконалення правового регулювання цифровізації культурної спадщини є необхідною передумовою її інтеграції в систему сталого розвитку України. У висновках сформульовано такі стратегічні напрями для України як необхідність розробки цільового законодавства про відновлення спадщини в постконфліктний період; створення дієвого міжвідомчого координаційного органу; активне залучення механізмів публічно-приватного партнерства; обов'язкове врахування питань культурної спадщини в процедурах оцінки впливу на довкілля та містобудівне проєктування. Резюмується, що саме інтеграція міцної державної політики, наукового потенціалу та громадянської ініціативи дозволить перетворити культурну спадщину з об'єкта захисту на інноваційну платформу для побудови стійкого та гідного України майбутнього.

Ключові слова: *культурна спадщина, сталий розвиток, національна стійкість, резильєнтність, повоєнне відновлення, культурний капітал, ідентичність, законодавство України, міжнародне право.*

Kushakova-Kostytska Nataliia. Preservation of cultural heritage in Ukraine in the context of sustainable development: legal aspects

The article is devoted to a comprehensive analysis of the role of national cultural heritage as a strategic resource for Ukraine's sustainable development in the context of martial law and future post-war reconstruction. The transformative role of cultural heritage in shaping a model of national resilience in the context of contemporary challenges and prospects for Ukraine is considered. It substantiates the conceptual transition from the paternalistic paradigm of cultural heritage preservation to its interpretation as a strategic resource for national resilience, combining legal, sociocultural, and economic dimensions. It is noted that the legal protection of cultural heritage objects is an instrument for affirming national identity, protecting historical memory, and cultural sovereignty. It is emphasized that cultural heritage is the foundation for the formation and reproduction of national identity, especially in the context of globalization challenges and external aggression. The legal basis for heritage preservation, including national

regulatory acts and key international legal documents, has been analyzed, and their potential and gaps in the context of ensuring national sustainability have been identified. Particular attention is paid to digitization as an innovative tool for preserving, promoting, and protecting cultural values. It is argued that improving the legal regulation of the digitization of cultural heritage is a necessary prerequisite for its integration into Ukraine's sustainable development system. The conclusions formulate the following strategic directions for Ukraine: the need to develop targeted legislation on heritage restoration in the post-conflict period; the creation of an effective interagency coordinating body; active involvement of public-private partnership mechanisms; mandatory consideration of cultural heritage issues in environmental impact assessment and urban planning procedures. It is summarized that it is the integration of strong state policy, scientific potential, and civic initiative that will transform cultural heritage from an object of protection into an innovative platform for building a sustainable and dignified Ukraine of the future.

Key words: *cultural heritage, sustainable development, national stability, resilience, post-war recovery, cultural capital, identity, Ukrainian legislation, international law.*

В епоху глобальних трансформацій та гострих цивілізаційних викликів, які постали перед Україною, концепція сталого розвитку (англ. *Sustainable development*) перетворюється з досить абстрактної доктрини ООН на нагальну прагматичну програму, фундамент довгострокової національної стійкості (англ. *resilience*). Традиційно ця концепція спирається на три ключові елементи – економічне зростання, соціальну інклюзивність та екологічну рівновагу. Однак дедалі стає очевидним, особливо в українських реаліях воєнного часу і майбутньої безпрецедентної реконструкції, що існує четверта складова – культурна стійкість, запорукою якої є збереження національної культурної спадщини.

Культурна спадщина сьогодні не обмежується музейними фондами, архітектурними пам'ятками чи фольклорними архівами, що опинились в епіцентрі боротьбі за національну ідентичність, а виступає стратегічним активом і ключовим ресурсом національної стійкості (резильєнтності). В кризових умовах (особливо в умовах війни та економічного занепаду) питання збереження та актуалізації культурної спадщини трансформується зі сфери культурної політики у сферу національної безпеки та геополітичного суверенітету.

Але нові виклики зумовлюють й нові можливості. Відновлення України після перемоги не можна звести лише до фізичної інфраструктури. Воно має стати проєктом якісного оновлення нації, в якому культурна спадщина виконує роль рушійної сили цього оновлення, а не декоративного елементу. У зв'язку з цим виникає низка проблемних питань: 1) як перетворити культурні об'єкти в основу соціальної згуртованості розрізнених війною громад і джерело креативних інновацій; 2) як імплементувати українське культурне надбання у глобальний контекст, зробивши його впізнаваним брендом, а не об'єктом жалю.

У цій перспективі аналіз взаємозв'язку національної культурної спадщини та національної стійкості вимагає виходу за рамки класичної музеології. Міждисциплінарний пошук майбутніх моделей соціального розвитку повинен спиратись на унікальне культурне надбання країни, пропонувати не лише національні, але й універсальні уроки для світу, що переживає кризи ідентичності.

Слід зазначити, що сьогодні в українській науковій думці відбувається переосмислення ролі культурної спадщини від збереження до активного стратегічного ресурсу. Сучасна вітчизняна наука все частіше розглядає культурну спадщину не як статичний об'єкт, а як динамічну соціокультурну систему. Так, науковці Національного інституту стратегічних досліджень зазначають, що питання збереження та захисту національної культурної спадщини слід розглядати як складову забезпечення національної безпеки Української держави [1]. Аналізуючи військові загрози, вони наголошують, що матеріальні та нематеріальні культурні цінності є однією з ключових основ подальшої консолідації українського суспільства та формування національної стійкості. Цей підхід підтримують М. Грач

і Л. Поліщук [2], відмічаючи, що під час збройних протистоянь відбувається знищення об'єктів культурної спадщини, які є складовою культурної ідентичності. Дослідники наголошують, що відсутність/недостатність превентивних заходів згідно з Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей під час збройного конфлікту 1954 р. є серйозною перешкодою для збереження об'єктів культурної спадщини в умовах війни [3, 4].

А. Шмандровський вказує, що в умовах воєнного стану в Україні формується культурна стійкість і посилюється національна ідентичність. Тобто через призму культурної спадщини формується «колективна резильєнтність» до зовнішніх викликів і загроз [5].

На погляд О. Котляр, культурні цінності як культурна та духовна спадщина народу підлягають подвійній правовій охороні: з одного боку як цивільне майно, з іншого боку – як об'єкт особливого регулювання згідно з положеннями щодо захисту культурних цінностей в умовах збройного конфлікту [6]. Загалом більшість дослідників визнають, що у воєнний час культурна спадщина передусім перетворюється на стратегічний актив національної безпеки, а її правова охорона виступає інструментом захисту історичної пам'яті та утвердження національної самобутності.

Ефективна інтеграція культурної спадщини в стратегію сталого розвитку вимагає створення відповідної правової основи. Аналіз українського та міжнародного законодавства дозволяє виокремити як існуючі правові інструменти, так і нагальні прогалини в законодавстві.

Серед нормативно-правових актів на національному рівні, які регулюють збереження культурної спадщини, у першу чергу слід відзначити Закон України «Про культуру» [7], Закон України «Про охорону культурної спадщини» [8], Закон України «Про охорону археологічної спадщини» [9], Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» [10], Кримінальний кодекс України [11], Інструкцію про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України [12].

Базовий Закон України «Про охорону культурної спадщини» визначає поняття, види спадщини, режими охорони, повноваження органів влади тощо. Однак, в умовах воєнного стану він виявився недостатньо пристосованим до реагування на масові та цілеспрямовані руйнування.

Для забезпечення культурної стійкості важливу роль відіграє також встановлення кримінальної відповідальності за правопорушення, пов'язані з культурною спадщиною відповідно до Кримінального кодексу України. Так, особа несе кримінальну відповідальність за незаконне привласнення особою знайденого чи такого, що випадково опинилося у неї, чужого майна або скарбу, які мають особливу культурну цінність (ст. 193), контрабанду культурних цінностей та зброї (ст. 201), умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ст. 208) [11].

У зв'язку з воєнними діями в Україні видається доцільним впровадження поняття «воєнних злочинів проти культурної спадщини» в кримінальне законодавство (внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України) для кваліфікації дій агресора щодо руйнування національної культурної спадщини на окупованих територіях (навмисне знищення або пошкодження культурних об'єктів, мародерство та незаконне вилучення культурних цінностей, використання культурних об'єктів для військових цілей та ін.).

Деякі правники звертають увагу на недоліки чинного кримінального законодавства в сфері охорони культурної спадщини. Так, М. Іліка відмічає, що Кримінальний кодекс України не передбачає відповідальність за використання культурних цінностей, які знаходяться під спеціальним захистом, а єдиною спеціальною нормою, яка передбачає відповідальність за розграбування національних цінностей на окупованих територіях, є ст. 438. Дослідниця наголошує, що можливості цієї статті при цьому обмежені через застосування її лише під час збройних конфліктів міжнародного характеру [13]. Проте, спеціальний захист

культурних цінностей, що мають виняткове значення, передбачено Інструкцією про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України [12]. Згідно зі ст. 30 цієї Інструкції число таких об'єктів обмежене, і вони заносяться в Міжнародний реєстр культурних цінностей, які знаходяться під спеціальним захистом. В Інструкції також вказується на кримінальну відповідальність за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, які визнаються воєнними злочинами і включають неправомірний напад на культурні цінності, що чітко розпізнаються.

Підкреслимо, що в сьогодні в Україні в умовах збройного конфлікту можливості збереження культурних пам'яток з огляду на відсутність фізичного доступу на окуповані території обмежуються політичними акціями, документуванням злочинів, моніторинговими місіями та юридичними діями. У зв'язку з цим особливого значення набуває участь у моніторингових місіях та надання відповідної інформації з боку громадських організацій (таких, наприклад, як «Блакитний щит Україна») [14].

Важливим кроком у розвитку законодавства в сфері охорони культурної спадщини стало прийняття у 2025 році Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року, в якій було визначено «Стратегічну ціль 3» – підвищення стійкості культури як суспільної системи, досягнення якої потребує інституційного реформування у сфері культури, підвищення фінансування закладів культури, збереження локальної ідентичності культурного розмаїття тощо. В Стратегії акцентується на необхідності системних стратегічних рішень у сфері культури для забезпечення інтеграції культурної спадщини у сучасний розвиток суспільства, стимулювання творчого потенціалу громадян, сприянню розумному розвитку інфраструктури та стимулюванню конкурентоспроможності української культури [15].

Актуальною ініціативою у сфері захисту культурної спадщини став Проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедур державного управління у галузі культури та культурної спадщини», який зараз знаходиться на розгляді Верховної Ради України на стадії першого читання [16]. Законопроєкт містить ряд важливих положень щодо евакуації музеїв в умовах правового режиму воєнного стану, централізованого обліку Музейного фонду України в електронній формі, створення депозитарію для тимчасового зберігання музейних предметів Музейного фонду України у разі виникнення загрози їх руйнування, пошкодження, втрати у зв'язку з воєнним або надзвичайним станом на всій території України або на окремих її територіях тощо.

Частиною національного законодавства України у сфері культури є ратифіковані міжнародні договори. Сьогодні Україна виступає стороною низки ключових міжнародних конвенцій, безпосередньо пов'язаних із збереженням культурної спадщини, які формують відповідну правову базу та надають інструменти захисту. Серед них:

– Гаазька конвенція 1954 року про захист культурних цінностей під час збройного конфлікту та її Другий протокол 1999 р. [3, 4]. Це основний документ, що визначає поняття «культурна цінність», вимагає вжиття превентивних заходів (маркування знаком «блакитного щита») та забороняє цілеспрямовані атаки на культурну спадщину;

– Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 року. Об'єкти в Україні (Софія Київська, Ансамбль історичного центру Львова тощо) знаходяться під посиленою міжнародною охороною. Руйнування таких об'єктів є злочином перед усім людством [17];

– Конвенція ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 року та Конвенція про захист та розповсюдження різноманітності форм культурного самовираження 2005 року, які закріплюють зобов'язання держави щодо збереження живих традицій, мови, знань та підтримки креативних індустрій як частини сталого розвитку [18, 19];

– Конвенція ЮНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності 1995 р. Конвенція ЮНІДРУА допо-

внює Конвенцію ЮНЕСКО 1970 року: якщо ЮНЕСКО регулює публічно-правові аспекти та зобов'язання держав, то ЮНІДРУА (Міжнародний інститут уніфікації приватного права) надає приватно-правові механізми для безпосереднього звернення до судів [20];

– Рамкова конвенція Ради Європи про цінність культурної спадщини для суспільства укладена у Фаро 27 жовтня 2005 року. У ст. 2 цієї Конвенції надається визначення культурної спадщини як групи ресурсів, успадкованих від минулого, які ідентифікуються людьми незалежно від права власності як відображення/вираження своїх цінностей, знань, переконань, традицій. Культурна спадщина «включає всі аспекти навколишнього середовища, які виникають в результаті взаємодії між людьми та місцями протягом часу» [21];

– Конвенція Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями 2017 року – єдиний міжнародний договір, який спеціально зосереджується на криміналізації незаконного обігу культурних цінностей та передбачає відповідні санкції за такі правопорушення. Конвенція спрямована на запобігання та протидію незаконному обігу й знищенню культурних цінностей у рамках боротьби з тероризмом та організованою злочинністю. Вона також покликана сприяти міжнародному співробітництву у протидії цим злочинам, які руйнують світову культурну спадщину [22];

– Конвенція ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини 2001 року стала відповіддю на зростаючу загрозу розграбування та комерційної експлуатації підводних археологічних об'єктів, а також стрімкий розвиток технологій, що відкривають доступ до глибоководних пам'яток. Конвенція визначає підводну культурну спадщину як всі сліди людського існування, що мають культурний, історичний або археологічний характер і перебувають під водою частково або повністю, періодично або постійно, щонайменше 100 років. Це можуть бути затонулі кораблі, літаки, будівлі, артефакти, людські рештки разом із їхнім археологічним оточенням [23].

Загалом можна відзначити, що існуюча правова система формує основу для регулювання відносин у сфері збереження культурної спадщини, але потребує переосмислення для реалізації концепції сталого розвитку. Позитивним моментом є те, що закони України та ратифіковані міжнародні конвенції створюють необхідне легітимне підґрунтя для звинувачень у воєнних злочинах, залучення міжнародної допомоги (ЮНЕСКО, Міжнародний центр вивчення збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM), Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток та визначних місць (ICOMOS)) та вимог репарацій.

Вразливим аспектом правового регулювання видається те, що переважна більшість правових норм носить «охоронний» або «заборонний» характер, орієнтований на консервацію. Зокрема, вони недостатньо регулюють динамічні процеси, пов'язані з адаптивним використанням, фінансовими стимулами для приватних інвесторів, обов'язковою інтеграцією питань спадщини в екологічні та соціальні оцінки впливу на довкілля для великих будівельних проєктів тощо.

Сьогодні одним з найважливіших факторів, який впливає на збереження культурної спадщини, є цифровізація, що охопила цю сферу на всіх рівнях – правовому, технічному, соціальному, економічному. Завдяки цифровій трансформації відбувається оцифрування об'єктів та предметів української матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, надання цифрових послуг, реставрація та популяризація культурної спадщини, підтримка креативних індустрій та збереження культурної спадщини, належне фінансування.

Згідно з чинним законодавством у 2026 році в Україні запроваджено інформаційно-комунікаційну систему обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини України «Державний реєстр нерухомих пам'яток України» [24-26]. У Стратегії зазначається, що темпи цифрової трансформації у сфері культури є повільними. І хоча держава створює та наповнює такі електронні реєстри, пов'язані із збереженням культурної

спадщини, однак реалізація цих ініціатив обмежується браком кваліфікованих фахівців, недостатнім фінансовим і технічним забезпеченням, низьким рівнем навичок роботи з реєстрами в регіонах. Відсутні також чіткі рекомендації щодо програмного забезпечення для ефективної цифровізації, а також єдиний портал, який би забезпечував доступ до цифрових культурних надбань. Зростання обсягів електронних даних вимагає також вживання ефективних заходів щодо резервного копіювання та кібербезпеки, оновлення інформаційної інфраструктури більшості закладів культури [15].

Ще одне проблемне питання пов'язано з необхідністю розробки окремого спеціального закону або комплексної програми з відновлення культурної спадщини в постконфліктний період, що міститиме механізми експертної оцінки збитків, пріоритизації об'єктів, публічно-приватного партнерства та інтеграції питань спадщини в плани містобудівного відновлення.

Ю. Ткач у своїх дослідженнях щодо збереження культурної спадщини наголошує на необхідності застосування комплексного інструментарію щодо її ефективного захисту, що охоплює законодавчі ініціативи, міжнародну співпрацю, застосування цифрових технологій та активну участь громадянського суспільства [27]. Можна стверджувати також, що ефективне правове регулювання в сфері культури потребує міждисциплінарного підходу, врахування технологічних, соціальних та економічних факторів.

Технологічний аспект передбачає застосування сучасних методик 3D-сканування, фотограмметрії та створення цифрових копій пам'яток, що знаходяться під загрозою, як основу для майбутньої реставрації та віртуального доступу [28].

Окремої уваги заслуговує дослідження культурної спадщини в соціальному аспекті, тобто як основи соціальної стійкості. Українські науковці Л. Тарангул, І. Чернікова, Л. Дрогомирецька наголошують, що у посттравматичному соціумі роль культурної спадщини як чинника суспільної консолідації значно зростає [29]. Дослідження показують, що нематеріальна спадщина (мова, усна історія, традиції взаємодопомоги) стає механізмом адаптації для мільйонів переміщених осіб, створюючи для них осередки психологічного захисту та ідентичності в новому середовищі. Н. Максимовська відмічає, що наслідком внутрішнього переміщення стає різкий розрив, зокрема, соціальних і культурних зв'язків, що може призводити до соціальних відхилень і психологічних проблем особистості та окремих соціальних груп. Для уникнення негативних соціальних проявів необхідне створення умов, передусім на законодавчому рівні, для нетравматичної адаптації переселенців у відносно новий для них соціально-культурний простір [30].

Зазначається також, що локальні історичні наративи формують соціальний капітал та громадянську активність на місцевому рівні. В цілому дослідження доводять, що збереження аутентичної спадщини в регіонах запобігають їхній соціальній та культурній депресії.

Очевидно, що культурна спадщина є фактором економічного зростання. Так, економісти та фахівці з культурного менеджменту розробляють моделі, що доводять економічну ефективність інвестицій у спадщину [31]. В Україні набуває актуальності концепція культурного капіталу, де об'єкти спадщини розглядаються як активи, здатні генерувати потік доходів через туризм, креативні індустрії та підвищення якості життя. Низка авторів аналізують потенціал «туризму пам'яті» (англ. *memory tourism*) у контексті майбутнього відновлення України та забезпечення національної стійкості. Зокрема, М. Хохлов акцентує, що військовий туризм як новий тренд в Україні надає глибше розуміння впливу війни на український соціум, концентруючись не тільки на руйнації, але й на стійкості людей [32]. О. Табенська, досліджуючи меморіальний туризм, пов'язує його з формуванням національної конституційної ідентичності, верховенством права, повагою до людської гідності та іншими базовими цінностями Європейського Союзу [33].

Отже для реалізації ролі спадщини як важливого чинника сталого розвитку необхідна оновлена законодавча страте-

гія. Вона має поєднувати жорсткий захист (в умовах війни) з гнучкими механізмами розвитку (в умовах миру), імплементуючи норми соціальної функції культурних пам'яток та їхнього економічного потенціалу в галузеві закони про будівництво, туризм, місцевий розвиток та екологію. Досвід країн ЄС щодо гармонізації національного законодавства з європейськими директивами у цій сфері може стати тут ключовим орієнтиром.

Висновки. Сучасна українська наука остаточно визначає національну культурну спадщину як критичний ресурс сталого розвитку, національної безпеки та соціальної стійкості, особливо в умовах воєнного та післявоєнного стану.

Економічний потенціал культурної спадщини, доведений у теоретичних моделях, потребує практичної реалізації через цільові державно-приватні партнерства та інтеграцію спадщини в креативні індустрії.

Інституційні та технологічні засади для її збереження вже розроблені на теоретичному рівні: від пропозицій щодо модернізації законодавства до конкретних методик цифрової документації. Завдання полягає в їх оперативному впровадженні.

Застосування міжнародного досвіду повинно орієнтуватися не на сліпе копіювання, а на набір адаптованих принципів: створення потужного координаційного центру, довгострокове фінансування, акцентування на функціональному адаптивному використанні та відкритому діалозі про складну спадщину.

Правова база України та міжнародні зобов'язання створюють міцну основу для захисту культурної спадщини, але потребують системного перегляду законодавства, яке б враховувало питання спадщини в регулюванні містобудівної, інвестиційної та соціальної політики як невід'ємну складову сталого розвитку та концепції національної стійкості.

Таким чином для України інтеграція національної культурної спадщини в стратегію національної стійкості – це шлях від виживання до цивілізаційного розвитку, який вже закладено на доктринальному рівні. Реалізація цього шляху вимагає консолідації зусиль держави (яка повинна створити чіткі умови та механізми), наукової та експертної спільноти (яка продовжує розробляти конкретні рішення) та активного громадянського суспільства (яке є головним бенефіціаром і гарантом автентичності). Тільки такий інтегративний підхід дозволить перетворити культурну спадщину з об'єкта витрат на потужний чинник для побудови стійкої та успішної України майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Культурна спадщина та національна безпека: аналітична доповідь / В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан [та ін.]; за ред. В. Потапенка; Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2023. 58 с. DOI: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08.

2. Грач М., Поліщук Л. Війна і спадщина: досвід збереження культурної ідентичності. *Сучасні проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій.* 2023. Вип. 19. С. 43-53. DOI: https://doi.org/10.23939/fortifications2023.19.043.

3. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту: [Гаага, 14 травня 1954 року]: офіц. пер. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

4. Захист культурних цінностей в кримінальному законодавстві: боротьба з безкарністю в рамках Гаазької конвенції 1954 р. та Другого протоколу до неї 1999 р. Париж : UNESCO, 2017. 24 с.

5. Шмандровський А. С. Формування культурної стійкості та національної ідентичності через інститути громадянського суспільства. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2025. № 2. С. 194-199. DOI: https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2025.338927.

6. Котляр О. І. Міжнародний захист культурних цінностей в умовах збройних конфліктів як напрямок розвитку гуманітарного права. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 6. С. 617-619. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/143.

7. Про культуру : Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17/ed20211204#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

8. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text. (Дата звернення: 18.02.2026).

9. Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18 березня 2004 року № 1626-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

10. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21 вересня 1999 року № 1068-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

11. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14?find=1&text=%D0%BA%D1 %83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD#w1_9 (Дата звернення: 18.02.2026).

12. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України 23.03.2017. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

13. Іліка М. Правове регулювання захисту культурних цінностей в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний факультет ЧНУ імені Юрія Федьковича*. 11.12.2024. URL: https://law.chnu.edu.ua/pravove-rehuliuvannia-zakhystu-kulturnykh-tsinnostei-v-ukraini-v-umovakh-voiennoho-stanu/ (Дата звернення: 18.02.2026).

14. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159-173. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159

15. Стратегія розвитку культури в Україні на період до 2030 року : схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 р. № 293-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/293-2025-%D1%80#Text. (Дата звернення: 18.02.2026)

16. Проєкт Закону України від 22.01.2026 № 14391 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедур державного управління у галузі культури та культурної спадщини». URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI14138A. (Дата звернення: 18.02.2026).

17. Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини: [ратифікована 04.10.88]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_089#Text. (Дата звернення: 18.02.2026).

18. Конвенція ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини: [підписана 17.10.2003]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_d69#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

19. Конвенція про захист та розповсюдження різноманітності форм культурного самовираження: [підписана 20.10.2005]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

20. Конвенція ЮНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності: [Рим, 24 червня 1995]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_590#n3 (Дата звернення: 18.02.2026).

21. Рамкова конвенція Ради Європи про цінність культурної спадщини для суспільства: [підписана 27.10.2005]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_719#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

22. Конвенція Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями: [ратифікована 25 лютого 2025 року]: офіц. пер. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_006-17#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

23. Конвенція про охорону підводної культурної спадщини: [ратифікована від 20.09.2006]: офіц. пер. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_c52#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

24. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України. від 12 серпня 1992 р. N 466. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

25. Про внесення об’єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 березня 2024 р. № 339. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339-2024-%D0%BF/sp:dark#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

26. Про реалізацію експериментального проєкту щодо запровадження інформаційно-комунікаційної системи обліку нерухомих об’єктів культурної спадщини України “Державний реєстр нерухомих пам’яток України” : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2026 р. № 93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-2026-%D0%BF#Text (Дата звернення: 18.02.2026).

27. Трач Ю. Культурна спадщина в Україні: ініціативи щодо збереження та оптимізації захисту. *Питання культурології*. 2025. Вип. 45. С. 194–209 DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.45.2025.325054.

28. Логвіненко К. О. Цифрові фотоархіви як чинник збереження культурної спадщини й формування національної ідентичності в Україні. *Культурологічний альманах*. 2025. № 2. С. 426–431. DOI: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.51.

29. Тарангул Л. М., Чернікова І. В., Дрогомирецька Л. Р. Збереження історико-культурної спадщини України як чинник національної ідентичності. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 1(9). С. 147-159. DOI: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.18.

30. Максимовська Н. О. Соціальна робота з інтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціально-культурне середовище міської громади. *Соціопростір*. 2018. № 7. С. 64–66.

31. Федоренко Т. О. Культура як фактор економічного зростання в умовах нестабільної держави : дис. ... д-ра філос. : [Спец. 051] / Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2023. 229 с.

32. Хохлов М. Туризм культурної спадщини в Україні: сучасні виклики та можливості збереження нематеріальних культурних традицій. *Економіка та суспільство.* 2024. Вип. 68. С. 1-10. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-159.

33. Табенська О. Меморіальний туризм як перспективний напрям післявоєнного туризму в Україні. *Економіка та суспільство.* 2024. Вип. 59. С. 1–10. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-91

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.21

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ МИТНИХ ПРОЦЕДУР: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА

Мирошнікова Анастасія Євгеніївна,
orcid.org/0000-0003-1799-8092
доктор філософії (Право),
юристконсультант ТОВ «Солео», м. Дніпро

*У статті досліджено практичні й теоретичні проблеми визначення адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур в Україні, розкрито його поняття, зміст та структурні елементи в межах публічного адміністрування та в умовах імплементації цифрових практик митного права ЄС. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема діалектичний, системно-структурний, формально-логічний, порівняльно-правовий та метод правового моделювання. Визначено, що суб'єкти забезпечення цифровізації митних процедур в межах публічного адміністрування як сукупність органів публічної влади та інших уповноважених інституцій, які в межах адміністративно-правового статусу, визначеного законодавством, здійснюють формування, реалізацію державної політики у сфері цифровізації при здійснені митних процедур шляхом прийняття нормативно-правових актів, управлінських рішень, координації міжвідомчої взаємодії та здійснення заходів контролю. Запропоновано Сутність адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур розуміти як закріплену нормами адміністративного права сукупність прав, обов'язків **за допомогою яких** забезпечується виконання їх завдань й функцій цифровізації при здійсненні процедур митного контролю, митного оформлення та справляння (стягнення) митних платежів. Обґрунтовано, що адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур охоплює їх правосуб'єктність, компетенцію, повноваження, форми й методи, завдання й функції, гарантії їх діяльності, а також адміністративну відповідальність за порушення законодавства з питань цифровізації митних процедур. Зроблено один із висновків, що за таким критерієм як компетенція досліджуваних суб'єктів варто їх поділити залежно від обсягу та характеру владних повноважень у сфері формування та реалізації цифровізації митних процедур на три групи, а саме: суб'єкти загальної компетенції, суб'єкти галузевої (спеціальної) компетенції, суб'єкти міжгалузевої компетенції. Вказується, що перспективним напрямком подальшого дослідження у цій царині є поглиблений аналіз механізмів відповідальності суб'єктів цифровізації митних процедур, а також дослідження співвідношення їхньої компетенції з повноваженнями інших державних органів, їх форм взаємодії та координації, вивчення міжнародних митних стандартів.*

Ключові слова: *суб'єкти митного права, митні органи, правосуб'єктність, митне адміністрування, адміністративно-правового статус, структура, інформаційно-комунікаційні технології, митний контроль, митне оформлення, адміністративно-правове регулювання.*

Myroshnikova Anastasiia. Administrative and legal status of the subjects ensuring the digitalization of customs procedures: concept and structure

The article examines the practical and theoretical issues related to defining the administrative and legal status of the subjects responsible for ensuring the digitalization of customs procedures in Ukraine, and elucidates its concept, content, and structural elements within the framework of public administration and in the context of implementing EU customs law digital practices. The methodological basis of the study consists of general scientific and special legal methods, in particular the dialectical, systemic-structural, formal-logical, comparative-legal methods, as

well as the method of legal modeling. It is determined that the subjects responsible for ensuring the digitalization of customs procedures within public administration constitute a set of public authorities and other authorized institutions which, within the limits of their administrative and legal status as defined by legislation, carry out the formulation and implementation of state policy in the field of digitalization in the course of customs procedures by adopting normative legal acts, managerial decisions, coordinating interagency cooperation, and implementing control measures. It is proposed that the essence of the administrative and legal status of the subjects ensuring the digitalization of customs procedures should be understood as a set of rights and obligations enshrined in the norms of administrative law, through which the performance of their tasks and functions related to digitalization in the process of customs control, customs clearance, and the assessment and collection of customs payments is ensured. It is substantiated that the administrative and legal status of the subjects ensuring the digitalization of customs procedures encompasses their legal personality, competence, powers, forms and methods of activity, tasks and functions, guarantees of their activity, as well as administrative liability for violations of legislation in the field of digitalization of customs procedures. One of the conclusions reached is that, according to the criterion of competence, the subjects under study should be classified, depending on the scope and nature of their public authority in the field of formation and implementation of the digitalization of customs procedures, into three groups: subjects of general competence, subjects of sectoral (special) competence, and subjects of intersectoral competence. It is noted that a promising direction for further research in this area is an in-depth analysis of the liability mechanisms of the subjects responsible for the digitalization of customs procedures, as well as the study of the correlation between their competence and the powers of other state authorities, the forms of their interaction and coordination, and the examination of international customs standards.

Key words: *subjects of customs law, customs authorities, legal personality, customs administration, administrative and legal status, structure, information and communication technologies, customs control, customs clearance, and administrative and legal regulation.*

Постановка проблеми. Швидкий розвиток цифрової трансформації публічного адміністрування в Україні, зокрема в системі митних органів України, зумовлює необхідність комплексного наукового осмислення адміністративно-правового статусу суб'єктів, які забезпечують цифровізацію митних процедур. Положення Конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур [1] та положень Митного кодексу України [2], застосування інформаційних технологій у митній сфері спрямоване на спрощення митних формальностей, підвищення прозорості митних процедур й наближення національного митного законодавства до стандартів Європейського Союзу [3], й реалізується процеси цифровізації митних процедур системою спеціальних суб'єктів. Важливою особливістю суб'єктів права є те, що ним є перш за все держава в цілому, яка в управлінському процесі представлена системою спеціальних, як правило, державних органів [4, с.17]. Тому актуальність вибору теми роботи зумовлена необхідністю підвищення ефективності правового регулювання здійснення митних процедур та гармонізації національного митного законодавства із європейськими стандартами цифрового врядування у митній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання проблем правового регулювання здійснення митних процедур досліджували такі науковці, як Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, Є. В. Додін, О. М. Шевчук, М. Г. Шульга та ін. Однак проблемні питання визначення змісту й складових адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур залишились не повністю дослідженими. Вищенаведене вказує на актуальність вибраної теми.

Мета статті – виокремлення практичних і теоретичних проблем визначення змісту й складових адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур в межах публічного адміністрування. **Методологічну основу** дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема діалектичний, системно-структурний, формально-логічний, порівняльно-правовий та метод правового моделювання

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією та законами України [5]. Зокрема, митні процедури – це правозастосовна діяльність митних органів і їх посадових осіб, спрямована на реалізацію їхніх повноважень під час переміщення конкретного товару через митний кордон визначеним способом у межах вибраного декларантом митного режиму (як фізичними, так і юридичними особами) з дотриманням сукупності митних формальностей [6, с. 211]. Основне навантаження у сфері цифровізації при здійсненні митних процедур в межах публічного адміністрування припадає на органи виконавчої влади. Що пов'язано із конституційним розподілом гілок влади на три види одна із яких виконавча (ст. 6 Конституції України) [5]. Ця сукупність органів публічної адміністрації характеризується наявністю підсистем, установленням між ними субординаційних і координаційних зв'язків, цілісністю, якісною своєрідністю й відносною самостійністю [7, с. 201].

В адміністративному праві не існує єдиного підходу стосовно тлумачення категорій «суб'єкти управління», «суб'єкти державного управління», «суб'єкти публічного адміністрування у митній сфері», не визначеним залишається єдина термінологія «суб'єкти забезпечення цифровізації митних процедур», змісту й перелік складових їх адміністративно-правового статусу.

На нашу думку, суб'єкти забезпечення цифровізації митних процедур — це органи публічної влади, уповноважені інституції та інші учасники митних правовідносин, які реалізують державну політику з цифровізації митних процедур. Вони виконують функції нормативно-правового регулювання, організаційно-правового та інформаційного забезпечення цифровізації митного контролю, митного оформлення та справляння митних платежів. У структурно-функціональному вимірі суб'єкти забезпечення цифровізації митних процедур охоплюють органи публічної влади, міжнародні організації, приватних осіб та інших учасників митних правовідносин, діяльність яких спрямована на нормативно-правове регулювання, організаційно-правове та інформаційно-правове забезпечення цифровізації процесів митного контролю, митного оформлення та справляння митних платежів відповідно до вимог чинного митного законодавства.

З позицій адміністративно-правового аналізу адміністративно-правового статусу трактується як комплекс конкретно визначених суб'єктивних прав і обов'язків, які закріплені за відповідним суб'єктом нормами адміністративного права [8, с. 194; 9, с. 64]. Дефініція «повноваження» в юридичній енциклопедії вказана як сукупність прав та обов'язків державних органів і громадських організацій, посадових та інших осіб, що закріплені за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій. Обсяг повноважень посадових осіб конкретних державних органів залежить від їх місця в ієрархічній структурі відповідних органів [10, с. 590]. У наукових працях компетенція органів державних (в загальному підході) пропонується як закріплений законодавством комплекс владних повноважень (прав і обов'язків), предмет відання й юридична відповідальність [11, с. 90]. З позицій митного права, компетенція митних органів – це сукупність нормативно визначених цілей та завдань, а також необхідних для їх виконання державно-владних повноважень митних органів [12, с. 129]. Компетенцію як складник адміністративно-правового статусу суб'єктів запобігання корупційним ризикам під час здійснення митних процедур, окремі дослідники, пропонують розуміти як сукупність владних повноважень (прав і обов'язків), наданих антикорупційним законодавством таким суб'єктам і закріплена за ними з метою виконання відповідних завдань і функцій, їхні предмети відання, а також адміністративна відповідальність за неналежне виконання повноважень або їх перевищення [7, с. 208]. Отже, адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур слід розу-

міти як закріплену нормами адміністративного права сукупність прав, обов'язків та гарантій їх діяльності з питань цифровізації митних процедур за допомогою яких забезпечується виконання їх завдань і функцій щодо дотримання митного законодавства при здійсненні процедур митного контролю, митного оформлення та справляння (стягнення) митних платежів.

Приміром, деякі автори (у митному праві) до складових елементів адміністративно-правового статусу митних органів пропонують віднести: правову основу, форми й методи, завдання, функції та мету, їх повноваження, права та обов'язки, гарантії їх діяльності, відповідальність [13, с. 125–126]; інші автори доповнюють адміністративно-правовий статус органів державної влади у митній сфері такою категорією як предмети відання [14, с. 81], [7, с. 205]. Тобто, до основних елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур варто віднести: форми й методи, завдання й функції, компетенція та повноваження, права та обов'язки, гарантії захисту їх діяльності, а також адміністративна відповідальність за порушення законодавства з питань цифровізації митних процедур.

Класифікації суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур не передбачено у наукових працях. Приміром, В. Б. Авер'янов розрізняє 3 види суб'єктів адміністративного права: (а) фізичні особи; (б) особи юридичні (органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, будь-які інші державні органи, об'єднання громадян, підприємства, установи й організації (в особі їх керівників, які очолюють органи управління цих підприємств, установ та організацій)); (в) колективні суб'єкти (утворення), які не мають ознак юридичної особи, але які в тій чи іншій мірі наділені нормами адміністративного права, певними правами й обов'язками, а також структурні підрозділи державних і недержавних органів, підприємств, установ та організацій, деякі інші громадські утворення (приміром, загальні збори громадян за місцем проживання) тощо [15, с. 347]. Приміром О. М Шевчук пропонує класифікація суб`єктів, що забезпечують і беруть участь у переміщенні лікарських засобів через митний кордон України: (а) державні органи виконавчої влади, що забезпечують і здійснюють контроль за дотриманням вимог законодавства щодо переміщення лікарських засобів; (б) митні органи України, що здійснюють пропуск, митний контроль і митне оформлення таких засобів; (в) учасники зовнішньоекономічної діяльності (виробники, дистриб`ютори, експедитори тощо), які займаються їх переміщенням; (г) фізичні особи, що переміщують лікарські засоби через митний кордон для індивідуального використання [16, с. 62–63], та інші суб'єкти митного права, наприклад, митні посередники.

На думку О.П. Рябченко суб'єктів митного права можна систематизувати у дві групи: (1) загальні суб'єкти – фізичні і юридичні особи, які мають потенційну здатність брати участь у митно-правових відносинах; (2) спеціальні – фізичні і юридичні особи, які реалізують свої права та обов'язки у митно-правових відносинах. Серед спеціальних суб'єктів митного права виділено: а) суб'єктів, які не є носіями владних повноважень у митно-правових відносинах; (б) суб'єктів – носіїв державно-владних повноважень [17, с. 34]. На нашу думку, за таким критерієм як компетенція досліджуваних суб'єктів передбачає їх поділ залежно від обсягу та характеру владних повноважень у сфері формування та реалізації державної політики у сфері цифровізації митних процедур можна виокремити такі суб'єкти: суб'єкти загальної компетенції, суб'єкти галузевої (спеціальної) компетенції, суб'єкти міжгалузевої компетенції.

До суб'єктів загальної компетенції належать Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та Президент України. До суб'єктів галузевої (спеціальної) компетенції – Міністерство фінансів України, Державна митна служба України та Міністерство цифрової трансформації України. До суб'єктів міжгалузевої компетенції – Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Служба безпеки України та Рахункова палата України, які забезпечують інформаційну без-

пеку, кіберзахист і фінансовий контроль, тоді як суб'єкти допоміжної компетенції виконують технічні, сервісні та організаційні функції щодо впровадження й підтримки цифрових митних інструментів при здійсненні митних процедур. Ми не ставило за мету у цій публікації надати весь перелік суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур а тільки основні, так як їх набагато більше.

Вкажімо, що основне місце серед органів виконавчої влади займають низка органів публічної адміністрації у сфері цифровізації митних процедур. Коротко розкриємо їх компетенцію у досліджуваній сфері. Зокрема, Кабінет Міністрів України (затверджує концепції, стратегії цифровізації та відповідні підзаконні акти у митній сфері) [18], Міністерство фінансів України (формує державну політику у сфері митної справи та нормативне регулювання цифрових процесів митних процедур) [19], Міністерство цифрової трансформації України (забезпечує загальнодержавну політику цифрового розвитку, інтеграцію з державними ІТ-системами) [20], Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Держмитслужба України [21], Державна податкова служба України (забезпечує взаємодію інформаційних систем ДПС та Держмитслужби в режимі реального часу в установленому порядку (п.63 Положення) [21], Державна прикордонна служба України (інтеграція інформаційних систем у пунктах пропуску на державному кордоні) [22] тощо.

Приміром, у сфері євроінтеграції Міністерство цифрової трансформації України організовує та координує діяльність органів виконавчої влади, пов'язану з інтеграцією України до Єдиного цифрового ринку ЄС, а також участю України у програмах Європейського Союзу щодо цифрового співробітництва, зокрема у Програмі ЄС «Цифрова Європа» [20] та ін. Зокрема, Держмитслужба України з питань цифровізації митних процедур має повноваження стосовно взаємодії та здійснення обміну інформацією з державними органами, митними та іншими органами іноземних держав, міжнародними організаціями згідно із законодавством (п.47 Положення), забезпечує розвиток, здійснює впровадження та технічне супроводження інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем і технологій, автоматизацію процедур, зокрема контролю за повнотою та правильністю виконання митних формальностей; організовує та здійснює впровадження електронних сервісів для суб'єктів господарювання; забезпечує функціонування єдиного державного інформаційного веб-порталу «Єдине вікно для міжнародної торгівлі»(п.49 Положення), здійснює в межах повноважень, визначених законом, формування та ведення реєстрів і баз даних, ведення яких покладено законодавством на Держмитслужбу (п.51 Положення) [21].

Висновки і пропозиції. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення цифровізації митних процедур доцільно розглядати як комплексну, визначену нормами адміністративного права систему їхніх форм й методів, завдань й функції, компетенцію та повноваження, прав та обов'язків, гарантії захисту їх діяльності спрямованих на впровадження й функціонування електронних митних сервісів при здійсненні митних процедур, а також адміністративну відповідальність за порушення законодавства з питань цифровізації митних процедур. За таким критерієм як компетенція досліджуваних суб'єктів їх поділено залежно від обсягу та характеру владних повноважень у сфері формування та реалізації державної політики у сфері цифровізації митних процедур на три групи, а саме: суб'єкти загальної компетенції, суб'єкти галузевої (спеціальної) компетенції, суб'єкти міжгалузевої компетенції

Перспективним напрямком подальшого дослідження у цій царині є поглиблений аналіз механізмів адміністративної відповідальності суб'єктів цифровізації митних процедур, а також дослідження співвідношення їхньої компетенції з повноваженнями інших державних органів цифровізації митних процедур, з правоохоронними органами, вивчення форм міжвідомчої інформаційної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Кіотська конвенція): міжнародний документ від 18.05.1973 р. № 995_643. *Офіційний вісник України.* 2011. № 71 / № 18. 2011. Ст. 727. Ст. 2711.

2. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 44–45. № 46–47. № 48. Ст. 552.

3. Угода про асоціацією між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжн. док. від 27. 06.2014 р. № 984_011. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.

4. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.

5. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96 – ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.

6. Пай І. І. Компетенція суб'єктів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур: адміністративно-правовий аспект. *Нове українське право.* 2025. № 1. С.205–211. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.26

7. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, В. В. Богуцький [та ін.]. Харків: Право, 2010. 624 с.

8. Адміністративне право України: академ. курс: підручник. Том 1 / за ред. В. Б. Авер`янова. Київ: Юрид. думка, 2004. 584 с.

9. Коломієць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 575 с.

10. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1998. Том 4. Н-П. 2002. 720 с.

11. Лазор О.Я., Лазор О.Д. Місцеве управління: поняття, терміни, визначення: навч. посібник. Київ, 2006. 352 с.

12. Приймаченко Д.В. Компетенція митних органів у сфері реалізації митної політики: сучасний стан. *Вісник Запорізького національного університету.* 2011. №1. С. 126–130.

13. Комзюк В.Т. Деякі питання адміністративно-правового статусу митних органів України в умовах реформування. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 1(15). С. 124–133.

14. Зоріна О.Г. Правове регулювання переміщення ветеринарних препаратів через митний кордон України: адміністративно-правовий вимір: монографія [наук. ред. О. М. Шевчук]; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. 224 с.

15. Адміністративне право України: Акад. курс : підручн .у 2 т. В. Б. Авер'янов (відп. ред.). Том 1. Заг. част. Київ: Юридична думка, 2007. 592 с.

16. Шевчук О. М. Правове регулювання порядку переміщення лікарських засобів через митний кордон України: дисерт …на здоб.… канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Харків, Нац. ун-тет «Юридична академія імені Ярослава Мудрого, 2012. 197 с.

17. Рябченко О.П. Місце митного права у структурі системи права: окремі пропозиції щодо визначення. *Юридичний вісник.* 2022. № 3 (64). С. 30–37.DOI: 10.18372/2307-9061.64.16873

18. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18

19. Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України : постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 375. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2014-п

20. Про затвердження Положення про Міністерство цифрової трансформації України: постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п

21. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України: постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text

22. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України: постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 р. № 533. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-2014-п

Дата першого надходження статті до видання: 23.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.22

ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВИЛ РОЗРАХУНКОВИХ ОПЕРАЦІЙ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ФІНАНСОВИХ САНКЦІЙ ЗА ЇХ ПОРУШЕННЯ

Монаєнко Антон Олексійович,
orcid.org/0000-0002-3728-1622
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник
відділу публічно-правових досліджень
нституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті автор зазначається, що розрахункові операції є класичною сферою для ухилення від оподаткування. Тому податковий контроль стає інструментом виявлення ризикових платників, руйнування схем ПДВ, запобігання тінізації ринку. Такий контроль за розрахунками забезпечує рівні конкурентні умови, унеможливлює здійснення діяльності «в тіні» без сплати податків, формує позитивні сигнали для іноземних інвесторів. З іншого боку держава, зберігаючи контроль за ризиковими операціями, має не ускладнювати діяльність малого та середнього бізнесу там, де ризики є мінімальними під час проведення розрахункових операцій. Також автор обгрунтовує застосування до спірних правовідносин Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» в тій редакції, яка була чинною на час існування таких правовідносин; непоширення дії нових редакцій норм Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» на правовідносини, які виникли і закінчились до набрання чинності нової редакції цих норм Закону; норми Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» є спеціальними по відношенню до спірних правовідносин у порівнянні з нормам Податкового кодексу України; застосування лише однієї фінансової санкції, яка передбачена пунктом 1 частини 1 статті 17 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» на момент спірних правовідносин.

Ключові слова: *податковий контроль, розрахунова операція, податкова перевірка, фінансова санкція, штраф, відповідальність, платник податків, неправомірна поведінка.*

Monaienko Anton. Features of tax control over compliance with the rules of settlement operations and determination of financial sanctions for their violations

The author notes in the article that settlement transactions are a classic area for tax evasion. Therefore, tax control becomes a tool for identifying risky payers, destroying VAT schemes, and preventing market shadowing. Such control over settlements ensures equal competitive conditions, makes it impossible to carry out activities "in the shadows" without paying taxes, and generates positive signals for foreign investors. On the other hand, the state, while maintaining control over risky transactions, should not complicate the activities of small and front-line businesses where the risks are minimal during settlement transactions. The author also justifies the application to the disputed legal relations of the Law of Ukraine "On the use of registrars of settlement transactions in the sphere of trade, public catering and services" in the version that was in force at the time of the existence of such legal relations; non-extension of the new editions of the norms of the Law of Ukraine "On the use of registrars of settlement transactions in the sphere of trade, public catering and services" to legal relations that arose and ended before the entry into force of the new edition of these norms of the Law; the norms of the Law of Ukraine "On the use of registrars of settlement transactions in the sphere of trade, public catering and services" are special in relation to disputed legal relations in comparison

with the norms of the Tax Code of Ukraine; application of only one financial sanction, which is provided for by clause 1 of part 1 of article 17 of the Law of Ukraine "On the use of registrars of settlement transactions in the sphere of trade, public catering and services" at the time of the disputed legal relations.

Key words: *tax control, settlement transaction, tax audit, financial sanction, fine, liability, taxpayer, misconduct.*

Вступ. Розрахункові операції є ключовим елементом у формуванні бази оподаткування для ПДВ, податку на прибуток, єдиного податку. В умовах воєнного стану та бюджетного дефіциту контроль за розрахунками дозволяє мінімізувати тіньовий оборот; забезпечити стабільні надходження до бюджету; зробити податкову систему більш передбачуваною.

Розрахункові операції є класичною сферою для ухилення від оподаткування, зокрема, не проведення операцій через РРО/ПРРО; заниження суми виручки; подвійна бухгалтерія; використання «скруток» через неконтрольовані готівкові операції; торгівля без фіскалізації в інтернеті.

Тому податковий контроль стає інструментом виявлення ризикових платників, руйнування схем ПДВ, запобігання тінізації ринку. Такий контроль за розрахунками забезпечує рівні конкурентні умови, унеможливлює здійснення діяльності «в тіні» без сплати податків, формує позитивні сигнали для іноземних інвесторів (верховенство права, прозорий ринок). Крім того, прозорість фінансових потоків є однією з вимог ЄС згідно з правилами боротьби з відмиванням коштів та директивами ЄС щодо безготівкових платежів.

Постановка завдання. Дослідити проблемні аспекти застосування спеціального у порівнянні із Податковим кодексом України Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» та правильного визначення в часі розміру фінансових санкцій за порушенняя вимог цього Закону.

Результати**.** Сучасні інформаційні технології змінили підходи до податкового контролю, зокрема, було здійснено впровадження ПРРО (програмних РРО), електронних чеків та е-обліку, автоматизованих систем аналізу ризиків, Big Data у податковій службі. Це робить податковий контроль більш точним, дешевим та менш обтяжливим для бізнесу, але водночас підвищує очікування держави щодо прозорості платників.

Розрахункові операції є одним із ключових елемнтів протидії відмиванню коштів і фіктивним операціям: приховані готівкові розрахунки є класичною схемою відмивання коштів; неконтрольовані онлайн-платежі використовуються для незаконних транзакцій; фіскалізація створює трасування фінансових потоків, що є вимогою Директиви Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2015/849 від 20 травня 2015 року про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму, про внесення змін до Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 648/2012 та про скасування Директиви Європейського Парламенту та Ради 2005/60/ЄС та Директиви Комісії 2006/70/ЄС.

Фіскальний чек є підтвердженням факту купівлі, підставою для гарантії та повернення товарів, інформацією про податки, які сплачені з товару/послуги. Податковий контроль за розрахунками забезпечує справедливе ціноутворення та прозорість діяльності продавців.

Актуальність контрольних механізмів зросла через дискусії щодо доцільності скорочення РРО для ФОПів, ризиків масових зловживань у сегменті роздрібної торгівлі, обмеження готівкових розрахунків. Держава повинна зберігати контроль за ризиковими операціями, але не ускладнювати діяльність малого та середнього бізнесу там, де ризики є мінімальними.

Податковий контроль на практиці стикається із масою порушень правил розрахункових операцій з боку суб'єктів господарювання. Проте, є непоодинокі випадки помилок податкових інспекторів під час проведення податкових перевірок на предмет дотримання цими суб'єктами господарювання Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових

операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» та посадових осіб податкових органів при прийнятті ними відповідних податкових повідомлень-рішень за результатами цих перевірок. Так, зокрема, одними із питань, що виникають в податковій практиці, часто-густо є наступні: 1) чи підлягає застосуванню до правовідносин Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» в тій редакції, яка була чинною на час існування таких правовідносин; 2) чи поширюється дія нових редакцій Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» на правовідносини, якщо такі правовідносини виникли і закінчились до набрання чинності нової редакції Закону; 3) чи є норми Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» спеціальними та мають застосовуватись відносно до норм Податкового кодексу України, а саме відносно пункту 11 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України; 4) чи застосовується лише одна фінансова санкція згідно пункту 1 частини 1 статті 17 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» за наслідками перевірки за умови, якщо протягом календарного року контролюючим органом попередньо не було встановлено порушення суб'єктом господарювання таких же вимог Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг».

Однією із фабул справи ТОВ «А» є наступна. У період з 03.01.2019 по 30.09.2019 року здійснювало реалізацію ковбасних виробів не власного виробництва покупцям, розрахунки проводились в готівковій формі, відповідно відбувалось бухгалтерське оформлення даних розрахунків – виписувались прибуткові касові ордери, які заносились в касову книгу. Розрахунки проводились по касовим ордерам, квитанції до прибуткового касового ордеру видавались покупцям, але без застосування реєстратора розрахункових операцій. Дані суми повністю були відображені Товариством як дохід від реалізації товарів, вони включені Товариством до декларації по прибутку, в декларації по ПДВ, з них відповідно сплачені податки в повному обсязі. Проведеною перевіркою територіальним органом ДПС України за вищевказаний період було в повному обсязі досліджено всі документи на підтвердження господарських операцій, а саме перевірка проводилась відповідно до даних головної книги, касових книг (з додатками по складам підприємства, розташованим в різних регіонах України), приходно-касових ордерів та жодних зауважень щодо неповноти документів, наданих на перевірку від перевіряючих як і порушень «Положення про ведення касових операцій в національній валюті в Україні», затвердженого постановою Правління НБУ від 15.12.2004 р. № 637 та «Положення про ведення касових операцій в національній валюті в Україні», затвердженого постановою Правління НБУ від 29.12.2017 р. № 148 – не було виявлено. Разом з тим, встановлено допущення ТОВ «А» порушення пункту 1 статті 3 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг», а саме: проведення розрахункових операцій щодо реалізації товару не власного виробництва за готівкові кошти в період з 03.01.2019 по 30.09.2019 року без застосування реєстратора розрахункових операцій на суму 47 707 995,56 грн. У зв'язку з чим за вчинене вперше правопорушення до ТОВ «А» було застосовано штрафну санкцію згідно з пункту 1 частини 1 статті 17 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» в редакції закону, яка діяла не на момент спірних правовідносин у 2019 році, а на момент перевірки – у 2021 році, зокрема, було застосовано до ТОВ «А» фінансову санкцію у розмірі 47 707 995,56 грн. У податковому повідомленні-рішенні 2021 року було зазначено, що порушення пункту 1 статті 3 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, гро-

мадського харчування та послуг» було вчинене вперше. Обгрунтовуючи застосування штрафної санкції в редакції Закону на момент перевірки, податковий орган посилався на пункт 11 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України.

Відповідно до статті 58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [3].

Згідно з рішенням Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99 у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) положення частини першої статті 58 Конституції України про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, стосується фізичних осіб і не поширюється на юридичних осіб. Але це не означає, що цей конституційний принцип не може поширюватись на закони та інші нормативно-правові акти, які пом'якшують або скасовують відповідальність юридичних осіб. Проте надання зворотної дії в часі таким нормативно-правовим актам може бути передбачено шляхом прямої вказівки про це в законі або іншому нормативно-правовому акті [5]. Виходячи з аналізу вищенаведеного рішення Конституційного Суду України, можна стверджувати, що закон, який пом'якшує відповідальність юридичних осіб, може мати зворотну дію у випадку, якщо закон прямо містить таку норму. Тобто, незворотна дія законів у часі діє і у відношенні до юридичних осіб.

Нові норми, які посилюють відповідальність або вводять нові обов'язки, не можуть застосовуватись до подій минулого. Право не може бути застосоване ретроспективно таким чином, щоб створювати нові обов'язки, погіршувати становище особи або встановлювати інший правовий режим для подій, що вже відбулись.

Оскільки Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» (далі – Закон про РРО) регулює порядок проведення розрахункових операцій та відповідальність за порушення такого порядку, то він є спеціальним нормативно-правовим актом в цій сфері. Редакція Закону про РРО, що чинна на момент певного податкового правопорушення, є визначальною.

Крім того, варто зазначити, що відповідальність і склад податкового правопорушення визначаються законодавством, чинним на момент здійснення розрахункової операції, а не на дату податкової перевірки чи прийняття відповідного рішення контролюючим органом, оскільки оцінюється поведінка (дотримання податкової дисципліни) платника податків у певний момент, за яку він може бути притягнений до фінансової відповідальності, у разі її протиправності. Правові норми, які посилюють відповідальність, не застосовуються ретроспективно. Зважаючи на це, фінансові санкції не можуть ґрунтуватися на редакції норм, які набрали чинності після здійснення відповідної розрахункової операції, яка становила протиправну поведінку платника податків. Якщо правовідносини виникли у певний період, то застосовується саме та редакція Закону України про РРО, яка діяла впродовж цього періоду.

Пізніше ухвалені зміни до Закону про РРО не можуть застосовуватись до подій минулого, якщо вони встановлюють нові обов'язки, посилюють відповідальність, змінюють юридичний склад відповідного правопорушення. Натомість вони можуть застосовуватись ретроспективно тільки тоді, коли пом'якшують санкції, скасовують юридичну відповідальність тощо.

Отже, норми Закону про РРО підлягають застосуванню до правовідносин в тій редакції, яка була чинною на час існування таких правовідносин. Нова редакція цих норм Закону про РРО не поширює свою дію на правовідносини, що виникли і закінчились до набрання чинності нової редакції вказаних норм зазначеного Закону.

Відповідно до пункту 11 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України (далі – ПКУ) штрафні (фінансові) санкції (штрафи) за наслідками перевірок, які здійснюються

контролюючими органами, застосовуються у розмірах, передбачених законом, чинним на день прийняття рішень щодо застосування таких штрафних (фінансових) санкцій (з урахуванням норм пункту 7 цього підрозділу) [4].

Окремо слід звернути увагу, що підрозділ 10 розділу XX ПКУ доповнено пунктом 11 згідно із Законом № 3609-VI від 7 липня 2011 року [4].

Відповідно до пункту 1 частини 1 статті 17 Закону про РРО (*редакція станом на 1 січня 2019 року – на момент існування спірних правовідносин*) за порушення вимог цього Закону до суб'єктів господарювання, які здійснюють розрахункові операції за товари (послуги), за рішенням відповідних органів доходів і зборів застосовуються фінансові санкції у таких розмірах [1]:

у разі встановлення протягом календарного року в ході перевірки факту: проведення розрахункових операцій з використанням реєстраторів розрахункових операцій або розрахункових книжок на неповну суму вартості проданих товарів (наданих послуг); непроведення розрахункових операцій через реєстратори розрахункових операцій з фіскальним режимом роботи; невідповідності у юридичних осіб на місці проведення розрахунків суми готівкових коштів сумі коштів, зазначеній у денному звіті, більше ніж на 10 відсотків розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року, а в разі використання юридичною особою розрахункової книжки – загальній сумі продажу за розрахунковими квитанціями, виданими з початку робочого дня; нероздрукування відповідного розрахункового документа, що підтверджує виконання розрахункової операції, або проведення її без використання розрахункової книжки на окремому господарському об'єкті такого суб'єкта господарювання:

– вчинене вперше – 1 гривня;

– за кожне наступне вчинене порушення – 100 відсотків вартості проданих з порушеннями, встановленими цим підпунктом, товарів (послуг).

Вказані положення Закону про РРО були внесені згідно із Законом від 2 грудня 2010 року № 2756-VI (в редакції від 1 липня 2015 року) [1].

Натомість положення ПКУ застосовуються до визначення податкових правопорушень, які передбачені в ПКУ, та відповідно до цих положень застосовуються фінансові санкції до платників податків за ці правопорушення. Тобто, правило, передбачене у пункті 11 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» ПКУ, регламентує визначення розміру штрафних санкцій за порушення правил ПКУ.

Аналіз преамбули Закону про РРО вказує на те, що цей Закон визначає правові засади застосування реєстраторів розрахункових операцій та програмних реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг [1]. Дія його поширюється на усіх суб'єктів господарювання, їх господарські одиниці та представників (уповноважених осіб) суб'єктів господарювання, які здійснюють розрахункові операції у готівковій та/або безготівковій формі. Розділ V цього Закону регулює питання відповідальності за порушення його вимог та конкретно вказує на розміри штрафних санкцій (на час виникнення спірних правовідносин), застосування яких віднесено до компетенції податкових органів, але їх розміри аж ніяк не визначаються Податковим кодексом України, а визначаються саме цим Законом.

Відносини з РРО є частиною податкових відносин, в яких деталізуються механізми обліку та контролю платежів, тоді як ПКУ містить загальні правила оподаткування та регламентує застосування штрафних санкцій за передбачені у ПКУ податкові правопорушення. Тобто Закон про РРО містить спеціальні норми, які конкретизують правила ПКУ, та переслідує спеціальну мету, відмінну від цілей ПКУ.

Підтвердженням цього є відображена у рішенні Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020 позиція у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від

2 березня 2015 року № 213-VIII, за якою принцип верховенства права (правовладдя) вимагає суддівської дії у ситуаціях, коли співіснують суперечливі норми одного ієрархічного рівня. У таких ситуаціях до судів різних видів юрисдикції висунуто вимогу застосовувати класичні для юридичної практики формули (принципи): «закон пізніший має перевагу над давнішим» (lex posterior derogat priori); «закон спеціальний має перевагу над загальним» (lex specialis derogat generali); «закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим» (lex posterior generalis non derogat priori speciali). Якщо суд не застосовує цих формул (принципів) за обставин, що вимагають від нього їх застосування, то принцип верховенства права (правовладдя) втрачає свою дієвість [6].

Відповідно до цього ж рішення Конституційного Суду України імператив надання дієвості принципові верховенства права (правовладдя) вимагає одночасного застосування всіх трьох класичних формул. Узяті сукупно формули lex posterior derogat priori, lex specialis derogat generali, lex posterior generalis non derogat priori speciali вказують на те, що Закон № 1697-VII як такий, що є одночасно і спеціальним законом, і таким, що набрав чинності пізніше в часі, має перевагу над Законом № 213-VIII, що набрав чинності раніше. Тому Закон № 213-VIII як загальний не є застосовним у розв'язанні спору між автором клопотання та адміністративними органами держави. Натомість застосовним є Закон № 1697-VII за двома підставами – і тому, що він є спеціальним законом (lex specialis), який має перевагу над загальним (lex specialis derogat generali), і тому, що ухвалений пізніше в часі загальний закон (Закон № 213–VIII) не скасовує закону спеціального (lex posterior generalis non derogat priori speciali) [6].

Тут варто зазначити, що принцип «lex specialis derogat generali» (спеціальний закон має перевагу над загальним) застосовується, якщо існує закон, який регулює певну конкретну сферу, і загальний закон про цю сферу, проте спеціальний закон точніше і детальніше врегульовує ці питання, то в такому випадку положення спеціального закону мають пріоритет у застосуванні. Застосування спеціального закону гарантує правову визначеність, захищає права та інтереси, дозволяє уникнути колізій. Пріоритет спеціального закону дозволяє уникнути «розмитого» застосування норм загального характеру та забезпечує більш точне регулювання спірних питань.

Керуючись логікою рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020 у забезпеченні дієвості принципу верховенства права при поєднанні трьох принципів «lex posterior derogat priori» (закон пізніший має перевагу над давнішим), «lex specialis derogat generali» (спеціальний закон має перевагу над загальним) та «lex posterior generalis non derogat priori speciali» (закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим), вище наведені положення Закону про РРО (були внесені згідно із Законом від 2 грудня 2010 року № 2756-VI в редакції від 1 липня 2015 року) є спеціальними у порівнянні з вище наведеними положеннями Податкового кодексу України (підрозділ 10 розділу XX ПКУ доповнено пунктом 11 згідно із Законом № 3609-VI від 7 липня 2011 року).

Крім того, відповідно до частин 1 та 2 статті 11 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX Кодекс – це закон, який створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання. При прийнятті законів, що розвивають положення кодексу у відповідній сфері, повинні дотримуватися основні принципи правового регулювання суспільних відносин, встановлені кодексом [2].

Відповідно до частини 1 стаття 12 вище наведеного Закону первинний закон – це закон, що системно регулює окрему сферу суспільних відносин. Первинний закон приймається Верховною Радою України, як правило, у разі: 1) виникнення нової сфери суспільних відносин; 2) суттєвої зміни суспільних відносин, врегульованих законом; 3) необхідності за результатами здійснення правового моніторингу; 4) упорядкування або систематизації інших первинних законів [2].

Хоч Закон про РРО був прийнятий раніше за ПКУ, проте цей Закон про РРО детальніше у порівнянні із ПКУ регулює окрему сферу суспільниз відносин, зокрема, розрахункових відносин, а також встановлює фінансові санкції за порушення вимог саме цього Закону.

Враховуючи наведене, норми Закону про РРО є спеціальними та мають пріоритетне застосування до правовідносин щодо розрахункових операцій за товари (послуги) у порівнянні із нормами Податкового кодексу України.

З аналізу пункту 1 частини 1 статті 17 Закону про РРО (*редакція станом на 1 січня 2019 року – на момент існування спірних правовідносин*) випливає, що за правилами цього Закону у разі встановлення *вперше* протягом календарного року в межах однієї податкової перевірки факту порушення вимог Закону до суб'єктів господарювання, які здійснюють розрахункові операції за товари (послуги), за рішенням податкових органів має застосовуватися одна фінансова санкція у розмірі 1 гривня за умови, якщо протягом цього календарного року податковим органом попередньо не було встановлено порушення цими суб'єктами господарювання таких же вимог Закону про РРО. У разі вчинення цими ж суб'єктами господарювання протягом календарного року *кожного наступного порушення* вимог Закону про РРО податковим органом має фіксуватися такий факт документально в межах податкової перевірки і застосовуватися фінансова санкція у розмірі 100 відсотків вартості проданих з порушеннями товарів (послуг).

Підтвердженню даної правової позиції слугує відповідна практика Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду. Так, відповідно до пункту 15 рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від *5 вересня 2019 року у справі № 822/328/15* за вчинення правопорушення, відповідальність за вчинення якого передбачена пунктом першим статті 17 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг», встановленого контролюючим органом в межах однієї перевірки суб'єкта господарської діяльності, контролюючий орган може застосувати лише одну фінансову санкцію у розмірі 1 грн, за умови, якщо протягом календарного року контролюючим органом попередньо не було встановлено порушення суб'єктом господарювання таких же вимог Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» [7].

Відповідно до рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від *27 серпня 2020 року у справі № 815/4014/16* диспозиція пункту 1 частини першої статті 17 Закону №265/95-ВР говорить, що кваліфікуючою ознакою згідно якої можна віднести правопорушення до повторно вчиненого є обставина його виявлення контролюючим органом за наслідками проведеної перевірки протягом одного календарного року, в якому аналогічне правопорушення по тому ж платнику було зафіксовано контролюючим органом. Враховуючи приписи статті 61 Конституції України, суд зауважив про відсутність права у відповідача застосовувати до позивача санкцію за допущене ним правопорушення у сфері РРО як за таке, що вчинено повторно, оскільки матеріалами справи не підтверджено обставин виявлення відповідачем такого ж правопорушення, що було вчинено позивачем протягом останнього календарного року [8].

Отже, відповідно до пункту 1 частини 1 статті 17 Закону про РРО (редакція станом на 1 січня 2019 року – на момент існування спірних правовідносин) за вперше встановлене в ході податкової перевірки порушення протягом календарного року вимог цього Закону до суб'єктів господарювання, які здійснюють розрахункові операції за товари (послуги), за рішенням відповідних податкових органів може застосовуватися одна фінансова санкція у розмірі 1 гривня за умови, якщо протягом календарного року податковим органом попередньо не було встановлено порушення суб'єктом господарювання таких же вимог Закону про РРО.

Висновки. Податковий контроль за розрахунковими операціями є критично актуальним, оскільки він гарантує справедливий розподіл податкового наван-

таження, забезпечує бюджетні надходження в умовах війни, знижує обсяги тіньової економіки, підвищує прозорість і довіру до ринку, відповідає євроінтеграційним вимогам, посилює фінансову стабільність держави.

Норми Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» підлягають застосуванню до правовідносин в тій редакції, яка була чинною на час існування таких правовідносин. Нова редакція норм Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» не поширює свою дію на правовідносини, що виникли і закінчились до набрання їх чинності. Норми вказаного Закону є спеціальними та мають пріоритетне застосування до правовідносин щодо розрахункових операцій за товари (послуги) у порівнянні із нормами Податкового кодексу України. Відповідно до пункту 1 частини 1 статті 17 цього ж Закону України (редакція станом на 1 січня 2019 року – на момент існування спірних правовідносин) за вперше встановлене в ході податкової перевірки порушення протягом календарного року вимог цього Закону до суб'єктів господарювання, які здійснюють розрахункові операції за товари (послуги), застосовується фінансова санкція у розмірі 1 гривня за умови, якщо протягом календарного року податковим органом попередньо не було встановлено порушення суб'єктом господарювання таких же вимог вище наведеного Закону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» від 6 липня 1995 року № 265/95-ВР (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 27.11.2025).

2. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 02.12.2025).

3. Конституція України від 28 червня 1996 року (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.11.2025).

4. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення 28.11.2025).

5. Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99 у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99#n54 (дата звернення: 25.11.2025)

6. Рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020 у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III „Прикінцеві положення" Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення" від 2 березня 2015 року № 213-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text (дата звернення 01.12.2025).

7. Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 5 вересня 2019 року у справі № 822/328/15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84076964 (дата звернення 03.12.2025).

8. Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 27 серпня 2020 року справі № 815/4014/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91252396 (дата звернення: 03.12.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 13.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 330.342
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.23

ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ В УМОВАХ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ

Музика-Стефанчук Оксана Анатоліївна,
orcid.org/0000-0001-7986-7149
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фінансового права,
член-кореспондент Національної академії правових наук України
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стефанчук Назар Миколайович,
orcid.org/0009-0006-2309-3619
голова молодіжної ради
громадської організації «Всеукраїнська організація
"Центр розвитку людини"»

Стаття присвячена дослідженню питань Цілей сталого розвитку (ЦСР). Особлива увага приділяється особливо цілі економічного зростання в умовах сучасного міжнародного порядку, в умовах воєнного стану.

Загалом ЦСР зосереджені на таких п'яти елементах: люди, планета, мир, процвітання, партнерство. Досягнення цих цілей вимагає дій на національному та міжнародному рівнях. Для досягнення всіх цілей разом, чи кожної окремо, необхідні новітні технології, розробки, аналітичні документи, фінансові ресурси. І, що не мало важливо, потрібна згуртована робота як всередині кожної держави, так і на міждержавному та міжнародному рівні. У цьому контексті аналізуються напрями співпраці між Україною та ПРООН у напрямі впровадження ЦСР в Україні.

Акцентується на тому, що хоча з-поміж ЦСР прямо не згадується ціль зниження рівня корупції, водночас, наприклад, у Завданнях щодо досягнення Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року та індикаторах їх досягнення для Цілі 16 «Мир, справедливість та сильні інститути» визначено завдання 9 «Сприяння зниженню рівня корупції». У контексті цього звертається увага на показник сприйняття рівня корупції за Індексом сприйняття корупції та на показник частки населення/представників бізнесу, яке мало власний корупційний досвід.

Україна від самого початку проголошення ЦСР взяла цілеспрямований курс на їхнє досягнення. З огляду на це, згадуються нормативно-правове підґрунтя, що забезпечує досягнення ЦСР в Україні, починаючи з 2015 р.

Констатовано, що Україна рухається шляхом реалізації намічених цілей у контексті сталого розвитку. Водночас проблемним лишається реальне економічне зростання в умовах війни.

Аналізуються вимоги МВФ до України, що стосуються збільшення податкових надходжень державного бюджету.

Також окремо приділяється увага особливостям фінансування ЦСР за рахунок використання арештованих активів. Так, кошти від реалізації арештованих активів можуть бути спрямовані на відбудову пошкодженого чи знищеного внаслідок збройної агресії рф житла, закладів освіти, лікарень, критичної інфраструктури тощо; на підтримку бізнесу та створення робочих місць (ЦСР 8), сприяючи стійкому економічному розвитку; на зміцнення правових інститутів у межах ЦСР 16 за рахунок конфіскованих активів осіб, пов'язаних із корупцією.

Ключові слова: *цілі сталого розвитку, економічне зростання, міжнародний порядок, фінансування, фінансові послуги, фінансові ресурси, підприємництво, євроінтеграція, корупція, бюджет, міжнародна фінансова допомога, арештовані активи.*

Muzyka-Stefanchuk Oksana, Stefanchuk Nazar. Sustainable Development Goals and economic growth in the conditions of the modern international order

The article is devoted to the study of the issues of the Sustainable Development Goals (SDGs). Particular attention is paid to the goal of economic growth in the conditions of the modern international order, in conditions of martial law.

In general, the SDGs focus on the following five elements: people, planet, peace, prosperity, partnership. Achieving these goals requires action at the national and international levels. To achieve all the goals together, or each separately, the latest technologies, developments, analytical documents, financial resources are needed. And, no less important, concerted work is needed both within each state and at the interstate and international levels. In this context, the areas of cooperation between Ukraine and UNDP in the direction of implementing the SDGs in Ukraine are analyzed.

It is emphasized that although the SDGs do not directly mention the goal of reducing corruption, at the same time, for example, in the Tasks for achieving the SDGs of Ukraine for the period up to 2030 and the indicators of their achievement for Goal 16 «Peace, justice and strong institutions» task 9 «Promoting the reduction of corruption» is defined. In this context, attention is drawn to the indicator of the perception of the level of corruption according to the Corruption Perceptions Index and to the indicator of the share of the population/business representatives who had their own corruption experience.

From the very beginning of the proclamation of the SDGs, Ukraine has taken a purposeful course towards their achievement. In view of this, the regulatory and legal basis that ensures the achievement of the SDGs in Ukraine, starting from 2015, is mentioned.

It is noted that Ukraine is moving towards the implementation of the goals set in the context of sustainable development. At the same time, real economic growth in conditions of war remains problematic.

The IMF's requirements for Ukraine regarding the increase in tax revenues of the state budget are analyzed.

Separate attention is also paid to the features of financing the SDGs through the use of seized assets. Thus, funds from the sale of seized assets can be used to rebuild damaged or destroyed housing, educational institutions, hospitals, critical infrastructure, etc. as a result of the armed aggression of the rf; to support business and create jobs (SDG 8), contributing to sustainable economic development; to strengthen legal institutions within the framework of SDG 16 through the confiscated assets of persons associated with corruption.

Key words: *sustainable development goals, economic growth, international order, financing, financial services, financial resources, entrepreneurship, European integration, corruption, budget, international financial assistance, seized assets.*

Постановка проблеми. На 70-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2015 р. відбувся Саміт з питань сталого розвитку, за результатами якого було прийнято Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р. [1], що затверджує 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР, англ. – Sustainable Development Goals, SDGs) і 169 завдань щодо їх досягнення (резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 р. № 70/1). Дійсно, ці цілі не просто амбітні, вони – є Глобальними цілями ООН, які схвалили державичлени ООН, тим самим, взявши на себе зобов'язання їхнього провадження на довгостроковій перспективі.

ЦСР – це заклик до дій усіх країн – бідних, багатих та країн із середнім рівнем доходу – для сприяння процвітанню та водночас захисту планети. Вони визнають, що подолання бідності має йти пліч-о-пліч зі стратегіями, що сприяють економічному зростанню та задовольняють низку соціальних потреб, включаючи освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та можливості працевлаштування, одночасно борючись із зміною клімату та захистом навколишнього середовища [2].

Мета статті – дослідження ЦСР, особливо – цілі економічного зростання в умовах сучасного міжнародного порядку, в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження є праці вчених юристів, економістів, аналітиків [3–9]. Водночас, сучасний міжнародний порядок, євроінтеграційні та глобалізаційні процеси потребують подальшого дослідження особливостей ЦСР, аналізу завдань, визначених для досягнення ЦСР.

Виклад основного матеріалу. Загалом ЦСР зосереджені на таких п'яти елементах: люди, планета, мир, процвітання, партнерство. Досягнення цих цілей вимагатиме дій на національному та міжнародному рівнях. Отже, з-поміж ЦСР визначено такі: 1) подолання бідності; 2) подолання голоду; 3) міцне здоров'я; 4) якісна освіта; 5) гендерна рівність; 6) чиста вода та належні санітарні умови; 7) доступна та чиста енергія; 8) гідна праця та економічне зростання; 9) промисловість, інновації та інфраструктура; 10) скорочення нерівності; 11) сталий розвиток міст та громад; 12) відповідальне споживання; 13) боротьба зі зміною клімату; 14) збереження морських екосистем; 15) захист екосистем суші; 16) мир, справедливість і сильні інституції; 17) партнерство заради стійкого розвитку.

З метою забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, підписано Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», яким підтримано проголошені глобальні ЦСР до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», і визначено за необхідне забезпечувати дотримання таких ЦСР України на період до 2030 р.: 1) подолання бідності; 2) подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства; 3) забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці; 4) забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх; 5) забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат; 6) забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією; 7) забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх; 8) сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх; 9) створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям; 10) скорочення нерівності; 11) забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів; 12) забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва; 13) вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками; 14) збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку; 15) захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття; 16) сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях; 17) зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку. Як бачимо, українські ЦСР значно ширше Глобальних ЦСР ООН, але цілком їм відповідають.

Як бачимо, з-поміж ЦСР прямо не згадується ціль зниження рівня корупції. Водночас, у Завданнях щодо досягнення Цілей сталого розвитку на період до 2030 року та індикаторах їх досягнення, що затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 р. № 1190-р, для Цілі 16 «Мир, справедливість та сильні інститути» визначено завдання 9 «Сприяння зниженню рівня корупції». Це завдання передбачає наступне: 1) показник сприйняття рівня корупції за Індексом сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index), який розраховується міжнародною організацією Transparency International, X балів; 2) частка населення/представників бізнесу, яке мало власний корупційний досвід за результатами стандартного опи-

тування щодо корупції в Україні, що проводиться за методикою, затвердженою НАЗК, Х відсотків. Зауважимо, що в аналізованому документі відсутнє кількісне вираження індикатора, тому ми поставили «Х балів», «Х відсотків». Очевидно, що, якщо у 2024 р. Corruption Perceptions Index України був 35 балів зі 100 можливих, то надалі очікується збільшення балів. При цьому антикорупційна політика держави стосується абсолютно всіх ЦСР.

Україна від самого початку проголошення ЦСР взяла цілеспрямований курс на їхнє досягнення.

Так, у 2017 р. Міністерством економічного розвитку і торгівлі України (нині – це Міністрство економіки, довкілля та сільського господарства України) підготовлено національний звіт «Цілі Сталого Розвитку: Україна» [10].

У 2020 р. Україна взяла участь у своєму першому Добровільному національному огляді [11] та подала відповідний звіт Політичному форуму високого рівня зі сталого розвитку.

Наприкінці грудня 2021 р. в Україні презентовано відкриту онлайн-платформу з моніторингу індикаторів ЦСР [12], розроблену Державною службою статистики України у партнерстві з ПРООН у межах Спільної програми ООН з фінансування сталого розвитку [13]. Дана Платформа дає можливість бачити досягнення ЦСР за низкою індикаторів, визначених для кожної цілі. Індикатори ЦСР, у розрізі яких здійснюється збір даних для моніторингу реалізації ЦСР, затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 686-р «Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку».

Постановою Кабінету Міністрів України від 29.08.2023 р. № 923 утворено міжвідомчу робочу групу з питань забезпечення досягнення ЦСР.

Наприкінці 2025 р. в Україні офіційно запущено Платформу фінансування сталого розвитку (SFP) – новий національний механізм для координації політики у сфері сталого фінансування та стандартів, узгоджених із нормами ЄС.

У січні 2026 р. ПРООН спільно з Міністерством економіки, довкілля та сільського господарства України розробили та погодили спільний план дій на 2025-2028 рр., який впроваджуватимуть у межах третьої фази проєкту «Зміцнення членських бізнес-об'єднань мікро-, малих і середніх підприємств в Україні». Проєкт, що реалізують за підтримки уряду Швейцарії, спрямований на системну підтримку бізнес-об'єднань як ключових інституцій розвитку ММСП (мікро-, малих і середніх підприємств), посилення державно-приватного діалогу та підвищення стійкості й конкурентоспроможності українського малого бізнесу [14].

З 2026 р. планується публікувати Щорічний звіт про стан сталих фінансів в Україні.

Для досягнення всіх цілей разом, чи кожної окремо, необхідні новітні технології, розробки, аналітичні документи, фінансові ресурси. І, що не мало важливо, потрібна згуртована робота як всередині кожної держави, так і на міждержавному та міжнародному рівні.

Протягом 2020–2022 рр. впроваджувалася Спільна програма ООН з фінансування Цілей сталого розвитку Сприяння процесам стратегічного планування та фінансування сталого розвитку на національному та регіональному рівнях в Україні. Ця програма загалом спрямована на створення Інтегрованої національної системи фінансування (INFF) ЦСР, на поліпшення взаємозв'язку між реалізацією державної політики та реформою децентралізації тощо. Надалі також відбувається реалізація спільних програм і проєктів.

Допомога від Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) для впровадження ЦСР в Україні: реалізація спільної програми «Сприяння стратегічному плануванню та фінансуванню сталого розвитку на національному та регіональному рівнях в Україні» [15]; розроблено та інструмент швидкої інтегрованої оцінки (RIA) для оцінки ступеня інтеграції цілей та показників ЦСР у процеси стратегічного планування України [16]; створено інструмент оцінки фінансування розвитку (DFA) для оцінки джерел фінансування конкретних Цілей та пріоритетів ПРООН [17]; розроблена система бюджетування ЦСР, яка включає

маркування українського бюджету цілями сталого розвитку [18].

За підрахунками ПРООН, щорічно у всьому світі урядам необхідно залучати від 5 до 7 трлн доларів США для фінансування програм сталого розвитку. Україні також необхідно інвестувати значні ресурси в реалізацію ЦСР. Це колосальні кошти, які Україна в умовах повномасштабної війни не має можливості вкладати розвиток ЦСР. У цьому контексті заслуговує на увагу проєкт ПРООН, який офіційно розпочався у червні 2024 р., спрямований на підтримку Уряду України, зокрема Секретаріату Кабінету Міністрів України, у розробці та впровадженні національної системи завдань та показників ЦСР. Ключовий аспект проєкту полягає у просуванні локалізації ЦСР, щоб забезпечити узгодженість політик на національному та місцевому рівнях із оновленими глобальними та національними показниками ЦСР [19].

Очевидним є той факт, що агресія рф на території України спричинила негативні наслідки для громадян України, які зазнали значних фізичних і матеріальних втрат; суттєво вплинула на рівень життя, засоби до існування, продовольчу безпеку, соціальну інтеграцію та гендерну рівність в Україні. Уряд постійно вживає заходів для вирішення цих проблем, спричинених війною, включаючи відновлення інфраструктури, підтримку бізнесу та надання допомоги постраждалим від війни. В результаті Україні вдалося: підтримувати макроекономічну стабільність; контролювати інфляцію; подолати значну зупинку виробництва та наслідки відтоку робочої сили; відновити логістичні потоки, незважаючи на блокаду портів Чорного моря; розпочати програму швидкої реконструкції; отримати статус кандидата на членство в ЄС [20, с.3].

В умовах повномасштабної війни в Україні, у 2024 р. ПРООН розпочало в Україні проєкт «Впровадження Цілей сталого розвитку в Україні в контексті відновлення після війни та на шляху до європейської інтеграції» у рамках проєкту SDG BRIDGE Ukraine [21].

Як бачимо, Україна рухається шляхом реалізації намічених цілей у контексті сталого розвитку. Ніби все робиться, але виникає питання: чи є можливим економічне зростання, зростання благополуччя населення в умовах воєнного стану?

Взагалі, економічне зростання – це: кількісні та якісні зміни результатів і факторів виробництва, які в кінцевому підсумку призводять до підвищення добробуту суспільства та забезпечення нагромадження капіталів у необхідних розмірах; головне джерело підвищення рівня та якості життя населення [22].

Ціль 8 «Гідна праця та економічне зростання» Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР) в Указі Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» має назву «сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх». Нижче ми проаналізуємо той мінімум завдань, які передбачені для досягнення загально визначеної Цілі 8 «Гідна праця та економічне зростання», аби побачити, чи виконує Україна визначений для всіх мінімальний рівень завдань, та чи можливе економічне зростання в умовах воєнного стану.

Підтримувати економічне зростання на душу населення відповідно до національних обставин і, зокрема, щонайменше 7% зростання ВВП на рік у найменш розвинених країнах. За даними Світового банку зростання ВВП Україні у 2024 р. – 2,9% [23]; за попередніми оцінками Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України, у 2025 р. реальний ВВП України зріс на 2,2% [24].

Досягти вищих рівнів економічної продуктивності шляхом диверсифікації, технологічної модернізації та інновацій, зокрема шляхом зосередження на секторах з високою доданою вартістю та трудомістких секторах. Так, за Глобальним інноваційним індексом (Global Innovation Index) у 2025 р. України посіла 66 місце (попри 2024 р., коли Україна посідала 60 місце).

Сприяти розвитку, орієнтованого на підтримку продуктивної діяльності, створення гідних робочих місць, підприємництва, креативності та інновацій, а також заохочувати формалізацію та зростання мікро-, малих та середніх підприємств,

зокрема через доступ до фінансових послуг. Серед чинників, що підтримували економічну активність України у 2025 р.: 1) реалізація програм відновлення та розвитку бізнесу, які фінансуються за рахунок міжнародної фінансової допомоги. За даними Мінфіну, у 2025 р. у межах програми «Доступні кредити 5-7-9%» підприємці отримали нових кредитів на суму близько 93,7 млрд грн (у 2024 р. – 93,1 млрд грн); 2) зростання споживання домогосподарств в умовах підвищення заробітних плат, що триває; 3) значні капітальні видатки бюджету на відновлення критичної інфраструктури, житлові програми (єВідновлення, єОселя) та закупівлю вітчизняної продукції сектору ОПК. За даними Держказначейства, станом на 01.12.2025 капітальні видатки зведеного бюджету зросли на 17,3% порівняно з 01.12.2024; за даними Укрфінжитла у 2025 р. за програмою єОселя надано пільгові іпотечні кредити на суму понад 14,8 млрд грн; 4) структурні зміни у виробництві зі зростанням ролі видів діяльності з вищою доданою вартістю. За даними Держстату, за 11 місяців 2025 р. у структурі реалізації промисловості частка машинобудування зросла до 9,1% (5,7% у 2021 р.); 5) зростання завантаженості виробничих потужностей у промисловості. За даними Держстату станом на 01.10.2025 р. найвищий рівень завантаженості фіксувався у фармацевтичному виробництві, виробництві меблів, оброблені деревини, харчовій та текстильній промисловості [24].

Поступово підвищувати до 2030 р. глобальну ефективність використання ресурсів у споживанні та виробництві та прагнути відокремити економічне зростання від деградації навколишнього середовища відповідно до 10-річної рамки програм сталого споживання та виробництва, причому розвинені країни беруть на себе провідну роль. Досить складно оцінювати реалізацію цієї цілі в Україні, особливо в умовах руйнування природного ландшафту.

До 2030 р. досягти повної та продуктивної зайнятості й гідної роботи для всіх жінок і чоловіків, включаючи молодь та осіб з інвалідністю, а також рівної оплати за працю рівної цінності. У цьому контексті слід згадати Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. Також за розрахунками work.ua, середня номінальна зарплата за вакансіями станом на 06.01.2026 зросла на 30,8% (до 27 530 грн) порівняно з 07.01.2025 р., а середня зарплата за резюме – на 39,9% (до 30 216 грн) [24].

До 2020 року суттєво зменшити частку молоді, яка не працює, не навчається та не проходить професійну підготовку. Відповідно до Закону України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни», у зв'язку зі збройною агресією росії проти України, починаючи з лютого 2022 р., органи державної статистики не проводять вибіркові обстеження населення (домогосподарств), унаслідок чого не мають можливості отримувати інформацію за їх результатами. Станом на 2022 р. цей показник становив 14,3% (проти 17,2% у 2015 р.) – тобто спостерігалося заплановане зменшення.

Вжити негайних та ефективних заходів для викорінення примусової праці, припинення сучасного рабства та торгівлі людьми, а також забезпечення заборони та ліквідації найгірших форм дитячої праці, включаючи вербування та використання дітей-солдатів, а також до 2025 р. покінчити з дитячою працею в усіх її формах. За ст. 43 Конституції України використання примусової праці забороняється. Практично корисними видаються Керівні принципи для роботодавців України у сфері запобігання застосуванню примусової праці [25].

Захищати трудові права та сприяти безпечним та надійним умовам праці для всіх працівників, включаючи працівників-мігрантів, зокрема жінок-мігрантів, та тих, хто має нестабільну зайнятість. В Україні загалом дана ціль досягається завдяки: трудовим гарантіям мігрантів; реалізації державної міграційної політики України; законодавчому врегулюванню питань, пов'язаних із правовим статусом іноземців та осіб без громадянства, які беруть участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України.

До 2030 року розробити та впровадити політику сприяння сталому туризму,

який створює робочі місця та сприяє розвитку місцевої культури та продуктів. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 р. № 168-р. Наказом Мінекономрозвитку від 05.03.2019 р. № 346 затверджений план заходів з реалізації Стратегії.

Зміцнити потенціал вітчизняних фінансових установ для заохочення та розширення доступу до банківських, страхових та фінансових послуг для всіх. Стратегія з розвитку іпотечного кредитування затверджена у 2025 р. Радою з фінансової стабільності. Також у 2025 р. затверджена оновлена Стратегія розвитку фінансового сектору України [26], яка сфокусована на спротив російській агресії та відновленні країни.

Збільшити підтримку програми «Допомога в торгівлі» для країн, що розвиваються, зокрема найменш розвинених країн, зокрема через Розширену інтегровану систему надання технічної допомоги найменш розвиненим країнам у сфері торгівлі. В Україні широко впроваджуються програми підтримки вітчизняних товаровиробників (приміром, програма «Зроблено в Україні» (Made in Ukraine); міжнародні програми та гранти для підприємців (наприклад: Програма ЄС «Цифрова Європа»; Програма фінансової підтримки ЄС «Єдиний ринок»; грант для постраждалих від війни пекарень у межах проєкту Bake4Ukraine; грант на розвиток МСП для масштабування бізнесу через Ukraine-Moldova American Enterprise Fund; кредит з грантовою складовою для відновлення критичної інфраструктури та розвитку бізнесу через Експортно-інвестиційний фонд Данії (EIFO); грант на харчові технології для консорціумів (EIT Food); гранти ЄС на розвиток інфраструктури альтернативних палив ЄС через Connecting Europe Facility (CEF); грант на енергоефективне обладнання для мікро- та малих підприємств від Фонду розвитку підприємництва та GIZ; гранти на маркетингові послуги для бізнесу (DEFENSE); гранти на енергетичні проєкти від European Energy Communities Facility).

До 2020 р. розробити та впровадити глобальну стратегію зайнятості молоді та реалізувати Глобальний пакт про робочі місця Міжнародної організації праці. У січні 2026 р. Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію зайнятості населення України на період до 2030 р. Стратегія зайнятості населення України на період до 2020 р. була частиною Стратегії сталого розвитку «Україна-2020»).

Отже, як бачимо, мінімально визначені завдання для досягнення Цілі 8 ЦСР в Україні виконуються, навіть попри перешкоди, викликані повномасштабною війною. Проте є питання до результативності такого виконання…

Згідно із прогнозом Міжнародного валютного фонду (далі – МВФ) глобальне зростання у 2026 р. залишиться стабільним на рівні 3,3%, що на 0,2% більше, ніж у жовтні, причому більша частина покращення припадає на США і Китай. Примітно, що поточні прогнози загалом не змінилися порівняно з попереднім роком, оскільки світова економіка долає безпосередній вплив тарифного шоку [27].

Якщо говорити про «тарифний шок», то тут йдеться про укази Президента США Дональна Трампа про митні тарифи. Так, у квітні 2025 р. запроваджено нові мита: базовий тариф для усіх країн світу – 10%, при цьому для багатьох держав мита встановлено значно вищими [28]. У медіа також поширюється інформація про причини відсутності взаємних тарифів для рф, Північної Кореї та Білорусі. Пояснюється це тим, що ці держави вже перебувають під різноманітними санкціями, що перешкоджають розвитку їхніх економік, торговельних відносин тощо. Також почався свого роду «тарифний шантаж» з боку США у вигляді значно підвищених тарифів для Канади, Франції Великобританії, Данії й низки інших держав, які не бажають, наприклад, приєднатися до Ради миру, створеної Д. Трампом і переставленої у рамках Всесвітнього економічного форуму в Давосі у січні 2026 р.

Значний фактор, що сприяє економічному зростанню в окремих державах, це – постійне зростання інвестицій у сектор інформаційних технологій, особливо у штучний інтелект, а також в оборонну галузь.

Якщо звернутися до Світового економічного огляду МВФ за жовтень 2025 р. [29], то можна побачити, що прогнозоване економічне зростання дійсно зосереджено довкола США, Китаю, деяких азійських держав, незначною мірою – держав-членів ЄС та Великобританії. Про Україну взагалі не згадується в огляді. Хоча, на нашу думку, від українських реалій залежить економічне зростання як європейських держав, так і США. Йдеться про збільшення видатків на розвиток військово-промислового комплексу, збільшення обсягу торгівельних операцій, пов'язаних із зброєю.

У розглядуваному Світовому економічному огляді за жовтень 2025 р згадується також «підвищена невизначеність» (uncertainty elevated), «торговельні перебої» (trade disruptions), «геополітична напруга» (geopolitical strains), які, очевидно, впливають на економічне зростання топових держав. Водночас, окремо ці фактори детально не аналізуються і лишається не достатньо висвітленим питання їхнього впливу на глобальне економічне зростання.

За відсутності економічного зростання логічною є стагнація національної економіки; зменшення обсягів виробництва тягне за собою призводить до суттєвих негативних соціально-економічних наслідків (зростання безробіття, зниження ВВП, зниження рівня доходів населення, зниження інвестиційної активності тощо). Це, у свою чергу, негативно відображається на бюджетних надходженнях, на виплатах державного боргу (точні – неможливості його виплачувати), на кредитному рейтингу держави. Так, у 2025 р. Україна отримала кредитний рейтинг «вибірковий дефолт» (SD), коли не перемовини з кредиторами не дали бажаного результату і Україна пропустила виплату 665 млн дол. США за борговими зобов'язаннями, прив'язаними до темпів економічного зростання (ВВП-варанти). Цей рейтинг був очікуваний ще з серпня 2024 р. Позитивним є той факт, що у січні 2026 р. світові рейтингові агентства підвищили кредитний рейтинг держави. Хоча це підвищення може бути нетривалим, з огляду на те, що поліпшення безпекової ситуації в Україні та середньострокові макроекономічні перспективи за різними експертними висновками у 2026 р. є мало обнадійливим.

Для того, аби держава була спроможною робити виплати за своїми борговими зобов'язаннями у кризовий період (а Україна перебуває саме такій ситуації), особливо активно залучаються кошти від міжнародних організацій та інституцій. Так, для отримання коштів від МВФ Україна має вживати заходів для збільшення надходжень до Державного бюджету України за рахунок власних ресурсів. Це пояснює скасування деяких податкових пільг, необхідність скасування субсидій на опалення і електроенергію, анонсування запровадження ПДВ для ФОПів-спрощенців, які заявляють про річний дохід понад 1 млн грн, тощо.

Також задля фінансування ЦСР можуть бути використані арештовані активи. Для України це джерело фінансування є вельми актуальним. Отриманні кошти можуть спрямовуватися на фінансування ЦСР, пов'язаних, наприклад, із подоланням бідності та досягнення продовольчої безпеки (ЦСР 1, 2), відновленням інфраструктури (ЦСР 9), екологічними проектами (ЦСР 11, 13, 14, 15)… Загалом, беремо будь-яку ціль і бачимо, що Україна зазнала втрат від агресії рф, які негативно позначаються на тій чи іншій ЦСР. Кошти від реалізації арештованих активів можуть бути спрямовані на відбудову пошкодженого чи знищеного внаслідок збройної агресії рф житла, закладів освіти, лікарень, критичної інфраструктури тощо; на підтримку бізнесу та створення робочих місць (ЦСР 8), сприяючи стійкому економічному розвитку; на зміцнення правових інститутів у межах ЦСР 16 за рахунок конфіскованих активів осіб, пов'язаних із корупцією. У цих процесах особливу увагу слід приділити діяльності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами (АРМА).

Висновки. Отже, чи можливе економічне зростання під час війни, в умовах постійних викликів і перешкод на шляху до досягнення ЦСР?... Питання вкрай складне. Очевидно, що держава може розвиватися і за таких обставин. Україна є яскравим прикладом цьому,

і економічно зростати може. Проте досягнення поставлених цілей видається малоймовірним...

Під час виступу на міжнародному економічному форумі у Давосі у січні 2026 р. Прем'єр-Міністр Канади Марк Карні наголосив на тому, що міжнародний порядок, заснований на правилах, вже не діє. Дійсно, те, що у 2015 р. ще можна було визначити як таке, до чого можна і варто прагнути, і спільними зусиллями можна поліпшити, у 2026 р. видається дещо утопічним. ЦСР, визначені для України, яка вже у 2015 р. постраждала від збройної агресії, зважаючи на подальші втрати, видаються недосяжними. Орієнтири державної політики (і не лише України) у багатьох сферах змістили свої вектори; брак кадрів та фінансових ресурсів, а також злочини з боку рф, що вчиняються на території нашої держави – все це не рухає державу до досягнення ЦСР. Проте, ці цілі ще не скасовані. У зв'язку із цим, можливо, доречно їх переглянути, оновити. Проте і дана пропозиція є проблемною у світлі реальної неспроможності ООН виконувати покладені на неї завдання. Призупинення ЦСР (якщо є такий інструмент) також не вирішить сучасних проблем. Сталий розвиток в умовах зруйнованого міжнародного та світового правопорядку є неможливим. За будь-якого варіанту, первинне рішення щодо подальшої долі ЦСР лишається за ООН, яка поки ще функціонує.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: https://sdgs.un.org/2030agenda

2. 17 Goals to Transform Our World. URL: https://www.un.org/sustainabledevelopment/

3. Sustainability through Participation? Perspectives from National, European and International Law. Edited by Birgit Peters and Eva Julia Lohse. Published by Koninklijke Brill NV, Leiden, the Netherlands, 2023. P. 203-230. URL: https://brill.com/edcollbook-oa/title/61786

4. The law of sustainable development. General principles. A report produced for the European Commission by Michael Decleris. 146 p. URL: https://www.pik-potsdam.de/avec/peyresq2003/talks/0917/sillence/background_literature/sustlaw.pdf

5. Sustainable development in national and international law. Editorial board: Hans Christian Bugge, Christina Voigt. 2008. 591 p.

6. Музика-Стефанчук О.А., Дубко А.С. Стала банківська діяльність як предмет фінансово-правового регулювання. Нове українське право. 2024. Вип. 2. С. 80-87. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/588/535.

7. Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (ЗапоріжжяЛьвів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. 492 с. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_27-10-2023_Zbirka_tez_oryhinal-maket.pdf

8. Устік М.Є. Економічний механізм сталого розвитку закладів вищої освіти: дис. … докт. філос. за спеціальністю 051 – Економіка. Київ, 2025. 219 с. URL: https://knutd.edu.ua/files/science/razovi-vcheni-rady/Ustik_dissertation.pdf

9. Анфілов Д.Ю. Забезпечення сталого розвитку міст Україні: дис. … докт. філософії за спеціальністю 051 «Економіка» (05 – Соціальні та поведінкові науки. Ірпінь, 2025. 245 с. URL: https://api-ir.dpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/caf97836-af4b-4202-8d77-7103889543bd/content

10. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017. URL: https://me.gov.ua/view/22e86f94-a9dd-421e-adcb-e38748a4b7cb

11. Цілі сталого розвитку – Україна. Добровільний національний огляд. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Цілі%20Сталого%20розвитку%20-%20Добровільний%20національний%20огляд.pdf

12. Онлайн-платформа з моніторингу індикаторів ЦСР. URL: https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/

13. Promoting Strategic Planning and Financing for Sustainable Development on National and Regional Level in Ukraine. URL: https://jointsdgfund.org/programme/promoting-strategic-planning-and-financing-sustainable-development-national-and-regional

14. Мінекономіки та ПРООН затвердили план дій щодо зміцнення малого та середнього бізнесу в Україні. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/minekonomiky-ta-proon-zatverdyly-plan-diy-shchodo-zmitsnennya-maloho-ta-serednoho-biznesu-v-ukrayini

15. ООН запускає спільну програму з метою надання Україні допомоги у фінансуванні роботи з досягнення Цілей сталого розвитку. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/oon-zapuskaye-spilnu-prohramu-z-metoyu-nadannya-ukrayini-dopomohy-u-finansuvanni-roboty-z-dosyahnennya-tsiley-staloho-rozvytku

16. Швидка інтегрована оцінка: приклад бюджетних програм ругіонального розвитку та захисту довкілля України. URL: https://files.acquia.undp.org/public/migration/ua/UNDP-RIA-Ukraine-UA_v03_.pdf

17. Оцінка фінансування розвитку: Україна. Аналітичний звіт. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/otsinka-finansuvannya-rozvytku-ukrayina

18. Методологія комплексної системи бюджетування ЦСР в Україні. URL: https://files.acquia.undp.org/public/migration/ua/UNDP-SDGsBudgetTagging-UA_v02.pdf

19. Реалізація цілей сталого розвитку в Україні в контексті відновлення від наслідків війни та на шляху до європейської інтеграції. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/projects/realizatsiya-tsiley-staloho-rozvytku-v-ukrayini-v-konteksti-vidnovlennya-vid-naslidkiv-viyny-ta-na-shlyakhu-do-yevropeyskoyi

20. Implementation of SDGs in Ukraine in the context of recovery from the war and towards the European integration. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/projects/realizatsiya-tsiley-staloho-rozvytku-v-ukrayini-v-konteksti-vidnovlennya-vid-naslidkiv-viyny-ta-na-shlyakhu-do-yevropeyskoyi

21. UNDP launches new project to bolster Ukraine's recovery and sustainable development efforts. URL: https://www.undp.org/ukraine/press-releases/undp-launches-new-project-bolster-ukraines-recovery-and-sustainable-development-efforts

22. Киреєв С.І. Економічне зростання. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009, оновл. 2023. URL: https://esu.com.ua/article-18789.

23. Ukraine. URL: https://data.worldbank.org/country/ukraine?locale=uk

24. Мінекономіки: у 2025 році ВВП України зріс на 2,2%. URL: https://me.gov.ua/News/Detail/25c9685b-a465-4945-bf5d-3be9ec515ace?lang=uk-UA&title=Minekonomiki-U2025-RotsiVvpUkrainiZrisNa2-2-

25. Керівні принципи для роботодавців України у сфері запобігання застосуванню примусової праці. URL: https://employers.org.ua/media/ufffl/UKR%20Guiding%20principles%20on%20LF%20for%20Ukrainian%20business.pdf

26. Стратегія розвитку фінансового сектору України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_finsector_NBU.pdf?v=16

27. Tobias Adrian, Pierre-Olivier Gourinchas. Global Economy Shakes Off Tariff Shock Amid Tech-Driven Boom. URL: https://www.imf.org/en/blogs/articles/2026/01/19/global-economy-shakes-off-tariff-shock-amid-tech-driven-boom

28. Список країн, щодо яких діятимуть підвищені мита. URL: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2025/04/Annex-I.pdf

29. October 2025 World Economic Outlook. URL: https://www.imf.org/en/publications/weo/issues/2025/10/14/world-economic-outlook-october-2025

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

UDC 349.6:620.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.24

COMMUNITY-LED ENERGY SOLUTIONS IN WARTIME UKRAINE: LOCAL RESILIENCE, DECENTRALIZATION, AND LEGAL CHALLENGES

Soloviova Alina Mykolaivna,
orcid.org/0000-0001-8742-5041
Doctor of Law, Associate Professor,
Researcher at the Robert Schuman Center for Advanced Studies
European University Institute, Italy

Mamonov Dmytro Viktorovych,
orcid.org/0009-0007-5293-7953
Head of legal Department of JSC,
Donbasenergo

The article examines the emergence and development of community-led energy initiatives in Ukraine in the context of a full-scale war and systematic attacks on critical energy infrastructure. Large-scale destruction of electricity generation and transmission facilities, prolonged power outages, and energy shortages have highlighted the need for alternative models for ensuring energy security at the local level. The article analyzes how localized and decentralized energy solutions – including rooftop solar power plants, autonomous power systems for critical social infrastructure facilities, and the creation and operation of "Points of Invincibility" – have become key tools for ensuring energy sustainability, social stability, and community self-sufficiency.

Drawing on practical cases from Ukrainian cities and territorial communities, the authors demonstrate how a combination of municipal support, civic mobilization, and the use of hybrid energy technologies contributes to the uninterrupted functioning of basic services during periods of prolonged blackouts. Particular attention is paid to the role of local governments as coordinators of energy initiatives and a "local umbrella" that provides institutional support, financial mediation and strategic planning at the community level. A separate part is devoted to the analysis of the legal and regulatory environment in the field of renewable energy and community energy projects. The article highlights both positive developments in the direction of harmonization of Ukrainian legislation with European standards and existing structural and legal barriers that limit the scaling of such initiatives. In conclusion, it is argued that community-oriented energy practices perform not only the function of a short-term crisis response, but also form the basis for Ukraine's long-term transition to a decentralized, sustainable and citizen-oriented energy system.

Key words: *community-led energy initiatives, energy resilience, decentralized energy systems, renewable energy, wartime Ukraine.*

Соловйова Аліна, Мамонов Дмитро. Громадські енергетичні рішення у воєнний час в Україні: місцева стійкість, децентралізація та правові виклики

У статті досліджується становлення та розвиток громадсько-орієнтованих енергетичних ініціатив в Україні в умовах повномасштабної війни та систематичних атак на критичну енергетичну інфраструктуру. Масштабні руйнування об'єктів генерації та передачі електроенергії, тривалі відключення світла та енергетичні дефіцити актуалізували потребу в альтернативних моделях забезпечення енергетичної безпеки на локальному рівні. У статті аналізується, яким чином локалізовані та децентралізовані енергетичні рішення – зокрема дахові сонячні електростанції, автономні системи живлення для критично

важливих об'єктів соціальної інфраструктури, а також створення та функціонування «Пунктів незламності» – перетворилися на ключові інструменти забезпечення енергетичної стійкості, соціальної стабільності та самозабезпечення громад. Спираючись на практичні кейси з українських міст і територіальних громад, автори демонструють, як поєднання муніципальної підтримки, громадянської мобілізації та використання гібридних енергетичних технологій сприяє безперебійному функціонуванню базових послуг у періоди тривалих блекаутів. Особливу увагу приділено ролі органів місцевого самоврядування як координаторів енергетичних ініціатив та «локальної парасольки», що забезпечує інституційну підтримку, фінансове посередництво та стратегічне планування на рівні громад. Окрему частину присвячено аналізу нормативно-правового та регуляторного середовища у сфері відновлюваної енергетики та громадських енергетичних проєктів. У статті висвітлюються як позитивні зрушення в напрямі гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, так і наявні структурні та правові бар'єри, що обмежують масштабування таких ініціатив. У підсумку аргументується, що громадсько-орієнтовані енергетичні практики виконують не лише функцію короткострокової кризової відповіді, а й формують підґрунтя для довгострокового переходу України до децентралізованої, стійкої та орієнтованої на громадян енергетичної системи.

Ключові слова: *енергетичні ініціативи, керовані громадами, енергетична стійкість, децентралізовані енергетичні системи, відновлювана енергія, Україна часів війни.*

Since the start of the full-scale Russian invasion in 2022, Ukraine's energy infrastructure has been subjected to systematic and sustained military attacks. Large-scale power outages, severe energy shortages, and the destruction of thousands of energy facilities have exposed the structural vulnerabilities of highly centralized energy systems. During major offensives in 2024 and 2025, Russian forces reportedly launched coordinated strikes using up to 300 drones and missiles simultaneously, targeting power plants, transmission networks, and other critical infrastructure in the Zaporizhia, Dnipropetrovsk, Kharkiv, Sumy, Poltava, Kyiv, and Odesa regions [1].

According to estimates by the United Nations Development Programme, these attacks have resulted in approximately USD 6.5 billion in damages and have deprived more than 12 million people of reliable access to electricity [2]. Subsequent waves of attacks in 2025–2026 have continued to inflict widespread damage on energy facilities and caused prolonged power outages, particularly in urban centres such as Kyiv during the winter months, underscoring the persistent vulnerability of the country's energy system under ongoing war. As a result, energy security has become a key element of Ukraine's national resilience strategy, leading to a reassessment of policy priorities with a stronger emphasis on energy self-sufficiency and infrastructure reliability. Within this evolving policy framework, recent assessments of Ukraine's energy system show that during periods of disruption, power supply stability increasingly relies on decentralized operational mechanisms and flexible capacity allocation mechanisms, particularly in the face of systemic imbalances caused by external shocks [3]. These system-level findings are further supported by scholarly analyses, which demonstrate that decentralized energy systems, including autonomous microgrids, substantially enhance the resilience and continuity of energy supply for critical infrastructure under conditions of external shocks and heightened security risks [4]. Collectively, these developments underscore the growing strategic relevance of decentralized energy solutions as a key component of Ukraine's response to wartime energy disruptions.

Against this backdrop, localized and decentralized energy solutions have gained heightened significance, particularly within the social sector. Ongoing wartime conditions have demonstrated that effective energy resilience cannot rely solely on centralized state systems, but must increasingly be anchored in community-level initiatives coordinated through local governance structures. This "local umbrella" approach strengthens local autonomy, enhances adaptive capacity, and contributes to broader security and resilience objectives. Against this background of sustained disruption, the article examines the role of community-led energy initiatives in addressing the immediate challenges posed

by wartime conditions while simultaneously laying the groundwork for a more resilient, decentralized, and sustainable energy system in Ukraine.

In this context, localized and decentralized energy solutions have acquired new importance, particularly in the social sector. Military experience has shown that effective energy resilience cannot rely solely on centralized state systems but must be based on community-level initiatives coordinated through local governance structures. This "local umbrella" approach strengthens local autonomy, enhances adaptive capacity, and contributes to broader security objectives.

This article examines the role of community-led energy initiatives in addressing the immediate challenges posed by wartime disruption while simultaneously laying the groundwork for a more resilient, decentralized, and sustainable energy system in Ukraine.

Main Directions of Community-Led Energy Initiatives. The development of community-led energy initiatives in Ukraine has taken place within a rapidly evolving legal and regulatory framework shaped by wartime exigencies, decentralization reforms, and Ukraine's obligations under European energy law. In practice, these initiatives have concentrated on four primary areas: 1) the deployment of renewable energy solutions in residential buildings, particularly rooftop solar installations; 2) the decentralization of energy supply for critical infrastructure; 3) the establishment of Points of Invincibility (Punkty Nezlámnosti) as legally defined hubs of community energy resilience; and 4) public campaigns aimed at improving energy efficiency and responsible energy consumption.

From a legal perspective, these developments operate at the intersection of national energy legislation, municipal competences, emergency governance, and Ukraine's commitments under the EU acquis in the field of energy and climate policy. Research emphasizes that the development of energy communities in Ukraine depends on the harmonization of national energy legislation with EU regulatory standards, particularly with regard to decentralized generation, collective self-consumption, and municipal participation in energy management [5].

Solar Energy in Residential Areas: The Case of Kyiv. The expansion of the use of solar energy on residential roofs is facilitated by a combination of national legislation and local regulations. At the national level, the key legal framework is provided by the Law of Ukraine "On Alternative Energy Sources" [6], which establishes the principles of state support for the production of renewable energy, including small-scale and distributed generation. Pursuant to Article 1 of the Law, solar energy is classified as a renewable energy source, which constitutes the legal basis for electricity generation from photovoltaic installations, including rooftop systems in residential buildings. Additional regulatory support derives from the Law of Ukraine "On the Electricity Market" [7]. In accordance with Paragraph 3-2 of Part One of Article 1 of this Law, an active consumer is a consumer, including a private household, an energy cooperative and a consumer who is a customer of an energy service (both before and after the transfer to the customer under an energy service contract of ownership of property formed (established) under an energy service contract), who consumes electrical energy and generates electrical energy, and/or carries out energy storage activities, and/or sells surpluses of generated and/or stored electrical energy, or participates in energy efficiency and demand management measures in accordance with the requirements of the law, provided that these activities are not his main economic or professional activity.

At the municipal level, Kyiv City Council and the Kyiv City State Administration have adopted a series of targeted programs enabling the practical implementation of these national norms, particularly through co-financing mechanisms for condominiums (OSBBs) and housing cooperatives. In response to persistent energy disruptions caused by the war, Kyiv has emerged as a leading example of community-driven solar energy adoption. Residents of multi-storey apartment buildings across the city have increasingly installed rooftop solar panels, showcasing a growing commitment to energy independence and residential resilience.

Notable Local Initiatives. Empirical evidence from municipal and district-level

sources points to the growing diffusion of community-led solar energy projects within Kyiv's residential sector. In the Holosiivskyi District, a residential building installed solar panels and inverters in July 2024 through the city's "70/30" co-financing program. This system ensures autonomous operation of the heating unit and lighting in communal areas during power outages. Similarly, a building on Andrii Sheptytskyi Street in Dniprovskyi District installed 72 panels in October 2024, enabling residents to maintain electricity, hot water, and elevator service even during blackouts [8], [9]. In Pecherskyi District, members of the "Khudozhnyk" condominium association completed a solar installation in February 2023, ensuring uninterrupted heating and hot water access [10]. By early 2024, over 60 buildings had applied for compensation for renewable energy solutions, with more than UAH 7.7 million disbursed by the Darnytsia District administration [11]. Additional projects illustrate increasing technological sophistication and collective organization.

In the Shevchenkivskyi District, municipal support facilitated the installation of a solar power station capable of supplying electricity to water pumps, corridor lighting, access control systems, and elevators. Particularly noteworthy is a 16-storey residential building in which residents collectively financed the installation of a rooftop solar power plant combined with inverters and battery storage. Since October 2024, this building has sold surplus energy to the national grid as an "active consumer," contributing up to 80 kWh daily in summer months [12].

Municipal Support and Co-Financing Programs. Kyiv's success in promoting rooftop solar installations is largely supported by four municipal programs, as outlined by Deputy Head of the Kyiv City State Administration, Petro Panteleiev: "70/30" co-financing program for OSBBs and housing cooperatives; "Capital Repairs" program for all residential buildings; Reimbursement for independent electricity sources, such as generators and solar stations; "Revolving Fund" providing accessible loans for energy upgrades [13]. By Decision № 5586/5627 of 10 November 2022, the Kyiv City Council approved the Procedure for the partial reimbursement of the cost of independent electricity sources acquired by homeowners' associations of multi-apartment residential buildings in the city of Kyiv during the period 2021–2025. Partial reimbursement shall be granted in the amount of 75 % of the total cost of the acquired electricity source per multi-apartment residential building, subject to the following maximum ceilings: UAH 100,000 for buildings with up to six storeys (inclusive); UAH 200,000 for buildings with seven to sixteen storeys (inclusive); UAH 300,000 for buildings with seventeen or more storeys, as well as for buildings equipped with attached, integrated, or rooftop boiler installations [14].

In 2024, Kyiv expanded municipal support under the "70/30" co-financing programme, increasing the overall volume of compensation available for residential buildings implementing renewable energy solutions. Depending on the type of building and eligible works, municipal compensation covered a substantial share of project costs, with maximum amounts differentiated across categories in accordance with programme guidelines. Since November 2022, additional reimbursement incentives have encouraged the purchase of independent generators.

Broader Impact and National Relevance. These developments underscore the critical role of municipal support in scaling decentralized energy systems. Community-led solar installations not only enhance local autonomy and reduce reliance on vulnerable centralized grids but also contribute surplus energy to national reserves. Kyiv's model demonstrates how targeted urban policy, co-financing mechanisms, and citizen engagement can accelerate the adoption of renewable energy, particularly during times of crisis.

These municipal practices reflect broader national priorities in strengthening energy resilience and align with Ukraine's obligations under the Energy Community Treaty and its gradual harmonization with EU energy law, particularly Directive (EU) 2018/2001 on the promotion of the use of energy from renewable sources (RED II) [15]. Community-led solar

initiatives not only enhance local autonomy but also contribute to the decentralization objectives embedded in European energy governance models.

Kyiv's experience demonstrates how legally supported municipal policy, targeted co-financing instruments, and collective action by residents can operationalize the concept of energy democracy even under conditions of armed conflict. As such, these initiatives represent not merely ad hoc crisis responses, but an emerging legal and institutional framework for a resilient, decentralized, and citizen-oriented energy system in Ukraine.

Decentralized Solar Energy Integration in Ukraine's Critical Infrastructure. Following the onset of the full-scale invasion in 2022, Ukraine has accelerated efforts to decentralize energy supply systems, with particular emphasis on critical infrastructure facilities. A central strategy in this initiative involves the widespread installation of solar power plants to ensure continuous electricity supply, enhance energy independence, and improve resilience against systemic disruptions.

A notable example is the city hospital in Zvyahel (formerly Novograd-Volynskyi) in the Zhytomyr region, where a 32.4 kW solar installation was completed in December 2022. This system secures the continuous operation of the hospital's intensive care unit and generates annual savings of up to 500,000 UAH [16]. Similarly, in Dubno, Rivne region, a 43.6 kW solar station installed in June 2023 now meets approximately one-third of the hospital's electricity demand, resulting in annual savings of around 154,000 UAH [16].

In Sumy, the Central City Clinical Hospital benefited from a GIZ-funded project (€100,000), receiving a 60 kW solar plant commissioned in December 2023. This installation ensures the uninterrupted provision of hot water and electricity to the Saint Zinaida Children's Clinical Hospital, strengthening the facility's operational resilience [16].

Post-reconstruction efforts in Gorenka, Kyiv region, in 2023 included the deployment of a hybrid solar system with battery storage and a heat pump. This system has successfully reduced heating costs by 43% and now covers 55% of the building's daily electricity needs, significantly enhancing energy self-sufficiency [17].

In addition, the municipal water utility in Voznesensk, Mykolaiv region, became the first in Ukraine to install a 50 kW solar power plant, thereby improving operational autonomy and reducing electricity expenses [18].

Comparable advancements have been realized in Zhytomyr, Brody (Lviv region), Nizhyn (Chernihiv region), and Rivne, where local hospitals have implemented rooftop solar systems, ensuring more reliable energy access and financial savings. Furthermore, in Kremenchuk, Poltava region, strategic plans are underway to expand the deployment of solar energy systems across multiple critical infrastructure sites, further bolstering the city's resilience to potential power disruptions. These initiatives collectively illustrate the critical role of decentralized renewable energy solutions in safeguarding Ukraine's essential services and strengthening local communities' capacity to withstand energy crises.

Establishment of Points of Invincibility as Hubs for Community Energy Resilience. Following large-scale missile attacks on Ukraine's energy infrastructure, numerous cities and towns experienced prolonged power outages, resulting in severe disruptions to the provision of drinking water and district heating services. In response to these systemic challenges, units of the State Emergency Service of Ukraine, in coordination with local authorities, established so-called "Points of Invincibility" (Punkty Nezlamnosti) to provide emergency assistance to the affected population. The institutionalization of this practice was formalized on 17 December 2022, when the Cabinet of Ministers of Ukraine adopted Resolution № 1401, entitled "Issues of the Organization and Functioning of Points of Invincibility" [19], which approved the Procedure governing the organization and operation of these facilities [20].

These centers offer essential services, including access to electricity, mobile communication, Internet connectivity, heating, potable water, and basic medical supplies. All services are provided free of charge

and are available around the clock. The establishment and operation of the Points of Invincibility are organized based on the available resources of executive authorities and local self-government bodies. In response to widespread power outages caused by targeted attacks on critical infrastructure, Ukraine has launched the nationwide initiative known as Points of Invincibility. These are specially designated public spaces equipped to provide essential services during emergencies, thereby strengthening community energy resilience.

The Ministry of Digital Transformation introduced a dedicated service within the "Diya" mobile application that enables users to locate nearby Points of Invincibility through an interactive map, which can also be accessed offline. The service displays all available facilities within a 1.5-kilometre radius, allowing citizens to access electricity, communication services, and internet connectivity during outages. According to official data from the State Emergency Service of Ukraine, more than 8,000 Points of Invincibility have been deployed nationwide, including over 800 operated directly by the Service, encompassing both stationary and mobile units. Since the onset of the full-scale invasion, these facilities have assisted more than 670,000 individuals, particularly during periods of intensified attacks or widespread power disruptions [21].

Points of Invincibility are a local, practical energy solution created to provide essential services (electricity, heating, communication) during energy crises caused by infrastructure destruction. They show how local actors, such as communities, municipalities and emergency services, organize decentralized energy sustainability.

While many Points of Invincibility were coordinated by state bodies (e.g., the State Emergency Service), local authorities and communities also established and maintained many Points of Invincibility, especially in smaller towns and villages. This reflects community-led mobilization and local initiative under extreme conditions.

Many Points of Invincibility rely on autonomous energy systems: diesel generators, solar panels with battery storage, and hybrid energy units. Their operation demonstrates practical deployment of decentralized energy technologies, exactly what your topic aims to highlight.

The creation of these Points raised public awareness of the need for energy self-sufficiency and local resilience. Points of Invincibility are not only emergency structures but also a prototype for permanent local energy hubs in Ukraine's future energy system, contributing to the long-term transformation of energy infrastructure.

Teaching Energy Responsibility: The Impact of Educational Campaigns and Interactive Learning. Education and interactive learning have proven crucial for fostering energy responsibility across Ukraine. Recent initiatives demonstrate how structured efforts cultivate energy-conscious behavior and practical skills. At the school level, the Lviv Municipal Community organized the Week of Energy Conservation in September 2022. Through interactive lessons, creative competitions, and games, students learned practical methods to save energy at home, fostering habits that extend to families and the wider community [22].

At the community level, the Sustainable Energy Days organized by the Pology Urban Territorial Community (Zaporizhzhia Oblast) in June 2023 actively engaged citizens through informational campaigns, flash mobs, and essay competitions, fostering greater public awareness of energy efficiency measures and renewable energy solutions [23].

Nationally, Energy Efficiency Week 2025 expanded these efforts by uniting experts, local authorities, and businesses to promote education on sustainable energy practices, incorporating competitions, mentorship programs, and innovative technologies like AI for energy optimization [24].

Complementing these programs, initiatives such as the Energy Efficiency Champions competitions and the development of local energy strategies in Vinnytsia [25] and Zdolbunivka have played an important role in teaching residents practical energy-saving skills. As part of broader educational efforts, schools also received copies of environmental-themed board games and comics aimed at fostering ecological awareness among children. Public cam-

paigns such as Energy Saves Ukraine further promoted simple but impactful behavioral changes, encouraging citizens to adopt measures like switching to LED lighting and improving home insulation.

Collectively, these initiatives demonstrate that education, supported by interactive engagement tools, plays a transformative role in cultivating energy responsibility and advancing Ukraine's transition toward a resilient and decentralized energy future.

The Legal Framework for Community Energy Solutions in Times of Crisis: Progress and Challenges in Ukraine. The advancement of community-led energy initiatives in Ukraine is closely linked to the broader legal and regulatory framework supporting energy decentralization and renewable energy integration. Although Ukraine has made significant progress in developing its energy legislation, important regulatory challenges persist.

The ongoing war and energy crises have underscored the necessity of treating access to energy services and energy security as integral aspects of fundamental human rights, particularly within the constitutional right to an adequate standard of living. This evolving perspective has prompted scholars and policymakers to advocate for clearer regulation and stronger legal mechanisms to guarantee these rights. There is growing consensus that access to energy should be recognized as a distinct constitutional right, reinforcing state obligations to manage energy resources effectively and promote efficient consumption.

Ukraine's energy regulatory framework operates across several levels: international treaties, the Constitution of Ukraine, national laws such as the Law on Alternative Energy Sources and the Law on the Electricity Market, subordinate legal acts, decisions of the Constitutional Court, judicial practice, and strategic planning documents at both the national and EU levels. Efforts to harmonize Ukraine's legislation with European standards began with the 2004 National Program for the Adaptation of Ukrainian Legislation to the EU acquis [26] and were reinforced through agreements such as the Memorandum of Understanding on the Strategic Energy Partnership between Ukraine and the European Union, jointly with the European Atomic Energy Community (Euratom) [27] and Ukraine's 2017 accession to the International Renewable Energy Agency (IRENA) [28].

Despite these achievements, major gaps remain. In the field of solar energy regulation, legal frameworks are fragmented and inconsistent. While solar energy is prioritized in strategic documents, the absence of a dedicated law specifically regulating its development limits the formation of a coherent national policy and impedes the creation of a transparent, competitive market. State support for solar initiatives has often been inconsistent and insufficiently systematic.

On a practical level, important steps have been taken to simplify access to renewable energy. Since July 1, 2023, small solar installations (up to 30 kW) no longer require construction permits, although technical assessments for grid connections remain mandatory. The National Commission for State Regulation of Energy and Public Utilities oversees the establishment and regulation of green tariffs, which incentivize households and businesses to produce renewable energy. However, the procedures for securing green tariffs and grid connections remain bureaucratically complex and technically demanding, often requiring specialized legal and technical consultations.

Further regulatory influences include Ukraine's taxation frameworks, customs regulations, and the Energy Strategy of Ukraine until 2035 [29], which shapes long-term planning for energy decentralization and the promotion of renewables. While certain tax incentives exist for solar producers, navigating the fiscal and administrative requirements often proves burdensome, particularly for small-scale community-led initiatives.

In conclusion, Ukraine has made significant progress in aligning its energy legislation with European standards and promoting decentralized energy solutions. However, significant regulatory gaps, in particular in the area of coordinated solar energy governance and market access, continue to hinder progress. Addressing

these shortcomings through comprehensive legal instruments, clearer procedural standards, and consistent policy implementation is essential to unlock the full potential of community-led energy initiatives and strengthen Ukraine's energy resilience in an increasingly challenging environment.

Challenges in Implementing Community-Driven Energy Initiatives. The implementation of community-driven energy initiatives faces a number of ongoing challenges beyond the immediate impact of ongoing hostilities and Russian attacks on energy infrastructure. These initiatives are significantly hampered by long-standing structural deficiencies in the energy sector itself.

One of the key challenges is the deteriorating condition of energy infrastructure, including distribution networks, substations, and technical equipment. This deterioration limits the capacity of distribution networks to accommodate decentralized generation units and contributes to increased technical losses in the system.

Furthermore, chronic underinvestment in the reconstruction of distribution systems poses a serious obstacle. Addressing this issue requires significant capital investment, particularly in the development and implementation of modern smart grid technologies capable of effectively integrating decentralized energy sources.

Legal and regulatory deficiencies further complicate implementation. The current regulatory system for connecting decentralized generating units to distribution networks remains complex and, in many cases, lacks transparency. As a result, grid connection often entails high capital costs and creates opportunities for unnecessary actions, including potential abuse and corruption by distribution system operator management. O. Bytyak rightly notes that in the legal literature there has not yet been a consensus on the definition of energy legislation, the problem of its internal structuring, and even more so any consolidated opinion on energy law, and the process of separating its components into separate sub-branches continues more and more actively. Thus, the "law of primary energy sources" is developing separately and quite actively [30, P. 163].

Another serious problem is the growing accumulation of debt in the electricity market, including arrears on electricity generated from renewable and alternative sources. This undermines financial stability and hinders investment in community-based energy projects.

Finally, the most serious obstacle to the development of community-based energy initiatives remains the continuation of military hostilities and the resumption of a wave of Russian attacks on energy infrastructure, expected in the fall and winter of 2025. These ongoing security risks pose a systemic threat to both the physical integrity of energy assets and the long-term viability of decentralized energy development.

Conclusion. Community energy initiatives in Ukraine have demonstrated a remarkable capacity for self-organization and adaptive governance, especially in the context of a protracted systemic crisis. Local actors have successfully mobilized financial, technical, and social resources to implement decentralized energy solutions, often bridging gaps in consistent state support. At the societal level, these initiatives have contributed to the gradual formation of an energy-conscious culture, reflected in the wider adoption of energy-saving practices and the integration of renewable energy technologies into everyday life. Practical solutions such as rooftop solar installations, energy sustainability centers, and hybrid energy systems are increasingly being implemented in both urban and rural communities.

At the same time, the long-term sustainability and scalability of community energy initiatives remain limited by structural problems embedded in Ukraine's broader energy system. These include the deteriorating state of the electricity distribution infrastructure, limited grid capacity to support decentralized generation, and persistent underinvestment in grid modernization. Legal and regulatory barriers, including the complexity and lack of transparency in grid connection procedures, further increase financial risks and capital costs for public projects. These challenges are compounded by financial instability in the overall market, including the accumulated debt

for renewable electricity, which continues to undermine investor confidence and limit access to long-term financing. The ongoing military conflict and repeated attacks on energy infrastructure further exacerbate this vulnerability, creating ongoing risks to both physical assets and institutional continuity.

Despite these limitations, community-led energy initiatives have proven effective in strengthening short-term energy resilience while laying the foundation for a long-term structural transformation towards a decentralized and sustainable energy system. Several policy priorities emerge to consolidate and scale up these achievements. First, the establishment of a dedicated national support system for community-led energy initiatives is essential to ensure sustainable financial, technical and institutional support. Second, successful local practices should be systematically integrated into a coherent national strategy for decentralized energy development, rather than remaining fragmented or ad hoc responses to crisis conditions. Third, expanding educational efforts and improving access to affordable financing at the community level are necessary to lower barriers to entry and enhance the long-term viability of such initiatives.

Given the growing role of local actors in Ukraine's evolving energy landscape, serious consideration should also be given to the formal legal recognition of "energy communities," drawing on relevant European Union models. This raises two key questions for future policy development: should the legal status of energy communities be explicitly enshrined in Ukrainian legislation, and how can the long-term sustainability of community-led initiatives be ensured during the post-war recovery period? Addressing these questions will be critical for building a resilient, citizen-driven, and sustainable energy system in Ukraine.

BIBLIOGRAPHY:

1. Soloviova A. Local energy solutions in times of crisis: the impact of community-led energy initiatives in Ukraine : policy brief. Issue 2025/16. Florence : Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, 2025. July. URL: https://hdl.handle.net/1814/93072 (дата звернення: 14.01.2026).

2. Updated damage assessment finds USD 524 billion needed for recovery in Ukraine over the next decade. 25 February 2025. URL: https://www.undp.org/ukraine (дата звернення: 16.01.2026).

3. Ukraine: Implementation Report 2025. Regional Integration. Vienna: Energy Community Secretariat, 2025. URL: https://www.energy-community.org (дата звернення: 14.01.2026).

4. Semenenko O., Nozdrachov O., Chernyshova I., Melnichenko A., Momot D. Innovative technologies to improve energy efficiency and security of military facilities. Machinery and Energetics. 2024. Vol. 15, №. 4. P. 147-156. DOI: https://doi.org/10.31548/machinery/4.2024.147

5. Trypolska G., Kubatko O., Prokopenko O. Establishing Solar Energy Cooperatives in Ukraine: Regional Considerations and a Practical Guide. *Energies.* 2025. Vol. 18, №. 14. Art. 3623. URL: https://doi.org/10.3390/en18143623 (дата звернення: 16.01.2026).

6. Закон України Про альтернативні джерела енергії. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 24, ст.155. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text (дата звернення: 14.01.2026).

7. Закон України Про ринок електричної енергії. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2017, № 27-28, ст.312. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text (дата звернення: 14.01.2026).

8. Мешканці багатоповерхівки в Голосіївському районі встановили сонячні панелі [Електронний ресурс]. *Хмарочос.* 06.07.2024. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2024/07/06/meshkanczi-budynku-v-golosiyivskomu-rajoni-vstanovyly-sonyachni-paneli/ (дата звернення: 16.01.2026).

9. Мешканці багатоповерхівки в Голосієві встановили сонячні панелі в межах програми «70/30» [Електронний ресурс]. *The Village Україна.* 2024. URL: https://www.village.com.ua/

village/city/city-news/352469-meshkantsi-bagatopoverhivki-u-golosievi-vstanovili-sonyachni-paneli-v-mezhah-programi-70-30 (дата звернення: 16.01.2026).

10. Київська багатоповерхівка встановила сонячні панелі на даху, що дозволяють забезпечити роботу теплопункту в умовах відключення електроенергії [Електронний ресурс]. Київська міська державна адміністрація. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/kivska_bagatopoverkhivka_vstanovila_sonyachni_paneli_na_dakhu_scho_dozvolyayut_zabezpechiti_robotu_teplopunktu_v_umovakh_vidklyuchennya_elektroenergi_foto/ (дата звернення: 16.01.2026).

11. У Києві житловим будинкам компенсували вартість понад тисячі одиниць обладнання для безперебійного електропостачання [Електронний ресурс]. *Київська міська державна адміністрація*. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_kiyevi_zhitlovim_budinkam_kompensuvali_vartist_ponad_tisyachi_odinits_obladnannya_dlya_bezperebiynogo_elektropostachannya_foto/ (дата звернення: 16.01.2026).

12. Київська багатоповерхівка стала «житловою електростанцією» і продає енергію [Електронний ресурс]. Хмарочос. 09.10.2024. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2024/10/09/kyyivska-bagatopoverhivka-stala-zhytlovoyu-elektrostancziyeyu-i-prodaye-energiyu/ (дата звернення: 16.01.2026).

13. Міська програма «70/30%» допомогла зекономити багатоповерховим будинкам понад 40 млн грн на комунальних послугах – Петро Пантелеєв [Електронний ресурс]. Київська міська державна адміністрація. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/miska_programa_7030_dopomogla_zekonomiti_bagatopoverkhovim_budinkam_ponad_40_mln_grn_na_komunalnikh_poslugakh__petro_panteleyev/ (дата звернення: 16.01.2026).

14. Інформація про компенсацію вартості придбаних незалежних джерел живлення [Електронний ресурс]. Голос Київської міської ради. URL: https://golos.kyivcity.gov.ua/news/informatsiia-pro-kompensatsiiu-vartosti-prydbanykh-nezalezhnykh-dzherel-zhyvlennia?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 16.01.2026).

15. Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources (RED II). Official Journal of the European Union, L 328/82. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/2001/2024-07-16/eng (дата звернення: 15.01.2026).

16. Антонюк І. Лікарні на сонячних батареях: як громади в Україні втілюють «зелені» рішення [Електронний ресурс]. *Eco.Rayon.* URL: https://eco.rayon.in.ua/topics/624280-likarni-na-sonyachnikh-batareyakh-yak-v-ukraini-vtilyuyut-zeleni-rishennya (дата звернення: 16.01.2026).

17. Історія відновлення амбулаторії в Горенці – пілотний проєкт [Електронний ресурс]. *Greenpeace Україна.* URL: https://www.greenpeace.org/ukraine/nasha-robota/zelene-vidnovlennia/partnerstvo-zarady-vidnovlennia/zavershenyi-proiekt-horenka/ (дата звернення: 16.01.2026).

18. Історія успіху з Вознесенська: як працює перша в країні сонячна електростанція потужністю 50 кВт на міському водоканалі). [Електронний ресурс]. *Енергетичний перехід в Україні.* URL: https://energytransition.in.ua/project/istoriia-uspikhu-iz-voznesenska-iak-pratsiuie-persha-v-kraini-soniachna-elektrostantsiia-50-kvt-na-miskomu-vodokanali/ (дата звернення: 16.01.2026).

19. Постанова від 17 грудня 2022 р. № 1401 «Питання організації та функціонування пунктів незламності». Київ, 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 16.01.2026).

20. Порядок організації та функціонування пунктів незламності : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2022 р. № 1401. Київ, 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 16.01.2026).

21. Ukrinform. (2025, February 17). ДСНС розгорнула по Україні понад 800 пунктів незламності [The State Emergency Service has deployed over 800 Points of Invincibility across Ukraine]. URL: https://www.ukrinform.ua (дата звернення: 30.12.2025).

22. Hryhoriieva, S. (2022, September 24). З понеділка у львівських школах і садочках стартує Тиждень енергозбереження та енергоефективності [From Monday, the Week of

Energy Conservation and Energy Efficiency begins in Lviv schools and kindergartens]. Lviv City Council. URL: https://city-adm.lviv.ua/news/society/education/293309-z-ponedilka-u-lvivskykh-shkolakh-i-sadochkakh-startuie-tyzhden-enerhozberezhennia-ta-enerhoefektyvnosti (дата звернення: 16.01.2026).

23. Дні сталої енергії 2023 в Пологівській громаді. URL: https://mradapology.dosvit.org.ua/news/dni-staloi-energii-2023-v-pologivski-gromadi-2023-06-26Pology (дата звернення: 16.01.2026).

24. Energy Efficiency Week 2025. URL: https://www.bfp.org.ua/тиждень-енергоефективності-2025 (дата звернення: 30.12.2025).

25. Vita TV. (10 July 2023). Vinnytsia achieves a European level in energy efficiency development. URL: https://vitatv.com.ua/misto/u-rozvytku-enerhoefektyvnosti-vinnytsya (дата звернення: 16.01.2026).

26. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України; Програма, Перелік від 18.03.2004 № 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1629-15 (дата звернення: 16.01.2026).

27. Меморандум про взаєморозуміння щодо Стратегічного Енергетичного Партнерства між Україною та Європейським Союзом спільно з Європейським Співтовариством з атомної енергії : затв. Меморандумом між Урядом України і Європейською Комісією / *Верховна Рада України*; від 25.05.2016 № 984_003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-16#Text (дата звернення: 16.01.2026).

28. Про приєднання України до Статуту Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії (IRENA) : Закон України від 14.12.2017 № 2222-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 2. Ст. 6.

29. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.08.2017 № 605-р. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/605-2017-р (дата звернення: 16.01.2026).

30. Битяк О. Ю. Проблеми розвитку електроенергетичного комплексу та електроенергетичного законодавства [Електронний ресурс]. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/Zadykhailo/Zadykhailo_2013_6.pdf (дата звернення: 30.12.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 17.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 351.86:342.1(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.25

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ ВИМІР

Токарчук Ольга Володимирівна,
orcid.org/0009-0009-7377-8132
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено феномен консолідації як багатовимірний процес, що об'єднує політичну волю, волонтерський рух, економічну справедливість та довіру до інституцій. Обґрунтовано концепцію трансформації стійкості: від національної ідентичності як ключового чинника, через етап солідаризації (активного відстоювання), до фази консолідації (творення нової суб'єктності).

Визначено, що в умовах війни ідентичність перетворюється на дієвий механізм самозбереження держави, де особливу роль відіграють громадянське суспільство та колективна пам'ять. Доведено, що подальше зміцнення нації залежить від розбудови «справедливої економіки», підтримки середнього класу та розвитку людського потенціалу, що дасть змогу Україні не лише вистояти, а й утвердитися в європейському просторі.

Підкреслено, що в сучасний період відбувається переосмислення колоніального минулого та формування модерної нації. Духовно-культурна стійкість у цьому вимірі – це здатність суспільства фільтрувати штучно нав'язані ворожим інформаційним впливом інтерпретації історії чи подій через внутрішнє несприйняття чужого світогляду та цінностей.

Наголошено на унікальності українського прецеденту, а саме: консолідація відбулася не через примус, а завдяки усвідомленій партнерській взаємодії влади та громадянина. Стверджується, що співпраця Збройних Сил України та громадянського суспільства сформувала модель безпеки, у якій культура й історична пам'ять є фундаментальними осередками опору. Резюмовано, що національна стійкість України є ключовим чинником стабільності всього європейського простору.

Ключові слова: *національна стійкість, національна ідентичність, консолідація, солідаризація, соціальна згуртованість, громадянське суспільство, цивілізаційна суб'єктність, справедлива економіка, національний спротив, національна безпека.*

Tokarchuk Olha. National identity as a factor in forming Ukraine's resilience: a legal dimension

The article explores the phenomenon of consolidation as a multidimensional process that unites political will, the volunteer movement, economic justice, and trust in institutions. The concept of resilience transformation is substantiated, namely: from national identity as a key factor, through the stage of solidarization (active defense), to the phase of consolidation (the creation of a new subjectivity).

It is determined that under war conditions, identity transforms into an effective mechanism for state self-preservation, where civil society and collective memory play a special role. Analyzing the legislative base of Ukraine, the emphasis is placed on the transition from a reactive model of overcoming crises to a proactive philosophy of life-resilience. It is proven that the further strengthening of the nation depends on the development of a «just economy», support for the middle class, and the development of human potential, which will allow Ukraine not only to stand firm but also to establish itself in the European space.

It is emphasized that currently a reimagining of the colonial past and the formation of a modern nation are taking place. Spiritual and cultural resilience in this dimension is the ability of society to filter out the interpretation of history or events artificially created by hostile informational influence through an internal rejection of a foreign worldview and values.

The originality of the Ukrainian precedent is emphasized. Consolidation occurred not through coercion, but through conscious partnership interaction between the authorities and the citizen. It is asserted that the cooperation of the Armed Forces and civil society has formed a security model in which culture and historical memory are the basic centers of resistance. It is summarized that the national resilience of Ukraine is a key factor in the stability of the entire European space.

Key words: *national resilience, national identity, consolidation, solidarization, social cohesion, civil society, civilizational subjectivity, just economy, national resistance, national security.*

Постановка проблеми. Концепція національної стійкості еволюціонує від пасивного захисту до здатності нації активно реагувати на сучасні виклики й загрози. Повномасштабна агресія 2022 року довела, що підґрунтям цієї здатності є передусім консолідація суспільства як детермінанта духовно-культурної стійкості та розвиток громадянського суспільства.

На попередніх етапах українського державотворення спостерігався феномен ситуативної «солідаризації» (об'єднання «проти» спільної загрози). Сучасний етап вимагає переходу до «свідомої консолідації» – гуртування навколо «власного цивілізаційного проєкту». У цьому контексті ідентичність постає механізмом самозбереження, що дає змогу державі зберігати суб'єктність в умовах глобальних криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика ідентичності як чинника формування національної стійкості та цивілізаційної суб'єктності перебуває в центрі уваги широкого кола українських науковців. Актуальні дослідження цієї концепції зосереджені на взаємодії права, політології, філософії та соціології, що дає змогу розглядати ідентичність не лише як духовно-культурний феномен, а й як основний потенціал держави. Значний внесок у формування методологічних засад національної стійкості зробили такі українські вчені, як В. Борденюк, А. Гриняк, О. Гусар, А. Колодій, М. Костицький, О. Кот, Н. Кушакова-Костицька, Л. Купіна, Ю. Легеза, А. Монаєнко, Б. Островська, Т. Слуцька, О. Токарчук, В. Шакун та ін.

Метою статті є розкриття логіки трансформації української нації – від масового спротиву 2022 року до формування нової моделі соціальної згуртованості. Консолідація розглядається як багатовимірний процес, що охоплює не лише політичну волю та волонтерський рух, а й економічну справедливість, довіру до інституцій та розвиток інтелектуального потенціалу як основного ресурсу стійкості.

Виклад основного матеріалу. Важливою умовою стійкості як на індивідуальному, так і на колективному рівнях є ідентичність. Водночас безкомпромісне відстоювання національних інтересів вимагає консолідації суспільства. Глибоке осмислення та аналіз соціальних процесів дають змогу розмежувати поняття «солідаризація» та «консолідація».

Категорія «солідарність» походить від багатозначного латинського solidus – твердий, міцний, цілий, щільний. Словник іншомовних слів розкриває поняття «солідарність» як «спільність інтересів, одностайність, єдність думок і дій, співчуття їм; спільна відповідальність». Своєю чергою, Академічний тлумачний словник української мови визначає «солідарність» як «активне співчуття будь-яким діям, думкам; спільність поглядів, інтересів» [15, с. 10].

«Солідаризація» постає процесом об'єднання «проти» спільного ворога; це реакція на зовнішню загрозу, що заперечує право нації на незалежну самореалізацію. Натомість категорія «консолідація» відповідає вищому рівню актуалізації стійкості – інноваційності, творчості та співтворчості, які зрештою трансформують свободу в повноцінну суб'єктність [6, с. 47]. Таким чином, ідентичність є основою первинної стійкості, яка за наявності загроз переходить у фазу відстоювання (солідаризації), а згодом – у фазу творення (консолідації), що є ознакою реалізації «власного цивілізаційного проєкту».

Широкомасштабна агресія рф у лютому 2022 року стала найвищим випробуванням для національної стійкості. Українське суспільство продемонструвало безпрецедентний рівень згуртованості. Вже в перші дні вторгнення український народ масово вступав до лав територіальної оборони та розгортав потужні волонтерські мережі,

водночас спонукаючи міжнародних партнерів до рішучих дій. Національна стійкість (здатність витримати удар і продовжити функціонування) та національний спротив (здатність активно протидіяти ворогу) стали ключовими чинниками, що обумовили незламність України [1, с. 74].

Фундаментом первинної стійкості є ідентичність. В умовах зовнішніх загроз вона активізується та трансформується у фазу відстоювання, що потребує солідаризації. Однак процес захисту вимагає подальшого переходу до фази творення, яка на загальнодержавному рівні реалізується через консолідацію. Саме на цьому етапі консолідація формує творчу свободу як суб'єктність – здатність нації до втілення «власного цивілізаційного проєкту». Така «стійкість-творення» діє як механізм самозбереження, що дає змогу не лише реагувати на гібридні загрози, а й випереджати їх [6, с. 48].

Події 2022 року продемонстрували найвищий рівень національної згуртованості. Спроба бліцкригу провалилася саме завдяки монолітності українського суспільства. Поки Збройні Сили України вели запеклі оборонні бої, мільйони громадян перетворили країну на єдиний тиловий механізм. Так, якщо у 2021 році до волонтерства було залучено лише 5% населення, то у 2022 році цей показник сягнув 33%, а 86% громадян почали систематично перераховувати кошти або передавати речі на користь армії та постраждалих [1, с. 79]. Це засвідчує, що спротив став справою кожної української родини.

Цивілізаційний досвід нації – це базовий вектор її існування та розвитку. Саме він породжує реальну, а не декларовану ідентичність, яка за умови конструктивної національної стійкості трансформується в цивілізаційну суб'єктність країни [6, с. 50]. Духовно-культурна стійкість українського народу виявилася у волонтерстві, інформаційній боротьбі, неймовірній адаптивності та має глибоке коріння в історичному досвіді боротьби за незалежність. Саме українська духовність і культура в умовах війни стали інструментами опору, що забезпечують рівновагу між відкритістю світові та збереженням власної індивідуальності.

Консолідаційний потенціал колективної пам'яті сьогодні живиться героїзмом захисників і захисниць України. Їхній чин є прикладом для трьох поколінь громадян, які стали свідками сучасної війни за історичну спадщину та державність. Екзистенційний характер російсько-української війни підтверджується долями сотень тисяч українців – військових, волонтерів, донорів, енергетиків, парамедиків, поліцейських, рятувальників, співробітників спецслужб, які віддали життя за збереження України в боротьбі з російським імперіалізмом [15, с. 309].

У сучасному світі стійкість України набула зовнішнього виміру. Національна здатність до спротиву стала «магнітом» для міжнародної допомоги й сформувала систему взаємозалежності. Відтак стійкість України стала невід'ємною складовою європейської безпеки. Солідарність ЄС з Україною – це не лише дипломатія, а й спільна боротьба за демократичні цінності [2, с. 24–25]. Водночас повноправна суб'єктність України в європейському просторі потребує міцного внутрішнього підґрунтя – розвитку середнього класу, науки та технологій. Рівноправним партнером Європи Україна постане тоді, коли остаточно утвердиться як «країна знань і культури».

Законодавчий ґрунт цих процесів закладено в Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392 [11] та Концепції забезпечення національної системи стійкості, затвердженої Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021 [4], де національну стійкість визначено як здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій.

Аналіз зазначених актів дає змогу дійти висновку, що державна політика трансформувалася від моделі «реагування на наслідки» до активної філософії життє- та стресостійкості. За таких умов стійкість перестає бути виключно технічною здатністю державних інституцій функціонувати в кризовий період; вона

перетворюється на засадничу характеристику самого соціального устрою. Важливо розуміти, що адаптація до безпекових змін, передбачена Стратегією, можлива лише в межах суспільства, де відносини між громадянами, групами та інституціями змінюються надзвичайно швидко. Держава повинна стати «модератором процесів», що відбуваються в глибинах громадянського суспільства.

Важливим складником у цьому контексті є соціальна згуртованість – стан зв'язків у суспільстві між різними групами (по горизонталі) та між соціумом і владою (по вертикалі). Вона вимірюється рівнем довіри та нормами взаємності (розвитком позитивного соціального капіталу), міцністю громадянського суспільства, а також наявністю інститутів управління конфліктами (наприклад, відповідальної демократії, незалежного судочинства тощо). Стійкість і соціальна згуртованість ґрунтуються на спільних ціннісних підходах та різноманітних моделях взаємодії [14, с. 31].

Особливу роль у збереженні національної ідентичності відіграє громадянське суспільство. Трансформація культурного простору в умовах війни засвідчила, що ідентичність є дієвим інструментом самоорганізації народу. Інститути громадянського суспільства стали не просто «трансляторами» традицій – вони генерують нові ідеї. Нині триває переосмислення колоніального минулого та формування модерної нації. Духовно-культурна стійкість у цьому вимірі – це здатність суспільства фільтрувати нав'язані ворожим інформаційним впливом інтерпретації історії чи подій через внутрішнє несприйняття чужого світогляду. Це перетворює культуру на самостійну сферу безпеки, де кожен митець чи просвітник є активним учасником захисту національного суверенітету.

Культурно-просвітницькі центри, волонтерські структури та діаспора сприяють підтримці традицій і просуванню української культурної репрезентації за кордоном. Особливо вагомим є їхній внесок у переосмислення історичної пам'яті. У культурологічному вимірі стійкість постає як рівновага між відкритістю світові та захистом власної ідентичності [16, с. 198, 312]. Соціологічні дослідження підтверджують, що у 2022 році 85% населення ідентифікували себе насамперед як «громадяни України», що свідчить про остаточну перемогу загальнонаціональної ідентичності над регіональною [13, с. 25].

Україна фактично перетворилася на «країну волонтерів». Суспільство розвинуло інститути громадянського сектору, які взяли на себе відповідальність за соціальний порядок у часи найтяжчих криз. Довіра до Збройних Сил України залишається ключовим чинником консолідації, а єдність між соціумом, армією та державним керівництвом – головною запорукою виживання нації [12].

Відповідно до Конституції України [5], захист суверенітету і територіальної цілісності держави, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (стаття 17). Саме Конституція закладає ціннісний фундамент ідентичності через Преамбулу (піклування про зміцнення громадянської злагоди на землі України, підтвердження європейської ідентичності Українського народу та незворотності європейського і євроатлантичного курсу) та статтю 11, згідно з якою держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури.

Конституційний припис щодо консолідації нації (стаття 11) набуває особливої актуальності в поєднанні з питаннями соціальної справедливості. Ідентичність – це дух нації, тоді як економічні відносини – її матеріальний вимір. Очевидно, що складно досягти тривкої стійкості в умовах глибокої майнової нерівності. Саме тому важливою вимогою національної безпеки є побудова «справедливої економіки». Соціальна напруга, зумовлена нерівністю, є загрозою сталому розвитку та найбільш вразливим місцем, яке намагається «розхитати» російська пропаганда. Відтак підтримка середнього класу та розвиток людського потенціалу виступають надійним підґрунтям національної безпеки, що робить націю монолітною і захищеною як від зовнішніх викликів, так і від загроз внутрішньої дестабілізації.

Важливим складником суспільної єдності є «справедлива економіка». Рівновага між інтересами бізнесу та правами

громадян, підтримка середнього класу як основи сталого розвитку, а також поступ науки й технологій стануть запорукою позитивних змін в Україні після перемоги. Зрештою, національна ідентичність має втілюватися у практиках партисипативної демократії (моделі управління, що ґрунтується на активній участі громадян у прийнятті рішень), відкритого діалогу та спільної відповідальності влади й суспільства [7, с. 56].

Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 року №2834-IX [9] офіційно закріпив ці прагнення як пріоритет національної безпеки. Справедлива економіка в цьому контексті покликана нівелювати соціальну прірву, формуючи стійкий імунітет суспільства проти зовнішніх маніпуляцій, та перетворити добробут народу на інструмент зміцнення національного духу. Метою державної політики у цій сфері є досягнення єдності шляхом подолання соціокультурних, мовних та регіональних суперечностей на основі європейського і євроатлантичного курсу, а також гарантування прав і свобод людини.

Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 року № 2469-VIII [8] визначає загрози як явища, що унеможливлюють або ускладнюють реалізацію національних інтересів та збереження цінностей. Стратегією національної безпеки України, затвердженою Указом Президента від 14 вересня 2020 року №392/2020 [11] запроваджено поняття «стійкість» як одну з трьох основних засад державної політики (поряд із «стримуванням» та «взаємодією»). Вона передбачає розбудову національної системи стійкості для забезпечення високого рівня готовності суспільства і держави до реагування на широкий спектр загроз.

Своєю чергою, Закон України «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 року № 1702-IX [10] визначив правові та організаційні засади підготовки та ведення спротиву, а також повноваження сил безпеки й оборони. Цей акт створює правові межі для залучення широких верств населення до захисту держави, що є безпосереднім втіленням механізму консолідації на законодавчому рівні.

Аналізуючи минулий досвід українського державотворення та контекст сучасної російсько-української війни, варто наголосити, що Україна створила унікальний прецедент – консолідація відбулася не через примус, а через усвідомлену співпрацю. Влада і громадянин стали рівноправними партнерами у справі захисту держави. Ця взаємодія потребує постійного зміцнення через демократичні практики, адже стійкість – це не кінцева точка, а безперервний процес реалізації волі до свободи.

Підсумовуючи, можна виокремити основні напрями консолідації за С. Пирожковим, а це – формування спільних ціннісних орієнтирів через освіту та науку, подолання бідності, розвиток середнього класу, розбудова інститутів громадянського суспільства та реінтеграція територій [7, с. 55]. Соборність у цьому контексті – це не просто політичне гасло, а історичне покликання українського народу, яке перетворює національну стійкість на служіння ідеалам свободи.

Висновки. Отже, консолідація української нації стала ключовою детермінантою, що перетворила потенційну вразливість держави на її стратегічну перевагу. Україна успішно пройшла шлях від стихійної солідаризації (спротиву) до свідомої консолідації (творення). Це означає, що основою національної стійкості сьогодні є не лише зовнішня загроза, а й внутрішня переконаність у цінності власної держави й свободи.

Довіра та спільні дії між громадянським суспільством і Збройними Силами України сформували модель безпеки, де кожна соціальна група є активним суб'єктом захисту національних інтересів. Культура й історична пам'ять виступають осередками цієї стійкості. Національна стійкість України набула геополітичного значення, ставши фундаментом безпеки всього європейського простору. Подальше утвердження нації неможливе без розбудови «справедливої економіки» та пріоритетної підтримки науки. Саме становлення середнього класу як основи громадянського суспільства та перетворення України на «країну знань та інновацій» дозволять нації не лише вистояти, а й претендувати на регіональне лідерство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаврилюк І., Череп В., Дідіченко В., Кінь О. Національна стійкість та національний спротив – наріжні камені незламності України: за досвідом російсько-української війни. *Military Science*. 2025. Т. 3, № 1. С. 73–99. https://doi.org/10.62524/msj.2025.3.1.03

2. Герасимчук Т. Ф. Національна стійкість як детермінанта європейської інтеграції України. *Політикус*. 2022. Вип. 4. С. 18–28. https://doi.org/10.24195/2414- 9616.2022-4.3

3. Денисюк Ж. З. Українська культурна ідентичність як основа національної стійкості та культурної політики. *Культурологічний альманах*. 2025. № 1. С. 309–315. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.35

4. Концепція забезпечення національної системи стійкості : Указ Президента України від 27 верес. 2021 р. № 479/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40185 (дата звернення: 26.01.2026).

5. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст.11.

6. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз : національна доповідь / за ред. С. І. Пирожкова та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 552 с.

7. Пирожков С. І. Про Національну доповідь «Україна: шлях до консолідації суспільства» (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 18 квітня 2018 року). *Вісник Національної академії наук України*. 2018. № 6. С. 50–63. https://doi.org/10.15407/visn2018.06.050

8. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19 (дата звернення: 26.01.2026).

9. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13 груд. 2022 р. № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20 (дата звернення: 26.01.2026).

10. Про основи національного спротиву : Закон України від 16 лип. 2021 р. № 1702-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20. (дата звернення: 27.01.2026).

11. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 14 верес. 2020 р. № 392/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення: 26.01.2026).

12. Російська агресія проти України: у чому секрет української стійкості? Національна платформа стійкості та згуртованості : вебсайт. URL: https://national-platform.org/rosijska-agresiya-proty-ukrayiny-u-chomu-sekret-ukrayinskoyi-stijkosti/ (дата звернення: 26.01.2026).

13. Руденко Ю. Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності як підґрунтя стратегії національної стійкості України. *Політикус*. 2024. Вип. 1. С. 21–26. https://doi.org/10.24195/2414- 9616.2024-1.3

14. Стійкість та згуртованість українського суспільства під час війни. Періодичний звіт на основі моніторингових матеріалів з обраних регіонів України. Випуск 14. січень – березень 2025 року / Український незалежний центр політичних досліджень. Київ. Травень 2025. 35 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1u9P20K3MpQTkiw0zKrMzI-E2kzO5G5Zg/view (дата звернення: 27.01.2026)

15. Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни : монографія / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 400 с.

16. Шмандровський А. С. Формування культурної стійкості та національної ідентичності через інститути громадянського суспільства. *Вісник НАКККіМ*. 2025. № 2. С. 194–199. https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2025.338927

Дата першого надходження статті до видання: 14.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 355.1:342.7 (569.4) (477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.26

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МОБІЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ДОСВІД ІЗРАЇЛЮ ТА ОРІЄНТИРИ ДЛЯ РОЗВИТКУ БЕЗПЕКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Циганов Олег Григорович,
orcid.org/0000-0002-8924-1139
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз організаційно-правових засад мобілізації населення в умовах воєнного стану на прикладі Держави Ізраїль з метою визначення можливих орієнтирів для подальшого розвитку безпекового законодавства України. Актуальність дослідження зумовлена збройною агресією Російської Федерації проти України, тривалим застосуванням правового режиму воєнного стану та необхідністю вдосконалення національної моделі мобілізаційної підготовки і мобілізації з урахуванням зарубіжного досвіду держав, що функціонують в умовах постійних безпекових загроз.

У роботі розкрито теоретико-правові засади мобілізації населення та мобілізаційної підготовки як комплексних інститутів публічного права, що формуються на перетині норм конституційного, адміністративного та військового права. Проаналізовано нормативно-правове регулювання мобілізації в Ізраїлі, зокрема положення Базових законів, законодавства про військову службу та резерв, а також особливості функціонування надзвичайних правових режимів у системі забезпечення національної безпеки. Окрему увагу приділено ролі органів публічної влади, механізмам міжінституційної координації та правовим гарантіям реалізації мобілізаційного обов'язку громадян.

У статті здійснено оцінку ефективності ізраїльської моделі мобілізації з позицій її організаційної спроможності, правової визначеності та суспільної легітимності. Обґрунтовано, що ключовими чинниками стійкості цієї моделі є інституційна інтеграція суспільства у реалізацію безпекової політики держави, стабільність правового регулювання мобілізаційних відносин, а також наявність дієвих механізмів демократичного і судового контролю, зокрема застосування принципу пропорційності. На основі проведеного аналізу сформульовано імплементаційні орієнтири для України, спрямовані на подальший розвиток безпекового законодавства, удосконалення інституту резерву та забезпечення балансу між потребами оборони і принципами правової держави в умовах воєнного стану.

Ключові слова: *мобілізація населення, воєнний стан, безпекове законодавство, мобілізаційна підготовка, інститут резерву, Держава Ізраїль, національна безпека і оборона, судовий контроль, імплементаційні орієнтири для України.*

Tsyhanov Oleh. Organizational and legal foundations for mobilizing the population under martial law: Israel's experience and guidelines for developing Ukraine's security legislation

The article provides a comprehensive scientific and legal analysis of the organizational and legal basis for mobilizing the population under martial law, using the example of the State of Israel, with the aim of identifying possible guidelines for the further development of Ukraine's security legislation. The relevance of the study is determined by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the prolonged application of the legal regime of martial law, and the need to improve the national model of mobilization training and mobilization, taking into account the foreign experience of states operating in conditions of constant security threats.

The work reveals the theoretical and legal foundations of mobilization of the population and mobilization training as complex institutions of public law, formed at the intersection

of constitutional, administrative, and military law. It analyzes the regulatory and legal framework for mobilization in Israel, in particular the provisions of the Basic Laws, legislation on military service and reserves, as well as the peculiarities of the functioning of emergency legal regimes in the national security system. Particular attention is paid to the role of public authorities, mechanisms of inter-institutional coordination, and legal guarantees for the implementation of citizens' mobilization duties.

The article assesses the effectiveness of the Israeli mobilization model in terms of its organizational capacity, legal certainty, and public legitimacy. It is argued that the key factors for the sustainability of this model are the institutional integration of society into the implementation of the state's security policy, the stability of legal regulation of mobilization relations, and the existence of effective mechanisms of democratic and judicial control, in particular the application of the principle of proportionality. Based on the analysis, implementation guidelines for Ukraine have been formulated, aimed at further developing security legislation, improving the reserve institution, and ensuring a balance between defense needs and the principles of the rule of law in a state of martial law.

Key words: *mobilization of the population, martial law, security legislation, mobilization training, reserve institution, State of Israel, national security and defense, judicial control, implementation guidelines for Ukraine.*

Постановка проблеми. Умови воєнного стану об'єктивно підвищують вимоги до спроможності держави швидко, організовано й легітимно залучати людські ресурси для потреб оборони. Повномасштабна військова агресія Російської Федерації проти України засвідчила, що мобілізація населення та мобілізаційна підготовка є не лише техніко-адміністративними процедурами, а системними інститутами, від яких залежить стійкість публічного управління, безперервність функціонування критично важливих секторів держави і суспільства та здатність збройних сил нарощувати спроможності у стислі строки. Водночас мобілізаційні рішення в умовах воєнного стану неминуче пов'язані з інтенсивним втручанням у сферу прав і свобод людини, що вимагає застосування підвищених стандартів правової визначеності, процедурної прозорості, пропорційності та ефективного контролю.

У цьому контексті особливо актуальним є порівняльно-правовий аналіз моделей держав, які протягом тривалого часу функціонують в умовах підвищеної воєнної загрози та вибудували сталі механізми мобілізаційної готовності. Досвід Держави Ізраїль є показовим, оскільки поєднує нормативно закріплений загальний військовий обов'язок, розвинений інститут резерву та практику швидкого розгортання сил за наявності судового контролю за діями органів влади у сфері безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання мобілізації, резервної служби та цивільно-військових відносин в Ізраїлі детально розробляються у працях зарубіжних учених. Зокрема, С. А. Коен простежує еволюцію ізраїльської моделі «народної армії» та підкреслює значення інституту резерву як ядра мобілізаційної спроможності, водночас фіксуючи соціальні й інституційні трансформації цієї моделі [1]. Політико-інституційні основи безпекової державності як сукупність базових інституційних, правових та ідеологічних характеристик держави, які визначають її здатність формувати, реалізовувати й легітимувати політику безпеки в умовах постійних або системних загроз, а також механізми інтеграції суспільства в реалізацію державної політики безпеки досліджує Г. Бен-Дор [2], а історико-соціологічні засади формування мобілізаційної культури та її вплив на державні практики аналізує У. Бен-Еліезер [3]. Окремий блок становлять праці з конституційного права та судового контролю в умовах надзвичайних повноважень. А. Барак розкриває роль суду в демократії та застосування принципу пропорційності як критерію оцінки безпекових рішень [4], тоді як Д. Кретцмер акцентує увагу на ризиках нормалізації надзвичайного режиму (коли тимчасові, виняткові правові механізми, що запроваджуються для реагування на війну або надзвичайну загрозу, фактично стають постійною

практикою управління, навіть, якщо формально вони й далі називаються «тимчасовими») та необхідності інституційних запобіжників [5]. Соціально-правові аспекти легітимності служби й резерву, включно з питаннями селективності та справедливості мобілізаційного навантаження, системно висвітлює Я. Леві [6]. Водночас у вітчизняній юридичній літературі переважають дослідження, зосереджені на правовому забезпеченні мобілізації та діяльності органів публічної влади під час воєнного стану, проте порівняльні розвідки, що комплексно поєднують нормативний, інституційний і соціальний виміри ізраїльської моделі, залишаються фрагментарними. Це й зумовлює потребу в науковому осмисленні організаційно-правових заходів мобілізації населення та мобілізаційної підготовки в Ізраїлі як цілісної системи, релевантної для подальших порівняльно-правових висновків.

Метою цієї статті є комплексний аналіз організаційно-правових заходів мобілізації населення та мобілізаційної підготовки в умовах воєнного стану на прикладі Ізраїлю, а також визначення напрямів імплементації досвіду цієї держави у контексті розвитку безпекового законодавства України. Для досягнення зазначеної мети передбачається з'ясування теоретико-правових засад мобілізації, аналіз нормативно-правового регулювання мобілізаційних процесів, дослідження інституційних і організаційних механізмів їх реалізації, а також оцінка практичної результативності відповідної моделі.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері мобілізації населення в умовах воєнного стану, а предметом – організаційно-правові заходи мобілізації населення та мобілізаційної підготовки в Державі Ізраїль. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, що дозволяють розглядати мобілізаційні процеси як цілісне правове та організаційне явище.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мобілізація населення та мобілізаційна підготовка у теоретико-правовому вимірі розглядаються як взаємопов'язані публічно-правові інститути, спрямовані на забезпечення здатності держави функціонувати в умовах особливого періоду та воєнного стану. Вони охоплюють сукупність нормативно визначених обов'язків, організаційних процедур і управлінських рішень, пов'язаних із залученням людських ресурсів, економіки та системи публічного управління до виконання оборонних завдань країни.

У вітчизняній правовій системі теоретичні засади мобілізації ґрунтуються на конституційному обов'язку громадян України щодо захисту Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності (ст. 65 Конституції України [7]), а також на спеціальному законодавстві у сфері безпеки й оборони.

При цьому ключове значення мають Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII [8] та Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII [9], які визначають поняття мобілізації, її види, коло суб'єктів мобілізаційних правовідносин, їх повноваження та обов'язки. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII [10] встановлює правові межі реалізації мобілізаційних заходів і допустимі рамки тимчасового обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану.

У науковій доктрині України мобілізація обґрунтовується як об'єкт публічного адміністрування, що потребує чіткої процедурної регламентації та інституційної координації. Так, у статті Б. В. Бойка з цього питання мобілізаційна підготовка і мобілізація визначаються як самостійні публічно-правові явища, для яких характерними є імперативний метод правового регулювання та підвищений рівень державного контролю. Ці об'єкти публічного адміністрування включають комплекс організаційних, правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення оборони держави. Описуваний зазначеним науковцем теоретико-правовий аспект передбачає їх управління через військові адміністрації та органи місцевого самоврядування [11, с. 520–521].

Адміністративно-деліктний аспект забезпечення мобілізаційного законодавства розкрито у праці В. М. Братковського

та О. Б. Чорномаз, котрі обґрунтовують необхідність юридичної відповідальності як елементу гарантування реальної дії мобілізаційних приписів у період воєнного стану [12].

Порівняльно-правовий вимір проблематики мобілізації висвітлюється Я. І. Євсюковою, яка наголошує на значенні системності, правової визначеності та суспільної легітимності мобілізаційних заходів [13]. Узагальнюючий військово-правовий підхід представлено у курсі лекцій П. П. Богуцького та С. М. Скурі-хіна «Основи військового права України», де мобілізація розглядається як складова військово-правового механізму держави та елемент забезпечення національної безпеки [14].

У зарубіжній науковій думці теоретичні засади мобілізації тісно пов'язуються з проблематикою надзвичайних правових режимів і меж державного втручання у сферу прав людини. Зокрема, А. Барак наголошує, що мобілізаційні рішення в умовах надзвичайного чи воєнного стану мають відповідати принципу пропорційності та підлягати судовій оцінці [15, с. 483–491, 508–515]. Аналогічну позицію висловлює Д. Кретцмер, наголошуючи на неприпустимості перетворення надзвичайних повноважень на постійний інструмент управління [5, с. 145–156].

Отже, теоретико-правові засади мобілізації населення та мобілізаційної підготовки формуються на перетині конституційного, адміністративного та військового права й передбачають поєднання імперативних управлінських механізмів із принципами правової держави. В умовах воєнного стану ефективність мобілізації залежить не лише від масштабів залучення ресурсів, а й від рівня правової визначеності, інституційної узгодженості та дотримання стандартів пропорційності й легітимності, що створює методологічну основу для подальшого аналізу зарубіжного досвіду, зокрема Держави Ізраїль.

Нормативно-правове регулювання мобілізації населення в Ізраїлі сформувалося в умовах постійної воєнної загрози та характеризується високим ступенем системності, стабільності й інтегрованості у загальний механізм забезпечення національної безпеки. Особливістю ізраїльської правової моделі є відсутність єдиного кодифікованого конституційного акта, що компенсується системою Базових законів (*Basic Laws*), які виконують квазіконституційну функцію та визначають фундаментальні засади організації публічної влади і сектору безпеки.

Ключовим актом конституційного рівня у сфері оборони є Basic Law: The Army (1976) (Базовий закон «Армія оборони Ізраїлю» від 1976 р.) [16], який закріплює принцип цивільного контролю над Армією оборони Ізраїлю (*Israel Defense Forces, IDF*), підпорядкування армії уряду країни та визначає її як єдину збройну силу держави. Хоча цей закон безпосередньо не регламентує мобілізаційні процедури, він створює правову основу для подальшого законодавчого регулювання військового обов'язку, служби та резерву. Як зазначають К. Кляйн і Д. Кретцмер, саме цей закон Ізраїлю формує рамки взаємодії між цивільною владою і військовими структурами в умовах безпеки [17].

Центральним спеціальним нормативно-правовим актом, що безпосередньо регламентує мобілізацію населення, є Defence Service Law (Consolidated Version) (1986) (Закон про службу в збройних силах від 1986 р.) [18]. Цей закон встановлює загальний військовий обов'язок, визначає порядок строкової служби, служби за контрактом і служби в резерві, а також правовий статус осіб, які підлягають мобілізації. При цьому законодавче закріплення резервної служби як довготривалого публічно-правового обов'язку громадянина є визначальною рисою ізраїльської мобілізаційної моделі. С. А. Коен підкреслює, що саме нормативна визначеність резерву забезпечує здатність Ізраїлю швидко нарощувати чисельність збройних сил без розгортання масштабної кадрової армії [1, с. 63–78].

Особливе місце в системі нормативного регулювання Ізраїлю займають акти, що стосуються правових режимів надзвичайного і воєнного станів. З моменту створення держави в Ізраїлі формально діє режим надзвичайного стану (*state of emergency*), який пері-

одично продовжується рішеннями Кнесету. Його правовою основою є, зокрема, Law and Administration Ordinance (1948) (Постанова про право та адміністрацію від 1948 р.) [19], а також система надзвичайних регламентів (*Emergency Regulations*), що дозволяють уряду Ізраїлю оперативно ухвалювати нормативні рішення у сфері оборони та мобілізації. Як зауважує Д. Кретцмер, ці регламенти істотно розширюють повноваження виконавчої влади, але водночас підлягають судовому контролю [5, с. 145–146].

Визначальною особливістю ізраїльської правової моделі є розвинений механізм судового контролю за мобілізаційними та безпековими рішеннями. Верховний суд Ізраїлю (*High Court of Justice*) послідовно виходить із того, що навіть в умовах надзвичайного чи воєнного стану рішення органів виконавчої влади мають відповідати принципам розумності та пропорційності. Щодо цього А. Барак у своїх працях обґрунтовує, що принцип пропорційності є ключовим критерієм оцінки правомірності обмежень прав людини, зокрема у процесі мобілізації [4, с. 104–113, 187–195; 15, с. 483–491].

У науковій літературі також підкреслюється тісний зв'язок нормативно-правового регулювання мобілізації з соціальною легітимністю військового обов'язку. Так, у працях Я. Леві зазначається, що правова визначеність мобілізаційних обов'язків і гарантій є передумовою сприйняття резервної служби як справедливого та суспільно необхідного обов'язку [6, с. 89–102].

Отже, нормативно-правове регулювання мобілізації населення в Ізраїлі характеризується багаторівневістю та поєднанням конституційних, законодавчих і надзвичайних правових інструментів. Чітке законодавче закріплення військового обов'язку і резервної служби, наявність постійного надзвичайного правового режиму та ефективний судовий контроль за діями органів влади створюють цілісну правову модель мобілізації, що забезпечує високий рівень оборонної спроможності держави й становить значний інтерес для порівняльно-правового аналізу.

Організаційні механізми здійснення мобілізації населення в Державі Ізраїль характеризуються високим рівнем централізації управління, чітким розмежуванням повноважень між цивільними й військовими органами та постійною інтеграцією мобілізаційних процедур у систему повсякденного державного управління. На відміну від багатьох держав, де мобілізаційні інститути активізуються переважно в умовах воєнного стану, в Ізраїлі вони функціонують у режимі постійної готовності, що зумовлено тривалим характером безпекових загроз.

Координаційна роль у сфері мобілізації належить уряду Ізраїлю та Міністерству оборони, які визначають стратегічні параметри мобілізаційної політики та ухвалюють рішення щодо розгортання резерву. Безпосередня реалізація мобілізаційних заходів покладена на Армію оборони Ізраїлю, яка не лише здійснює військове командування, а й також виконує координуючі функції у взаємодії з органами публічної влади.

Варто наголосити, що у структурі Армії оборони Ізраїлю резервна служба є не допоміжним, а системоутворюючим елементом. Організаційно мобілізація резерву забезпечується через спеціалізовані структури Генерального штабу IDF, котрі відповідальні за облік, підготовку та оперативне залучення резервістів. При цьому організаційні засади служби в резерві детально врегульовані Defence Service Law (Consolidated Version) (1986), який встановлює періодичність призову резервістів, тривалість зборів і механізми виклику на службу. Як зазначає у зв'язку з цим С. А. Коен, саме інституційна єдність кадрової армії та резерву є визначальною передумовою швидкого мобілізаційного розгортання [1, с. 63–72]. При цьому науковець вказує, що організаційна ефективність ізраїльської мобілізаційної системи базується на поєднанні правового обов'язку резервної служби з розгалуженою адміністративною інфраструктурою обліку, оповіщення та логістичного забезпечення [1, с. 21–32, 63–78]. За цих умов персоніфікований облік резервістів і регулярні навчальні збори забезпечують актуальність мобілізаційних даних і підтримання бойової готовності. У. Бен-Еліезер щодо цього

підкреслює, що систематична інтеграція резервної служби в життєвий цикл громадянина перетворює мобілізацію з разового заходу на сталий соціально-організаційний інститут [3, с. 167–176]. Така система персоніфікованого обліку резервістів дозволяє здійснювати масову мобілізацію протягом кількох годин або діб без створення паралельних управлінських структур.

Крім того, важливим елементом організаційного механізму в зазначеній сфері в Ізраїлі є територіальний принцип формування резервних підрозділів, який також у значній мірі сприяє швидкому збору особового складу та підтримує високий рівень внутрішньої згуртованості. Дослідниками підкреслюється, що поєднання територіальної організації резерву з постійними навчальними зборами перетворює мобілізацію з разового заходу на безперервний процес підготовки суспільства до оборони [3, с. 98–112, 167–176].

В організаційній структурі реалізації відповідних заходів особливе значення має тісна координація між військовими структурами та органами виконавчої влади. Уряд Ізраїлю через Міністерство оборони забезпечує нормативне, фінансове й адміністративне супроводження мобілізаційних процесів, тоді як органи місцевого самоврядування залучаються до оповіщення населення, логістичної підтримки та забезпечення функціонування критичної інфраструктури. Така модель дозволяє поєднати централізоване управління з високим рівнем суспільної мобілізаційної готовності. Саме інтеграція цивільного сектору в мобілізаційні механізми забезпечує їхню сталість і знижує соціальні витрати мобілізації. У контексті аналізу безпекової державності Г. Бен-Дор звертає увагу на те, що ефективність централізованих управлінських рішень у сфері безпеки значною мірою залежить від інституційної та ідеологічної інтеграції суспільства в реалізацію державної політики [2, с. 14–18.].

Окрему важливу роль у здійсненні мобілізації відіграють цифрові та інформаційні інструменти оповіщення, що забезпечують швидке доведення мобілізаційних розпоряджень до резервістів. Так, сучасні дослідження ізраїльських практик управління безпекою вказують на поступову трансформацію мобілізації в елемент системи національної стійкості (*national resilience*), де організаційні рішення поєднуються з інформаційною політикою та управлінням ризиками.

Водночас організаційні механізми мобілізації не є автономними від правових обмежень і підлягають цивільному та судовому контролю. Так, Верховний суд Ізраїлю здійснює перевірку законності та пропорційності мобілізаційних рішень, зокрема щодо звільнення від служби, відстрочок та рівності мобілізаційного навантаження. Цей державний орган неодноразово розглядав спори щодо порядку залучення резервістів, тривалості служби та пропорційності мобілізаційного навантаження, що, за оцінкою А. Барака, сприяє підтриманню балансу між потребами безпеки та правами людини [4, с. 187–195]. При цьому дослідник наголошує, що судовий контроль у сфері безпеки є інструментом не стримування обороноздатності, а підвищення легітимності мобілізаційних заходів.

Отже, організаційні механізми мобілізації населення в Ізраїлі являють собою цілісну систему, в якій військове управління, цивільна адміністрація та суспільство функціонують у режимі постійної мобілізаційної готовності. Поєднання централізованого командування, розвиненого інституту резерву, міжінституційної координації та ефективного контролю забезпечує здатність держави оперативно реагувати на безпекові виклики. Саме ця організаційна сталість забезпечує високу мобілізаційну готовність держави та створює практичний інтерес для використання елементів ізраїльського досвіду у порівняльно-правових дослідженнях.

Слід зауважити, що ефективність ізраїльської моделі мобілізації населення зумовлена поєднанням правової визначеності, організаційної цілісності та високого рівня суспільної легітимності військового обов’язку. На відміну від багатьох держав, де мобілізаційні механізми мають ситуативний характер, в Ізраїлі вони інтегровані в постійну систему національної безпеки та функціонують у режимі безперервної готовності, що

істотно скорочує часовий лаг між ухваленням рішення та фактичним розгортанням сил.

Ключовим критерієм ефективності є *оперативність мобілізації резерву*. Нормативне закріплення резервної служби в Defence Service Law (Consolidated Version) (1986) та регулярна участь резервістів у навчальних зборах забезпечують здатність Армії оборони Ізраїлю швидко збільшувати чисельність особового складу без створення надмірно громіздкої кадрової армії. Як зазначає С. А. Коен, саме стабільність правового статусу резерву та його організаційний зв'язок із цивільним суспільством є визначальними чинниками мобілізаційної спроможності Ізраїлю [1, с. 63–78].

Іншим важливим показником ефективності є *інституційна узгодженість мобілізаційних рішень*. Ізраїльська модель характеризується чітким розмежуванням повноважень між урядом, Міністерством оборони та військовим командуванням, що мінімізує ризики управлінських збоїв у кризових ситуаціях. У ширшому політико-інституційному контексті аналізу безпекової державності Г. Бен-Дор, досліджуючи співвідношення держави, ідеології та суспільної організації, звертає увагу на те, що стійкість безпекової політики за умов перманентної загрози значною мірою залежить від рівня інституційної легітимації державних рішень у суспільстві [2, с. 14–18].

Водночас оцінка ефективності ізраїльської моделі не може обмежуватися виключно військово-організаційними показниками. Важливим критерієм є *відповідність мобілізаційних заходів стандартам правової держави.* У працях А. Барака обґрунтовується, що навіть в умовах воєнного стану обмеження прав людини, пов'язані з мобілізацією, мають відповідати принципу пропорційності й підлягати ефективному судовому контролю [4, с. 187–195; 15, с. 483–491]. Практика Верховного суду Ізраїлю підтверджує, що наявність такого контролю підвищує легітимність мобілізаційних рішень і, відповідно, їх суспільне сприйняття.

Критичний аналіз ефективності також передбачає врахування *соціальних і демографічних викликів*, пов'язаних із нерівномірним розподілом мобілізаційного навантаження. З цього приводу Я. Леві наголошує, що селективність мобілізації та наявність винятків із військового обов'язку можуть породжувати соціальну напругу, яка в довгостроковій перспективі впливає на ефективність мобілізаційної моделі. Водночас автор підкреслює, що правова визначеність таких винятків і відкритість публічної дискусії знижують ризики делегітимації системи резерву [6, с. 89–102].

Загалом ефективність ізраїльської моделі мобілізації населення в умовах воєнного стану полягає у здатності поєднувати високу оперативну готовність із дотриманням базових правових стандартів. Поєднання чіткого нормативного регулювання, розвинених організаційних механізмів і постійного судового контролю створює стійку мобілізаційну систему, адаптовану до тривалих безпекових викликів. Саме ця комплексність робить ізраїльський досвід цінним для порівняльно-правового аналізу та обґрунтування можливих напрямів удосконалення мобілізаційного законодавства в інших державах, зокрема в Україні.

Висновки та імплементаційні орієнтири для України. Проведений аналіз теоретико-правових засад, нормативно-правового регулювання, організаційних механізмів та ефективності мобілізації населення в Державі Ізраїль дозволяє дійти висновку, що ізраїльська модель мобілізації становить цілісну публічно-правову систему, інтегровану в механізм забезпечення національної безпеки та функціонування держави в умовах тривалої воєнної загрози. Її ключовою ознакою є поєднання стабільного законодавчого регулювання, постійної організаційної готовності та розвинених механізмів демократичного і судового контролю.

Ефективність ізраїльської моделі мобілізації зумовлюється насамперед нормативною визначеністю військового обов'язку та резервної служби, які закріплені на законодавчому рівні як довготривалі публічно-правові обов'язки громадянина. Такий підхід забезпечує передбачуваність мобілізаційних процесів, знижує управлінські ризики в кри-

зових ситуаціях і сприяє формуванню суспільної легітимності мобілізаційних рішень. Водночас наявність постійного надзвичайного правового режиму в Ізраїлі компенсується ефективним судовим контролем, що дозволяє утримувати баланс між потребами безпеки та стандартами правової держави.

Для України, яка перебуває в умовах збройної агресії Російської Федерації та тривалого воєнного стану, ізраїльський досвід має насамперед методологічне та інституційне, а не пряме рецептурне значення. Його імплементація не може зводитися до механічного запозичення окремих норм чи організаційних рішень, а потребує адаптації до української конституційної моделі, системи публічного управління та соціально-демографічних умов.

Першим імплементаційним орієнтиром у цьому контексті є *підвищення рівня правової визначеності мобілізаційного законодавства*. Йдеться про подальшу систематизацію норм, що регулюють мобілізаційну підготовку, мобілізацію та проходження служби в резерві, із чітким розмежуванням повноважень суб'єктів публічної влади, обов'язків громадян і гарантій їх правового захисту. Ізраїльська практика засвідчує, що саме стабільність і передбачуваність правового регулювання є ключовими чинниками ефективної мобілізації.

Другим орієнтиром є *інституційна інтеграція мобілізаційних механізмів у систему повсякденного державного управління.* Досвід Ізраїлю демонструє доцільність функціонування мобілізаційних інститутів не як тимчасових або виключно кризових структур, а як постійного елементу управління сектором безпеки. Для України це означає необхідність подальшого розвитку інституту резерву, удосконалення механізмів обліку, підготовки та перепідготовки резервістів, а також налагодження стабільної координації між військовими структурами та органами публічної влади.

Третім імплементаційним орієнтиром є *посилення ролі правових запобіжників і судового контролю у сфері мобілізації*. Ізраїльська модель переконливо засвідчує, що наявність ефективного контролю за мобілізаційними рішеннями органів виконавчої влади не знижує обороноздатність держави, а навпаки – підвищує їх легітимність і рівень суспільної довіри. У цьому контексті для України актуальним є забезпечення реальної дії принципів пропорційності, правової визначеності та доступу до правосуддя навіть в умовах воєнного стану.

Четвертим орієнтиром виступає *врахування соціального виміру мобілізації.* Ізраїльський досвід свідчить, що ефективність мобілізаційної системи залежить не лише від організаційної спроможності держави, а й від суспільного сприйняття справедливості мобілізаційного навантаження. Для України це означає необхідність забезпечення прозорих і зрозумілих критеріїв призову, резервної служби та встановлення винятків, а також належного соціального й правового захисту військовослужбовців і резервістів.

Узагальнюючи, можна констатувати, що ізраїльська модель мобілізації населення є прикладом стійкої публічно-правової конструкції, адаптованої до тривалих безпекових викликів. Її ключова цінність для України полягає у демонстрації того, що висока мобілізаційна готовність може і повинна поєднуватися з принципами правової держави, ефективним судовим контролем і соціальною легітимністю. Саме такий підхід створює передумови для довгострокової стійкості мобілізаційної системи в умовах воєнного стану та повоєнної трансформації держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Cohen S. A. Israel and Its Army: From Cohesion to Confusion. London: Routledge, 2008. 210 p.

2. Ben-Dor G. Stateness and Ideology in Contemporary Middle Eastern Politics. *Jerusalem Journal of International Relations*. 1987. Vol. 9, No. 3. P. 3–25.

3. Ben-Eliezer U. The Making of Israeli Militarism. Bloomington: Indiana University Press, 1998. 296 p.

4. Barak A. The Judge in a Democracy. Princeton University Press, 2006. 368 p.

5. Kretzmer D. The Occupation of Justice: The Supreme Court of Israel and the Occupied Territories. Albany: State University of New York press, 2002. 272 p.

6. Levy Y. Israel's Materialist Militarism. Lanham, Md : Lexington books, 2007. 285 p.

7. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 27.01.2026).

8. Про оборону України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 27.01.2026).

9. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text (дата звернення: 27.01.2026).

10. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 27.01.2026).

11. Бойко Б. В. Мобілізаційна підготовка та мобілізація як об'єкти публічного адміністрування: теоретико-правові питання. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 6. С. 515–520. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.83 (дата звернення: 27.01.2026).

12. Братковський В. М., Чорномаз О. Б. Правове регулювання мобілізаційної підготовки та мобілізації і його охорона за допомогою адміністративно-деліктних норм. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2025. Вип. 88, ч. 2. С. 286–292. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.2.39 (дата звернення: 27.01.2026).

13. Євсюкова Я. І. Мобілізаційна підготовка та мобілізація: українська та зарубіжна модель. *Форум права*. 2010. № 1. С. 100–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_1_18 (дата звернення: 27.01.2026).

14. Богуцький П. П., Скуріхін С. М. Основи військового права України: курс лекцій. 2-ге вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2011. 343 с.

15. Barak A. Proportionality: Constitutional Rights and their Limitations (Cambridge Studies in Constitutional Law Book 2). New York, N.Y.: Cambridge University Press. 2012. 615 p. DOI: 10.1017/CBO9781139165100.

16. Basic Law: The Army, 1976. URL: https://www.cambridge.org/core/-journals/-israel-law-review/article/abs/basic-law-the-army-1976/-FC7722224A717F14-E506C351D78D3C1E (дата звернення: 27.01.2026).

17. Klein C., Kretzmer D. Israeli Constitutional Law. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2012. 384 p.

18. Basic Laws of Israel: Defense Service Law (1986). Jewish Virtual Library. URL: https://www.jewishvirtuallibrary.org/politics-wing/israel/basic-laws-of-israel/-israel-defense-service-law-1986 (дата звернення: 27.01.2026).

19. Law and Administration Ordinance No. 1 of 5708-1948. URL: https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/Public/files/Discriminatory-Laws-Database/-English/49-Emergency-Orders-derived-from-Law-and-Administration-Ordinance-1948.pdf (дата звернення: 27.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

УДК 340.11
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.27

Мельник Марія Богданівна,
кандидат юридичних наук,
науковий консультант відділу забезпечення роботи
секретаря та суддів судової палати управління
забезпечення роботи першої судової палати
секретаріату Касаційного цивільного суду
у складі Верховного Суду

НАУКА ТЕОРІЇ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНЦЕПТ-АНАЛІЗУ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Статтю присвячено концепт-аналізу філософсько-правових учень про науку теорії трудового права України.

За результатами дослідження автор доводить, що ефективність правової доктрини трудового права на дисертаційному рівні, не функціонує в частині належної організації науково-методологічного процесу при обрані тем наукового дослідження, що підтверджується дихотомією, повтореннями, неточностями при обрані та затвердженні тем дисертаційних досліджень. Автор схиляється до того, що це є наслідком неналежного моніторингу, відсутності належних інструментів для моніторингу, як і необізнаності з результатами розвитку доктрини трудового права науково-педагогічним персоналом ЗВО чи то наукової установи.

Концепт-аналіз проблем із філофсько-правовими вченнями у Трудовому праві України підштовхує до сентенції стосовно того, чи дійсно можна вважати правом феномен, якщо воно є неефективним, не цінним, чи то взагалі «шкідливим»? Зрозуміло, що усі ці питання лежать у правомоніторинговому ключі, ключі філософсько-правових вчень про науку трудового права України безпосередньо, які і повинні бути предметом переоцінки ідеології трудового права як концепту для навчання, для науки, для практичного застосування.

На думку автора, концепт-аналіз дозволяє констатувати і те, що філософсько-правові учення у трудовому праві проводяться у ногу із політико-правовим запитом на ту чи іншу ситуацію існування проблеми, колізії в трудовому праві, а сама доктринальна база наукових розробок, все таки відображає рефлексію на правову реальність. Натомість не вся частина правової доктрини трудового права, зокрема підручники, узгоджується із концепцією ефективності трудового права, а також в навчальних посібниках із трудового права. Фрагментарні дослідження на рівні докторської дисертації (Л.Ф. Купіної), навряд чи будуть репрезентативними по відношенню до трудового права як цілої галузі, як навчальної дисципліни чи то доктрини трудового права бодай тому, що зосереджені на нормах трудового права.

Ключові слова: *трудове право, правотворчість, доктрина трудового права, філософсько-правові вчення, правовий моніторинг*

Melnyk Maria. Science of the theory of labor law of Ukraine through the prism of concept analysis of philosophical and legal students

The article is devoted to the conceptual analysis of philosophical and legal doctrines on the science of the theory of labor law of Ukraine. According to the results of the study, the author proves that the effectiveness of the legal doctrine of labor law at the dissertation level does not function in terms of the proper organization of the scientific and methodological process when choosing topics for scientific research, which is confirmed by dichotomy, repetitions, inaccuracies in the selection and approval of topics for dissertation research. The author is inclined to believe that this is a consequence of improper monitoring, the lack of proper tools for monitoring, as

well as ignorance of the results of the development of the doctrine of labor law by the scientific and pedagogical staff of the higher education institution or scientific institution.

The conceptual analysis of problems with philosophical and legal doctrines in the Labor Law of Ukraine pushes to the maxim regarding whether law can really be considered a phenomenon if it is ineffective, not valuable, or even "harmful"? It is clear that all these issues lie in the law monitoring key, the key of philosophical and legal teachings about the science of labor law of Ukraine directly, which should be the subject of reassessment of the ideology of labor law as a concept for teaching, for science, for practical application.

According to the author, the concept analysis also allows us to state that philosophical and legal teachings in labor law are carried out in step with the political and legal inquiry into this or that situation of the existence of a problem, a conflict in labor law, and the doctrinal basis of scientific developments itself still reflects a reflection on legal reality. However, not all of the legal doctrine of labor law, in particular textbooks, is consistent with the concept of the effectiveness of labor law, as well as in labor law textbooks. Fragmentary research at the level of a doctoral dissertation (L.F. Kupina) is unlikely to be representative of labor law as an entire field, as an academic discipline, or even the doctrine of labor law, if only because it focuses on labor law norms.

Key words: *labor law, lawmaking, labor law doctrine, philosophical and legal teachings, legal monitoring.*

Вступ. Євроінтеграційні процеси, спонукають до того, аби наука теорії трудового права України розвивалась за раціональними, прагматичними, логічними та системними чинниками і взаємозв'язками. Це б надало можливість збагатити та вдосконалювали правову доктрину трудового права, забезпечити ефективне її правозастосування, відобразило б її тісний зв'язок із практикою.

Натомість, на сьогодні, спостерігається радше перебування її у ситуативних напрямках розвитку, не синхронності та локальності наукових досліджень. Ба, більше, наука трудового права доволі слабко оцінює стрімкий розвиток ШІ, масову трудову міграцію, появу в практиці гіг-контрактів, надомну працю, філософію дистанційної праці, спеціальних /гнучких/ режимів правового регулювання, тощо. Бо в іншому б випадку міграція була в б Україні прогнозованою чи то взагалі б не було. А значить, проблема в недооцінці та недо-моніторингу саме цієї галузі права, і, при чому, як галузі права. Тут, виникає питання: чи ефективно/адекватно пропонує наука трудового права пояснення тих чи інших проблем?; чи ефективно/адекватно прогнозує нормативно-правове регулювання, правотворчий процес завдяки доктрині трудового права?; що відбувається із навчальними та дослідницькими програмами, вченнями про трудові та соціальні стандарти/права?; і, врешті решт, яка тут філософія, ідеологія, чого/за яку керівну ідею тримається сучасний ринок праці, права працівників тощо?

Тому, аналіз науки трудового права, а точніше «філософсько-правових учень», на нашу думку, сприяв б ефективній оцінці несприятливих тенденцій у трудовому праві та синхронізації правопорядків в ході євроінтеграції.

Також, підняті проблеми окреслюють проблеми не тільки ідеології та соціальної політики на доктринальному рівні, а, й зокрема, моделюють запит до філософсько-правового осмислення самих вчень про трудове право. Зокрема, слід задатись питаннями: які вони сьогодні, що вони пропонують сьогодні у дослідницькій та навчальній парадигмі, за якими програмами ефективності?

За таких обставин, очевидно, що трудове право України підлягає насамперед проведенню моніторингу в контексті філософсько-правових учень, і, зокрема, моніторингу науки теорії трудового права України, навчальних дисциплін, доктринальних доробок. Це й спонукає до постановки відповідної мети та проведення відповідного коцепт-аналізу стану проблеми.

Стан дослідження. Аналізуючи ряд дисертаційних досліджень та навчально-методичний матеріалів, важливо звернути увагу на те, що посеред наукових доробок та спеціальної літератури [19], [20], [23], тощо, на сьогодні, не висвітлюються проблеми безпосередньо науки трудо-

вого права та філософії трудового права у належній мірі.

У цьому ключі достатньо навести декілька тез представників народу, тобто, народних обранців, з огляду на дані, які ними отримані в ході своєї каденції. Так, вітчизняний політик, вчений-юрист Д.О. Гетманцев, з точки зору юридичної практики справедливо задається питанням про те, чому в Україні продуктивність праці є низькою? [3]. На його думку, на показник найбільше впливають системні чинники: *(1)*застаріла інфраструктура; *(2)*недостатні інвестиції в обладнання та автоматизацію; *(3)*низький рівень управлінських практик; *(4)*слабка логістика; *(5)*надмірна фрагментація бізнесу та робота малого сектору «в тіні» без доступу до капіталу; *(6)*наслідки війни — руйнування виробництв і релокація підприємств [3].

Отож, постає за очевидне, що доцільно провести дослідження проблем ефективності трудового права, які, як уявляється, можливо розв'язати та вирішити через призму концепт-аналізу філософсько-правових учень науки теорії трудового права України. Саме у такому ключі постане можливість комплексно осмислити, визначивши проблеми ефективності трудового права через аналіз поглядів представників науки трудового права в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є проведення концепт-аналізу науки теорії трудового права України через філософсько-правових учень.

Виклад основного матеріалу. У словнику з української мови слово «концепт» вживається у декількох значеннях та є загальним поняттям. Зокрема концепти є когнітивними структурами, що виступають посередниками між мовою та позамовною реальністю твору. Їх методика базується на вивченні ціннісних домінант у мові. А також, як думка, ідея, вигадка [7, с.397]. А слово «концепція» означає систему доказів певного дослідження, сукупність поглядів на те чи інше явище. З іншого боку, слово концепція подається як загальний задум, основна думка художнього твору, проекту і т.д. [7, с.399]. *До прикладу*, виокремлюють концепцію «постіндустріального суспільства», згідно якої «… суспільство, в економіці якого переважає інноваційний сектор економіки з високопродуктивною промисловістю, індустрією знань, з високою часткою у ВВП високоякісних та інноваційних послуг, з конкуренцією в усіх видах економічної та іншої діяльності, а також більш високою часткою населення, зайнятого у сфері послуг, ніж у промисловому виробництві …»[15]. Водночас, вважається, що концепція Белла про постіндустріальне суспільство по суті частково розкриває концепцію Тоффлера про хвильовий характер розвитку суспільства. За якою є три хвилі розвитку суспільства: перша хвиля — аграрне суспільство, друга хвиля — індустріальне суспільство, третя хвиля — постіндустріальне суспільство. І концепція постіндустріального суспільства органічно вписується в хвильову концепцію Тоффлера [15].

У філософії права в розділі «філософія історії» (що займається поясненням змісту, закономірностей, основних напрямків історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання [4, с.347]), визначені такі концепції філософії історії як от: гносеологічний напрямок, за яким стоїть питання розкриття логіко-теоретичних і методологічних проблем дослідження минулого, його теоретичної реконструкції та пошук істинності історичних фактів [4, с.336]; онтологічної концепції, у якій предметом філософії історії вважають сукупність досліджень, спрямованих на виявлення специфічних особливостей спеціальних явищ, процесів; аксіологічна концепція, яка приділяє увагу проблемі цінностей історії, з'ясуванню основ суджень, за якими одні явища історичного знання є цінними, а інші – не цінними [4, с.337]; а також, технократична концепція, яка надає техніці вирішальну роль у суспільному житті, прогресі суспільства і стверджує, що лише індустріалізація здатна раціональним чином регулювати й удосконалювати життя суспільства й особистості. При чому, що цікаво, тут ж, віднесено рівень розвитку продуктивних сил, техніки, науки й інформатики. *Наприклад,* вважається, що концепція постіндустріалізма виходить з того, що в сучас-

ному суспільстві переважає не первинна сфера економіки (сільське господарство), не вторинна (промисловість), а третинна (сфера послуг), у якій визначальну роль відіграє інформація. На цій основі, стверджується, що мікроелектронна революція, яка розгортається в постіндустріальному суспільстві, лежить в основі розвитку суспільства і робить саме інформацію, а не працю фундаментальним суспільним фактором [4, с.339]. Очевидно, що концепції філософії історії надають можливість не тільки відстежити еволюцію зміни до підходів та напрямків розвитку права, в тому числі і трудового права, але й саме те, в яких координат має рухатися наука трудового права безпосередньо, який, власне, контекст пізнання методології пізнання науки трудового права України.

М.С. Кельман, Л.М. Кельман та І.В. Романська проводячи осмислення методології пізнання наукових теорій у правознавстві доводять, що розвиток формальної логіки, який розпочався в останній третині минулого століття, зазначають, що такий не лише призвів до методичної появи у «формальних науках» логіки та математики, а й спонукав до осмислення всіх наукових сфер, і таким чином сприяв становленню наукової теорії як окремої галузі науки [8, с.40]. Що ще раз підтверджує необхідність врахування питання логіки і математики, власне моніторингу самої «науки трудового права України», яка, звісно, може бути попередньо оцінена з точки зору й відповідного концепт-аналізу.

Так, у навчальному посібнику із Трудового права України за редакцією В.О. Кучера (2017), «трудове право України» подається як «… самостійна галузь права (система правових норм), що регулює суспільні відносини, засновані на укладеному трудовому договорі, а також відносини пов'язані з ними..» [16, с.21].

У навчальному посібнику із Трудового права України Р.Я.Бутинської, Н. П.Мокрицької (2022), зазначається, що «… трудове право – це сукупність норм, які регламентують суспільні відносини у сфері найманої праці…» [1, с.17].

У підручнику з Трудового права України С.В.Венедіктова (2024) подано матеріал про поняття трудового права як галузі права, про трудове право як наука, про трудове право як навчальна дисципліна. Зокрема, С.В.Венедіктов зазначає, що «*трудове право України* як галузь права — це система встановлених або санкціонованих державою правових норм, що регулюють трудові та тісно пов'язані з ними відносини. *Трудове право як науку* формують доктринально обґрунтовані судження та висновки, що стосуються проблемних аспектів правового регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними відносин, а також шляхів їх можливого вирішення. *Трудове право як навчальна дисципліна* являє собою систему знань про трудове право, що формується трудовим законодавством, позиціями науковців, правозастосовною та судовою практикою…» [2, с.17].

У підручнику з Трудового права України Ю.П. Дмитренко (2009) подається поняття «Трудове право як галузь права». Під ним пропонується розуміти «… об'єктивно відокремлена система взаємопов'язаних правових норм, які регулюють суспільні трудові та пов'язані з ними відносини суспільної організації праці з приводу реалізації громадянами їх права на працю та застосування найманої праці на підприємствах, в установах, організаціях різних форм власності з поєднанням суспільних колективних та особистих інтересів їх суб'єктів…» [5, с.39].

С.В. Венедіктов схиляється до того, що «… яскравою складовою античного світу є стародавній рим, право якого послужило в подальшому основою формування та розвитку систем права для багатьох сучасних держав. Для стародавнього риму характерним був розподіл суспільства на вільних громадян та рабів, праця яких регулювалася виключно нормами приватного цивільного права….» [2, с.8]. Схожої позицій й інші автори [16].

Вважається, що «… в Україні становлення і розвиток трудового права як самостійної галузі відбувались у радянський період її історії. Створене на початку XX ст. радянське трудове право було дуже ідеологізоване. Його концептуальна основа – певні непохитні догми: заперечення приватної власності; диктатура пролетаріату; провідна роль держави як

головного інструменту суспільних перетворень; праця розглядалася як обов'язок працювати. Була запроваджена всезагальна трудова повинність…» [16, с.16].

Схожої позиції притримується і С.В. Венедіктов, зазначаючи, що «… сучасне трудове право України сформовано передусім на підґрунті радянського трудового права…» [2, с.14].

У загальних положеннях (Розділ 1) підручника з Трудового права України С.В. Венедіктова викладені такі підрозділи, як от: передумови виникнення та особливості становлення трудового права; поняття та принципи трудового права; предмет і метод трудового права; Функції трудового права; система трудового права; сфера дії норм трудового права [2, с.7–40]. У предметному покажчику термін «ефективність» відсутній [2, с.222–224], відсутні і вчення про ефективність норм чи то ефективність трудового права загалом як галузі, як навчальної дисципліни та як науки.

У загальних положеннях (Розділ 1) підручника з Трудового права України О.Д.Дмитренка викладені такі підрозділи, як от: історичні витоки та становлення трудового права; сучасний стан та перспективи розвитку трудового права; роль праці та трудового права в житті суспільства [5, с.1–37]. У Розділі 2 «Предмет, метод і система трудового права» розкриті питання про: поняття і предмет трудового права; методи трудового права; функції трудового права; система трудового права України; місце трудового права в загальній системі права [5, с.38–68]. Питання про ефективність норм трудового права, ефективність трудового права як галузі, як навчальної дисципліни та як науки, не розкриваються, не подаються.

Схожі неординарні підходи містяться й в інших підручниках та навчальних посібниках.

За таких обставин, важливо оперувати певними інструментами, які б забезпечували моніторинг тієї чи іншої наукової сфери, і, зокрема, й були б застосовними для моніторингу науки трудового права України.

Так, у деяких виданнях виокремлюються принципи моніторингу відкритої науки, які зосереджені на трьох ключових стовпах. До таких віднеосять: *(1)* релевантність та значимість, *(2)*прозорість та відтворюваність, а також *(3)*самооцінка та відповідальне використання. Вони були розроблені з урахуванням різних контекстів зацікавлених сторін, можливостей та ресурсів, послідовно враховуючи як якісні, так і кількісні результати та результати. Важливо відзначити, що Принципи не призначені для оцінки окремих дослідників. Крім того, вони призначені для того, щоб бути більш натхненними, ніж приписувати. Вважається, що ці Принципи послужать основою минулих і майбутніх відкритих систем моніторингу науки і будуть схвалені по всьому світу [28].

Зокрема, зазначається, що усі *(а)*ініціативи моніторингу відкритої науки повинні бути чітко визначеними, релевантними та адаптованими до різноманітних дослідницьких контекстів. Вони повинні підтримувати політику та рішення, засновані на доказах, розроблятися через інклюзивні та партисивні процеси співпраці та відображати різноманітність дисциплін та зацікавлених сторін. Забезпечення модульності, прозорості та узгодженості дозволяє проводити надійну оцінку, враховуючи при цьому різні потреби та практики; *(б)*значущими для планування та політики: показники повинні відповідати ширшим громадським та глобальним пріоритетам і бути доступними та корисними для широкого кола зацікавлених сторін. Вони повинні дозволяти відповідним зацікавленим сторонам розробляти та оцінювати контекстно-орієнтовані системи моніторингу, сприяючи впровадженню політики, рішень та дій, заснованих на доказах, з часом; *(в*) спільне створення: Індикатори повинні створюватися спільно з залученими дослідницькими спільнотами та, де це доречно, з відповідними неакадемічними спільнотами шляхом публічних консультацій та діалогу, забезпечуючи включення недостатньо представлених груп. Розробка та впровадження індикаторів повинні бути зумовлені активною участю відповідних зацікавлених сторін, заснованими на діяльності та пріоритетах, що керуються спільнотою; *(г)*інклюзивність:

Індикатори повинні відображати різноманітність зацікавлених сторін, академічних дисциплін, мов, а також економічний, соціально-культурний контекст та геополітичні обмеження дослідницького ландшафту, що моніториться [28]; *(д)* модульність: Структури індикаторів повинні бути модульними, що дозволятиме різним спільнотам складати набори індикаторів, які найкраще відповідають їхнім конкретним потребам. Для підтримки різноманітності та інклюзії, забезпечуючи водночас як глобальну порівнянність, так і локальну адаптивність, ці рамки повинні включати поєднання кількісних та якісних підходів, включаючи тематичні дослідження; *(ж)*надійність: Рівень наукового консенсусу щодо надійності кожного показника має бути чітко визначений. Для забезпечення прозорості будь-який показник, який є експериментальним або все ще розробляється, повинен бути чітко визначений та позначений як такий [28]; *(з)*узгодженість: Індикатори повинні бути узгодженими для полегшення порівняння між установами, країнами, регіонами, дослідницькими напрямками та дисциплінами з плином часу [28], тощо.

Натомість, з філософсько-правової точки зору трудового права, Т.А.Занфірова, у навчальному посібнику звертає увагу на те, що у трудовому праві завжди присутня певна ентропія (від лат. «поворот, «зміна, «перетворення»). Де сам по собі ентропійний процес забезпечує відбір, еволюції можливостей за рахунок стану некерованості і невизначеності. Головним чином у сфері трудового права тут постають норми трудового законодавства, які можуть потрапляти в зону невизначеності та неструктурованості, в силу наявності таких чинників як от: *(1)*чинником корупцію, який власне й призводить до зростання ентропійності трудових відносин; *(2)*чинником прийняття волюнтаристських законодавчих рішень, які через недалекоглядність знижують рівень упорядкованості наявної системи трудових правовідносин і створюють ситуації некерованого різночитання правових норм; *(3)*чинником соціальних трансформацій, які детермінують відставання трудових норм від фактичного розвитку трудових правовідносин, що також створює передумови для зростання хаосу і невизначеності [6, с.460]. Відтак, видається за доцільне відмітити, що критерії, які наведені Т.А. Занфіровою є прийнятні та дозволять частково віднайти у досліджені проблеми ефективності трудового права України.

Варто звернути увагу на стан розробки іншої навчально-методичної літератури з дисципліни «Трудове право України». Зокрема, у вітчизняних підручниках та навчальних посібниках із трудового права України [16], [17]; [18], [22], [21], питання про трудове право на рівні дефініції подається доволі неординарно. А такі формулювання терміно-понять як от «трудове право як галузь права», «трудове право і правова доктрина», «трудове право як навчальна дисципліна», «наука трудового права», «філософія трудового права», взагалі відсутні.

Не було б зайвим звернути увагу на те, що філософсько-правові учення лежать у площині паспорту спеціалізації 12.00.01 «теорія держави і права; історія політичних та правових учень». Тобто, замість філософії притаманна «політика» сектору правничої науки. Але аж ніяк не філософія.

У доктрині трудового права, зокрема у дисертаційних дослідженнях із спеціальності «12.00.05» – трудове право; право соціального забезпечення [9], бодай в контексті висловлених зауважень НАПрН України в ході затвердження тем дисертаційних досліджень за останні 5-ть років. Зокрема, 1 2020 – затверджено 36 тем (4,1 %) [10, с.4]; 2021 – затверджено 50 тем (5 %) [11, с.4]; 2022 – затверджено 40 тем (2,9 %) [12, с.4]; 2023 – затверджено 66 тем (4,6 %) [13, с.4]; 2024 – затверджено 28 тем (3,6 %) [14, с.4]. При чому кількість зауважень в 2023, 2024 зроблено щодо тем не входить у найбільше число серед інших спеціальностей [14, с.119], тобто вважається нормальною.

В 2020 р. посеред дисертаційних досліджень на рівні докторської теми, основні зауваження висловлені із таким формулюванням: «тема дослідження потребує відмежування від уже захищених робіт та затверджених тем дисертацій (Мельник В. В. «Єдність та диференціація

правового регулювання нетипових форм зайнятості населення в умовах Євроінтеграції», 2019 р.) [10, с.82–83]. А посеред дисертаційних досліджень на рівні доктора філософії, основні зауваження висловлені стосовно тем із таким формулюванням: «тема дослідження потребує відмежування від уже захищених робіт та затверджених тем дисертацій (Чернота Д.С. «Особливості правового регулювання праці жінок», 2014 р.; Медвецька О.О. «Міжнародно-правове регулювання праці жінок та працівників із сімейними обов'язками», 2017 р.; Тісецька А.А. «Правове регулювання праці жінок за законодавством України», 2019 р.)» [10, с.88]; «тема дослідження потребує відмежування від уже захищених робіт та затверджених тем дисертацій (Репалюк В.Я. «Відповідальність працівника за трудовим законодавством України: міждисциплінарно-правовий аспект», 2019 р.)»; «тема дослідження потребує відмежування від уже захищених робіт та затверджених тем дисертацій (Кушнир Н. В. «Теоретичні засади реалізації гендерної рівності у трудовому праві України», 2016 р., Гиляка І.С. «Забезпечення гендерної рівності у трудових відносинах: вітчизняний та зарубіжний досвід», 2019 р.) [10, с.88–89]; «тема дослідження потребує відмежування від уже захищених робіт та затверджених тем дисертацій (Авраменко А.В. «Правове регулювання відносин щодо обігу та захисту персональних даних працівника в трудовому праві України», 2019 р.) [10, с.89].

Всього тем, стосовно яких висловлені зауваження складає 5–ть дисертаційні роботи за 2020р., посеред яких: 1 докторська та 4-ри доктора філософії.

В 2021 р. посеред дисертаційних досліджень, основні зауваження висловлені із такими формулюваннями: «Тема співпадає з темою Кметь О.О. «Соціальний і правовий захист осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам Державної прикордонної служби України на конфіденційній основі» (№ 360 цього Переліку)»; «Тема є занадто вузькою та співпадає з темою Цісар Д.В. «Нормативно-правове регулювання соціального і правового захисту військовослужбовців Державної прикордонної служби України» (№ 359 цього Переліку)» [11, с.102–103].

Всього тем, стосовно яких висловлені зауваження складає 2–ві дисертаційних роботи за 2021р.

В 2022 р. посеред дисертаційних досліджень, основні зауваження висловлені із такими формулюваннями: «тема сформульована некоректно, потребує редакційного уточнення та відмежування від уже захищених робіт та затверджених тем дисертацій (Легкошерст Ю.С. «Правове регулювання звільнення зі служби в поліції України», 2021р.)»; «тема сформульована некоректно, потребує редакційного уточнення» [12, с.110].

Всього тем, стосовно яких висловлені зауваження складає 2–ві дисертаційних роботи за 2022р.

В 2023 р. посеред дисертаційних досліджень, основні зауваження висловлені із такими формулюваннями: «тема співпадає з темою Белявцева В.М. «Спрощений режим регулювання трудових правовідносин» (№ 532 цього Переліку); «тема співпадає з темою Голик Д.Б. «Спрощений режим регулювання трудових відносин» (№ 531 цього Переліку)» [13, с.5]; «тема співпадає з темами Пижик А. А. «Трудові правовідносини в умовах розвитку сучасних технологій» (№ 534 цього Переліку); Шмирова Є.І. «Особливості регулювання трудових відносин в контексті глобалізації економіки» (№ 535 цього Переліку)»; «Тема співпадає з темами Земляного Д.В. «Трудові правовідносини в умовах цифрової трансформації суспільства» (№ 533 цього Переліку)» [13, с.120]; «тема співпадає з темами Земляного Д.В. «Трудові правовідносини в умовах цифрової трансформації суспільства» (№ 533 цього Переліку); Пижик А.А. «Трудові правовідносини в умовах розвитку сучасних технологій» (№ 534 цього Переліку) [13, с.121]; «Тема співпадає з темою Магеррамова Ніджат Таджаддін огли «Особливості впливу технологічного розвитку на трудові відносини в Україні» (№ 537 цього Переліку); «тема співпадає з темою Шмирова Є.І. «Особливості регулювання трудових відносин в контексті глобалізації економіки» (№ 535 цього Переліку)» [13, с.122].

Всього тем, стосовно яких висловлені зауваження складає 6–ть дисертаційних робіт за 2023р.

В 2024 р. посеред докторських, основні зауваження висловлені із такими формулюваннями: «тема не відповідає рівню докторської дисертації»; «тема сформульована некоректно, потребує редакційного уточнення» [14, с.63]; тощо. В контексті доктора філософії у 2024 році висловлені такі зауваження: «тема дослідження потребує відмежування від уже захищених робіт та затверджених тем дисертацій (Крайз О.В. «Принципи правового регулювання праці адвокатів», 2022 р.)»; «тема сформульована некоректно, потребує редакційного уточнення» [14, с.67–68].

Всього тем, стосовно яких висловлені зауваження складає 6–ть дисертаційних робіт за 2024р., з яких: 4 доктора філософії та 2 доктора наук.

Здебільшого, теми дисертацій за аналізуємий період стосувалися підняття та розкриття питань, які пов'язані із євроінтеграцією, воєнним станом, наслідками «ковідного режиму». *До прикладу,* в 2021р. – соціальна функція держави; моральна шкода працівників; професійні стандарти; службова діяльність; норми трудового права; норми адміністративного права; службово-трудові відносини; право на зайнятість; праця жінок; стандарти безпеки; трудова мобільність; персональні дані; трудовий договір; індивідуальні трудові спори; умови праці тощо [11, с. 92–103].

В той же час, основні теоретико правові інструменти стосувалися – проблеми реалізації; проблеми; теоретико-правові засади; принципи співвідношення; *правове регулювання* (понад 13-ть робіт); соціально-правовий механізм; спосіб захисту; юридичні гарантії тощо.

З цього випливає, що у правовій доктрині трудового права ставиться в предмет наукового пошуку питання граничні, питання розмежування між галузями; запозичення із інших галузей права понятійного апарату тощо, що може впливати на ефективність трудового права України як галузі права, на її збереження в автентичних рамках.

В 2022р. – освіта і наука; соціальне забезпечення; євроінтеграційні умови; кадрові військові; трудові відносини; приватна форма власності; воєнний стан; європейське трудове право; соціальний ризик; охорона здоров'я; працевлаштування; соціальний захист; військовослужбовці; заробітна плата; професійні спортсмени; тощо [12, с.104–110].

В той же час, основні теоретико правові інструменти стосувалися – правове регулювання (понад 6-ть робіт); порівняльно-правовий аналіз; проблеми правового забезпечення; система трудового права; юридичний механізм; правовий статус; юридичні/правові гарантії (понад 2 рази); правові засади; правові механізми; тощо [12, с.104–110].

В 2023р. – юрисдикційні та неюрисдикційні форми вирішення трудових спорів; особисті немайнові права працівника; відповідальність працівників за трудовим законодавством; способів вирішення трудових спорів позасудом; прав працівників в умовах воєнного стану; захист військовослужбовців; працівники будівельної галузі; правове забезпечення контролю; соціальний діалог; інформація; гендерна рівність; тощо [13, с.109–122].

В той же час, основні теоретико правові інструменти стосувалися – системи/у призмі системних правових явищ/, правового регулювання, міждисциплінарних аспектів; правореалізації, правового забезпечення; міжнародного та національного виміру; форми і способу захисту; інформаційна безпека; єдність і диференціація; міжнародний розвиток правового регулювання; особливості правового регулювання; механізм регулювання; процес праці, тощо [13, с.109–122].

При чому, варто відмітити, що філософсько-правові категорії не використовуються у назвах дисертацій; а якщо використовуються, то в стандартних формулюваннях та секстового раціонального навантаження для змісту тієї чи іншої роботи особливо не становлять.

В 2024р. – робочий час; баланс між роботою та особистим життям; принципи права соціального забезпечення; доктрина дії трудового права та його норм під впливом цифровізації; стабільність трудових правовідносин в умовах воєнного часу; трудові правовідносини та

сімейні обов'язки; трудові правовідносини в умовах глобального ринку праці; трудові відносини домашніх працівників; трудові права неповнолітніх спортсменів; соціальний захист внутрішньо переміщених осіб; індивідуальна матеріальна відповідальність працівників; ментальне здоров'я працівника; доброчесність в трудових відносинах; гарантії гідного ставлення з боку роботодавця; відрахування і заробітна плата; доступ до правничої професії; фріланс та особливі форми праці; тощо [14, с.62–68].

Очевидно, що ті та інші проблеми вносять фундаментальні проблеми на рівні розвитку, розуміння та ідеології і політики трудового права України як окремої галузі, закладають невивірені методологічні, структурні, системні проблеми для галузі, що робить її малоефективною чи то взагалі не ефективною в сучасних умовах. А питання відстеження філософсько-правових Фундаментальних поглядів, ідеологій по суті відсутні.

Натомість ряд закордонних дослідників проблеми трудового права розглядають під філософсько-правовою призмою.

Так, у Стенфордській енциклопедії філософії, у статті про «філософські підходи до роботи та праці» розкриваються питання концептуальних відмінностей у термінах «робота», «праця», «зайнятість», «дозвілля»; цінності роботи; обмінної вартості праці; оптимізації роботи та культури праці, орієнтованої на роботу; справедливість і політика праці; розподільне правосуддя, його ефективності; рівності та управління робочим місцем; тендеру, турботи та навиків стосовно емоцій у праці; роботи та її майбутнього, тощо [25].

У спільному дослідженні деяких західних сучасних юристів та філософів, яке дістало назву «Філософські основи трудового» (2018) висвітлено міждисциплінарні дослідження філософських ідей, концепцій та принципів, що складають основу для галузі трудового права. Розглядаються сумніви щодо того, чи взагалі потрібне трудове законодавство, що захищає працівників. Приділяється увага потребі розглядати проблему як належну сферу застосування цієї галузі з огляду на такі події, як інтеграція роботи та домашнього життя за допомогою технологій, глобалізація економіки та нестабільні види роботи, що процвітають в економіці гіг-зайнятості. Приділяючи особливу увагу політичній філософії та теоріям справедливості, деякі напрямки дослідження зосереджені на чотирьох ключових темах, як от: *(1)*свобода, гідність та права людини; *(2)*розподільна справедливість та експлуатація; *(3)*демократія та самовизначення на робочому місці; *(4)* соціальна інтеграція [26].

Індійська вчена-дослідниця Деві Прабха А. у науковій публікації під назвою «Дослідження філософії трудового права» (2022) розкриває керівні концепції та моральні міркування, що спрямовують створення та застосування законодавства, яке регулює відносини між роботодавцями та працівниками, включені до філософії трудового права. На думку дослідниці, філософія трудового права подається нею у тезах з акцентом на важливі ідеї та дискусії в цій галузі. Вчена обґрунтовує питання на тому, що трудове законодавство базується на розумінні того, що кожна людина має внутрішню цінність та гідність у роботі. А справедливість, правомірність та захист прав працівників слугують наріжними каменями у цій сфері. Викладається ідея про те, що трудове законодавство повинно бути спрямоване на встановлення балансу сил та заохочення рівного ставлення до роботодавців та працівників, що лежить в основі цієї ідеології. Також, на думку дослідниці, визнання права на гідну працю є наріжним каменем самої ідеології, що лежить в основі трудового законодавства. Тому з позиції дослідниці, люди повинні мати доступ до роботи, яка пропонує справедливу оплату праці, безпечні умови праці та можливості для професійного та особистісного зростання. Саме це мається на увазі під «гідною працею». Ці права захищені трудовим законодавством, яке також сприяє соціальному та економічному прогресу [27].

Алан Богг, досліджуючи проблеми філософії трудового права у своїй праці «Праця, любов і марність: філософські перспективи трудового права» (2017), зазначає, що у 2006 році, пишучи про «філософські основи трудового права»,

Горацio Спектор висловив думку, що «література з філософських основ трудового права є нечисленною. Найцікавіші внески з'являються в роботах, які не стосуються безпосередньо трудового права, а радше вони розглядають більш загальні теми моральної та політичної філософії». Г.Спектор назвав цю особливість сучасної науки з трудового права «дивною». Принаймні з точки зору Великої Британії, це історичне відокремлення трудового права від філософії виявилось і не таким вже й дивним. Адже наука з трудового права у Великій Британії була вкорінена в сильній прихильності до соціологічних методів дослідження, і цьому сприяв сильний дисциплінарний зв'язок між трудовим правом та виробничими відносинами протягом більшої частини XX століття. Поряд із цією соціологічною орієнтацією серед юристів з трудового права панував дух прагматизму. Це підкреслювало єдність науки та політичного активізму у публічній сфері. Провідні британські юристи з трудового права XX століття активно займалися практичними проблемами праці, прагнучи використати свої наукові знання для використання права як інструменту для покращення життя працівників. Вони були політиками, арбітрами, королівськими комісарами, суддями з трудових спорів [24].

Попри це, – зазначає Алан Богг, – «праця», насамперед стосується ідентичності трудового права як юридичної дисципліни. Вчений задається питанням: чим такий предмет, як трудове право, відрізняється від права деліктів з точки зору його внутрішньої єдності та структури? Тому він досліджує трудове право, яке пропонує розуміти як цілісну категорію юридичної думки. Тому воно відображає ідею стосовно того, що «праця» – це діяльність особливої цінності, яка заслуговує на окреме трактування як сукупність правових норм. Вчений зазначає, що на деякі проблеми з таким підходом є альтернативні можливості. Зокрема, «любов» стосується «автономії» трудового права від приватного права. У цій ідеї Ернест Вайнріб відомий своїм описом приватного права як «подібного до любові». Це твердження надзвичайно складне та дещо незрозуміле, але частково воно спрямоване на те, щоб підкреслити, що приватне право має свою власну внутрішню цінність та зрозумілість. Часто це ґрунтується на контрасті з такими дисциплінами, як трудове право, які є зрозумілими у світлі зовнішніх цілей. У «Любові» я досліджую актуальність «виправної справедливості» для трудового права. А.Богг припускає, що виправна справедливість сприяє нашому розумінню деяких ключових питань трудового права. Я також досліджую способи, якими приватноправові теорії виправної справедливості самі по собі можуть потребувати виправлення, у світлі деяких прикладів законодавчих деліктів з трудового права. Нарешті, у «Марності» я заперечую думку про те, що філософські методи мають незначний практичний внесок у регуляторні проблеми трудового права. Звичайно, цінність філософії не залежить від її грошової цінності для вирішення практичних труднощів. Ясність і розуміння – це її власні винагороди. Тим не менш, в заключному розділі досліджуються деякі мої власні роботи щодо свободи об'єднань, де філософський аналіз мав реальну практичну цінність в самих серцях доктринальної юридичної науки [24].

У вітчизняному навчальному посібнику з філософії трудового права Т.А.Занфірова (2018) розглядає філософію трудового права як міждисциплінарний напрям, що виник на перетині філософії та науки трудового права у єдності двох дискурсів – нормативно-критичного (пов'язаного з критикою, ревізією, переглядом норм трудового права та інших його складових) і нормативно–догматичного (пов'язаного із захистом, посиленням, обґрунтуванням, догматизацією трудового права) [6, с.2]. При чому, не зважаючи на розробку специфічного напрямку розвитку науки трудового права, у посібнику не розкривають проблеми як науки трудового права, так і її ефективності у повній мірі. До того ж, самі по собі філософсько-правові вчення зосереджені на фрагментах основних концепції та понять філософії та філософії права, епізодичної картографії філософів-мислителів.

Висновки. В межах викладено, можливо констатувати, що ефективність

правової доктрини трудового права на дисертаційному рівні, не функціонує в частині належної організації науково-методологічного процесу при обрані тем наукового дослідження, що підтверджується дихотомією, повтореннями, неточностями при обрані та затвердженні тем дисертаційних досліджень. Як наслідок, це вказує на неналежність проведеного моніторингу, відсутність належних інструментів для такого, як і на необізнаність з результатами розвитку доктрини трудового права науково-педагогічним персоналом ЗВО чи то наукової установи.

Концепт-аналіз філофсько-правових вчень у Трудовому праві України підштовхує до сентенції стосовно того, чи дійсно можна вважати правом феномен, якщо воно є неефективним, не цінним, чи то взагалі «шкідливим»? Зрозуміло, що усі ці питання лежать у правомоніторинговому ключі, ключі філософсько-правових вчень про науку трудового права України безпосередньо, які і повинні бути предметом дотримання ідеології трудового права як концепту в ході підготовки навчального матеріалу, в ході здійснення досліджень у сфері трудового права, в ході практичного застосування.

В той же час, концепт-аналіз дозволяє констатувати і те, що філософсько-правові учення у трудовому праві проводяться у ногу із політико-правовим запитом на ту чи іншу ситуацію існування проблеми, колізії в трудовому праві, а сама доктринальна база наукових розробок, все таки відображає рефлексію на правову реальність. Натомість не вся частина правової доктрини трудового права, зокрема підручники, узгоджується із концепцією ефективності трудового права, а також в навчальних посібниках із трудового права. Фрагментарні дослідження на рівні докторської дисертації (Л.Ф. Купіної), навряд чи будуть репрезентативними по відношенню до трудового права як цілої галузі, як навчальної дисципліни чи то доктрини трудового права бодай тому, що зосереджені на нормах трудового права.

Такий підхід характеризує вузькість застосованої/використовуваної методології для вирішення проблем у трудовому праві вченими-правниками. Ба, більше, в силу системної відсутності питання моніторингу трудового права як галузі права, як навчальної дисципліни та правової доктрини, сучасні дослідження перебувають по суті в регресі, адже не у повній мірі враховують сучасні реалії та запити на концепцію та проможність трудового права як інструменту вирішення соціальних та правових проблем. Причина може критися не в співмірності із ефективним правовим моніторингом та правотворчим процесом; не врахування питання наукових шкіл трудового права, що як наслідок неефективно позначається на правозастосувнані, методології наукових досліджень та методології викладання самого предмету трудового права, і як наслідок, формуванні єдиної судової практики.

Зрештою, варто констатувати, що сучасні технології та інституції не враховують дослідження з трудового права, а трудове право, як галузь права, не розвивається систематично враховуючи глибинний рівень, антропогенез та еволюцію реальних змін, що склалися на ринку праці, у суспільних відносинах; доктрина ж трудового права, відповідно, не дотична до навчальних дисциплін, що потребує належного та розгорнутого наукового дослідження та дискусії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бутинська Р.Я., Мокрицька Н. П. Трудове право України : навчальний посібник. — Львів : «Галицька видавнича спілка», 2022. 312 с. URL.: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5021/1/%D0%91%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%9C%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%A2%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

2. Венедіктов С. В. Трудове право України: підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Діа, 2024. 228с. URL.: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_pravo/Trudove-pravo.-Venediktov.2024.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

3. Гетманцев пояснив, чому продуктивність праці в Україні у 3–5 разів нижча, ніж у країнах ЄС і до чого тут пенсія. *Судово-юридична газета.* 2 грудня 2025. URL.: https://sud.ua/uk/news/ukraine/347586-getmantsev-obyasnil-pochemu-proizvoditelnost-truda-v-ukraine-v-3-5-raz-nizhe-chem-v-stranakh-es-i-pri-chem-zdes-pensiya (дата звернення: 27.02.2026)

4. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Основи філософії: навчальний посібник. Харків: Право, 2003. 352с.

5. Дмитренко Ю.П. Трудове право України : підручник / Ю.П.Дмитренко. К.: ЮрінкомІнтер, 2009. 624с. URL.: http://kizman-tehn.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/Trud-pravo-Dmitrenko.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

6. Занфірова Т.А. Філософія трудового права*:* навчально-методичний посібник / Т.А. Занфірова*.* Харків : Константа, 2018. 515с.

7. Концепт – це.. / Значення слова. Словник української мови у двадцяти томах. Том сьомий. Квартал – кяхтинський. Український мовно-інформаційний фонд. Київ, 2016. 912с.

8. Кельман М. С., Кельман Л.М., Романська І. В. Осмислення методології пізнання наукових теорій у правознавстві. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2019. №1 (17). С.32–42. URL.: https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1134 (дата звернення: 27.02.2026)

9. Паспорти спеціальностей. Постанова президії ВАК України 08.10.2008 N 45-06/7. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v45_6330-08#Text (дата звернення: 27.02.2026)

10. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2020 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: В. А. Журавель, О.С. Гиляка, Н.М. Вапнярчук]. Харків: Право, 2021. 248с. URL.: https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2023/10/perelik-tem-za-2020.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

11. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2021 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: В. А. Журавель, Є.А. Гетьман, О.С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук]. Харків: Право, 2022. 280с. URL.: https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2023/10/perelik-tem-za-2021.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

12. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2022 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: Є. А. Гетьман, О.С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук]. Харків : Право, 2023. С.394с. URL.: https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2023/10/perelik-tem-za-2022.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

13. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2023 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: Є.А. Гетьман, О.С. Гиляка, Н.М. Вапнярчук]. Харків: Право, 2024. 332с. URL.: https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/perelik-tem-za-2023_2024_pv4.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

14. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2024 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: Є А. Гетьман, О.С. Гиляка, Н.М. Вапнярчук]. Харків: Право, 2025. С.202. URL.: https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2025/04/perelik-tem-za-2024.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

15. Постіндустріальне суспільство – це …/ Значення слова. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL.: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5_%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE (дата звернення: 27.02.2026)

16. Трудове право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В.О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 564 с. URL.: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/451/1/%D0%9A%D1%83%D1%87%D0%B5%D1%80%20%D0%A2%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

17. Трудове право України: Підручник / В.І. Щербина, А.М. Соцький. Чернівці: Технодрук, 2021. 552 с.; Венедіктов С. В. Трудове право України: підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Діа, 2024. 228 с. URL.: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_pravo/Trudove-pravo.-Venediktov.2024.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

18. Трудове право України: підручник (за ред. проф. О. М. Ярошенко). Харків: Вид-во 2022. 376 с. URL.: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2022/07/27/Trudove.pravo.Ukrayiny.26.07.2022.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

19. Трудове право: підручник / [О. М. Ярошенко, С. М. Прилипко, А. М. Слюсар та ін.] ; за заг. ред. О. М. Ярошенка. – 3-тє вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2021. 544 с. URL.: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4529&download_id=1494&srsltid=AfmBOoqot1yBqoxp78trhdH3IKqs0_MOEEE95daWg3Ie8foTnC15O7BS (дата звернення: 27.02.2026)

20. Трудове право України : підручник / [автор. кол.: С. М. Бортник, К. Ю. Мельник, Л. В. Могілевський та ін.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 408 с. URL.: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e5b77cb-8108-4f43-9762-82945593ccb5/content (дата звернення: 27.02.2026)

21. Трудове право України [текст] підручник / За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.П. Мельника. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 472 с. URL.: http://kizman-tehn.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/trudove_pravo_ishenko.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

22. Чанишева Г. І. Трудове право України: навч.-метод. посібник / Г. І. Чанишева. Одеса : Фенікс, 2021. 137 с. URL.: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/653a0b72-f41b-490e-b770-c84f249921b2/content (дата звернення: 27.02.2026)

23. Трудове право України : підручник / за ред. Н. Б. Болотіної, Г. І. Чанишевої. Київ: Знання, КОО, 2000. 563 с.

24. Alan Bogg. Labour, love and futility: philosophical perspectives on labour law. *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*. Volume 33, Issue 1 (2017) pp. 7–37. https://doi.org/10.54648/ijcl2017002. URL.: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:55529747-d98b-4755-b431-7b790b73b8a0/files/m38939cf9606e65a9fdd221b9596e5dd5 (дата звернення: 27.02.2026)

25. Philosophical Approaches to Work and Labor. *Stanford Encyclopedia of Philosoph*y. URL.: https://plato.stanford.edu/entries/work-labor/#Conc (дата звернення: 27.02.2026)

26. Philosophical Foundations of Labour Law. Hugh Collins (ed.), Gillian Lester (ed.), Virginia Mantouvalou (ed.). Oxford University Press . 12 December 2018. URL.: https://doi.org/10.1093/oso/9780198825272.001.0001 (дата звернення: 27.02.2026)

27. Devi Prabha A. A Study on Philosophy of Labour Laws. *International Journal of Innovative Research in Engineering and Management* (IJIREM). olume-9, Special Issue-1, Jannuary-2022. pp.8–13. URL.: https://www.ijirem.org/DOC/2-a-study-on-philosophy-of-labour-laws.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

28. Open Science Monitoring Initiative, Principles of Open Science Monitoring, Paris, 2025. URL.: https://zenodo.org/records/17760149 (дата звернення: 27.02.2026)

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

UDC 349.6
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.28

ENVIRONMENTAL EDUCATION IN UKRAINE: CURRENT STATE, LEGAL CHALLENGES AND DIRECTIONS OF IMPROVING THE LEGISLATION

Khrishcheva Oleksandra Heorhiivna,
orcid.org/0009-0001-1365-8819
PhD in Law,
Senior Lecturer at the Department of Civil Law Disciplines
Odesa I.I. Mechnikov National University

The article examines the current state of environmental education in Ukraine, legal challenges, that exist today in the context of legal regulation of environmental education, and directions of improving the national legislation with the aim of further developing environmental education, which is a fundamental prerequisite for environmental protection, sustainable development of Ukraine taking into account the European Green Deal, effective implementation of the green transformation policy, and further implementation of green post-war reconstruction of Ukraine.

It has been established, that despite the fact that youth potential is capable of ensuring the ecological future of the state and promoting sustainable development, in Ukraine there is an insufficient level of environmental awareness and environmental culture among youth.

In the course of the study the regulatory framework, that establishes the legal foundations of environmental education in Ukraine and in some foreign countries, was considered.

It is determined, that today in Ukraine there's a considerable amount of legal challenges in the context of legal regulation of environmental education. Thus, for a long time there is no separate specialized legislative act dedicated to environmental education in Ukraine. National legislation still does not contain a definition of the concept of «environmental education». The Conception of environmental education in Ukraine is outdated. There is insufficient synergy between the national youth policy and the state's environmental policy.

The article provides an author's definition for «environmental education», which is proposed to be fixed at the legislative level. The study emphasizes the need to modernize the Conception of environmental education and also to develop and adopt a separate Law of Ukraine «On Environmental Education». It is concluded that there is an urgent need to «green up» the regulatory framework of the youth sphere in order to bring together the youth and environmental policies of the state.

Key words: *environmental education, environmental culture, environmental awareness, environment, environmental policy, sustainable development, green transformation, European Green Deal, youth, youth policy*

Хріщева Олександра. Екологічна освіта в Україні: сучасний стан, правові виклики та напрями вдосконалення законодавства

У статті досліджуються сучасний стан екологічної освіти в Україні, правові виклики, що існують сьогодні в контексті правового регулювання екологічної освіти, та напрями вдосконалення національного законодавства з метою подальшого розвитку екологічної освіти, яка є фундаментальною передумовою збереження довкілля, сталого розвитку України з урахуванням Європейського зеленого курсу, ефективного впровадження політики зеленої трансформації та у подальшому реалізації зеленої повоєнної відбудови України.

Встановлено, що незважаючи на те, що молодіжний потенціал здатен забезпечити екологічне майбутнє держави, сприяти сталому, збалансованому розвитку, в Україні спостерігається недостатній рівень екологічної свідомості та екологічної культури молоді.

У роботі розглянуто нормативну базу, що закладає правові основи екологічної освіти в Україні та в окремих зарубіжних країнах.

Визначено, що сьогодні в Україні існує значна кількість правових викликів в контексті правового регулювання екологічної освіти. Так, на теренах України тривалий час відсутній окремий спеціалізований законодавчий акт, присвячений екологічній освіті. Концепція

екологічної освіти в Україні є застарілою. Національне законодавство досі не містить визначення поняття «екологічна освіта». Спостерігається недостатня синергія національної молодіжної політики та екологічної політики держави, що, на нашу думку, гальмує процеси популяризації екологічних знань серед молоді.

У статті сформовано авторське визначення поняття «екологічна освіта», яке пропонується закріпити на законодавчому рівні у статті 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та у статті 1 Закону України «Про освіту». У дослідженні наголошується на необхідності модернізації Концепції екологічної освіти, а також розробки та прийняття окремого профільного Закону України «Про екологічну освіту». Зроблено висновок, що існує нагальна потреба в «екологізації» нормативної бази молодіжної сфери задля зближення молодіжної та екологічної політик держави.

Ключові слова: *екологічна освіта, екологічна культура, екологічна свідомість, навколишнє середовище, екологічна політика, сталий розвиток, зелена трансформація, Європейський зелений курс, молодь, молодіжна політика.*

Formulation of the problem. In the 21st century, environmental problems are becoming increasingly acute: air pollution, exhaustion of natural resources, deforestation, biodiversity loss, climate change, etc.

It is important to note, that study conducted by the The United Nations University Institute for Water, Environment and Health in 2026 highlighted that "the planet has entered the Global Water Bankruptcy era. In many basins and aquifers, long-term water use has exceeded renewable inflows and safe depletion limits, and parts of the water and natural capital–rivers, lakes, aquifers, wetlands, soils, and glaciers–have been damaged beyond realistic prospects of full recovery" [1, p. 10].

Also at the present stage, fast fashion causes catastrophic damage to the environment.

Antonio Guterres, United Nations Secretary-General, emphasized that "every second, the equivalent of one garbage truck full of clothing is incinerated or sent to landfill" [2].

Military actions in Ukraine cause "…large-scale environmental damage, including soil, water and air pollution, loss of biodiversity, destruction of protected areas and contamination with toxic waste" [3, p. 351].

In our opinion, in such circumstances, it is extremely important to pay attention to the comprehensive development of environmental education, to disseminate environmental knowledge, in particular, among young people, who are the drivers of positive change and who shape the future of the world.

At all levels, international, national, regional, local, efforts should be made to ensure that the population is environmentally educated, has a high level of environmental awareness and culture.

Environmental education is a powerful tool for forming a responsible attitude of people, also youth, towards nature. Despite the fact that youth potential is capable of ensuring the ecological future of the state and promoting sustainable, balanced development, in Ukraine there is an insufficient level of environmental awareness and environmental culture among youth. Young people are not sufficiently knowledgeable about environmental problematic and are only partially aware of their role in creating safe and clean environment.

For a long time there is no separate specialized legislative act dedicated to environmental education in Ukraine. National legislation still does not contain a definition of the concept of "environmental education". The conception of environmental education in Ukraine is outdated. There is insufficient synergy between the national youth policy and the state's environmental policy. That, in our opinion, hinders the processes of popularizing environmental knowledge among youth and also in a way slows down the provision of sustainable development in Ukraine.

Analysis of recent research and publications indicates an increase in scientific interest in issues related to the development of environmental education in Ukraine and in the world. However, these scientific studies are carried out mainly in the field of pedagogy. Despite the lack of clear modern legal regulation of environmental education in Ukraine, legal aspects of the functioning and development of environmental education in Ukraine remain poorly studied. Certain issues in the context of improving the

legal framework of environmental education have been the subject of research by such scientists as: Ermolaeva T. V., Anisimova G. A., Donets O. V., Bredikhina V. L., Galaidyk A. R., etc.

The purpose of the article is to study the current state of environmental education in Ukraine, identify legal challenges that exist today in the context of legal regulation of environmental education, and determine areas for improving national legislation in order to the further development of environmental education, that is a fundamental prerequisite for environmental protection, sustainable development of Ukraine taking into account the European Green Deal, effective implementation of the policy of green transformation and further implementation of the green post-war reconstruction of Ukraine.

Presentation of the main material. The World Environmental Education Day, which "…has its origins in 1972 with the Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, that outlined the need for criteria and general principles for the preservation and improvement of the environment" [4], that is celebrated annually on 26 January.

At the international level, environmental education is recognized as one of the priority areas.

The goal of envirormental education is defined in the Tbilisi Declaration (1977) as "to succeed in making individuals and communities understand the complex nature of the natural and the built environments resulting from the interaction of their biological, physical, social, economic, and cultural aspects, and acquire the knowledge, values, attitudes, and practical skills to participate in a responsible and effective way in anticipating and solving environmental problems, and in the management of the quality of the environment" [5].

We agree with the opinion that "among all the areas that are important within the framework of the implementation of the Sustainable Development Goals, one of the priorities is the educational sphere, which determines the opportunity to influence the worldview and values of the young generation..." [6, p. 6].

In Ukraine, unlike a number of foreign countries, there is no separate specialized law dedicated to environmental education for a long period of time.

For instance Japan has enacted Law for Enhancing Motivation on Environmental Conservation and Promoting of Environmental Education, which contains a definition of the concept "environmental education", that means "education and learning conducted to deepen understanding of environmental conservation" [7].

In the Republic of Korea there is Environmental education promotion act, which defines that the term "environmental education" means "education to help the nation cultivate knowledge, capacity, attitudes, values, etc. necessary for preserving and improving the environment and putting such knowledge, etc. into practice, with the purpose of contributing to the sustainable development of the State and the local communities" [8].

An act to promote environmental awareness through environmental education and for other purposes of Republic of the Philippines establishes that "environmental education shall encompass environmental concepts and principles, environmental laws, the state of international and local environment, local environmental best practices, the threats of environmental degradation and its impact on human well-being, the responsibility of the citizenry to the environment and the value of conservation, protection and rehabilitation of natural resources and the environment in the context of sustainable development" [9].

At the same time in Ukraine norms, regulating relations connected with environmental education, are scattered across various legislative acts, which only fragmentarily establish the legal basis for regulating environmental education.

The Law of Ukraine "On Environmental Protection" contains separate article dedicated to education and upbringing in the field of environmental protection.

It is noteworthy that Article 7 of the Law of Ukraine "On Environmental Protection" does not operate with the category of "environmental education", however, article 9 and 17 of the aforementioned act determine that "every citizen of Ukraine has the right to getting environmental education" [10]; "The Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of

environmental protection organizes environmental upbringing and environmental education of citizens" [10].

According to the Law of Ukraine "On Education", the foundations of state policy in the field of education and the principles of educational activities include the formation of "… environmental culture and a caring attitude towards the environment" [11]. The law also uses categories "environmental competence", "environmental thinking and behavior". However, there is no mention of the concept of "environmental education", despite the fact that environmental education is a fundamental prerequisite for environmental protection, sustainable development of Ukraine taking into account the European Green Deal, effective implementation of the policy of green transformation and further implementation of the green post-war reconstruction of Ukraine.

On 20 December 2001, the Decision of the Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine approved the Conception of environmental education in Ukraine, which determined that "environmental education, as a holistic cultural phenomenon, including the processes of learning, upbringing, and personal development, should be aimed at the formation of an environmental culture as a component of the system of national and public education of all segments of the population of Ukraine (including through environmental education with the help of public environmental organizations), the greening of academic disciplines and training programs, as well as professional environmental training through basic environmental education" [12].

It should be emphasized that the Conception of environmental education, which has not been updated for 25 years, is outdated and needs modernization in order to meet the nowadays challenges.

Yermolaieva T. V. appropriately notes that "…the needs and interests of society change over time, as well as the pace of development of various industries, which today significantly exceed previous indicators" [13, p. 88].

The scientific literature is full of a considerable variety of interpretations of the concept of "environmental education", however, it is important to highlight the lack of a legislative definition of the term "environmental education", which leads to a free interpretation of the specified concept.

Safranov T. A., Chugai A. V. and Ilyina V. G. appropriately emphasize that "environmental education should be a long-term and interdisciplinary process in its essence, study the main problems of the environment, provide young people with the opportunity to apply their knowledge and help consider the environment in all its entirety" [14, p. 5].

In our opinion, the concept of "environmental education" can be defined as a set of activities aimed at educating and upbringing of the civil society, which are organized and implemented in order to increase the level of environmental awareness, culture and literacy of the population, to form environmentally appropriate behavior and a responsible attitude towards the environment, as well as to promote sustainable development.

We propose to enshrine at the legislative level in the Article 7 of the Law of Ukraine "On Environmental Protection" and in the Article 1 of the Law of Ukraine "On Education" the above mentioned author's definition of the concept of "environmental education".

The next step should be drafting and adopting a specialised Law of Ukraine "On Environmental Education", which will become a full-fledged legal basis for regulating environmental education in our country.

It is important to emphasize that currently in the global context, not only the concept of "environmental education", but also "education for sustainable development", which are interconnected and complementary, is actively used.

In order to ensure the continuation of the UNESCO Global Action Programme (2015-2019), "that contributes to Agenda 2030 and its 17 goals, the Education for Sustainable Development: Towards achieving the SDGs (ESD for 2030) framework was adopted with the aim of increasing the contribution of education to building a more just and sustainable world [15].

Despite the fact that the youth potential is able to ensure the environmental future of the state, to promote sustainable, balanced development, in Ukraine there is an

insufficient level of environmental awareness and environmental culture of youth.

Young people are not sufficiently knowledgeable about environmental problematic and are only partially aware of their role in creating safe and clean environment, as well as in the implementation of the Sustainable Development Goals.

There is insufficient synergy between the national youth policy and the state's environmental policy, that, in our opinion, hinders the processes of popularizing environmental knowledge among young people, increasing their level of environmental awareness and culture.

The Law of Ukraine "On the Key Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period Until 2030" establishes that "education for balanced (sustainable) development – will allow establishing methodological foundations and introducing continuous environmental education. Comprehensive environmental sensitisation and education of the younger generation should evolve at a faster pace by supporting the activities of extracurricular education institutions, ecological and naturalistic centres and natural science workshops for children and youth centres and specialised public organisations" [16].

However, the regulatory framework of the youth sphere, based on the Law of Ukraine "On the Basic Principles of Youth Policy", which outlines the vector of development of the young generation in Ukraine, establishes the goal, objectives of youth policy, etc., as well as the National Youth Strategy, which defines the priorities of youth policy, is not sufficiently focused on developing youth environmental education, raising the level of environmental awareness and culture, forming environmentally appropriate behavior and a responsible attitude of youth towards the environment, involving young people in the implementation of environmental projects and initiatives, etc.

In our opinion, given the fact that environmental education "… concerns the harmonization of human activity with nature on the basis of sustainable development to ensure the quality of life of future generations" [17], there is an urgent need to "green up" the regulatory framework of the youth sphere in order to bring youth and environmental policies of the state closer together.

Conclusions. Thus, based on the conducted research, it can be concluded that at the present stage, which is characterized by the existence of a significant number of environmental problems, it is extremely important to pay attention to the comprehensive development of environmental education, to disseminate environmental knowledge, in particular, among young people, who are the drivers of positive change and who shape the future of the world.

Today in Ukraine there's a considerable amount of legal challenges in the context of legal regulation of environmental education. For a long time in Ukraine, unlike Japan, Republic of Korea, Republic of the Philippines, there is no separate specialized legislative act dedicated to environmental education. National legislation still does not contain a definition of the concept of "environmental education". The Conception of environmental education in Ukraine is outdated. There is insufficient synergy between the national youth policy and the state's environmental policy.

In our opinion, the concept of "environmental education" can be defined as a set of activities aimed at educating and upbringing of the civil society, which are organized and implemented in order to increase the level of environmental awareness, culture and literacy of the population, to form environmentally appropriate behavior and a responsible attitude towards the environment, as well as to promote sustainable development. This author's definition of the concept of "environmental education" we propose to enshrine at the legislative level in the Article 7 of the Law of Ukraine "On Environmental Protection" and in the Article 1 of the Law of Ukraine "On Education".

There is an urgent need to update the Conception of environmental education in Ukraine, to develop and adopt separate specialized Law of Ukraine "On Environmental Education", and also to "green up" the regulatory framework of the youth sphere in order to bring youth and environmental policies of the state closer together, that will contribute to the formation of sustainable development of Ukraine, effective implementation of the green transformation policy, and further implementation of green post-war reconstruction of Ukraine.

BIBLIOGRAPHY:

1. Madani K. Global Water Bankruptcy: Living Beyond Our Hydrological Means in the Post-Crisis Era, United Nations University Institute for Water, Environment and Health (UNU-INWEH). Richmond Hill, Ontario, Canada, 2026. 72 p.

2. Secretary-General's remarks to the General Assembly on the International Day of Zero Waste [as delivered]. *United Nations:* website. URL: https://surl.lt/khxsqp (Last accessed: 01.02.2026).

3. Духневич А.В., Карпінська Н.В. Екологічні наслідки війни: оцінка впливу відходів на навколишнє середовище. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* № 1. 2025. С. 347–352. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.55

4. 26 січня – Всесвітній день екологічної освіти. *Верховна Рада України:* вебсайт. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/246060.html (Last accessed: 01.02.2026).

5. Intergovernmental Conference on Environmental Education. Final Report. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000032763 (Last accessed: 01.02.2026).

6. Освіта сталого розвитку : інтерактивний посібник. Київ : Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді МОН України. 2024. 184 с. URL: https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2024/11/Сталий-розвиток.pdf (Last accessed: 01.02.2026).

7. Law of Japan № 130 for Enhancing Motivation on Environmental Conservation and Promoting of Environmental Education. URL: https://www.env.go.jp/content/900452874.pdf (Last accessed: 01.02.2026).

8. Environmental education promotion act № 15660. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawViewContent.do?hseq=48630 (Last accessed: 01.02.2026).

9. An act to promote environmental awareness through environmental education and for other purposes № 9512. URL: https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2008/ra_9512_2008.html (Last accessed: 01.02.2026).

10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (Last accessed: 01.02.2026)

11. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (Last accessed: 01.02.2026)

12. Про Концепцію екологічної освіти в Україні: Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України №13/6-19 від 20 грудня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6-19290-01#Text (Last accessed: 01.02.2026).

13. Єрмолаєва Т. В. Правове регулювання екологічної освіти і виховання. *Нове українське право,* 2025. Вип. 5. С. 83-92. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.5.12

14. Сафранов Т. А., Чугай А. В., Ільїна В. Г. Проблеми екологічної освіти України : навчальний посібник. Одеса : ОДЕКУ. 2023. 85 с.

15. Education for Sustainable Development. A roadmap. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802/PDF/374802eng.pdf.multi (Last accessed: 01.02.2026).

16. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text (Last accessed: 01.02.2026).

17. Сьогодні – всесвітній день екологічної освіти! URL: https://deplv.gov.ua/2019/01/26/sogodni-vsesvitnij-den-ekologichnoyi-osvity/ (Last accessed: 01.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 06.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

УДК 347.918; 347.469
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.29

УДОСКОНАЛЕННЯ ГАЛУЗЕВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

Боровська Ірина Анатоліївна,
orcid.org/0000-0002-8796-0391
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена дослідженню третейського судочинства як одного із альтернативних способів вирішення спорів та розробленню концептуальних засад удосконалення галузевого законодавства України у відповідній сфері.

У статті проаналізовано доктринальні положення та рішення Конституційного Суду України щодо повноважень третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу як видів недержавної юрисдикційної діяльності.

З'ясовано, що у положеннях актів «м'якого права», які спрямовані на створення єдиних підходів держав-членів ЄС щодо нормативного впровадження судових примирних процедур та альтернативних способів вирішення спорів, наголошується на обмеженому підході у застосуванні позасудових способів вирішення спорів, стороною яких є суб'єкт владних повноважень.

За наслідками системного аналізу положень пунктів 2, 6, 13 частини 1 статті 6 Закону України «Про третейські суди», пунктів 1, 2 частини 1 статті 22 Господарського кодексу України щодо надання юридичним особам права вирішення спорів, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб, у третейському суді, констатована відсутність чіткого нормативного розмежування договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб, та договорів про публічні закупівлі, що у свою чергу може призвести до неоднозначного тлумачення цих норм у площині віднесення таких спорів до арбітрабельних.

Обґрунтовано, що у контексті удосконалення галузевого законодавства України щодо доцільності закріплення права юридичних осіб на передачу спорів, які виникають із вищенаведених правовідносин, на розгляд до третейського суду, варто ураховувати такі критерії: спір може бути переданий на розгляд до третейського суду, якщо він є приватно-правовим; суб'єкти спору, що може бути переданий до третейського розгляду, мають бути рівноправними. Додаткової уваги заслуговує процедурний аспект та встановлення виду третейського суду, який буде розглядати такий спір (постійно діючий (інституційний) третейський суд чи третейський суди ad hoc), із визначенням підвідомчості відповідних справ постійно діючим третейським судам.

Ключові слова: *третейський суд, міжнародний комерційний арбітраж, договори, пов'язані із задоволенням державних потреб, договори про публічні закупівлі, приватно-правові відносини, юридичні особи, принцип верховенства права.*

Borovska Iryna. Improvement of sectoral legislation of Ukraine in the context of developing alternative dispute resolution methods

The article is focused on studying arbitration legal proceedings as one of the alternative dispute resolution methods and on developing conceptual principles for improving the sectoral legislation of Ukraine in the relevant area.

The doctrinal provisions and decisions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the powers of the court of arbitration, International Commercial Arbitration as a type of non-state jurisdictional activity have been analyzed in the article.

It has been clarified that the provisions of the "soft law" acts, which are aimed at creating single approaches of the EU Member States in regard to the regulatory implementation of court conciliation procedures and alternative dispute resolution methods, emphasize a limited approach to the application of extrajudicial dispute resolution methods, where the party is a subject of authoritative powers.

As a result of the systematic analysis of the provisions of paragraphs 2, 6, 13 of Part 1 of the Art. 6 of the Law of Ukraine "On Courts of Arbitration", paragraphs 1, 2 of Part 1 of the Art. 22 of the Commercial Code of Ukraine on granting legal entities the right to resolve disputes arising from the conclusion, amendment, termination and execution of contracts for public needs in the court of arbitration, the author has stated that there is no clear regulatory distinction between contracts for satisfying public needs and public procurement contracts that, in turn, may lead to an ambiguous interpretation of these norms in terms of classifying such disputes as arbitral.

In the context of improving the sectoral legislation of Ukraine in regard to the expediency to consolidate the right of legal entities to transfer disputes arising from the above-mentioned legal relations to the court of arbitration's hearings the author has substantiated that the following criteria should be taken into account: a dispute may be transferred to the court of arbitration's hearings, if it is a private law one; the subjects of a dispute that may be transferred to arbitration must be equal in rights. We believe that additional attention should be paid to the procedural aspect and definition of the type of the court of arbitration, where such a dispute (a permanent (institutional) court of arbitration or ad hoc arbitration courts) is heard by determining the jurisdiction of the relevant cases to the permanent courts of arbitration.

Key words: *court of arbitration, International Commercial Arbitration, contracts for public needs, public procurement contracts, private law relations, legal entities, the rule of law principle.*

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку правової системи України характеризується трансформаційними процесами, пов'язаними з імплементацією європейських стандартів правосуддя та пошуком ефективних механізмів захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб. В умовах загальноєвропейських тенденцій розвитку права та підвищення вимог до якості судочинства України як країни-кандидата на членство в ЄС, актуалізується потреба у виробленні концептуальних засад удосконалення національного галузевого законодавства щодо альтернативних способів вирішення спорів (далі – АВС), у тому числі третейського судочинства. У свою чергу, зростання значимості третейського судочинства обумовлено певною кризою довіри в Україні до судової влади, а також необхідністю зменшення навантаження на судову систему, створення сприятливішого інвестиційного клімату та умов для своєчасного, ефективного вирішення правових спорів на засадах верховенства права.

У Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки (далі – Стратегія), затвердженої указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021, яка визначає основні засади та напрями подальшого сталого функціонування та розвитку системи правосуддя, одним із напрямів щодо вирішення основних проблем у відповідній сфері є розвиток альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів, зокрема удосконалення порядку утворення та діяльності третейських судів, у тому числі щодо підвищення вимог до засновників третейських судів, зміцнення інституційних можливостей третейського самоврядування, розширення підвідомчості справ третейським судам, поширення гарантій конфіденційності на третейських суддів (п. 4.1.5 п. 4 розділу 1 Стратегії) [1].

Разом з тим, у правничій науковій літературі наголошується на необхідності формування системного підходу до удосконалення законодавства України щодо АВС з урахуванням правової природи та сутності примирних процедур, які застосовуються для вирішення спорів поза

межами судового розгляду. Адже альтернативні способи вирішення спорів є диверсифікованими та утворюють багаторівневу систему процедур, які можна умовно розділити на декілька груп, що охоплюють базові, похідні та гібридні способи вирішення спорів. Їх кількість та структура можуть різнитися в тій чи іншій країні в залежності від правових традицій та особливостей законодавства [2, с. 242; 244].

Третейське судочинство як інституційна альтернатива судовому розгляду займає особливе місце у структурі АВС, оскільки поєднує у собі договірну природу, процедурні гарантії розгляду спору, а також судовий контроль, що передбачається, зокрема положеннями Закону України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 року № 1701-IV, розділу VIII, глав 3, 4 розділу IX ЦПК України щодо розгляду судами загальної юрисдикції заяв про скасування рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу, про визнання і надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу, про видачу виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду.

При цьому варто погодитися із поглядами, висловленими у вітчизняній правовій доктрині, що деякі положення Закону України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р. № 1701-IV не відповідають сучасним тенденціям розвитку АВС через надмірне обмеження арбітрабельності спорів та формалізацію окремих процедур у третейському судочинстві і, у зв'язку з цим, необхідністю переосмислення наукових та законодавчих підходів у відповідній сфері правового регулювання. Зазначена наукова позиція актуалізується у зв'язку із реформуванням приватного права, спрямованого на підвищення ефективності господарської діяльності та впровадження європейських правових стандартів, зокрема шляхом прийняття Закону України від 09 січня 2025 року № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб».

Принагідно зауважити, що наразі розроблено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку утворення та діяльності третейських судів з метою відновлення довіри до третейського розгляду» від 29 квітня 2020 р., реєстр. № 341. У редакції цього законопроєкту, запропонованої Комітетом Верховної Ради України з питань правової політики до другого читання, міститься обмеження щодо права передачі на розгляд третейського суду спорів, стороною яких є державні, комунальні підприємства, господарські товариства, у статутному капіталі яких частка перевищує п'ятдесят відсотків чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів [3].

Водночас, об'єктивні реалії сучасного світу створюють необхідність розроблення дієвих механізмів захисту порушених прав та інтересів осіб, створення єдиного європейського правового простору шляхом адаптації галузевого законодавства України до положень права ЄС, усунення вад правового регулювання національного галузевого законодавства, а також утвердження економічних відносин, що мають транскордонний характер. У зв'язку із цим виникає питання щодо доцільності обмеження права юридичних осіб вищенаведених організаційно-правових форм передавати спір на розгляд третейського суду.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню альтернативних способів вирішення спорів, зокрема третейського судочинства були присвячені праці таких учених як-от: С. С. Бичкова, В. В. Комаров, О. О. Кармаза, Н. А Мазаракі, Ю. Д. Притика, Р. О. Куйбіда, О. В. Святоцький, М. М. Ясинок, О. М. Спектор та ін.

Водночас застарілість окремих нормативних положень, вади правового регулювання розгляду спорів третейськими судами, міжнародним комерційним арбітражем, спричинені безсистемними змінами у галузеве законодавство України, та необхідність подальшого його реформування, створюють нагальність нових наукових розвідок з метою вироблення концептів удосконалення третейського

судочинства як юрисдикційної діяльності альтернативної правосуддю.

Вищенаведене опосередковується **метою дослідження** – здійснення системного аналізу доктринальних положень, галузевого законодавства України у сфері третейського судочинства та розроблення концептуальних напрямів його удосконалення з урахуванням документів публічної політики України, актів «м'якого права», ухвалених Радою Європи та Європейською комісією з питань ефективності правосуддя.

Виклад основного матеріалу. У світлі загальноєвропейських тенденцій розвитку альтернативних способів урегулювання спорів Європейська комісія з питань ефективності правосуддя (ЄКЕП – CEPEJ), в Статуті якої однією з цілей визначено «сприяння кращій реалізації міжнародних правових договорів Ради Європи стосовно ефективності та справедливості судочинства», включила до своїх пріоритетних завдань новий вид діяльності, покликаний уможливити ефективну імплементацію договорів Ради Європи та стандартів, які стосуються альтернативного розв'язання спорів [4]. Відтак, робоча група з питань медіації (CEPEJ-GT-MED) була утворена для збільшення в державах-членах ЄС впливу дотичних рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи і пропонування конкретних заходів сприяння їх ефективній реалізації, що поліпшить імплементацію викладених у таких рекомендаціях принципів медіації.

У Рекомендації Rec (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами приватними особами (далі – Рекомендації Rec (2001) 9), ухваленій Комітетом Міністрів Ради Європи на 762 засіданні заступників міністрів 05 вересня 2001 р., звертається увага на необхідності урахування Рекомендації № R (81) 7 щодо заходів, які полегшують доступ до правосуддя та Рекомендації № R (86) 12 щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах, у яких наголошується про «необхідність ужиття заходів, що заохочують застосування примирення сторін і медіації», а у певних випадках – «дружнього врегулювання спорів чи в позасудовому порядку в цілому, чи ж до початку судового процесу або в його ході» [5].

Водночас у п. 2 розділу I «Сфера застосування альтернативних способів урегулювання спорів» Додатку до Рекомендації Rec (2001) 9 Комітетом Міністрів Ради Європи зазначається, що «використання засобів, альтернативних судовому процесу, слід дозволяти або взагалі, або в певних категоріях справ, що вважаються відповідними, зокрема тих, які стосуються окремих адміністративних актів, договорів, цивільної відповідальності, і загалом кажучи, позовів, пов'язаних із якоюсь сумою грошей. Доречність альтернативних засобів змінюється залежно від розгляданого спору» [5].

У пунктах «iii» – «v» розділу II «Зв'язок з судами» цього Додатку вказується, що «використання арбітражу має у принципі виключати судовий процес. У всіх випадках застосування альтернативних засобів має допускати відповідний судовий контроль, який становить остаточну гарантію захисту прав як користувачів, так і адміністрації. Судовий контроль буде залежати від обраного альтернативного засобу. Залежно від категорії справи тип і обсяг цього контролю охоплюватимуть процедуру, зокрема дотримання принципів, наведених у підпунктах a, b, c, і d пункту ii розділу I.3, та/або розгляд по суті» [5].

Таким чином, можна констатувати, що у вищенаведених положеннях актів «м'якого права» Ради Європи, що спрямовані на створення єдиних підходів держав-членів ЄС щодо впровадження та розширення альтернативних способів вирішення спорів, одночасно з необхідністю впровадження АВС наголошується на обмеженому підході щодо їх використання для вирішення спорів, що виникають у окремих видах правовідносин, учасником яких є суб'єкт владних повноважень.

Із системного аналізу галузевого законодавства України, можна констатувати слідування законодавцем обмежуваного підходу щодо віднесення низки спорів до арбітрабельних.

Згідно зі статтею 2 Закону України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р. № 1701-IV третейський суд – недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин [6].

Разом з тим, у національному законодавстві встановлюються певні обмеження щодо передачі справи на розгляд третейського суду за критеріями – категорія спорів та суб'єктний склад цивільних/господарських правовідносин, які виникають зокрема із спорів, однією із сторін яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадові чи службові особи, а також договірних правовідносин, пов'язаних із задоволенням державних потреб.

Так, відповідно до пунктів 2, 6, 13 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р. № 1701-IV третейські суди в порядку, передбаченому цим Законом, можуть розглядати будь-які справи, що виникають із цивільних та господарських правовідносин, за винятком зокрема: справ у спорах, що виникають при укладенні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб; справ, однією із сторін в яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт під час здійснення ним владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень, державна установа чи організація, казенне підприємство; справ, за результатами розгляду яких виконання рішення третейського суду потребуватиме вчинення відповідних дій органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими чи службовими особами та іншими суб'єктами під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень [6].

Стаття 22 ГПК України передбачає додаткові категорії спорів, які не можуть бути передані на розгляд третейського суду (міжнародного комерційного арбітражу), та встановлює різні правила для спорів, які передаються на розгляд третейського суду та міжнародного комерційного арбітражу. Відповідно до пунктів 1, 2 частини 1 ст. 22 ГПК України спір, який відноситься до юрисдикції господарського суду, може бути переданий сторонами на вирішення третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу, зокрема крім:

– спорів про визнання недійсними актів, спорів про державну реєстрацію або облік прав на нерухоме майно, прав інтелектуальної власності, прав на фінансові інструменти, а також *спорів, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні договорів про публічні закупівлі* з урахуванням частини другої цієї статті;

– спорів, передбачених пунктами 2 (крім спорів щодо продажу пакетів акцій, що належать державі у статутному капіталі банків), 3, 7–13 частини першої, пунктами 2,3,6 частини другої статті 20 цього Кодексу, з урахуванням частини другої цієї статті [7].

Згідно з ч. 2 ст. 22 ГПК України цивільно-правові аспекти спорів, зазначених у пунктах 2, 7 частини першої, пункті 6 частини 2 статті 20 цього Кодексу, спорів, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні договорів про публічні закупівлі, а також спори, що виникають з договору купівлі-продажу пакета акцій, укладеного за результатами конкурсу відповідно до Закону України «Про особливості продажу пакетів акцій, що належать державі у статутному капіталі банків», можуть бути передані на вирішення міжнародного комерційного арбітражу (абзац другий частини другої статті 22 в редакції Закону України «Про особливості продажу пакетів акцій, що належать державі у статутному капіталі банків» від 19.09.2024 р. № 3983-IX) [7].

Таким чином, системний аналіз галузевого законодавства України щодо надання сторонам права вирішення спорів, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні договорів, пов'язаних із задоволенням держав-

них потреб (зокрема предметом яких є публічні закупівлі) у третейському суді / міжнародному комерційному арбітражі, дає підстави констатувати відсутність чіткого нормативного розмежування договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб, та договорів про публічні закупівлі. Це у свою чергу може призвести до неоднозначного тлумачення та правозастосування відповідних правових норм.

У розрізі питання щодо доцільності обмеження права юридичних осіб окремих організаційно-правових форм передавати спір на розгляд третейського суду на увагу заслуговує позиція Конституційного Суду України. Зокрема у пункті 4 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 10 січня 2008 року № 1-рп/2008 у справі № 1-3/2008 за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9 статті 4 та розділу VIII «Третейське самоврядування» Закону України «Про третейські суди» (справа про завдання третейського суду) Конституційний Суд України зазначає, що «згідно з положеннями частини першої статті 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Суд, здійснюючи правосуддя, забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави (підпункт 4.1. пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004). Тому в контексті статті 55 Конституції України органи судової влади можуть здійснювати функцію захисту майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та/або юридичних осіб у сфері цивільних і господарських правовідносин. Третейський розгляд спорів сторін у сфері цивільних і господарських правовідносин – це вид недержавної юрисдикційної діяльності, яку третейські суди здійснюють на підставі законів України шляхом застосування, зокрема, методів арбітрування. Здійснення третейськими судами функції захисту, передбаченої в абзаці сьомому статті 2, статті 3 Закону, є здійсненням ними не правосуддя, а третейського розгляду спорів сторін у цивільних і господарських правовідносинах у межах права, визначеного частиною п'ятою статті 55 Конституції України» [8].

В Ухвалі Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 14 жовтня 1997 року № 44-з у справі № 016/1241-97 наголошується, що «правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ. Між тим, відповідно до ратифікованої Україною Європейської конвенції про зовнішньо-торговельний арбітраж» та Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України є третейським судом, що розглядає спори з цивільних правовідносин за умови наявності письмової арбітражної угоди (домовленості) сторін про передачу йому таких спорів. Сторони такої арбітражної угоди за власним розсудом передбачають передачу спорів на вирішення постійного арбітражного органу, яким є зазначений арбітражний суд, чи арбітражу з конкретної справи; можуть призначати арбітрів та визначати норми права, які будуть застосовуватись арбітрами під час розгляду спору по суті. Тому Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України як недержавний орган не здійснює функції правосуддя в контексті статті 124 Конституції України (пункт 3 мотивувальної частини Ухвали Конституційного Суду України від 14 жовтня 1997 року № 44-з) [9].

Отже, Конституційним Судом України висловлена позиція, що третейські суди /

міжнародний комерційний арбітраж і суди загальної юрисдикції виконують різні функції. Основна мета третейського розгляду – врегулювати спір шляхом досягнення компромісу за умови укладення третейської угоди (арбітражного застереження) і застосувати правову норму лише за неможливості досягнути згоди сторін щодо примирення. Основна мета правосуддя – надати державну юрисдикційну оцінку заявленим до суду вимогам на підставі норми права.

Щодо необхідності урахування конституційно-правового аспекту у контексті реформування третейського судочинства наголошується у правничій літературі. Так, слід погодитися із твердженням О. І. Литвинчук, що «одним із ключових аспектів конституційно-правового регулювання третейських судів є питання їхньої правосуб'єктності та відповідності принципам правосуддя, закріпленим у Конституції України. Зокрема, принцип незалежності судової влади та право кожного на справедливий судовий розгляд повинні бути враховані при функціонуванні третейських судів. Оскільки третейські суди є альтернативним механізмом вирішення спорів, їх діяльність не повинна порушувати ці конституційні принципи, а також повинна гарантувати об'єктивність та неупередженість під час вирішення спорів» [10, с. 212].

Таким чином, системний аналіз доктринальних положень, галузевого законодавства України, документів «м'якого права» у сфері правового регулювання АВС, у тому числі третейського судочинства як одного із видів недержавної юрисдикційної діяльності, дає підстави констатувати, що удосконалення законодавства у відповідній сфері має ґрунтуватися на комплексних підходах з урахуванням принципу добровільності, правової природи відносин, з яких виникають спори, що можуть бути передані на розгляд третейського суду / міжнародного комерційного арбітражу, здійснення судового контролю в межах, необхідних для забезпечення публічного порядку, та базових процесуальних стандартів.

Висновки. У підсумку варто зазначити, що при вирішенні питання щодо доцільності нормативного закріплення права на передачу спорів юридичними особами окремих організаційно-правових форм (державними, комунальними підприємствами, господарськими товариствами, у статутному капіталі яких частка перевищує п'ятдесят відсотків чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів) на розгляд третейського суду варто ураховувати правову природу відносин, з яких виникають такі спори.

Основними критеріями мають слугувати такі: спір може бути переданий до третейського суду, якщо він є приватноправовим (виникає з цивільних або господарських відносин); суб'єкти спору, що може бути переданий до третейського розгляду, мають бути рівноправними. Додаткової уваги законодавця заслуговує процедурний аспект та встановлення виду третейського суду, якому може бути переданий на розгляд такий спір (постійно діючого (інституційного) третейського суду чи третейського суду ad hoc), із визначенням підвідомчості розгляду відповідних справ постійно діючим третейським судам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#n10 (дата звернення: 23.02.2026).

2. Фідря Ю. О. Альтернативні способи вирішення спорів: теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 242–247. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.37 (дата звернення: 23.02.2026).

3. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку утворення та діяльності третейських судів з метою відновлення довіри до третейського розгляду» реєстр. № 3411 від 29 квітня 2020 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68714 (дата звернення: 23.02.2026).

4. Керівні принципи для кращого виконання наявної Рекомендації щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами і сторонами – приватними особами, ухвалені Європейською комісією з ефективності правосуддя 07 грудня 2007 р. URL: https://rm.coe.int/guidelines-for-a-better-implementation-of-the-existing-recommendation-/16809ede90 (дата звернення: 23.02.2026).

5. Рекомендація Rec (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 762 засіданні заступників міністрів 05 вересня 2001 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf (дата звернення: 23.02.2026).

6. Про третейські суди : Закон України від 11 травня 2004 р. № 1701- IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text (дата звернення: 23.02.2026).

7. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 23.02.2026).

8. Рішення Конституційного Суду України від 10 січня 2008 року № 1-рп/2008 у справі № 1-3/2008 (справа про завдання третейського суду). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-08#Text (дата звернення: 23.02.2026).

9. Ухвала Конституційного Суду України від 14 жовтня 1997 р. № 44-з у справі № 016/1241-97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97#Text (дата звернення: 23.02.2026).

10. Литвинчук О. І. Третейські суди в контексті реформування правосуддя: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2024. Вип. 85. Ч. 1. С. 209–213. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.28 (дата звернення: 23.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.30

СУТНІСТЬ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА МЕДІАЦІЇ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Кириленко Максим Миколайович,
orcid.org/0000-0003-2518-9375
доктор філософії з публічного управління та адміністрування,
аспірант Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова

У статті здійснено систематизацію сутнісних ознак та визначено правову природу медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування. Серед вказаних підходів виділено, зокрема: суб'єктно-орієнтований підхід, заснований на визначенні принципів правової природи медіації в контексті орієнтиру на права та інтереси сторін і діяльності медіаторів при врегулюванні спорів (в тому числі господарських); середовищний підхід до визначення правової природи медіації у врегулюванні господарських спорів органів місцевого самоврядування та учасників місцевих громад, чиї права та інтереси захищають вказані суб'єкти в рамках власних компетенцій, який заснований на виділенні переваг медіації як передумови впровадження зазначеної форми досудового вирішення господарських спорів на рівні місцевих або інших територіальних громад.

При оцінці особливостей правової природи медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування в контексті акценту на суб'єктно-орієнтований підхід визначено склад принципів правової природи медіації в контексті орієнтиру на права та інтереси сторін і діяльності медіаторів при врегулюванні спорів (в тому числі господарських), серед яких виділено, зокрема, принцип добровільності, принцип конфіденційності, принципи неупередженості та нейтральності медіатора, принципи рівність та самовизначення прав, принцип незалежності.

Керуючись положеннями основних підходів щодо трактування та характеристик правової природи медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування було сформульовано авторський підхід до визначення сутності зазначеного феномену. А саме, визначено, що медіація у господарському процесі органів місцевого самоврядування – є досудовою, добровільною, конфіденційною, неупередженою, структурованою процедурою, в процесі якої за сприяння медіаторів (які повинні бути нейтральними, незалежними від сторін спорів, що забезпечує дотримання рівності прав та інтересів останніх) здійснюються спроби врегулювання господарських спорів із використанням переговорів між органами місцевого самоврядування та іншими сторонами господарських відносин, і яка дає змогу уникнути великих затрат часу, економічних ресурсів, пов'язаних із судовим процесом.

Ключові слова: *правова природа медіації, господарський процес, господарський спір, органи місцевого самоврядування, міська медіація, принципи, врегулювання, компетенції.*

Kyrylenko Maksym. The essence and legal nature of mediation in the economic process of local government bodies

The article systematizes the essential features and determines the legal nature of mediation in the economic process of local self-government bodies. Among the above-mentioned approaches, the following are highlighted: a subject-oriented approach, based on determining the principles of the legal nature of mediation in the context of a reference point for the rights and interests of the parties and the activities of mediators in the settlement of disputes (including economic ones); an environmental approach to determining the legal nature of mediation in the settlement of economic disputes of local self-government bodies and participants in local communities, whose rights and interests are protected by these entities within their own competences, which is based on highlighting the advantages of mediation as a prerequisite for implementing this form of pre-trial resolution of economic disputes at the level of local or other territorial communities.

When assessing the features of the legal nature of mediation in the economic process of local self-government bodies in the context of the emphasis on a subject-oriented approach, the composition of the principles of the legal nature of mediation in the context of a reference point on the rights and interests of the parties and the activities of mediators in the settlement of disputes (including economic ones) was determined, among which, in particular, the principle of voluntariness, the principle of confidentiality, the principles of impartiality and neutrality of the mediator, the principles of equality and self-determination of rights, the principle of independence were highlighted.

Guided by the provisions of the main approaches to the interpretation and characteristics of the legal nature of mediation in the economic process of local self-government bodies, the author's approach to determining the essence of the specified phenomenon was formulated. Namely, it is determined that mediation in the economic process of local self-government bodies is a pre-trial, voluntary, confidential, impartial, structured procedure, during which, with the assistance of mediators (who must be neutral, independent of the parties to the dispute, which ensures the equality of the rights and interests of the latter), attempts are made to resolve economic disputes using negotiations between local self-government bodies and other parties to economic relations, and which allows avoiding large expenditures of time and economic resources associated with litigation.

Key words: *legal nature of mediation, economic process, economic dispute, local government bodies, city mediation, principles, settlement, competences.*

Постановка проблеми. Один зі способів підходу до конфлікту – це пошук рішень, які дозволяють не лише вирішити конфлікт, але й, перш за все, створити можливість для визнання сторін у ньому – їхніх прав та інтересів. Медіація може бути шляхом до успіху, оскільки вона дозволяє зрозуміти цінність спору, що мотивує до дій та прийняття рішень щодо важливих питань, пов'язаних із його вирішенням. Сприйняття спору (в тому числі у сфері господарських відносин) крізь суто негативну призму сьогодні є невиправданим. Експерти з медіації наголошують, що хоча спори можуть бути складними та, з точки зору сторін, неможливими для вирішення, практика медіації показує, що угода досяжна, але це вимагає роботи із кожною із сторін спору. Медіація не є панацеєю від усіх суперечок, і вона не завжди закінчується успіхом у формі угоди чи врегулювання, але це процедура, яка є ефективною, оскільки дозволяє передати суперечку до рук сторін – осіб, найбільш зацікавлених у її вирішенні. І хоча вони вирішують, чи хочуть вони вирішити проблему таким чином, також необхідно, щоб у цих стосунках функціонувала незалежна особа – медіатор. Зустріч між сторонами створює так зване точку зустрічі, простір комунікації, де вони можуть вільно обговорювати суперечливі питання, факти, та способи подальших відносин.

Проведення медіації в рамках різних галузей права та в контексті діяльності суб'єктів господарських відносин (які є учасниками спорів) реалізується в рамках національних законодавств та має певні правові засади (характеристики), на підставі яких визначається сутність зазначеного феномену. Врегулювання господарських спорів органів місцевого самоврядування різних рівнів із застосуванням медіації стає більш актуальним в умовах розвитку процесів децентралізації територій і потреби швидкого вирішення питань, що обумовлює актуальність представленого дослідження.

Мета статті – систематизувати сутнісні ознаки та визначити правову природу медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування. Для вирішення зазначеної мети встановлено низку завдань, а саме: розкрити наукові підходи стосовно визначення сутнісних ознак правової природи медіації як на загальному рівні, так і в розрізі господарських відносин органів місцевого самоврядування; формулювання сутності медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Питання правової природи медіації розглядається в теоретичних, так і в аналітичних наукових дослідженнях даного феномену. Є роботи (Л. Адріана [2], І. Ф. Капроллі [7],

Х. Джаяжі та співавторів [6], І. Батіашвілі [3], Е. Павловської та Дж. Враніка [9]), в яких розкрито особливості медіації як досудової форми вирішення спорів на загальному рівні без акценту на галузі права або суб'єкти правовідносин. Також можемо виокремити наукові дослідження (С. Бьялого [4], А. Красунь [8], А. Ракімулі та співавторів [10]), присвячені правовій природі медіації в контексті положень законодавства окремих країн. Є окремі роботи, націлені на визначення правових засад медіації на рівні міст (дослідження Г. Гери [5]).

На даному етапі є наукові роботи, присвячені медіації як альтернативної форми досудового вирішення спорів (в тому числі господарських). При цьому, відсутні комплексні наукові дослідження стосовно правової природи та сутності медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування.

Виклад основної частини дослідження. Історія альтернативного вирішення спорів досить довга. Хоча воно пов'язане з американським загальним правом, воно сягає своїм корінням, як і решта європейської правової культури, у грецькій традиції та римському праві. У Стародавній Греції концепцію медіації вперше запропонували, серед інших, Аристотель та Платон. У Стародавній Греції діяв інститут судді-арбітра, який досягав врегулювання між сторонами спору. Будь-який грек старше 60 років міг стати таким суддею, і його обирали сторони спору. Варто, однак, наголосити, що якщо суддя-арбітр не досягав врегулювання, спір передавався на розгляд суду присяжних. Однак у правовій системі Стародавнього Риму інститут мирного вирішення спорів був поширеним. Варто зазначити, що назви сучасних форм вирішення спорів походять від їх латинських назв. У Стародавньому Римі найпоширенішим методом вирішення спорів був арбітраж. Арбітражне рішення підлягало примусовому виконанню, яке здійснював претор. Звертаючись до «Дігестії» Юстиніана, можна знайти положення, що регулюють інститут медіації. Був також відомий інститут примирення (transacto), який вважався способом придушення судових позовів у зародку.

Варто зазначити, що інститут медіації був відомий і в інших стародавніх цивілізаціях. Він використовувався на Далекому Сході в ісламській, конфуціанській та єврейській культурах. Наприклад, у стародавньому Китаї медіація базувалася на конфуціанських принципах, які підкреслювали перевагу морального переконання, згоди та прагнення до соціальної гармонії.

Мирне вирішення спорів використовувалося в єврейських громадах у біблійний період. Пізніше цю практику перейняли християнські громади. В ісламській культурі суперечки вирішували так звані мирці (кваді), які також проводили медіацію. У перській громаді роль посередника виконували старійшини. Пізніше роль посередників в економічних, соціальних та сусідських суперечках взяли на себе міські чиновники, дипломати та духовенство.

Вважається, що витоки сучасних процедур медіації лежать у методах вирішення трудових спорів, які часто використовувалися в Сполучених Штатах у середині 20 століття, і які також призводили до досягнення угод та пом'якшення шкідливих наслідків страйків. Ще в 1970-х роках американська судова система усвідомила, наскільки дорогим є утримання всієї судової структури. Тому основною метою було зниження витрат. Було запроваджено так зване альтернативне вирішення спорів, засноване на медіації. Коли наприкінці 1970-х років були визнані переваги медіації, вона була спочатку запроваджена в англосаксонських країнах, а потім і в інших західноєвропейських країнах. Кожна з цих країн почала запроваджувати правові норми в обраних нею сферах, які полегшували сторонам використання інституту медіації.

Розгляд сутнісних ознак правової природи медіації як досудової форми вирішення господарських спорів (в тому числі на рівні органів місцевого самоврядування) дозволить визначити їх вичерпний склад та сформулювати трактування сутності досліджуваного поняття.

Можемо виділити суб'єктно-орієнтований підхід, заснований на визначенні принципів правової природи

медіації в контексті орієнтиру на права та інтереси сторін і діяльності медіаторів при врегулюванні спорів (в тому числі господарських). Варто зазначити, що в рамах зазначеного підходу в більшості випадків не здійснено акценту на особливостях орієнтиру на зазначені принципи в контексті вирішення господарських спорів органів місцевого самоврядування.

В контексті зазначеного підходу слід відмітити положення дослідження С. Бьялого [4], який пропонує виокремлювати такі принципи, зокрема:

– принцип добровільності. Принцип добровільності медіації означає згоду сторін на медіацію, яка є результатом свідомого та незалежного рішення, прийнятого учасниками. Варто наголосити, що це рішення не може бути результатом тиску на учасників з боку третіх осіб. Крім того, принцип добровільності медіації також означає, що сторони можуть відкликати свою згоду на медіацію на будь-якому етапі процесу медіації. Цей принцип, стосовно поточних процедур медіації перед державними органами, гарантується відповідними нормативними актами. Прикладом є ст. 5 Закону України «Про медіацію» [1], положення законів та підзаконних актів у сфері цивільного та цивільно-процесуального права більшості країн, які регулюють дану форму вирішення господарських спорів, в яких зазначається, що медіація є добровільною. Добровільна участь у медіації не обмежує конституційне право на справедливий суд. У літературі наголошується, що навіть якщо суд передає справу на медіацію без згоди сторін, медіація не втрачає свого добровільного характеру, оскільки сторони не зобов'язані досягати врегулювання перед медіатором. Як зазначають дослідники [4; 8], добровільність медіації часто пов'язана з принципом автономії сторін та їхньої усвідомленої участі в медіації. Кожна сторона процедури медіації повинна бути обізнана з фактичними обставинами спору, а також з можливими наслідками, які можуть виникнути в результаті будь-якої досягнутої врегулювання. Рішення, прийняті сторонами, можуть бути обов'язковими для них лише після того, як їх було поінформовано про їх обов'язковий характер та вони їх прийняли. Тому принцип добровільної медіації завжди випливає зі згоди сторін спору. Слід також наголосити, що цей принцип є абсолютно обов'язковим з точки зору тривалого та прийнятного рішення, досягнутого спільно у присутності медіатора. У рамках принципу добровільної медіації особливе значення також має здатність сторін обирати теми обговорення, порядок їх обговорення та їхня свобода приймати рішення. Варто наголосити, що обов'язковий характер медіації особливо важливий, коли закон вимагає від сторін попередньо зробити прямі спроби вирішення спору. При цьому, важко прийняти ситуацію, коли підприємство, розглянувши запит споживача (зокрема, органу місцевого самоврядування) та відмовившись його виконати, погоджується брати участь у медіаційному провадженні;

– принцип конфіденційності, який поширюється як на медіатора, так і на сторони медіаційного провадження. Відповідно до принципу конфіденційності, хід медіації та питання, що обговорюються в ній, є конфіденційними та повинні залишатися виключно відомими медіаторау та сторонам господарського спору. Конфіденційність у медіації є настільки важливим принципом, що він також включений до норм етики медіації та стандартів проведення цього процесу. Кодекс етики польських медіаторів зазначає, що медіатор повинен зберігати конфіденційність медіаційного провадження як до, під час та після його завершення. Стандарти медіації вказують на те, що медіатор забезпечує конфіденційність процесу медіації, його результатів та належне збереження медіаційної документації. Варто зазначити, що дотримання принципу конфіденційності медіації з боку медіатора різниться на рівні різних правових систем. А саме, якщо п. 2.4 Кодексу професійної етики медіатора України передбачено, що медіатори повинні дотримуватися даного принципу конфіденційності незважаючи на часові обмеження, якщо інше не встановлено з боку сторін, то Кодекс етики польських медіаторів зазначає, що медіатор повинен зберігати конфіденційність медіацій-

ного провадження як до, під час та після його завершення. Тобто, в рамках нормативно-правового документу, представленого польським об'єднанням медіаторів немає винятків і здійснено виключений акцент на конфіденційності;

– принципи неупередженості та нейтральності медіатора. Неупередженість та нейтральність медіатора є одними з фундаментальних принципів медіації. Принцип неупередженості відображає стосунки медіатора зі сторонами провадження. Гарантія неупередженості медіатора випливає з правових норм, що забороняють участь медіатора в медіації, якщо медіатор має особисту зацікавленість у її результаті або якщо обставини справи, конкретні організаційні зв'язки чи інституційні умови можуть поставити під загрозу неупередженість. Принцип неупередженості послідовно визнається в наборах так званих положень м'якого права, що стосуються медіації, таких як кодекси та стандарти, розроблені на міжнародному рівні (Європейський кодекс поведінки медіаторів), національному рівні (Стандарти медіації та поведінки медіатора, Кодекси медіаторів на рівні країн) або організаціями чи центрами, що об'єднують медіаторів. Принцип нейтральності безпосередньо пов'язаний з визнанням медіатором найвищого рівня суб'єктивності початкових власників спору, що проявляється через їхнє самостійне прагнення до вирішення існуючого спору.

І. Батіашвілі [3], Х. Джаяжі та співавтори [6], А. Ракімулі та співавтори [10], . Ф. Капроллі [7], Е. Павловська та Дж. Вранік [9], Л. Адріан [2] виділяють перелік принципів медіаційного процесу та діяльності медіаторів, який є ідентичним із тим, який наведено в роботі С. Бьялого [4].

Варто зазначити, що перелік принципів, які визначають правову природу медіації, поданий в роботі С. Бьялого [4], є дещо обмеженим. А саме, в ст. 4 Закону України «Про медіацію» [1] також додатково виокремлено:

– рівність та самовизначення прав. Згідно із ст. 8 зазначеного закону вказано, що медіація реалізується в контексті рівності учасників, які повинні бути забезпечені рівними можливостями під час її здійснення. Також український законодавець вказує на те, що медіатори мають однакові зобов'язання стосовно всіх учасників. Відповідно до ст. 8, сторони медіаційного процесу можуть самостійно визначати склад обговорюваних питань щодо спору, умови угоди, також вони здійснюють самостійний вибір медіатора;

– незалежність. П. 1 ст. 7 вказаного закону вказано, що медіатори повинні бути незалежними відносно учасників медіаційного процесу, таких суб'єктів як органи місцевого самоврядування, органи державної влади, їх службові та посадові особи, інші юридичні та фізичні особи. Відповідно, навіть якщо орган місцевого самоврядування або підприємство, організація, які знаходяться в їх підпорядкуванні є стороною медіаційного процесу, медіатор повинен залишатись незалежним.

В контексті акценту на використанні положень суб'єктно-орієнтованого підходу можемо відмітити зміст роботи Г. Гери [5], в рамках якої автор визначає принципи медіації у вирішенні господарських спорів, які виникають на рівні міст. В даному випадку дослідник розглядає характеристики правової системи, яка регулює зазначений напрямок наступним чином:

– використання медіації на рівні країни визначається Цивільним процесуальним кодексом країни (рамкові норми для звернення до вказаної форми досудового вирішення господарських спорів);

– застосування медіації в межах міст, інших територій, які знаходяться в їх підпорядкуванні визначено Законом Тайваню «Про медіацію в містах». В рамках вказаного закону визначено акцент на основні принципи даного процесу, зокрема: нейтральність, неупередженість, розширення прав і можливостей та визнання.

Незважаючи на те, що перелік принципів медіації та діяльності медіаторів, поданий в роботі Г. Гери [5], є дещо спрощеним, заслуговує на увагу перелік переваг місцевої медіації. В даному випадку на прикладі Тайваню розглядається перелік переваг медіації як передумови впровадження зазначеної форми досудового

вирішення господарських спорів на рівні місцевих або інших територіальних громад. В даному випадку виокремлюємо середовищний підхід до визначення правової природи медіації у врегулюванні господарських спорів органів місцевого самоврядування та учасників місцевих громад, чиї права та інтереси захищають вказані суб'єкти в рамках власних компетенцій. А саме, Г. Гера [5] вказує на такі переваги від реалізації місцевої медіації, зокрема:

– здатність підтримувати з боку органів місцевого самоврядування малі підприємства, які зазвичай мають менше влади та не мають фінансового капіталу. Компанії у сільській місцевості, мають легкий доступ до такого роду послуг з вирішення спорів, оскільки всі міста (і райони у великих містах) Тайваню, навіть ті, що мають дуже невелике населення, створили медіаційні комітети. Неспеціалісти також можуть легко ініціювати медіацію, оскільки знання та розуміння закону не є необхідною передумовою. Оскільки медіація в містах по суті безкоштовна, вона може бути справедливим рішенням для місцевих суб'єктів бізнесу з поганим фінансовим становищем. Також медіація важлива для підприємств, організацій, які знаходяться у підпорядкування місцевих рад Тайваню;

– існує кілька переваг медіації в містах над формальним судовим процесом. Вона може бути надзвичайно швидкою, зокрема, угоди досягаються і навіть затверджуються протягом кількох тижнів. Порівняно із суворими та негнучкими судами, медіація в містах забезпечує економічно вигідне, неформальне та безпечне середовище, де сторони господарського спору зустрічаються віч-на-віч, щоб обговорити свої конфлікти. Суб'єкти господарювання міст, сільських територій провінцій, які їм підпорядковуються також надають перевагу медіації, оскільки вона є більш економічною, швидкою.

Керуючись положеннями вищезазначених підходів можемо визначити трактування сутності медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування. А саме, медіація у господарському процесі органів місцевого самоврядування – є досудовою, добровільною, конфіденційною, неупередженою, структурованою процедурою, в процесі якої за сприяння медіаторів (які повинні бути нейтральними, незалежними від сторін спорів, що забезпечує дотримання рівності прав та інтересів останніх) здійснюються спроби врегулювання господарських спорів із використанням переговорів між органами місцевого самоврядування та іншими сторонами господарських відносин, і яка дає змогу уникнути великих затрат часу, економічних ресурсів, пов'язаних із судовим процесом.

Висновки. В ході дослідження здійснено систематизацію сутнісних ознак та визначено правову природу медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування. Серед вказаних підходів виділено, зокрема: суб'єктно-орієнтований підхід, заснований на визначенні принципів правової природи медіації в контексті орієнтиру на права та інтереси сторін і діяльності медіаторів при врегулюванні спорів (в тому числі господарських); середовищний підхід до визначення правової природи медіації у врегулюванні господарських спорів органів місцевого самоврядування та учасників місцевих громад, чиї права та інтереси захищають вказані суб'єкти в рамках власних компетенцій, який заснований на виділенні переваг медіації як передумови впровадження зазначеної форми досудового вирішення господарських спорів на рівні місцевих або інших територіальних громад.

В процесі дослідження особливостей правової природи медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування в контексті акценту на суб'єктно-орієнтований підхід визначено склад принципів правової природи медіації в контексті орієнтиру на права та інтереси сторін і діяльності медіаторів при врегулюванні спорів (в тому числі господарських), серед яких виділено, зокрема, принцип добровільності, принцип конфіденційності, принципи неупередженості та нейтральності медіатора, принципи рівність та самовизначення прав, принцип незалежності.

На підставі дослідження основних підходів щодо трактування та характерис-

тик правової природи медіації у господарському процесі органів місцевого самоврядування було сформульовано авторський підхід до визначення сутності зазначеного феномену. А саме, визначено, що медіація у господарському процесі органів місцевого самоврядування – є досудовою, добровільною, конфіденційною, неупередженою, структурованою процедурою, в процесі якої за сприяння медіаторів (які повинні бути нейтральними, незалежними від сторін спорів, що забезпечує дотримання рівності прав та інтересів останніх) здійснюються спроби врегулювання господарських спорів із використанням переговорів між органами місцевого самоврядування та іншими сторонами господарських відносин, і яка дає змогу уникнути великих затрат часу, економічних ресурсів, пов'язаних із судовим процесом.

Подальші перспективи наукових досліджень за вказаним напрямком, на наш погляд, можуть бути пов'язані із встановленням правових засад медіації в господарському процесі органів місцевого самоврядування на рівні окремих правових систем.

ЛІТЕРАТУРА:

1.Про медіацію: Закон України № 1875-IX від 16.11.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

2. Adrian L. The New Normal: Online Dispute Resolution and Online Mediation. Mediation Moves, Wolfgang Metzner Verlag GmbH. *Forthcoming.* 2021. URL: https://ssrn.com/abstract=3891598

3. Batiashvili I. Confidentiality in Mediation in Resolving Property Disputes: Reality and Challenges. *Law and World*. 2022. Vol. 8 (21). P. 76-116. https://doi.org/10.36475/8.1.6

4. Biały S. Mediacja jako alternatywna forma rozwiązywania sporów z perspektywy Grecji. ADR. *Arbitraż i Mediacja*. 2023. Vol. 16. Iss. 1. https://doi.org/10.17951/adr.2023.16.1.9-36

5. Hera G. Town mediation in Taiwan. *Conflict Resolution Quarterly*. 2020. Vol. 38. P. 7–25. https://doi.org/10.1002/crq.21288

6. Jayadi H., Hasibuan H., Kuntadi K., Susanto H. Analysis of The Efficiency of Mediation Methods in Handling Conflicts. *Journal of Law and Sustainable Development.* 2024. Vol. 12(1). Iss. e3101. https://doi.org/10.55908/sdgs.v12i1.3101

7. Kaprolli Ismaili F. Mediation in North Macedonia and the Legal Nature of the Mediation. *Proceedings of the International Scientific Conference "Social Changes in the Global World&quot".* 2023. Vol. 1(10). P. 185-192. https://doi.org/10.46763/SCGW231185ki

8. Krasuń A. Charakter prawny umowy o mediację i jej zakres w indywidualnych sprawach z zakresu prawa pracy. *Studia z Zakresu Prawa Pracy i Polityki Społecznej Studies on Labour Law and Social Policy*. 2024. Vol. 31. Nr. 1. P. 73–83 https://doi.org/10.4467/25444654SPP.24.006.19481

9. Pawłowska E., Wranik J. Mediation in economic disputes. Scientific Papers of Silesian University of Technology. *Organization and Management Series.* 2020. No. 148. P. 635–646. http://dx.doi.org/10.29119/1641-3466.2020.148.46

10. Rakimuli A., Talapova G., Akimbekova S. Comparative analysis of mediation in the legislation of Kazakhstan and the People's Republic of China. *Social & Legal Studios.* 2024. Vol. 7(3). P. 127–136. https://doi.org/10.32518/sals3.2024.127

Дата першого надходження статті до видання: 28.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.5:347.921.8(450)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.31

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА МЕДІАЦІЇ В ІТАЛІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

Якимчук Наталія Яківна,
orcid.org/0000-0002-4848-2323
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
медіатор

Савенкова Владислава Геннадіївна,
orcid.org/0000-0003-1472-5443
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
бізнес медіатор

Сучасна архітектура правосуддя в країнах Європейського Союзу характеризується стратегічним переходом від виключно судового вирішення спорів до розгалуженої системи альтернативного врегулювання (Alternative Dispute Resolution — ADR). Стаття присвячена комплексному аналізу італійського досвіду, який є унікальним об'єктом для дослідження, оскільки Італія стала першою державою ЄС, що запровадила модель обов'язкової медіації. У роботі досліджено історичну генезу примирних процедур, починаючи з 1931 року до прийняття засадничого Законодавчого декрету № 28/2010 та реалізації сучасної реформи Картабія (2022–2023 рр.). Автори здійснюють детальний розгляд чотирьох моделей італійської медіації: добровільної, судової, договірної (ex contractu) та обов'язкової. Окрему увагу приділено правовим наслідкам рішення Конституційного суду Італії № 272/2012 та подальшій модернізації законодавства, що дозволило гармонізувати національні норми з Директивою 2008/52/ЄС.

Висвітлено суворі вимоги до професійного статусу медіатора, зокрема правила акредитації згідно з DM 150/2023, систему безперервного підвищення кваліфікації та механізми цивільної відповідальності провайдерів медіаційних послуг. У статті детально проаналізовано фінансово-правові стимули, що забезпечують життєздатність італійської моделі: звільнення від реєстраційного збору, надання податкових кредитів (tax credit) та процесуальні санкції за необґрунтовану неучасть у процедурі. На основі емпіричних даних Департаменту статистики Міністерства юстиції Італії доведено високу часову ефективність медіації: встановлено, що медіація дозволяє вирішити спір у середньому за 142 дні, що майже у шість разів швидше за судовий розгляд. Обґрунтовано перспективи імплементації італійської моделі в правову систему України, зокрема в частині запровадження обов'язкового досудового врегулювання у справах щодо спадщини, нерухомості та сімейного бізнесу, що сприятиме системному розвантаженню судової влади та стабілізації цивільного обороту в умовах євроінтеграції.

Ключові слова: *медіація, ADR, Італія, реформа Картабія, обов'язкова медіація, цивільне судочинство, мирова угода, Міністерство юстиції Італії, податкові стимули, правосуддя.*

Iakymchuk Nataliia, Savenkova Vladyslava. Legal framework and vtdiation practice in italy: theoreticaland practical points

The contemporary architecture of justice within the European Union is characterized by a strategic transition from exclusively judicial dispute resolution toward a diversified system of Alternative Dispute Resolution (ADR). This article provides a comprehensive analysis of the Italian experience, which serves as a unique subject of research since Italy was the first EU member state to implement a mandatory mediation model. The study explores the historical evolution of conciliation procedures, starting from 1931 to the adoption of the fundamental Legislative Decree No. 28/2010

and the implementation of the recent Cartabia Reform (2022–2023). The author examines four distinct models of Italian mediation: voluntary, court-ordered, ex contractu, and mandatory (as a condition of admissibility). Particular emphasis is placed on the legal consequences of the Italian Constitutional Court's Decision No. 272/2012 and the subsequent modernization of legislation, which ensured the harmonization of national norms with Directive 2008/52/EC. The article details the stringent requirements for the professional status of mediators, including accreditation rules under DM 150/2023, the system of continuous professional development, and the civil liability mechanisms for mediation service providers. A thorough analysis is conducted on the financial and legal incentives ensuring the viability of the Italian model: exemptions from registration fees, the provision of tax credits, and procedural sanctions for unjustified non-participation. Based on empirical data from the Department of Statistics of the Italian Ministry of Justice, the high temporal efficiency of mediation is proven: it is established that mediation allows for dispute resolution in an average of 142 days, which is nearly six times faster than traditional litigation. The article justifies the prospects for implementing the Italian model into the legal system of Ukraine, particularly regarding the introduction of mandatory pre-trial settlement in inheritance, real estate, and family business disputes. Such implementation would facilitate the systematic decongestion of the judiciary and stabilize civil commerce in the context of European integration.

Key words: *mediation, ADR, Italy, Cartabia Reform, mandatory mediation, civil litigation, settlement agreement, Ministry of Justice, tax incentives, judicial efficiency, European Union law.*

Актуальність дослідження досвіду Італії щодо запровадження обов'язкової медіації обумовлена поєднанням конституційних передумов і євроінтеграційних зобов'язань України. Відповідно до статті 124 Конституції України законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок врегулювання спорів, що створює нормативну основу для впровадження процедур альтернативного вирішення спорів, зокрема медіації, як умови звернення до суду. Водночас Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 21 травня 2008 року, не встановлюючи прямого обов'язку запровадження обов'язкової медіації, визнає допустимість таких моделей за умови дотримання принципу ефективного доступу до правосуддя. У цьому контексті досвід Італії є особливо релевантним, оскільки демонструє складний процес нормативного становлення інституту обов'язкової медіації крізь призму конституційного контролю та подальшого законодавчого вдосконалення механізмів її застосування. Аналіз італійської моделі дозволяє **оцінити невирішені раніше правові межі** запровадження обов'язкових примирних процедур, критерії їх сумісності з правом на судовий захист та можливості їх впровадження в правову систему України з урахуванням стандартів права Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правового регулювання та функціонування інститутів медіації та примирення в Італії досліджували ряд вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Н. Горбенко [1], О. Заверуха [2], А. Мягкий [3], Т. Кисельова [4], Б. Олексій [5], М. Хлистік [6], А. Бруні, І. Сендрет, Ф. Пітер Філліпс, Дж. Ромуальді [7], М. Айбарс Тунка та інші. Однак, на нашу думку, особливості італійської моделі медіації, зокрема обов'язкової, потребують більш глибокого дослідження та висвітлення.

Метою статті є комплексне дослідження генезису та сучасного стану правового регулювання інституту медіації в Італії, виявлення особливостей італійської моделі обов'язкового досудового врегулювання спорів, а також обґрунтування фінансово-правових та процесуальних стимулів, що забезпечують її ефективність, з метою визначення перспектив адаптації цього досвіду в правову систему України.

Виклад основного матеріалу. Історія впровадження способів альтернативного вирішення спорів, зокрема примирення, в Італії має глибоке коріння і сягає Зведеного тексту законів про громадську безпеку 1931 року, який передбачав дружнє вирішення приватних розбіжностей за участю органів громадської безпеки. Подальше закріплення судового примирення в Цивільному процесуальному кодексі 1942 року свідчило про поступову інтеграцію примирних процедур у судову систему. Однак, етап справжнього розви-

тку комерційної медіації розпочався наприкінці 1990-х років із прийняття законодавчих актів, що сприяли створенню при торгових палатах палат арбітражу та примирення. Визначальним кроком стало ухвалення Законодавчого декрету № 28/2010, який, імплементуючи Директиву 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради Європи «Про деякі аспекти медіації в цивільних та господарських справах» *(Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters*) [8], встановив комплексне правове регулювання цивільної та комерційної медіації. Італійська система пройшла кілька етапів становлення, включаючи фази добровільної та обов'язкової медіації з подальшим коригуванням обсягу обов'язкових спорів та запровадженням попередньої медіаційної зустрічі у визначених категоріях справ [9].

Після рішення Конституційного суду Італії № 272/2012, яким було визнано неконституційними правові положення Законодавчого декрету 2010 року про обов'язкову медіацію [10], а саме статтю 5, пункту 1 d.lgs. № 28/2010, де закріплено обов'язкову спробу медіації, а також інші положення, пов'язані з обов'язковою процедурою, через перевищення делегованих Уряду повноважень, на основі статті 76 Конституції Італії.

Італійський уряд повторно запровадив процедуру обов'язкової медіації, щоправда дещо зміненої (модернізованої), за допомогою Законодавчого декрету № 69 від 19 червня 2013 р. про термінові розпорядження щодо відновлення економіки (Декрет 69/2013), який пізніше був затверджений Конгресом як повноцінний Закон № 98/2013 [11]. Ним знову було встановлено обов'язковість медіації як способу (процедури) досудового врегулювання - окремих цивільних і комерційних спорів, зокрема щодо спорів з питань земельних, комунальних послуг, сімейних, оренди майна [12; 13]. Така змінена та знову запроваджена процедура медіації у цивільних та комерційних справах була визнана Законом «обов'язковою» для деяких питань та протягом експериментального періоду в чотири роки, протягом якого Міністерство юстиції повинно було провести подальші дії за результатами, конкретно виявленими на практиці. Закон від 9 серпня 2013 року № 98 (яким перетворено Декрет № 69/2013) було прийнято з метою зменшення надмірного навантаження на італійські суди, а також запобігання додатковим затримкам в італійських судових процесах, які були визнані неприпустимими.

Цей акт реінтегрував обов'язкову медіацію, але вже з деякими зміненими умовами (наприклад, початковою "інформаційною сесією", можливістю сторін відмовитись після неї від медіації тощо). І з 20-21 вересня 2013 року система обов'язкової медіації знову запрацювала в оновленому вигляді [11]. Основні правила медіації (як добровільної, так і обов'язкової для певних справ) на сьогодні регулюються саме правовими положеннями Закону № 98/2013, які містить перелік справ з обов'язковою медіацією [14].

На сьогодні в італійській юрисдикції функціонують чотири засадничі моделі медіації:

1. *Добровільна*: ініціюється сторонами і можлива в кожній цивільній та комерційній справі, на основі прав, які вважаються доступними.

2. *Судова (за призначенням суду)*: суддя має право на будь-якій стадії провадження, але до останнього слухання, зобов'язати сторони пройти процедуру медіації (навіть у випадках, якщо процедура не є обов'язковою), встановивши 15-денний термін для вибору постачальника послуг медіації.

3. *Договірна (Ex contractu)*: обумовлена наявністю медіаційного застереження у договорі або статутних документах юридичної особи. У такому разі спроба примирення є обов'язковою досудовою стадією, без якої звернення до арбітражу чи суду вважатиметься передчасним.

4. *Обов'язкова (умова допустимості позову)*: законодавчо встановлений обов'язок пройти медіацію перед зверненням до суду у визначених категоріях справ. Предметами спору є: сусідські спори (кондомініум); майнові права, спадщина; поділ майна; трасти та нерухомість; сімейний бізнес; спори між орендодавцями та орендарями; позики;

лізинг компаній; медична, парамедична та клінічна недбалість; наклеп; страхові, банківські та фінансові контракти [10]. Порівняно з попереднім Декретом № 28/2010, який, як зазначалося раніше, було визнано неконституційним, справи, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої рухом транспортних засобів та човнів, а також процедури попередньої технічної консультації для врегулювання спору, з переліку обов'язкових для проведення процедури медіації виключені.

В італійській правовій доктрині та законодавстві [15] проведено чітке розмежування між поняттями «медіація» та «примирення». *Медіація* визначається як процедура - структурований процес, у якому незалежна третя сторона (медіатор) сприяє комунікації між суб'єктами конфлікту для пошуку взаємно прийнятного рішення. *Примирення* (conciliazione) трактується як результат - успішне завершення медіаційного процесу, зафіксоване у формі мирової угоди.

Сфера застосування медіації охоплює цивільні, комерційні, корпоративні, приватні фінансові, сімейні та трудові спори. Однак існують суворі обмеження, наприклад, у кримінальному процесі медіація допустима лише у справах за приватною скаргою та щодо неповнолітніх. Директива 2008/52/ЄС виключає можливість медіації у справах, де держава реалізує свої владні функції — зокрема у податкових, митних та адміністративних спорах [8].

Після кризи, що виникла в системі правосуддя Італії внаслідок пандемії COVID-19, було розроблено план відновлення та стійкості Італії ("Piano Nazionale di Ripresa e di Resilienza" (PNNR)) як реакцію на нагальну потребу сприяти потужному відновленню та, серед іншого, скоротити кількість справ, що очікують розгляду, на 90% до 2026 року [14].

Це обумовило якісно новий етап еволюції італійської моделі ADR, яким стало впровадження, так званої, «реформи Картабіа» (*Riforma del processo civile (Riforma Cartabia*), впровадженої Законом № 206 від 26 листопада 2021 року, яким було делеговано Уряду право прийняти правового акту для скорочення часу, необхідного для цивільного провадження. В результаті було прийнято Законодавчий декрет № 149 від 10 жовтня 2022 року [16], що вніс системні зміни до Цивільного процесуального кодексу та спеціального законодавства про медіацію, розширено коло суб'єктів, що підлягають медіації, та запроваджено адміністративні та фіскальні стимули, а також процесуальні санкції у разі неучасті в медіації без обґрунтованої причини. Новели декрету були спрямовані не лише на розширення кола справ із обов'язковим досудовим порядком врегулювання, а й на суттєве посилення фінансових преференцій для учасників процедури, що зробило медіацію найбільш раціональним шляхом захисту прав. Відповідно до змін, внесених Законодавчим декретом № 149/2022, обов'язкова медіація поширена також на: асоціацію через участь («associazione in partecipazione»), угоди про консорціум та франчайзинг, договори про надання послуг («contratto d'opera»), мережу, угоди про постачання, спори між членами партнерства та угоди про субпостачання. Неучасть в обов'язковій медіації дозволяє судді враховувати позасудову поведінку сторони в процесі медіації та, зокрема, використовувати неучасть сторони як доказ (стаття 12-bis, d.lgs. n. 28/2010).

Реформа Картабія [16] стала визначальним етапом модернізації цивільного судочинства Італії, спрямованим на радикальне підвищення ефективності та оперативності національного правосуддя. Основним вектором законодавчих змін виступило розширення інституту альтернативного вирішення спорів (ADR), що повністю корелює із зобов'язаннями країни перед ЄС щодо системного розвантаження судових інстанцій. У межах реформи процедура медіації зазнала глибокої трансформації, яка проявилася у суттєвому підвищенні стандартів професійної акредитації фахівців та розширенні переліку категорій справ, де досудове врегулювання є імперативною умовою допустимості позову.

Ключові положення Законодавчого декрету № 149 суттєво модернізували інституційне середовище медіації в Італії через внесення системних змін до законодавства. Зокрема, статтею 7 розширено перелік категорій спорів, для яких процедура медіації є обов'язковою умовою

допустимості судового розгляду (*condizione di procedibilità*), додавши до них правовідносини у сферах франчайзингу, консорціумів та партнерських угод. Процесуальний аспект реформи полягав у встановленні чітких часових меж медіаційного провадження, що обмежене тримісячним строком із можливістю пролонгації на аналогічний період за консенсусом сторін.

Процедура медіації в Італії чітко регламентована. Вона передбачає подання запиту до акредитованого постачальника медіаційних послуг, призначення акредитованого медіатора, проведення обов'язкової попередньої зустрічі, а також спільних та/чи приватних сесій. Конфіденційність є одним з основоположних принципів медіації, захищаючи інформацію, отриману під час процедури, від використання в подальших судових провадженнях, за винятком передбачених законом випадків. Італія впровадила жорстку систему державного контролю над ринком медіаційних послуг. Медіатори та органи медіації (*Organismi di mediazione*) обов'язково мають бути внесені до відповідних реєстрів Міністерства юстиції Італії. Без цього їхня діяльність не має юридичної сили, а досягнуті угоди не отримають статусу виконавчого документа. На нашу думку, важливою особливістю правового регулювання медіації в Італії є те, що всі адвокати, зареєстровані в професійних асоціаціях, мають статус медіаторів *ex lege* (за законом), проте вони зобов'язані пройти спеціальну підготовку з техніки медіації для фактичного здійснення діяльності в органах медіації.

Основні вимоги до медіатора є наступними: ступінь бакалавра або наявність статусу члена професійної колегії (адвокат, нотаріус, бухгалтер тощо). Згідно з правилами DM 150/2023 [17] [8], для первинної акредитації необхідно пройти курс тривалістю не менше 80 годин, який включає теоретичну підготовку та практичні симуляції. Підвищення кваліфікації передбачає не менше 18 годин кожні два роки та обов'язкову участь (у формі асистування або спостереження — *tirocinio assistito*) у щонайменше десяти медіаціях протягом дворічного циклу. Також існує заборона на отримання гонорару безпосередньо від сторін (оплата лише через орган медіації) та обов'язкова декларація про незалежність перед кожним кейсом (перед кожною справою медіатор підписує документ, де підтверджує відсутність конфлікту інтересів.

Відповідно до італійського законодавства, медіатор несе відповідальність за умисні порушення, грубу недбалість або розголошення конфіденційної інформації. Медіатора можуть не лише виключити з реєстру, а й притягнути до цивільної або, у певних випадках, кримінальної відповідальності. Провайдери медіаційних послуг зобов'язані мати страхування цивільної відповідальності. Мінімальна сума покриття за законом становить 500 тисяч євро. Це гарантує захист сторін у разі професійних помилок, що призвели до збитків.

Ефективність італійської моделі підкріплюється потужною системою фінансових преференцій. Зокрема, угоди, досягнуті в процесі медіації, звільняються від реєстраційного збору (*imposta di registro*) у межах суми до 100 тисяч євро. Окрему увагу приділено стимулюванню позасудового врегулювання через механізм податкових преференцій, що передбачає суттєве збільшення податкового кредиту (*tax credit*) для суб'єктів, які завершують спори підписанням мирової угоди. Крім того, сторони мають право на податковий кредит у розмірі до 600 євро на відшкодування витрат на медіатора та послуги адвоката, що робить процедуру не лише швидшою, а й економічно вигіднішою за судовий процес.

Статистичний моніторинг, що здійснюється Департаментом статистики Міністерства юстиції Італії, дозволяє об'єктивно оцінити життєздатність національної моделі медіації та її вплив на загальну архітектуру правосуддя. Аналіз емпіричних даних за період останнього десятиліття свідчить про сталу динаміку звернень до позасудових методів вирішення спорів. Зокрема, щорічна кількість нових медіаційних проваджень стабільно перевищує показник у 250 тисяч справ [18], що вказує на сформовану правову культуру використання ADR-інструментів як альтернативи традиційному судочинству.

Дослідження тематичної структури конфліктів дозволяє виокремити сфери, де медіація демонструє найвищий рівень

залученості сторін. Згідно з офіційними звітами, пікові показники фактичної участі суб'єктів у процедурі спостерігаються у спадкових спорах (66%) та справах щодо майнових прав (58%) [9]. Така тенденція пояснюється специфікою цих правовідносин, де збереження міжособистісних зв'язків та пошук гнучких рішень часто мають більший пріоритет, ніж отримання судового рішення.

Одним із ключових критеріїв ефективності італійської системи є показник успішності переговорів після подолання стадії першої ознайомчої зустрічі. За умови добровільної згоди сторін на продовження процесу, результативність (укладення мирової угоди) фіксується на рівні 44,8–45,9% [19]. На нашу думку, цей показник є критично важливим для оцінки якості роботи медіаторів та довіри суспільства до інституту медіації загалом.

Найбільш вагомим аргументом на користь інтеграції медіаційних процедур, наприклад у цивільний процес, залишається їхня часова ефективність. Законодавчий декрет № 28/2010 нормативно закріпив стислі терміни вирішення спорів (ст. 6), що, згідно з офіційними статистичними звітами Міністерства юстиції Італії (2024 рік), призвело до реального скорочення тривалості розгляду справ у порівнянні із судовим порядком. Порівняльний аналіз демонструє суттєву диференціацію термінів вирішення спорів: середня тривалість медіації, що завершилася угодою, становить 142 дні, у той час як середній термін розгляду аналогічної справи в італійських судах першої інстанції сягає 882 днів [20]. Таким чином, використання медіації забезпечує прискорення правового врегулювання конфлікту майже у шість разів, що є стратегічним фактором для стабільності цивільного обороту та розвантаження судової системи.

Італійська модель медіації пройшла шлях від добровільної ініціативи до високоефективного механізму обов'язкового досудового врегулювання, ставши взірцем для країн ЄС. Нове регулювання запровадило комплексні механізми стимулювання сторін, включаючи розширену систему податкових пільг та легалізацію дистанційного формату проведення сесій, що забезпечує гнучкість сучасного правового середовища. Успішна імплементація цих положень дозволила Італії сформувати одну з найбільш досконалих у світі моделей комерційної медіації, яка гармонійно поєднує жорсткий державний контроль із високим рівнем довіри з боку бізнес-спільноти. Реформа Картабія 2022–2023 рр. закріпила перехід до цифрової медіації та встановила жорсткі професійні стандарти, що мінімізує ризики для учасників. Для України італійський досвід є цінним у контексті впровадження обов'язкової медіації у справах про поділ майна, спадкові та господарські спори, де суди наразі є надмірно перевантаженими.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбенко Н.О. Правове регулювання альтернативних способів вирішення податкових спорів. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Державний науково-дослідний інститут, Міністерство внутрішніх справ України. Київ, 2024.

2. Заверуха О. Правова природа медіації та практика її застосування у процесі вирішення податкових спорів. *Law. State. Technology.* 2023. Вип. 2. С. 3–10. DOI:10.32782/LST/2023-2-1

3. Мягкий А. Медіація у податкових спорах – цивілізований шлях пошуку компромісу. 28.01.2020. DOI:10.32782/TNU-2707-0581/2024.5/11

4. Кисельова Т. Інтеграція медіації в судову систему України. *Програмний документ, підготовлений у рамках проекту Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні».* URL: https://rm.coe.int/kyselova-t-mediation-integartion-ukr-new-31-07-2017/168075c1e7

5. Борис Олексій. Медіація: міжнародний досвід та українські реалії. *Юридична Газета online :* вебсайт. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/mediaciya-mizhnarodniy-dosvid-ta-ukrayinski-realiyi-.html

6. Хлистік М.А. Медіація: досвід європейських країн та перспективи для України. *Нове українське право*. 2022. Випуск 6. Том 2. С. 190-196. DOI: 10.51989/NUL.2022.6.2.30

7. Romualdi G. Problem-Solving Justice and Alternative Dispute Resolution in the Italian Legal Context, (2018) 14(3) Utrecht Law Review 53.

8. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union*. 2008. L 136. P. 3–8. URL: http://data.europa.eu/eli/dir/2008/52/oj

9. Bruni A. Mediation in Italy / Alessandro Bruni. *Concilia LLC. Lexology*. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=d0faf894-e442-46f9-9fee-dfb1f78ddd4a

10. F. Peter Phillips The new law on mandatory attempt of mediation in Italy BY Alessandro Bruni. Business Conflict Management LLC. December 12, 2013. URL: https://www.businessconflictmanagement.com/blog/2013/12/italy-update/?utm_source=chatgpt.com

11. The return of the Italian mandatory mediation procedure. MDM Studio Legale. URL: https://mdmlex.com/insights/eu-law/2013/the-return-of-the-italian-mandatory-mediation-procedure/?utm_source=chatgpt.com

12. Комплексний аналіз поточного контексту, бар'єрів та можливостей для розвитку медіації з рекомендаціями щодо розвитку та впровадження медіації в Україні. 13 травня 2019 р. USAID / UKRAINE. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/New-Justice_ Comprehensive_Analyses_on_-Mediation_-for_Ukraine_Ales_Zalar_UKR.pdf

13. Борис Олексій. Медіація: міжнародний досвід та українські реалії. *Юридична Газета online :* вебсайт. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/mediaciya-mizhnarodniy-dosvid-ta-ukrayinski-realiyi-.html

14. Ilaria Cendret, Murat Aybars Tunca. The Mediterranean amicable dispute resolution methods: a mediation comparison between Italy and Türkiye. UE e internazionale. 18 Febbraio 2025. URL: https://ius-giuffrefl-it.ezproxy.unicatt.it/dettaglio/11118269/the-mediterranean-amicable-dispute-resolution-methods-a-mediation-comparison-between-italy-and-turkiye?utm_source=chatgpt.com

15. Про медіацію в цивільних та комерційних справах : Законодавчий декрет Італії від 04 березня 2010 р. № 28 (Decreto Legislativo 28/2010). *Normattiva: il portale della legge vigente*. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legislativo:2010-03-04;28

16. Про реалізацію закону від 26 листопада 2021 року № 206 щодо делегування Уряду повноважень стосовно ефективності цивільного процесу та перегляду дисципліни інструментів альтернативного вирішення спорів : Законодавчий декрет Італії від 10 жовтня 2022 р. № 149. *Normattiva: il portale della legge vigente*. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legislativo:2022-10-10;149

17. Про встановлення критеріїв та порядку ведення реєстру медіаторів та переліку установ, що здійснюють підготовку : Декрет Міністерства юстиції Італії від 24 жовтня 2023 р. № 150 (Decreto Ministeriale 150/2023). *Normattiva: il portale della legge vigente*. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:ministero.giustizia:decreto:2023-10-24;150

18. Ministero della Giustizia. La mediazione civile e commerciale in Italia: Statistiche anni 2018-2023 / Dipartimento per gli affari di giustizia. URL: https://datiestatistiche.giustizia.it/

19. Evaluation of European judicial systems: Italy country profile / CEPEJ (European Commission for the Efficiency of Justice). *Council of Europe*, 2022-2024. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej

20. Civil Mediation in Italy – Year 2024 : Official Statistics Report / Ministry of Justice of Italy; Department of Justice Affairs. Rome, 2024. 35 p. URL: https://datiestatistiche.giustizia.it/cmsresources/cms/documents/Civil_mediation_in_Italy_Year_2024_ENG.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.32

ДИСКРЕЦІЯ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ (СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ)

Ванджурак Роман Васильович,
orcid.org/0000-0002-8474-2276
доктор філософії з права,
старший науковий співробітник відділу проблем публічного права
Науково-дослідного інституту публічного права, адвокат

Стаття присвячена питанням розсуду суб'єктів правозастосування на стадії досудового розслідування кримінальних проваджень. Актуальність пропонованого дослідження зумовлена тим, що, з одного боку, розсуд є найбільш суперечливою формою правозастосовної діяльності, а відтак постійно приковує до себе увагу дослідників, тоді як, з іншої сторони, – в нинішню епоху глобальних трансформацій лише розсуд здатен мінімізувати розрив між швидкоплинними суспільними відносинами й нормами, які їх регулюють. Між тим, виявлено, що цей феномен правозастосовної діяльності вивчений недостатньо, особливо, якщо вести мову про його реалізацію на стадії досудового розслідування в умовах сьогодення. Відтак, автор спробував заповнити окреслену прогалину, а щоб глибше зрозуміти сутність заявленої проблематики, ця наукова розвідка здійснена у філософсько-правовому ключі. У роботі проаналізовано можливості реалізації розсуду слідчим, прокурором та слідчим суддею як ключовими учасниками досудового розслідування, визначено труднощі, що виникають при реалізації їх дискреційних повноважень на цій стадії кримінального провадження та запропоновано авторський підхід до їхнього подолання в парадигмі оптимізації вітчизняного законодавства до умов сьогодення. Застосовуючи низку загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції, аналогії) і спираючись на соціодинамічний підхід, було виявлено, що нинішні суспільно-політичні перетворення спонукають до модифікації і правозастосовну сферу, зокрема потребу в переосмисленні та вдосконаленні її дискреційного аспекту. Лейтмотивом дослідження є теза, що динамічність сучасного суспільства обумовлюють імперативність перманентного розширення дискреційних повноважень, передусім на стадії досудового розслідування. Втім, для запобігання можливому суб'єктивізму, притаманному такому розширенню, автор прийшов до висновку, що слід не редукувати зазначені повноваження, а вимагати від суб'єктів правозастосування ґрунтовної аргументації їхніх дискреційних рішень та скрупульозного встановлення об'єктивних (істинних) обставин справи.

Ключові слова: *розсуд, суб'єкти правозастосування, досудове розслідування.*

Vandzhurak Roman. Discretion at the stage of pre-trial investigation of criminal proceedings (current problems and ways to solve them)

The article is devoted to the issues of discretion of law enforcement entities at the stage of pre-trial investigation of criminal proceedings. The relevance of the proposed study is due to the fact that, on the one hand, discretion is the most controversial form of law enforcement activity, and therefore constantly attracts the attention of researchers, while, on the other hand, in the current era of dynamic social transformations, only discretion is able to minimize the gap between rapid social transformations and the norms that regulate them. Meanwhile, it was found that this phenomenon of law enforcement activity has not been studied sufficiently, especially when it comes to its implementation at the stage of pre-trial investigation in today's conditions. Therefore, the author tried to fill the outlined gap, and in order to more deeply understand

the essence of the stated issues, this scientific investigation was carried out in a philosophical and legal context. The paper analyzes the possibilities of exercising discretion by the investigator, prosecutor, and investigating judge as key participants in the pre-trial investigation, identifies the difficulties that arise when exercising their discretionary powers at this stage of criminal proceedings, and proposes an author's approach to overcoming them in the paradigm of optimizing domestic legislation to today's conditions. Applying a number of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization, induction, deduction, analogy) and relying on a sociodynamic approach, it was found that current socio-political transformations also prompt modifications to the law enforcement sphere, in particular the need to rethink and improve its discretionary aspect. The leitmotif of the study is the thesis that the dynamic transformations of modern society necessitate the permanent expansion of discretionary powers, primarily at the stage of pre-trial investigation. However, to prevent possible subjectivism inherent in such an expansion, the author came to the conclusion that the aforementioned powers should not be reduced, but rather that law enforcement entities should be required to provide thorough reasoning for their discretionary decisions and scrupulously establish the objective (true) circumstances of the case.

Key words: *discretion, law enforcement entities, pre-trial investigation.*

Постановка проблеми. Видається, що як тільки суб'єктам правозастосування надано можливість ухвалювати дискреційні рішення, відтоді не втихають дискусії на предмет виправданості цього інструментарію правозастосовної діяльності. Нині ці дискусії помітно пожвавішали. І це не випадково, позаяк глобальні трансформації сучасного суспільства зумовили стан, коли зміни в суспільно-правових відносинах, зазвичай, відбуваються швидше, ніж удосконалюються засоби їх нормативного регулювання, а розсуд є чи не єдиним компенсуючим інструментом, що здатен мінімізувати прогалину між фактичними обставинами й правовою нормою, яка їх регулює. Тож цілком закономірно, що проблематика дискреційних повноважень на сьогодні перебуває у зеніті правничих дискусії.

Щоправда, з «дискрецією» зазвичай (у тому числі й у науковій літературі) пов'язують суддівський розсуд при вирішенні справи по суті, тоді як дискреційними повноваженнями наділені також й інші учасники кримінального провадження (мова йде про стадію досудового розслідування кримінального провадження). Але вважати достатньою мірою дослідженою цю проблематику, особливо в нинішню епоху глобальних суспільно-політичних трансформацій, не приходиться. Якщо говорити, про дослідження заявленої проблематики з філософсько-правового кута зору, то таких досліджень взагалі не віднайдено у осяжному науковому просторі.

Мета дослідження. Не викликає сумнівів, що виявлений дефіцит наукового доробку формує певну прогалину в наукових знаннях процесуального права, бо залишається належним чином не вивченим пласт проблем, пов'язаних з функціонуванням розсуду на стадії досудового розслідування в умовах сучасних політико-правових трансформацій. Ставлячи перед собою завдання мінімізувати виявлений брак досліджень по заявленій проблематиці, визначеною метою даного **дослідження** є – дослідити у філософсько-правовий спосіб функціонування дискреційних повноважень на стадії досудового розслідування в умовах сьогодення.

Стан опрацювання проблематики. Аналізуючи напрацювання по заданій проблематиці слід відзначити роботи таких дослідників, як А.Берлач, В.Вапнярчук, С.Кахновець, О.Кіпер, А.Лапкін, Н.Логінова, О.Стовба, О.Торбас, О.Чучман та інших. Втім, в працях названих дослідників, як правило, превалюють нормативний, та історико-правовий підхід до вивчення дискреції, здебільшого оминаючи специфіку основних труднощів та перспектив реалізації дискреційних повноважень в нинішніх умовах динамічних суспільно-правових трансформацій сучасного суспільства. До того ж, на наше переконання, концептуальне осмислення дискреції потребує більш широкого – філософсько-правового аналізу проблеми.

Методологія дослідження. Аналізуючи специфіку, ключові проблеми

та перспективи реалізації дискреційних повноважень (у тому числі й на стадії досудового розслідування) в умовах сучасних суспільно-політичних перетворень, феномен судового розсуду досліджувався насамперед в контексті механізмів політико-правового впливу. Водночас, поруч із загальновизнаними науковими підходами, ключове значення було надано соціодинамічному підходу, який розглядає аналіз провідних напрямків змін у суспільно-політичному житті як своєрідний «дороговказ» для осмислення відповідних зрушень, як у правовій системі в цілому, так і в системі правосуддя зокрема.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що в наукових джерелах термін «дискреція» переважно пов'язується із суддівським розсудом, який вживається при оцінці доказів та ухваленні остаточного рішення у справі, коло суб'єктів, наділених такими повноваженнями, є значно ширшим. Якщо вести мову про стадію досудового розслідування кримінальних проваджень, то до них належать слідчі (дізнавачі), прокурори та слідчі судді, діяльність яких визначається не тільки правовими нормами (зокрема КПК України), що регламентують їхні повноваження, а й особистим життєвим досвідом, світоглядом, усталеними професійними звичками та іншими суб'єктивними мотиваційними чинниками їхньої діяльності. Зважаючи на значну насиченість кримінального процесуального законодавства оціночними категоріями, а також об’єктивною нездатністю нормативно охопити всі життєві ситуації, цілком зрозумілими видаються ризики, пов'язані з відхиленням від принципів об'єктивності та неупередженості.

До того ж, не менш важливим аспектом впливу на реалізацію дискреційних повноважень є безпосередньо професійна кваліфікація та накопичений досвід суб'єктів правозастосування. Такий досвід, як і будь-який інший, має свій позитивний і негативний бік. З однієї сторони він сприяє всебічному розвитку компетенцій, практичних умінь та фахової досконалості, допомагаючи оптимізувати пошукові процеси та значно скоротити терміни для ухвалення дискреційних рішень тощо, тоді як з іншої, – досвід формує стійкі поведінкові стереотипи, що нерідко переростають у так званий «помилковий досвід», коли ухвалюючи те чи інше рішення, суб’єкт правозастосування (приміром слідчий) послуговується вже усталеним і відпрацьованим алгоритмам дій, не приділяючи при цьому належної уваги специфічним відмінностям конкретної справи. А беручи до уваги, що суб’єкти проведення досудового розслідування, як правило, перш за все ставлять за мету не стільки повне та достеменне встановлення об'єктивної істини у розслідуваному провадженні, скільки оперативне та пришвидшене спрямування всіх зібраних матеріалів до судових інстанцій, цілком ймовірно, що вони будуть обирати з власного досвіду найбільш ефективні способи розслідування, не ставлячи перед собою мету їх розслідування, як таку [1, с. 123].

Не дивлячись на це, у сучасних дослідженнях превалює думка, що однією з актуальних проблем сьогоднішнього правозастосування є суттєве звуження рамок процесуальної самостійності осіб, які проводять досудове розслідування. Вважається, що таке звуження шкодить ефективному розслідуванню та призводить до затягування строків досудового розслідування, бо у такому разі вчинення більшості процесуальних дій вимагатиме отримання згоди слідчого судді й це відволікає їх від виконання своїх прямих обов’язків – розслідування кримінального правопорушення [2, с. 98].

Не вдаючись у полеміку на кшталт виправданості розширення чи звуження тих чи інших повноважень суб’єктів правозастосування, виходячи передусім з чинного наразі регулюючого такі повноваження законодавства (передусім КПК України) й діючи в парадигмі віднайдення шляхів для оптимізації вітчизняного законодавства, варто відзначити, що попри далеко не безмежний обсяг повноважень слідчого в частині проведення слідчих (розшукових) дій, які не потребують попереднього дозволу, серед яких допит, огляд, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент, призначення експертизи, а також негласних слідчих дій: зняття інформації з електронних

інформаційних систем, спостереження за річчю або місцем, в розрізі проведення яких, можна прийти до висновку, що слідчий керується власним розсудом при обранні способу збирання доказів, втім, цей розсуд скоріше криміналістичний, ніж процесуальний [3, с. 246].

На відміну від слідчого, значно ширші дискреційні повноваження в процесі здійснення кримінального провадження, у тому числі й на стадії досудового розслідування, надаються прокуророві. Так, на прокурора покладено функції здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням та, врешті, державного обвинувача й представництва інтересів держави в суді. Очевидно, що статус прокурора у кримінальному провадженні передбачає надання його діяльності більшої гнучкості та варіативності, поєднаних із підвищенням персональної відповідальності за її результати. Тож саме з цією обставиною передусім пов'язане згадуване вище розширення дискреційних повноважень прокурора при здійсненні кримінального переслідування.

Як слушно зауважує В.В.Вапнярчук, загалом, розсуд проявляється там, де рамками для такого рішення виступають: загальні умови та конкретні вказівки ситуативних норм кримінального процесуального законодавства; визначення неоднозначних термінів; або ж усталені правові підходи до їх інтерпретації [4, с. 8]. Це значить, що прокурору надано певну свободу дій в питаннях здійснення обвинувальної діяльності, щоправда не виходячи за межі закону, задля підвищення ефективності кримінального провадження [5, с. 92].

З цього погляду дискреційні повноваження прокурора охоплюють, зокрема на власний розсуд визначати достатність доказів для доведення факту вчинення кримінального правопорушення певною особою й доцільність притягнення її до кримінальної відповідальності. Вочевидь, за цією логікою прокурор наділений і правом не порушувати публічне обвинувачення у випадках, коли: наявні підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності, чи коли з особою проведено досудове врегулювання, або ж коли особа погодилася на проведення сумарної процедури тощо.

Ця думка не є новою, бо приміром згідно ст. ст. 168–1–168–2 КПК Грузії, прокурор, керуючись публічними інтересами при реалізації своїх дискреційних повноважень, може не тільки припинити розпочате кримінальне переслідування, але й не починати його щодо особи, у разі виконання нею однієї або декількох наступних умов: передання державі незаконного здобутого майна або відшкодування його вартості; передання державі знаряддя злочину або вилученого із цивільного обігу об’єкта; повного або часткового компенсування шкоди, завданої її діянням; сплати на користь державного бюджету визначеної грошової суми; виконання безоплатних громадських робіт [6].

Звідси видається, що такий досвід був би корисним й для оптимізації нормативного регулювання вітчизняної процедури кримінального провадження, зокрема в спосіб надання прокурору повноважень «не порушувати публічне обвинувачення», наряду з його наявними дискреційними можливостями «закрити кримінальне провадження» або «відмовитись від публічного обвинувачення» за наявності відповідних підстав [5, с. 94]. Тим паче така пропозиція перегукується й законодавством ряду розвинених демократичних країн Європи, де, наприклад у Федеративній Республіці Німеччина, наявність значних дискреційних повноважень на досудовому розслідуванні дозволяє прокурору направляти в суд лише ті кримінальні провадження, у яких прокурор убачає судову перспективу [7, с. 179].

Зрештою, серед низки пропозицій щодо оптимізації прокурорських функцій під час кримінального провадження, висловлюються думки про доречність поширення дискреційних повноважень прокурора на застосування альтернатив кримінальному переслідуванню. Наразі це реалізується щодо дискреційних способів звільнення особи від кримінальної відповідальності й укладення угод про визнання винуватості, але у подальшому може бути застосовано й до інших подібних заходів, про які йшлося вище.

Про недалекоглядність таких перспектив свідчать нинішні заяви керівників правоохоронних органів про напрацювання нового механізму досудового врегулювання економічних правопорушень без проведення кримінального провадження. Зокрема, нещодавно опублікована стаття в новинному інтернет-порталі «Цензор.нет» директора БЕБ О. Цивінського «Від каральної системи – до системи справедливих рішень» [8] у якій іде мова про оптимізацію кримінальних проваджень. Зокрема у статті наводиться приклад, коли компанія визнає факт несплати податку, їй може бути надано змогу відшкодувати борг, сплатити штраф та додатковий внесок (приміром на ЗСУ) й тоді провадження може бути закрите у зв'язку з досягненням податкового компромісу. При чому зауважується, що це не звільнення від кримінальної відповідальності, бо до відповідної стадії цей процес не доходить [8].

Тож враховуючи сучасні тенденції та відзначений зарубіжний досвід, прокуратура України планує посилити свій потенціал щодо виконання її конституційних функцій за рахунок надання прокурорам більш широких меж свободи розсуду під час прийняття низки важливих процесуальних рішень. Таке нововведення обґрунтовується необхідністю використання ресурсів правоохоронних органів для досягнення якомога більш високих показників ефективності їх діяльності в умовах обмежених ресурсів, за яких неможливо з однаково максимальною інтенсивністю вести розслідування та судове переслідування у зв'язку з усіма діяннями, які мають ознаки складів злочинів. При цьому, задля унеможливлення перетворення таких повноважень у процесуальний волюнтаризм, пропонується можливість судового контролю за реалізацією прокурорами вказаних дискреційних повноважень, що передбачатиме можливість суспільства чи потерпілих скасувати судом ті чи інші рішення прокурора, якщо вони не відповідатимуть закону [9, с. 154–155].

Прокурор також зобов'язаний оцінювати ступінь можливого обмеження прав та законних інтересів учасників кримінального провадження у процесі проведення слідчих дій та співрозмірність такого обмеження із прогнозованими результатами останніх. Наглядно це можна продемонструвати тим, коли прокурор доходить висновку про суттєву потенційну обмеженість основних прав та свобод особи, а докази, які планується отримати, будуть, наприклад, лише додатково підтверджувати вже встановлені факти, то він у такому випадку може прийти до висновку, що у цьому разі більш доцільною буде відмова у проведенні таких дій. Або ж, коли ним буде встановлено, що проведення однієї слідчої (розшукової) дії унеможливить або зробить марними інші процесуальні дії через ті чи інші тактичні особливості, прокурор обов'язково має врахувати значення доказів, які можуть бути отримані, та, за необхідності, відмовитись у проведенні відповідної дії чи відкласти її проведення на більш пізній етап досудового розслідування. Саме під час вирішення таких питань найбільш яскраво проявляється прокурорський розсуд, адже прокурор повинен урахувати велику кількість обставин (як законодавчих, так і фактичних), і лише після їх зіставлення та прогнозування результативності проведення відповідних слідчих (розшукових) або негласних слідчих (розшукових) дій прокурор може прийняти рішення про надання дозволу на проведення відповідної процесуальної дії [10, с. 169].

У той же час, доводиться констатувати, що діяльність органів прокуратури (як, власне, і решти структур правоохоронної системи) оцінюється, здебільшого, за суто кількісними характеристиками. Особливо виразного прояву це набуває з переходом до змагальної моделі організації кримінального процесу, коли мета встановлення істини, на жаль, почала втрачати свою пріоритетність, поступаючись місцем «ефективності розслідування», яка нерідко стає самоцільною. В результаті розсуд прокурора стає дедалі більш спрямованим не стільки на пошук розумного та справедливого процесуального рішення у тому чи іншому аспекті розслідуваної справи, скільки на покращення формально-статистичних показників своєї роботи (часто поспіхом закриваючи «невигідні» провадження,

ігноруючи або приховуючи докази, спотворюючи свідчення тощо). На жаль, не варто приховувати, що стратегічною метою органу досудового розслідування є виграш процесу шляхом відстоювання обвинувачення в суді, тож «прагнення поліпшити відомчі показники» спонукає не тільки до фальсифікації статистичних даних, але, що найгірше, до порушення прав громадян та прийняття необґрунтованих рішень. Насправді ж, такі відомчі показники повинні бути такими, щоб вони не суперечили один одному і відображали корисність діяльності, а не бажане вищими інстанціями положення справ в прокуратурі [11, с. 110].

Втім, необмежена свобода прокурора у виборі альтернативних варіантів вочевидь породжуватиме певний ступінь свавілля, тоді як надмірне обмеження правозастосовного розсуду позбавляє суб'єкта правозастосування можливості повноцінного використання правових засобів, спрямованих на вирішення нетипової правової ситуації, обмежує його у винесенні індивідуального правозастосовного акта з урахування конкретних обставин справи. Тож межі розсуду мають бути оптимальними, тобто визначеними такими правовими рамками, які встановлюють допустиму свободу прокурора у виборі найдоцільнішого із законних, обґрунтованих та справедливих варіантів процесуального рішення чи процесуальної дії [12, с. 58–59].

На відміну від прокурорського контролю за законністю проведення слідчих (розшукових) дій, контроль слідчого судді спрямований на дотримання прав людини під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності, зокрема такими її суб'єктами правозастосування, як слідчий та прокурор. Саме на слідчого суддю покладено обов'язок здійснювати судовий контроль на стадії досудового розслідування.

Головними ознаками такого контролю є, по-перше, його непов'язаність із вирішенням питання про винуватість особи, яка притягується до кримінальної відповідальності; по-друге, межі такого контролю визначаються, з одного боку, спроможністю використовуваних його форм та засобів гарантувати відсутність неприпустимого звуження та порушення прав і основоположних свобод людини, а з іншого – неприйнятністю його переростання у функцію зовнішнього управління розслідуванням [13, с. 45].

В руслі здійснення судового контролю слідчий суддя уповноважений приймати чи не найважливіші процесуальні рішення, більшість із яких відзначаються дискреційним характером. Так, скажімо, беручи участь у доказуванні, слідчий суддя за своїм внутрішнім переконанням в межах наданих йому законом дискреційних повноважень ухвалює рішення про належність чи неналежність, допустимість чи недопустимість, достовірність чи недостовірність кожного доказу, достатність чи недостатність сукупності зібраних доказів для обґрунтування певного висновку. Врешті, слідчий суддя має право приймати рішення як про застосування запобіжного заходу, так і про відмову в такому застосуванні, а при постановленні ухвали про застосування запобіжного заходу слідчий суддя вправі зобов'язати підозрюваного виконувати один або кілька передбачених законом обов'язків, що також є певним «полем розсуду». При цьому навіть у випадках, коли деяке повноваження слідчого судді визначене імперативно, його реалізація не позбавлена дискреції, оскільки встановлення підстав і умов для прийняття відповідного рішення все одно відбувається через оцінку слідчим суддею встановлених обставин. Так, для прикладу у відповідності до ч. 2 ст. 194 КПК України, слідчий суддя зобов'язаний постановити ухвалу про відмову в застосуванні запобіжного заходу, якщо під час розгляду клопотання прокурор не доведе наявність всіх обставин, передбачених частиною першою цієї статті. Таким чином, маючи обов'язок відмовити у застосуванні запобіжного заходу за наведених обставин, слідчий суддя встановлює ці обставини, зокрема їх недоведення прокурором, на власний розсуд. Або ж, приміром, слідчий суддя зобов'язаний незалежно від наявності клопотання слідчого, прокурора звільнити особу, якщо не буде доведено виключний перелік обставин, доведеність яких, знову ж таки визначається слід-

чим суддею з певним ступенем дискреції [14, с. 99].

Втім, у будь-якому разі такі дискреційні рішення вимагатимуть від слідчого судді наведення належної аргументації. Тож розсуд слідчого судді передбачає не тільки певну свободу вибору, але й обов'язок приймати законне, обґрунтоване і вмотивоване (з точки зору визначених та встановлених обставин справи) рішення. При цьому, необхідною умовою досягнення не самої лише «внутрішньої» (суто суб'єктивної) переконаності у достатній обґрунтованості процесуальних висновків, але й об'єктивної обумовленості останньої, є узгодження відношень між такими висновками, з одного боку, та фактичними й правовими підставами, з іншого, а також логічними критеріями доказовості, що відзначаються універсальним характером, а, отже, незалежністю від будь-якої суб'єктивної волі [15, с. 905].

Тож ведучи мову про кардинальні зміни в організації діяльності правоохоронної системи в контексті сучасних суспільно-політичних трансформацій регіонального та глобального масштабу, варто відзначити, що такі зміни пов'язані у першу чергу із зростанням самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства. Відповідним чином, останнє вже не може розглядатись як «пасивний об'єкт» реалізації адміністративно-управлінських функцій органів держави. При цьому здійснення його зворотного впливу на правоохоронну діяльність виявляється не лише у тому, що вона стає дедалі більше «суспільноорієнтованою», але й у суттєвій її демократизації.

Зокрема, у сфері правозастосування утверджуються принципи верховенства права, процесуальної рівності, змагальності, гласності та відкритості, а також забезпечується апеляційне та касаційне оскарження рішень. Скажімо, провідною ідеєю принципу змагальності у кримінальному провадженні є «паритетність сторін обвинувачення і захисту» у спосіб реалізації наданих законом процесуальних прав та виконання процесуальних обов’язків [16, с. 29]. Тим самим суд значною мірою позбавляється апріорного обвинувального ухилу у кримінальному провадженні, виконуючи здебільшого функції арбітра в процесі змагального протистояння рівноправних (принаймні, формально) сторін, кожна з яких має бути поінформована про подання й аргументи іншої сторони та отримувати нагоду коментувати чи спростовувати їх [16, с. 29].

У той же час, такі реформаційні зміни мають і свій зворотний бік, що виявляється у низці пов'язаних з ними проблемних моментів. У цьому відношенні передусім варто згадати поширювану тенденцію тлумачення принципу змагальності як «антиподу» мети встановлення істини у кримінальному провадженні. Але якщо в рамках змагального процесу доречно вести мову не про істину, а про доведеність обставин справи, то виникає логічне запитання, чи «обґрунтування істинності» не є тотожним «доведеності»? Попри дійсну відсутність у законі прямого зобов'язання встановлення істини у кримінальному провадженні, це аж ніяк не скасовує визначене ч.1 ст. 91 КПК України переліку обставин, які потребують доведення, унеможливлює успішний результат справи без з'ясування самого факту скоєння злочину, часу, місця, способу та інших аспектів його реалізації, особи підозрюваного, форми та ступеня його вини, і, відповідно, без встановлення істини щодо цих фактів [17, с. 49].

Врешті, надання уповноваженим особам правоохоронної системи діяти на власний розсуд зовсім не означає, що неможливо чітко встановити факти у справі, а лише підтверджує принципову нездатність повністю передбачити всі можливі ситуації в законі. Тож з метою компенсації такої неспроможності як раз і надаються згадані дискреційні повноваження, які мають спрямовуватися на встановлення та конкретизацію істини у розслідуваній справі.

Як слушно зауважує з цього приводу О.В. Стовба, відправлення правосуддя не може цілком ґрунтуватися на особистих переконаннях та суб'єктивному розсуді сторін кримінального провадження. Бо не є таємницею, що відмова обвинувачення від кримінального переслідування або ж згода захисту з пред'явленими

обвинуваченнями не завжди відображають об'єктивний стан речей. Вони можуть бути зумовлені чинниками, що не корелюють з істинним правосуддям – як-от: визнання вини під тиском неправомірних слідчих дій, доведеність винуватості особи засобами доказування, здобутими з порушенням встановленої процедури, або припинення переслідування винної сторони з корисливих чи політичних мотивів тощо. Відтак, видається, що надмірне акцентування на принципах диспозитивності та змагальності, а також заперечення необхідності встановлення об'єктивної істини, є настільки ж значною помилкою, як і панування інквізиційного підходу у кримінальному судочинстві, що було характерним для радянського періоду. [18, с. 1057].

Окрім того, змагальна модель передбачає можливість активнішого залучення обвинуваченого до збирання доказів та його участь у досудовій стадії. Проте важливо розуміти, що коли обвинувачений не має достатніх фінансових ресурсів для самостійного збору доказів, принцип змагальності залишиться лише формальним. У такому випадку, засада процесуальної рівності сторін взагалі може перетворитися на ілюзію. За таких обставин фактично будь-яке рішення суду, ймовірно, ґрунтуватиметься переважно на доказах, наданих стороною обвинувачення [16, с. 29].

Тож забезпечення належної обґрунтованості дискреційних рішень з точки зору виявлених на досудовій стадії розслідування об'єктивних обставин має спрямовуватися на отримання якомога достовірнішої інформації про такі обставини (фактично встановлювати «істину»), без якої втрачаються будь-які гарантії справедливої дискреції в подальшому, на стадії судового розгляду справи.

Висновки. Коло суб’єктів дискреційних повноважень охоплює не лише представників системи судочинства, але й інших суб’єктів правозастосування у правоохоронній системі, а сучасні суспільно-політичні трансформації зумовлюють потребу у постійному розширенні дискреційних повноважень на стадії досудового розслідування не зважаючи на перспективи їх перетворення у процесуальний суб’єктивізм, протидія якому має полягати не в обмеженні таких повноважень, а в забезпеченні належної обґрунтованості дискреційних рішень, шляхом встановлення об’єктивних (істинних) даних про ті чи інші обставин, задля забезпечення справедливої дискреції на стадії розгляду справи по суті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Торбас О.О. Суб'єктивні детермінанти розсуду в кримінальному процесі. *Правова позиція*. 2019. № 4 (25). С. 120–123. DOI: https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-2.21.

2. Кіпер О.О. Процесуальна самостійність слідчого як гарантія всебічного й неупередженого розслідування в кримінальному провадженні. *Дис. ... канд. юрид. наук:* 12.00.09. Одеса, 2017. 228 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/22a0967f-7361-46ec-a894-e4897385d156/content.

3. Торбас О.О. Розсуд в кримінальному процесі України: теоретичне обґрунтування та практика реалізації. *Монографія. Одеса: «Юридична література»,* 2020. 284 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/992c6f4f-98cc-435f-8a38-b12a37e7d54c/content.

4. Вапнярчук В. Межі застосування судового розсуду в кримінальному провадженні. *Теорія і практика правознавства : збірник наукових праць. 2014*. Вип. 1 (5). С. 1–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_28.

5. Лапкін А.В. Принцип дискреційності кримінального переслідування. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія «Політологія. Соціологія. Право»*. 2020. Випуск 3 (47). С. 91-95. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3(47).229488.

6. Кимінально-процесуальний кодекс Грузії від 09.10.2009 р. № 1772-IIс. URL: https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/90034?publication=175.

7. Луцик В. Процесуальний статус прокурора у кримінальному судовому провадженні ФРН / В. Луцик, Г. Ніколайчук // *Підприємництво, господарство і право*. – 2016. – № 8. – С. 175–179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_8_35.

8. Цивінський О. «Від каральної системи – до системи справедливих рішень». «Цензор. нет». 08.01.2026 року. URL: https://censor.net/ua/r3594396.

9. Берлач А.І. Дискреційні повноваження органів прокуратури як складовий елемент їх адміністративно-правового статусу: зарубіжний досвід. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Том 34 (73). № 3. С. 150–155. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.3/26.

10. Торбас О.О Застосування розсуду прокурором у процесі санкціонування та проведення слідчих (розшукових) дій. *Південноукраїнський правовий часопис.* 2020. №1. С. 168–170. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2020.1.35.

11. Логінова Н.М. Дискреційні повноваження прокурора та вплив відомчих показників на їх реалізацію. *Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики. Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Харків, 21 листопада 2018 р.). С. 109–110. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/21_11_2018/pdf/50.pdf.

12. Кахновець С.О. Угляд прокурора у кримінальному провадженні. Дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. 230 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/02/Dis-1.pdf.

13. Рекомендація REC (2000) 19 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи «Про роль служби публічного обвинувачення в системі кримінальної юстиції», ухвалена 6 жовтня 2000 року на 724-му засіданні заступників міністрів [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://pravo.org.ua/files/zarub_zakon/rek_2000.pdf.

14. Чучман О.І. Розсуд слідчого судді у доказуванні при здійсненні судового контролю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2022. № 56. С. 98–101. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.21.

15. Ванджурак Р.В. Логіко-методологічні основи розсуду суб'єктів правозастосування. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Випуск № 01, 2025. С. 897–906. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.150.

16. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. К.: Координатор проектів ОБСЄ в Україні, 2015. 208 с. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/4/7/232716.pdf.

17. Ванджурак Р. В. Гносеологічний аспект розсуду суб'єктів правозастосування (Питання істини в правозастосуванні). *Юридичний вісник Національного університету «Одеська юридична академія». 2024. № 6. С. 46–59.* DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v6.2024.6.

18. Стовба О.В. Слідчий та слідчий суддя: змагальність чи об'єктивна істина? *Наукові* перспективи. 2023. №11(41). С. 1053–1062. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11(41).

Дата першого надходження статті до видання: 01.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.431:330.15(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.33

ПОСЯГАННЯ НА НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО ЯК ФОРМА ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Шакун Василь Іванович,
orcid.org/0000-0002-1757-8453
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник
відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Кузнецов Віталій Володимирович,
orcid.org/0000-0003-1727-4019
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено науково-правовому аналізу посягань на національне багатство України в умовах збройної агресії та можливості їх кваліфікації як форми геноциду Українського народу. Автори виходять із того, що національне багатство охоплює природний, виробничий і людський капітал, а тому руйнування інфраструктури, знищення довкілля, привласнення ресурсів, підрив систем життєзабезпечення й втрати людського потенціалу мають оцінюватися не лише як економічні збитки, а як шкода публічному благу, що становить основу суверенітету. У дослідженні показано еволюцію уявлень про національне багатство у вітчизняних нормативно-правових актах та обґрунтовано потребу сучасного визначення, яке повинно включати людський капітал. У статті констатовано, що людський капітал визнаний одним з ключових елементів національного багатства, що забезпечує довгострокове зростання економіки. Узагальнено підходи до обліку та оцінювання втрат (у тому числі за матеріалами міжнародних і національних оцінок) та показано проблему відсутності єдиних параметрів розрахунку шкоди національному багатству. На прикладі руйнувань енергетики та довкілля, зокрема наслідків підриву Каховської гідроелектростанції акцентовано на довгострокових ризиках для відтворення населення та економіки. Для обґрунтування концепції дослідження автори дослідили резолюцію Палати представників Конгресу США від 6 січня 2025 року, в якій наголошено на тому, що дії російської федерації супроводжуються широкомасштабними, систематичними й тяжкими злочинами проти українського народу. Окремо проаналізовано кримінально-правові ознаки геноциду (ст. 442 КК України), з акцентом на спеціальному умислі (dolus specialis) і на способі «створення життєвих умов, розрахованих на фізичне знищення групи». Обґрунтовано, що масове позбавлення доступу до води, енергії, житла, медицини та безпечного довкілля може бути елементом геноцидної політики лише за доведення системності дій і їх спрямованості саме на фізичне знищення групи, а не на «економічне ослаблення». Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства: ухвалення закону про національне багатство, створення реєстру втрат як доказового джерела, уточнення підходів до оцінки шкоди в умовах агресії та формування комплексної архітектури компенсації й репарацій.

Ключові слова: *воєнні злочини, геноцид, довкілля, збройна агресія, енергетика, кримінальне правопорушення, національне багатство, наслідки злочину, об'єкт посягання.*

Shakun Vasyl, Kuznetsov Vitalii. Encroachments upon national wealth as a form of genocide against the Ukrainian people

The article is devoted to the scientific and legal analysis of encroachments upon Ukraine's national wealth in the context of armed aggression and the possibility of qualifying them as a form of genocide against the Ukrainian people.

The authors proceed from the assumption that national wealth encompasses natural, produced and human capital, and therefore damage to infrastructure and environmental destruction, the appropriation of resources, the undermining of life support systems and the loss of human potential should be assessed not only as economic losses, but as damage to the public good, which is the basis of sovereignty.

The study shows the evolution of ideas about national wealth in national legal acts and justifies the need for a modern definition that should include human capital.

The article states that human capital is recognised as one of the key elements of national wealth, ensuring long-term economic growth.

Approaches to accounting for and assessing losses (including based on international and national assessments) are summarised, and the problem of the lack of uniform parameters for calculating damage to national wealth is highlighted.

Using the example of damage to the energy sector and the environment, in particular the consequences of the destruction of the Kakhovka hydroelectric power plant, the long-term risks to the population recovery and the economy are highlighted.

To substantiate the concept of the study, the authors examined the resolution of the US House of Representatives of 6 January 2025, which emphasises that the actions of the Russian Federation are accompanied by large-scale, systematic and serious crimes against the Ukrainian people.

The criminal law characteristics of genocide (Article 442 of the Criminal Code of Ukraine) are analysed separately, with an emphasis on special intent (dolus specialis) and the method of «creating living conditions calculated to bring about the physical destruction of the group».

It has been substantiated that mass deprivation of access to water, energy, housing, medical care and a safe environment can be an element of genocidal policy only if it is proven that the actions were systematic and aimed specifically at the physical destruction of the group, rather than at its «economic weakening».

Proposals for improving legislation have been formulated: adoption of a law on national wealth, creation of a register of losses as a source of evidence, clarification of approaches to assessing damage in conditions of aggression, and formation of a comprehensive architecture for compensation and reparations.

Key words: *war crimes, genocide, environment, armed aggression, energy sector, criminal offence, national wealth, consequences of a crime, object of encroachment.*

Постановка проблеми. Війна в Україні, спричинена повномасштабною збройною агресією російської федерації, зумовила безпрецедентні за масштабами та глибиною виклики і загрози, що виходять далеко за межі суто воєнного протистояння та актуалізують потребу переосмислення засад розвитку соціально-економічного, політико-правового й цивілізаційного устрою держави. Такі процеси супроводжуються докорінними трансформаціями базових суспільних структур, зміною способів мислення і поведінкових моделей економічних суб'єктів, переглядом співвідношення глобальних і локальних процесів, а також істотними зрушеннями у системі міжнародних відносин.

Розгортання зазначених тенденцій відбувається на тлі формування нового світового порядку як складної системи формальних і неформальних правил та норм, що відображає динамічну рівновагу інтересів і сил ключових суб'єктів міжнародної взаємодії. Визначальним чинником цієї рівноваги виступає співвідношення економічних потенціалів держав, зумовлених природно-ресурсними можливостями, демографічним фактором, рівнем технічного прогресу та загальним ступенем суспільного розвитку. Саме на цій основі формуються воєнні, політичні та ідейні потенціали, здатні забезпечувати або, навпаки, підривати суверенітет і безпеку держав.

Метою дослідження є науково-правове обґрунтування підходів до відшко-

дування (компенсації) шкоди, завданої національному багатству України внаслідок збройної агресії, а також визначення кримінально-правової оцінки таких посягань крізь призму геноциду Українського народу та підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній економічній науці категорія національного багатства розкривається через методологію системи національних рахунків та рахунків капіталу: С. С. Шумська обґрунтовує вимірювання національного багатства України за показниками системи національних рахунків і секторів економіки [29]. У колективній монографії «Правовий вимір та охорона національного багатства України» (2024) досліджено теоретико-правові засади визначення національного багатства України, окреслене значення накопичення та розвитку людського капіталу як основи національного багатства України, охарактеризовано правові режими активів держави й акцентовано на людському капіталі як основі національного багатства [22]. Е. М. Лібанова в сучасній науковій статті «Людський капітал України: втрати внаслідок війни і перспективи повоєнного відродження» (2025) аналізує втрати людського капіталу внаслідок війни та пропонує модель повоєнного відродження України [16]. На міжнародному рівні методологію комплексного обліку багатства (природний, вироблений і людський капітал) узагальнено у звіті Світового банку «The Changing Wealth of Nations» (2021) [3]. У монографії «Національне багатство України» (2005) розроблено методичні підходи до визначення вартості національного багатства як інтегральної суми природних ресурсів, матеріально-речового потенціалу виробничої й невиробничої сфер, трудових ресурсів, демографічного, освітнього, інформаційного, інтелектуального потенціалів [17]. Однак праці цих та інших вчених не стосуються сучасних посягань на національне багатство. На нашу думку, потребує сучасного самостійного дослідження правова оцінка таких посягань крізь призму геноциду Українського народу.

Виклад основного матеріалу. На момент здобуття незалежності України, коли після розпаду СРСР наша держава залишилася із тими ресурсами, що були їй розподілені за Договором про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР від 4 грудня 1991 р., який стосувався правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу й активів Союзу РСР. Цей договір був підписаний між 16 республіками колишнього СРСР у тому числі і Україною. Відповідно до пункту «б» частини першої статті 1 Договору для цілей цього Договору активи СРСР – це нерухома й рухома державна власність СРСР за межами його території, золотовалютні фонди та резерви СРСР, інвестиції за кордоном, будь-які фінансові зобов'язання стосовно СРСР іншої держави, міжнародної організації чи будь-якого іншого іноземного дебітора [8]. За змістом статті 4 Договору сторони погодилися на те, що частки суб'єктів колишнього Союзу РСР у загальній сумі боргу й активах, визначені на основі єдиного агрегованого показника, складають для України 16,37 %, що фактично є другим показником після частки росії у 61,34 % [8].

Поряд із цим, згадка про національне багатство міститься й у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-XII, за змістом якої народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України [7]. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, який створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян [7]. Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки. Вирішення питань загальносо-

юзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками – суб'єктами цієї власності [7].

Варто згадати й Закон України «Про власність» від 7 лютого 1991 р. (чинний від 7 лютого 1991 р. до 20 червня 2007 р.), норми якого були спрямовані на реалізацію Декларації про державний суверенітет України. Так, відповідно до статті 1 Закону України «Про власність» від 7 лютого 1991 р.: національне багатство України: «земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, основні засоби виробництва у промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, житловий фонд, будівлі та споруди, фінансові ресурси, наукові досягнення, створена завдяки зусиллям народу України частка в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, національні, культурні та історичні цінності, в тому числі й ті, що знаходяться за її межами, є власністю народу України» [23]. Національне багатство України забезпечує право кожного громадянина на одержання частки з суспільних фондів споживання, на соціальний захист, зокрема у разі непрацездатності та безробіття, а також право працюючого на особисту участь в управлінні народним господарством. Таке визначення було єдиним з моменту згадки про національне багатство у Декларації про державний суверенітет України, пізніше у 1996 році у Конституції України, та в подальшому в деяких законах України про те, що відповідні об'єкти є частиною національного багатства або надбання України.

У подальшому, а саме 6 липня 1992 р. було укладено Угоду про розподіл всієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном (далі – Угода), яка визначала, що її предметом є рухома і нерухома власність колишнього Союзу РСР за межами його території та інвестиції, що знаходяться за кордоном, які були на момент правонаступництва у володінні, користуванні і розпорядженні колишнього Союзу РСР, його державних органів та інших структур загальносоюзного значення, що знаходились під його юрисдикцією або контролем [27].

Звідси можемо зробити висновок, що із набранням чинності даними правочинами і розпочав формуватися склад національного багатства України після розпаду СРСР.

Крім того, потрібно зазначити, що згадане визначення національного багатства у законі 1991 року безумовно не було повним, оскільки містило в собі не всі його складові, зокрема такі, як людський капітал, що є складовою та одним із основних об'єктів національного багатства. Так В. Л. Осецький та Є. М. Кириченко у своїй статті «Людський капітал у структурі національного багатства країни» розглянули теоретичні та практичні аспекти взаємозв'язку національного багатства та людського капіталу. Науковці встановили, що людський капітал є головною цінністю сучасного суспільства, основною складовою національного багатства, та означає не лише вроджені здібності людини, запас знань, навичок та досвіду, а й здатність, а також надану державою можливість безперервно навчатися та вдосконалюватися в тій чи іншій професійній сфері [19]. Людський капітал у своєму розвитку посідає одну з вирішальних складових в економіці будь-якої держави, адже інвестування в людину є найефективнішим капіталовкладенням, оскільки людина спочатку навчається, накопичує, а потім на основі цього розвиває свої практичні навички, які в подальшому нею реалізуються в практичній роботі, що і забезпечує частку у створенні нових технологій, які надалі формують національне багатство держави, тобто людина є основною рушійною силою суспільного та економічного прогресу суспільства. Сучасна російсько-українська війна доводить, що перемогу не можна одержати без нових технологічно нових систем озброєнь. Незважаючи на постійну важливу воєнну допомогу від західних партнерів, слід наголосити на необхідності більш ефективного залучення вітчизняних висококваліфікованих фахівців для розробки новітніх систем засобів ураження ворога, починаючи від

безпілотників та закінчуючи ракетними комплексами.

Звичайно, станом на сьогодні, потенціал у розвитку людського капіталу саме в Україні дещо знизився, оскільки наша держава, можна сказати, опинилась в украй несприятливих умовах, якою є війна, що висмоктує з неї її рушійні сили – людей, адже замість того, щоб кожна з тих людей, які перебувають на війні, розвивала свої власні навички, що в подальшому дали б змогу внести свою частку у національне багатство загалом, і це сприяло економічному зростанню та могутності держави. Наслідками втрати людського капіталу України є: демографічні та міграційні втрати, пов'язані з російсько-українською війною (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців повідомляє, що кількість українських біженців у Європі станом на 16 січня 2026 року оцінювалась в 5,349 млн, а загалом у світі – у 5,898 млн українських біженців) [1], невідповідність освіти та кваліфікації працівників вимогам часу, низькі продуктивність праці та інноваційність економіки зумовлюють критичні ризики. За найоптимістичнішими прогнозами, які не врахували наявний воєнний конфлікт, вже через 10 років кількість працездатного населення в Україні зменшиться на 5,5 %, а українська економіка фізично не зможе зростати швидше за 2,5 % на рік; надзвичайно низька продуктивність праці в Україні продовжить знижуватися, хоча вже зараз один український працівник за рік виробляє стільки ж продукції, скільки німець за 17 днів. Не можна оминути проблему депортації громадян України в рф. За офіційними, далеко не повними даними Офісу Генерального прокурора та Національного інформаційного бюро України у справах військовополонених, примусово депортованих та осіб, зниклих безвісти внаслідок російської агресії з 24 лютого 2022 до 11 червня 2024 року загинули 551 дитина, отримали поранення 1370 дітей, 2016 дітей вважають зниклими, постраждали від сексуального насильства 15 дітей, примусово переміщені (депортовані) 19546 дітей. Слід зазначити, що усі ці цифри, безперечно, є неповними. За даними російських джерел, за 2022 рік повномасштабного вторгнення рф «прийняла» 5,3 мільйона людей з України, у тому числі – 738 тисяч дітей [9]. Перевірити цю інформацію неможливо [6]. Уповноважений Верховної Ради з прав людини Дмитро Лубінець стверджує, що цифра у 700 тисяч дітей – перебільшена. Омбудсман припускає, що всього Росія незаконно вивезла з України близько 150 тисяч дітей [10]. Його колега – Уповноважена Верховної Ради з прав дитини Дар'я Герасимчук називає цифру в «кілька сотень тисяч дітей, тобто десь 200–300 тисяч» [5].

Росія запровадила процедуру спрощеного надання свого громадянства українським дітям з окупованих територій. Виховання поза межами свого походження є однією з форм геноциду [14]. Дітей використовують російські окупанти як заручників для тиску на їхніх батьків, які відмовляються співпрацювати з окупаційною владою. Окупанти погрожують відібрати їх у батьків за «неналежне виховання». Відомі систематичні випадки вивезення дітей представників органів місцевого самоврядування до російських регіонів «на відпочинок», де їх утримують для забезпечення батьківської лояльності [14].

Про такі прояви геноциду свідчить і «Звіт про порушення та зловживання міжнародним гуманітарним правом і міжнародним правом у сфері прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до Російської Федерації», який підготувало Бюро Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) з демократичних інститутів і прав людини. Це перший окремий спеціальний міжнародний звіт щодо проблеми незаконного переміщення Росією українських дітей. Доповідь підготувала незалежна місія експертів механізму з людського виміру ОБСЄ, який був втретє застосований за ініціативи України та ще 45 держав – членів цієї організації [9]. Очікується, що обґрунтовані висновки звіту щодо значної кількості порушень і зловживань міжнародним гуманітарним правом і міжнародним правом у сфері прав людини, воєнних злочинів і злочинів проти людяності, які сто-

суються примусового переміщення та/або депортації українських дітей до РФ, сприятимуть міжнародним зусиллям і розробці механізмів із забезпечення справедливості та притягнення до відповідальності замовників і виконавців цих жахливих злочинів [14].

Людський капітал наразі визнаний одним з ключових елементів національного багатства, що забезпечує довгострокове зростання економіки. Це пояснюється тим, що за визначенням національне багатство складається з трьох головних компонентів – національного людського капіталу, виробничих активів і природних ресурсів, у якій частка національного людського капіталу становить 50–70 %, тому передусім необхідно розвивати ту частину, яка є найбільшою, тобто національний людський капітал і саме від нього залежить основний приріст національного багатства, та відповідно і розмір такого багатства.

Поряд із системним зростанням інфляції в Україні, джерелом якої є також самочинне порушення земельних імперативів (з 1992 року – Декларації про державний суверенітет України, а з 1996 року – Конституції України [13]), через що відбулося заволодіння «чужою власністю» – власністю Українського народу, провідні науковці справедливо характеризують щорічний існуючий стан земле- і природокористування й охорони довкілля і, як наслідок, рівень життєдіяльності людини-громадянина як негативний. Обґрунтовують різноманітні причини, проте оминають головну причину – «безкарність».

Слід відзначити, що в державі зумисно мусувалися деструктивні земельні трюки, зокрема з накладанням фіктивного мораторію упродовж понад 20 років через відсутність справжньої земельної реформи в аграрній сфері. У цей час – по всій державі самочинно відбулися серйозні структурні зміни в землекористуванні. Посилювалося беззаконня й рейдерство, набув поширення тіньовий обіг родючих земель за різноманітними схемами привласнення чужих прав, переважно на розпайовані угіддя. Значна частина орендованих земельних паїв опинилося в експортоорієнтованих агрохолдингах, які використовують від 100 до 600 тис. га землі, і в різноманітних підприємницьких структурах, у тому числі з іноземним капіталом, які скупили корпоративні права на власність та на право оренди земельних паїв в базових підприємств і фермерських господарств поза усвідомленням цього процесу первинними орендодавцями – колишніми колгоспниками (їхніми спадкоємцями) як власниками земельних паїв тощо.

З'ясовано, що в багатьох країнах перехід до великомасштабного експортноорієнтованого сільського господарства призвів до значного зростання цін на продовольство та до відсутності місцевої продовольчої безпеки, аж до примусового виселення сільських господарів, що, у свою чергу, збільшило міграцію з сільської місцевості до міста [15; 28].

У такому середовищі і за таких умов Верховна Рада України в 2020 році прийняла в остаточному варіанті закон про так званий «ринок (обіг) земель сільськогосподарського призначення» як, начебто, об'єктів цивільних прав [24], який введено в дію з 1 липня 2021 року (на цій основі припинено надуманий «мораторій»). Також в кінці цього ж року було прийнято в першому читанні однобокий законопроект «Про економічний паспорт», яким передбачається створити Фонд майбутніх поколінь, де учасниками Фонду визнаються – лише діти, що народилися в Україні після 1 січня 2019 року [25].

У цьому контексті особливої наукової й практичної актуальності набуває проблема посягання на національне багатство України, яке в умовах збройної агресії проявляється не лише як наслідок воєнних дій, а як цілеспрямована стратегія знищення економічних, природних, інфраструктурних і культурних основ існування українського народу. Масштабне руйнування промислового та аграрного потенціалу, привласнення й знищення природних ресурсів, об'єктів культурної спадщини, деградація довкілля та підрив людського капіталу свідчать про системний характер таких дій, що виходить за межі традиційного розуміння воєнних злочинів. Так, за спільною оцінкою Кабінету Міністрів України, Світового банку, Європейської

комісії та ООН, завдана Україні шкода у період з 24 лютого 2022 р. до 31 грудня 2025 р. становить 412 млрд доларів США, а потреби у відновленні довоєнної економіки – 524 млрд доларів США [4].

Водночас, за даними Київської школи економіки, яка у межах проєкту «росія заплатить» обрахувала прямі збитки України станом на листопад 2024 року, що становлять майже 170 млрд доларів США: сума збитків від руйнувань житлового фонду становить 60 млрд доларів США (пошкоджено чи зруйновано понад 236 тис. житлових будинків); у сфері інфраструктури – 38,5 млрд доларів США; сфері освіти – до 7,3 млрд доларів США; енергетиці України – 14,6 доларів США; агропромисловому комплексу та земельним ресурсам – 10,3 млрд доларів США [26]. Внаслідок війни промисловості, будівництву та сектору послуг завдано збитків на 14,4 млрд доларів США; культурна спадщина, спортивні та туристичні об'єкти зазнали руйнувань на суму 4 млрд доларів США, медичній галузі завдано руйнування інфраструктури на 4,3 млрд доларів США [26]. Державна екологічна інспекція України підрахувала наступні розміри збитків довкіллю з 24 лютого 2022 р. до 23 січня 2026 р., що становить приблизно 147 млрд доларів США [18]. Член делегації у ПАРЄ Леся Василенко під час дебатів наголошувала, що збитки, завдані навколишньому середовищу в Україні внаслідок війни росії, оцінюють у близько 46 млрд доларів США, зокрема сума збитків забруднення ґрунтів та засмічення земель становить понад 688 млрд грн; атмосферне повітря зазнало збитків на 998 млрд грн, а водні ресурси – на понад 56 млрд грн. [21]. Такі дані свідчать, що Україна не має чітких параметрів розрахунку заподіяної шкоди національному багатству внаслідок російської агресії.

Також окремої уваги потребує аналіз збитків, які завдані українській енергетичній системі. Через тривалу російську агресію інфраструктура енергетики зазнала колосальних руйнувань. Так, станом на лютий 2026 року, після чергових масованих ударів на початку місяця, ситуація залишається надзвичайно критичною: пошкодження охоплюють усі сегменти: від атомних електростанцій до теплових (теплова генерація зазнала найбільших втрат – до 90 % потужностей знищено або пошкоджено) і відновлювальних джерел (50 % гідроелектростанцій пошкоджено, а 40 % знищено). Аналітики зазначають, що постійні атаки не лише знищують фізичні об'єкти, але й підривають економіку країни, призводячи до втрат у ВВП на рівні 1–3 % щорічно. Згідно з даними Світового банку, прямі збитки енергетичного сектору сягнули 20,51 млрд доларів США станом на кінець 2024 року, але з урахуванням ударів 2025–2026 років ця сума значно зросла. Потреби у відновленні – майже 68 мільярдів доларів США. За прогнозами Національного банку України та Київської школи економіки дефіцит електроенергії скоротить ВВП на 0,5–3% у 2026 році [11].

Наприклад, одним із негативних наслідків та колосальних втрат для багатства нашої країни, є підрив росією 6 червня 2023 року греблі Каховської ГЕС. Оцінка потреб після катастрофи на Каховській ГЕС, проведена Урядом України та Організацією Об'єднаних Націй в Україні за технічної допомоги з боку організацій системи ООН та експертів Київської школи економіки, що відповідає методології ООН, Європейського Союзу та Світового банку склала 290 млрд доларів США [20].

Такі дані доповнюють висновки швидких оцінок завданої шкоди та потреб на відновлення № 1 і № 2, складених станом на 1 червня 2022 року та лютий 2023 року відповідно. Згідно з швидкою оцінкою завданої шкоди та потреб на відновлення № 2, після одного року конфлікту розмір прямої шкоди перевищив 135 млрд доларів США [20]. Ця цифра не відображає повною мірою величезних людських втрат, включаючи скорочення людського потенціалу та нагальні виклики, пов'язані з поводженням із токсичними залишками від боєприпасів і боєприпасами, що не розірвалися, розосередженими у міських і сільських районах, а також на критично важливих сільськогосподарських угіддях. Станом на лютий 2023 року поточна оцінка потреб у відбудові та відновленні становить 411 млрд доларів США [20].

Руйнування греблі Каховської ГЕС призвело до затоплення населених пунктів, розташованих нижче за течією, що вимагало термінової евакуації та надання гуманітарної допомоги. Каховське водосховище відігравало ключову роль у забезпеченні електроенергії, питної води, зрошення та роботи річкового транспорту у південних областях України, а також забезпечувало водою підприємства у м. Кривому Розі, м. Нікополі та м. Марганці, а також в інших містах і районах [20].

Крім того, гребля Каховської ГЕС і Каховське водосховище відігравали значну роль у соціально-економічному розвитку України, оскільки уможливили будівництво Каховського, Північно-Кримського та Олександрійського каналів, а також каналів «Дніпро-Донбас», «Дніпро-Інгулець», «Дніпро-Кривий Ріг», які відігравали ключову роль у забезпеченні безперебійного питного водопостачання низки областей, зокрема Херсонської, Миколаївської, Дніпропетровської, Донецької та Запорізької. Крім того, ці канали забезпечували водою зрошувальні системи Півдня та Південного-Сходу України.

Різкий викид понад 18 кубічних км води протягом 3–4 днів спричинив завдання збитків близько 80 населеним пунктам у Херсонській та Миколаївській областях, що безпосередньо торкнулося близько 100 тис. жителів. Внаслідок цього близько мільйона людей втратили доступ до питної води, 140 тис. були позбавлені електроенергії, а довкіллю на природоохоронних територіях та лісових угіддях було завдано масштабної шкоди, а також була знищена або значно пошкоджена безцінна культурна спадщина [20].

Отже, підрив греблі Каховської ГЕС завдав непоправної шкоди об’єктам національного багатства України, зокрема землі, природним ресурсам, флорі та фауні, об’єктам інфраструктури, атмосферному повітрю, будівлям та спорудам, які були розташовані на території, що була вражена наслідками пориву води з греблі Каховської ГЕС, що також спричинило екологічну катастрофу, в результаті якої було затоплено 620 км² суші, постраждало 333 тис. га природоохоронних територій і 11 294 га лісових угідь, змінилася морфологія річки, спричинивши хімічне забруднення та руйнування середовищ існування [20]. Ці дані є жахливим показником втрачених ресурсів нашого національного багатства. Усе це, та багато чого іншого, що зазнало пошкоджень, так само і руйнування людського капіталу на цій території (620 км2), оскільки люди були позбавлені реалізації своїх умінь та навичок, перестали там працювати, що відповідно зупинило зростання людського капіталу та його розвиток.

За даними оцінки потреб після катастрофи, втрати екосистемних послуг оцінюються у понад 6,4 млрд доларів США (58 % від усіх збитків) через вплив на природоохоронні території та ліси. Потреби у відновленні довкілля становлять 59,5 млн доларів США, пріоритетними напрямами яких є розмінування, очищення, обстеження та оцінка забруднених територій [20]. Звідси майже у десять разів більше коштів потрібно на відновлення лише екосистеми на території, що зазнала руйнувань.

Другою після екосистеми постраждала енергетична інфраструктура (1,26 млрд доларів США), далі – недоотримання доходів ПрАТ «Укргідроенерго» у розмірі 138 млн доларів США та Запорізькою атомною електростанцією НАЕК «Енергоатом», яке оцінюється у понад 3,6 млрд доларів США.

Також шкода була завдана житловому сектору, а це більше 37 тис. будинків – переважно приватних будинків у приміських районах і сільській місцевості – постраждали від повені, а 15 % були пошкоджені так, що не підлягають відновленню, що загалом спричинило шкоду у розмірі 1,1 млрд доларів США. Збитки в житловому секторі оцінюються у 66 млн доларів США, що відображає переважно витрати на демонтаж конструкцій та вивезення відходів руйнування та одноразову грошову виплату Уряду. Оцінка збитків не відображає банківські втрати, неплатежі за іпотекою, тимчасову оренду та недоотримання доходів від оренди [20]. До цього слід додати об’єкти охорони здоров’я (64,6 млн доларів США) та об’єкти освіти (62,37 млн доларів США), а також інші як державні та комунальні

служби.

Звичайно, викладені цифри надзвичайно великі, і однозначно їх потрібно відшкодовувати за рахунок країни-агресора – росії, щоб кожен із її громадян був упевнений у тому, що за діями їхньої країни та її армії стоїть розруха, знищення, біль, страждання та смерть тисяч невинних людей, і саме громадяни цієї держави на, щонайменше на сто років у майбутньому – це все будуть відшкодовуватимуть нашій державі та її громадянам, а ми у свою чергу прикладемо для цього якнайбільше умінь, зусиль та праці, щоб так і було, а не інакше та передамо цю ініціативу наступним поколінням українців – Україна була, є та буде незалежною та сильною державою, а її людський капітал у структурі національного багатства є домінуючим та таким, що розвивається не тільки на її території, а й в усьому світі.

Крім того, за змістом оцінки потреб після катастрофи на Каховській ГЕС 2023 року експертами було запропоновано програму відновлення, яка розділена на три етапи: нагальне/короткострокове (2023–2024 рр.), середньострокове (2025–2030 рр.) та довгострокове (до 2033 р.) відновлення. Значною проблемою є обмежений доступ до непідконтрольних уряду територій на лівому березі річки Дніпро, що впливає на оцінку розмірів шкоди та комплексне відновлення. Відновлення повинно бути інтегровано в широкомасштабну стратегію відновлення України після вторгнення та узгоджуватися із керівними принципами Декларації Лугано та звітами швидкої оцінки завданої шкоди та потреб на відновлення.

Як відомо, стаття 442 КК України визначає геноцид як діяння з особливим умислом (dolus specialis) знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку шляхом п’яти типів дій, серед яких «створення життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове фізичне знищення групи». Отже, руйнування інфраструктури, довкілля, систем водо- та енергопостачання, мінування угідь, позбавлення доступу до медицини та харчування може входити до способу геноциду лише за умов, що: доведено спрямованість на фізичне знищення (а не тільки «економічне ослаблення»); показано системність і цілеспрямованість створення умов життя, несумісних із виживанням групи; є докази спеціального умислу (накази, політика чи публічні заяви, шаблонність атак, вибір об’єктів, синхронізація з іншими актами – депортаціями, насильницьким переміщенням дітей тощо).

Відтак, посягання на національне багатство України доцільно розглядати як одну з форм геноциду українського народу, спрямовану на позбавлення його матеріальних і духовних підвалин розвитку, відтворення та самозбереження. Такий підхід дає змогу інтегрувати економічні, правові та соціальні аспекти аналізу збройної агресії, поглибити розуміння її довгострокових деструктивних наслідків для існування нації, а також обґрунтувати необхідність належної міжнародно-правової кваліфікації відповідних дій і формування ефективних механізмів захисту та відновлення національного багатства України в умовах сучасних глобальних трансформацій.

Більше того, повномасштабна збройна агресія проти України постає не лише як воєнний конфлікт, а як явище, що виявляє системні ознаки міжнародного злочину – геноциду, визначеного у ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року [12]. Як засвідчено у резолюції Палати представників Конгресу США від 6 січня 2025 року, дії російської федерації мають заздалегідь спланований, незаконний і неспровокований характер та супроводжуються широкомасштабними, систематичними й тяжкими злочинами проти українського народу [2].

У документі наголошується, що сукупність зафіксованих дій російських збройних формувань та політичного керівництва держави-агресора відповідає щонайменше кільком критеріям геноциду, визначеним міжнародним правом, зокрема: умисним убивствам членів національної групи; завданню тяжкої фізичної та психічної шкоди цивільному населенню; створенню умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення українського народу; запрова-

дженню заходів, спрямованих на перешкоджання народжуваності, а також насильницькому переміщенню дітей та цивільного населення на територію держави-агресора або підконтрольні їй регіони [2].

Особливу увагу в резолюції приділено умисному створенню таких умов життя, які унеможливлюють фізичне, економічне та соціальне відтворення українського народу. До них віднесено масове руйнування міст і сіл, знищення житлової, енергетичної, транспортної та соціальної інфраструктури, позбавлення населення доступу до води, продовольства, електроенергії та медичної допомоги, руйнування сільськогосподарських угідь, мінування родючих земель і блокування гуманітарної допомоги [2].

У своїй сукупності такі дії становлять цілеспрямоване посягання на національне багатство України як матеріальну основу існування українського народу.

У контексті дослідження національного багатства як об'єкта кримінально протиправного посягання зазначені дії слід розглядати не лише як побічні наслідки війни, а як елемент усвідомленої державної політики знищення економічного, природно-ресурсного, демографічного та культурного потенціалу України. Знищення промислових об'єктів, аграрного сектору, природних ресурсів, довкілля, систем охорони здоров'я та освіти, а також масове примусове переміщення населення спрямовані на підрив здатності української нації до самовідтворення та сталого розвитку.

Резолюція також фіксує наявність спеціального умислу (dolus specialis) на знищення українського народу як окремої національної групи, що підтверджується офіційними заявами керівництва російської федерації, запереченням української державності та національної ідентичності, а також пропагандистськими матеріалами державних медіа, у яких відкрито декларується необхідність «деукраїнізації» України [2].

Таким чином, посягання на національне багатство України – у формах знищення матеріальних ресурсів, довкілля, руйнування інфраструктури, позбавлення економічної самостійності та людського капіталу – постає як одна з ключових форм реалізації геноцидної політики держави-агресора. Визнання цих дій геноцидом на міжнародному рівні створює підґрунтя для подальшої правової кваліфікації, притягнення винних до відповідальності та розроблення механізмів відшкодування завданих збитків і відновлення національного багатства України як фундаменту існування і розвитку українського народу.

На підставі проведеного дослідження запропоновано такі **висновки**:

Шкода природному капіталу, землі, інфраструктурі життєзабезпечення та людському потенціалу (людському капіталу) – це не лише «економічні втрати», а шкода публічному інтересу, яка має отримувати: а) кримінально-правову оцінку; б) процесуальне оформлення як вимога про відшкодування; в) інституційне забезпечення стягнення. Обґрунтовано, що шкода, завдана національному багатству, має розглядатися як шкода публічному благу найвищого порядку – матеріальній та соціальній основі суверенітету держави.

2) Компенсація збитків національному багатству в умовах збройної агресії не може спиратися лише на кримінальне провадження або лише на цивільні позови. Потрібна єдина архітектура, яка поєднує: міжнародну складову фіксації та майбутніх репарацій; національну складову конфіскації та управління активами й спрямування коштів на відновлення; доказову складову (єдині стандарти документування шкоди).

3) Кримінально-правова оцінка шкоди національному багатству як геноциду можлива лише за наявності спеціального умислу. Стаття 442 КК України, як і Конвенція 1948 року, пов'язує геноцид не з будь-якими руйнуваннями, а з діяннями, вчиненими з наміром знищити національну (або іншу захищену) групу як таку, зокрема шляхом: умисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи повністю або частково; насильницької передачі дітей іншій групі. Отже, збитки національному багатству (руйнування енергетики, водопостачання, житла, деградація довкілля, підрив базових соціальних інституцій)

можуть бути: способом реалізації геноцидного умислу (якщо доведено, що руйнація умов життя обрана саме для знищення групи); або наслідком інших міжнародних злочинів, насамперед воєнних злочинів (ст. 438 КК України) або екоциду (ст. 441 КК України), якщо відсутня доказова база щодо спеціального наміру геноциду.

4) Пропозиції до законодавства:

а) пропонуємо прийняти Закон України «Про національне багатство України», який закріпить сучасне визначення структури національного багатства (природні активи; виробничі та інфраструктурні активи; нематеріальні активи; людський капітал); встановить єдині принципи державного обліку, оцінювання та публічної звітності; визначить правовий статус державного реєстру втрат національного багатства (як доказового джерела для судових міжнародних процедур);

б) слід доповнити ст. 442 КК України приміткою у якій закріпити, що «створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення» може проявлятися, зокрема, у цілеспрямованому позбавленні доступу до життєво необхідних благ (вода, енергія, тепло, медична допомога), якщо це здійснюється саме з метою фізичного знищення групи повністю або частково (тобто з урахуванням стандарту доведення спеціального умислу);

в) розглянути доцільність запровадження окремої кримінально-правової норми (або спеціальної кваліфікуючої ознаки) щодо умисного завдання тяжкої шкоди національному багатству в умовах збройної агресії, якщо така шкода: має масштаб, що виходить за межі «звичайної» воєнної шкоди; поєднана з ціллю довготривалого позбавлення народу ресурсної чи інфраструктурної основи існування; пов’язана з окупаційними практиками привласнення ресурсів;

г) у КПК України уточнити, що розмір шкоди у цивільному позові в кримінальному провадженні може підтверджуватися стандартизованими актами та висновками, сформованими за методологією затвердженою Кабінетом Міністрів України, із можливістю судової перевірки та призначення експертизи за потреби.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Labor market integration of Ukrainian refugees in Europe: Employment gaps, skill mismatches and economic gains. UNHCR Regional Bureau for Europe. January 2026. 16 p. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/details/120820 (дата звернення: 12.02.2026).

2. Resolution Recognizing Russian actions in Ukraine as a genocide. H.Res.16 – 119th Congress. Introduced in House (01/06/2025). URL: https://www.congress.gov/bill/119th-congress/house-resolution/16/text (дата звернення: 12.02.2026).

3. World Bank. The Changing Wealth of Nations 2021: Managing Assets for the Future. Washington, DC : World Bank, 2021. doi: 10.1596/978-1-4648-1590-4. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/721941635406968765/pdf/Executive-Summary.pdf (дата звернення: 13.02.2026).

4. Богдан І. Економічне падіння та відновлення України. *Дзеркало тижня. Україна.* URL: https://zn.ua/ukr/macroeconomics/ekonomichne-padinnja-ta-vidnovlennja-ukrajini.html (дата звернення: 12.02.2026).

5. В Офісі Президента заявили, що в Росії створено понад 70 таборів для «перевиховання» депортованих дітей з України. *Рубрика*. 23 квітня 2023 р. URL: https://rubryka.com/2023/04/23/u-ofisi-prezydenta-zayavyly-shho-u-rosiyi-stvoryly-ponad-70-taboriv-dlya-perevyhovannya-deportovanyh-ditej-z-ukrayiny/ (дата звернення: 12.02.2026).

6. Гобань В. Може вважатися злочином проти людяності: звіт ОБСЄ щодо депортації Росією українських дітей. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-obsye-pro-deportatsiyi-ukrayinskykh-ditey-rosiyeyu/32396448.html (дата звернення: 12.02.2026).

7. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text (дата звернення: 12.02.2026).

8. Договір про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР від 4 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_155#Text (дата звернення: 12.02.2026).

9. Звіт про порушення та зловживання міжнародним гуманітарним правом і міжнародним правом у сфері прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до Російської Федерації. Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. 2023. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/1/546560_0.pdf (дата звернення: 12.02.2026).

10. Кількість незаконно вивезених у Росію українських дітей може сягати 150 тисяч, Укрінформ, 17.02.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3671478-kilkist-nezakonno-vivezenih-u-rosiu-ukrainskih-ditej-moze-sagati-150-tisac.html (дата звернення: 12.02.2026).

11. Клименко Е. Від блекаутів до мільярдних збитків: що сталося з українською енергетикою за 4 роки війни. 11.02.2026. URL: https://society.comments.ua/ua/article/developments/vid-blekautiv-do-milyardnih-zbitkiv-scho-stalosya-z-ukrainskoyu-energetikoyu-za-4-roki-viyni-796756.amp (дата звернення: 12.02.2026).

12. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 12.02.2026).

13. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 12.02.2026).

14. Кузнецов В.В. Примусове переміщення (депортація) російською федерацією громадян України у період збройної агресії проти України: національний та міжнародний виміри. *Розвиток галузевого законодавства України: виклики воєнного стану: збірник наукових праць* / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Л.В. Красицької. Київ: Алерта, 2024. С. 6–29. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Rozvytok_galuzevogo_zakonodavstva_Ukrayiny_vyklyky_voyennogo_stanu.pdf (дата звернення: 12.02.2026).

15. Кузнєцова Н. С., Онищенко Н. М., Кот О. О. Правові аспекти відкриття ринку землі в Україні. *Екологічна політика та право*. 2020. № 50(3). С. 279–287.

16. Лібанова Е. М. Людський капітал України: втрати внаслідок війни і перспективи повоєнного відродження (стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 5 лютого 2025 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2025. № 4. С. 39–46. DOI: https://doi.org/10.15407/visn2025.04.038

17. Національне багатство України : монографія / за ред. С. І. Дорогунцова. Київ : РВПС України НАН України, 2005. 124 с.

18. Оновлена щотижнева інфографіка про збитки, завдані довкіллю внаслідок збройної агресії рф станом на 23.01.2026 року. Державна екологічна Інспекція України. 26.01.2026. URL: https://www.dei.gov.ua/post/3443 (дата звернення: 12.02.2026).

19. Осецький В. Л., Кириченко Є. М. Людський капітал в структурі національного багатства країни. *Економічна теорія*. 2019. № 3. С. 29–44. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=ecte_2019_3_4 (дата звернення: 12.02.2026).

20. Оцінка потреб після катастрофи (PDNA). Катастрофа на Каховській ГЕС 2023 року, Україна. URL: https://ukraine.un.org/uk/download/150334/248860 (дата звернення: 12.02.2026).

21. ПАРЄ ухвалила резолюцію, що запроваджує поняття екоциду. 20.01.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3659333-pare-uhvalila-rezoluciu-so-zaprovadzue-ponatta-ekocidu.html#:~:text= (дата звернення: 12.02.2026).

22. Правовий вимір та охорона національного багатства України : монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А.Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ : Алерта, 2024. 320 с.

23. Про власність : Закон України від 7 лютого 1991 р. № 697-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text (дата звернення: 12.02.2026).

24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31 березня 2020 р. № 552-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#top (дата звернення: 12.02.2026).

25. Про економічний паспорт : проект Закону України від 6 грудня 2021 р. № 6394. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73372 (дата звернення: 12.02.2026).

26. Прямі збитки інфраструктури України через війну зросли до $170 млрд – оцінка KSE Institute станом на листопад 2024 року. *KSE Dragon Capital Building*. 14 лютого 2025 р. URL: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/pryami-zbitki-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zrosli-do-170-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-listopad-2024-roku/ (дата звернення: 12.02.2026).

27. Угода про розподіл всієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном від 6 липня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_022#Text (дата звернення: 12.02.2026).

28. Шакун В. І., Гейець В. М., Бородіна О. М. Забезпечення прав людини в земельних правовідносинах: соціально-економічні та правові основи. *Журнал Національної академії правових наук України*. 2022. Вип. 29. С. 59–69. DOI: https://doi.org/10.37635/jnalsu.29(1).2022.59-69

29. Шумська С. С. Національне багатство України у вимірі показників СНР. Фінанси України. 2012. № 4. С. 27–40.

Дата першого надходження статті до видання: 23.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.01
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.34

СУДДІВСЬКИЙ РОЗСУД У МЕХАНІЗМІ ЗАСТОСУВАННЯ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ДО ОСІБ, ЩО ВЧИНИЛИ ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО

Ющик Олена Іванівна,
orcid.org/0000-0003-1371-3379
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті здійснено комплексне теоретичне та практичне дослідження суддівського розсуду у механізмі застосування обмежувальних заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили домашнє насильство. На підставі аналізу судової практики визначено правову природу, зміст, межі застосування обмежувальних заходів та критерії, якими керується суд забезпечуючи гарантії захисту потерпілих осіб від домашнього насильства та прав кривдників. Розкрито дискреційну діяльність суду в межах суддівського розсуду, яка реалізується в межах, встановлених нормами кримінального і кримінально-процесуального законодавством та ґрунтується на принципах законності, індивідуалізації, пропорційності й справедливості.

Проведений аналіз видів та особливостей застосування обмежувальних заходів, передбачених ст. 91-1 КК України. Обґрунтовано, що обмежувальні заходи не містять каральної функції, тому не можуть порівнюватись та трансформуватись у функції кримінального покарання, а спрямовані на захист інтересів потерпілої особи, а також можливість кореляції поведінки кривдника в майбутньому, що призведене до запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень у сфері домашнього насильства. На підставі аналізу судової практики визначено, що суд при застосуванні обмежувальних заходів визначає характер і форму насильства, його систематичність, відносини із потерпілим, поведінку кривдника до та після вчинення правопорушення, попередні факти притягнення до відповідальності, врахування гарантій безпеки постраждалої особи. Акцентовано, що суддівський розсуд у механізмі застосування обмежувальних заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили домашнє насильство є важливою складовою правозастосовної діяльності.

Зроблено висновок, що суддівський розсуд у механізмі застосування обмежувальних заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили домашнє насильство виступає інструментом досягнення пропорційності між карою, превентивною функцією та гарантіями прав потерпілого. Можливість досягнення такого балансу залежить від належного законодавчого регулювання, єдності судової практики та правосвідомості суддів.

Ключові слова: *суддівський розсуд, домашнє насильство, покарання, обмежувальні заходи, програма кривдника, протидія домашньому насильству, індивідуалізація, справедливість, гарантії захисту потерпілих.*

Yushchyk Olena. Judicial discretion in the mechanism for applying restrictive measures of a criminal law nature to persons who have committed domestic violence

The article provides a comprehensive theoretical and practical study of judicial discretion in the mechanism of applying restrictive measures of a criminal law nature to persons who have committed domestic violence. Based on an analysis of judicial practice, the legal nature, content, limits of application of restrictive measures and criteria guiding the court in ensuring the protection of victims of domestic violence and the rights of perpetrators are determined. The discretionary activity of the court within the limits of judicial discretion, which is implemented within the limits established by the norms of criminal and criminal procedural legislation

and is based on the principles of legality, individualisation, proportionality and fairness, is revealed.

An analysis of the types and characteristics of the application of restrictive measures provided for in Article 91-1 of the Criminal Code of Ukraine was conducted. It is argued that restrictive measures do not have a punitive function and therefore cannot be compared to or transformed into criminal punishment, but are aimed at protecting the interests of the victim and preventing the offender from repeating their behaviour in the future, thereby preventing new criminal offences in the sphere of domestic violence. Based on an analysis of judicial practice, it has been determined that when applying restrictive measures, the court determines the nature and form of violence, its systematic nature, the relationship with the victim, the behaviour of the offender before and after the offence, previous instances of prosecution, and takes into account the safety guarantees of the victim. It is emphasised that judicial discretion in the mechanism of applying restrictive measures of a criminal law nature to persons who have committed domestic violence is an important component of law enforcement.

It was concluded that judicial discretion in the mechanism of applying restrictive measures of a criminal law nature to persons who have committed domestic violence is an instrument for achieving proportionality between punishment, preventive function and guarantees of the victim's rights. The possibility of achieving such a balance depends on proper legislative regulation, consistency in judicial practice and the legal awareness of judges.

Key words: *judicial discretion, domestic violence, punishment, restrictive measures, offender programme, counteracting domestic violence, individualisation, justice, guarantees of protection for victims.*

Постановка проблеми. Вплив міжнародних стандартів на протидію домашньому насильству на підставі внесених змін в національне законодавство на сьогодні набуває актуального питання застосування обмежувальних заходів. До особи, яка вчинила домашнє насильство суду належать дискреційні повноваження застосувати обмежувальні заходи, передбачені в ст.91-1 КК України. Перш за все, важливим є питання визначення меж суддівського розсуду у механізмі застосування обмежувальних заходів кримінально-правового характеру до осіб, що вчинили домашнє насильство. Кримінальне законодавство в загальному встановлює вид, зміст та строки обмежувальних заходів, при цьому надає можливість обрання таких заходів залежно від індивідуальної правової оцінки конкретного випадку. Саме тому відсутність чітких критеріїв обрання та застосування обмежувальних заходів призводить до прийняття неоднакових судових рішень. Крім того, обмежувальні заходи хоча й обмежують права й свободи засудженого, але не містять ознак покарання і жодним чином не можуть трансформуватись у додаткову форму покарання. Основною метою таких заходів є забезпечення балансу між правами потерпілої особи від домашнього насильства та кривдника. Тому суддівський розсуд спрямований на гарантування захисту інтересів постраждалої особи від домашнього насильства, але і водночас недопущення порушення прав особи, до кого такі заходи застосовуються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми суддівського розсуду при призначенні покарання та застосуванні заходів кримінально-правового характеру були предметом дослідження таких науковців, як Д. Абушенко, С. Алексєєв, Л.К. Байрачна, Л. Берг, Т.І. Бондар, Є. Васьковський, В. Грищук, В. Дубовицький, В. Канцір, А. Козловський, М. Коркунов, А.С. Макаренко Г. Мельник, К.А, Новікова, О. Папкова, М. Рісний, С. Сливка, О. Цибулевська, С. Шевчук. Питання застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство вивчали: О.О. Дудоров, О.О. Книженко, Д.Є. Крикливець, Ю.М. Ковалик, Ю.М. Пліш, І.А. Тітко, М.І. Хавронюк, О.В. Харитонова, А.М. Ященко.

Метою статті є теоретичне та практичне дослідження суддівського розсуду у механізмі застосування обмежувальних заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили домашнє насильство. На підставі аналізу судової практики визначити правову природу, зміст, межі застосування обмежувальних заходів та критерії, якими керується суд

забезпечуючи гарантії захисту потерпілих осіб від домашнього насильства та права кривдників.

Виклад основного результату. Не знайдемо в світі правову систему, якій не було б відомо поняття суддівський розсуд. Звичайно, що залежно від держави та національного законодавства це явище розглядається по-різному, як обмеженість регулювання законом, як дискреційні повноваження суду, як співвідношення принципу законності та індивідуалізації тощо. На сьогодні є важливим питання та проблематичним існування суддівського розсуду при призначенні покарання та інших заходів кримінально-правового характеру.

Науковці неодноразово досліджували саме визначення суддівського розсуду, що слід розуміти під змістом цього поняття. Наприклад, А.С. Макаренко вважає, що «суддівський розсуд явище суб'єктивне, безпосередньо пов'язане з особистістю судді як уповноваженої на вирішення справ особи, з його правосвідомістю, правовою культурою, вмінням, кваліфікацією, соціальною та правовою позицією тощо. Передбачити вміння кожного судді на правильне, справедливе та неупереджене вирішення справи при достатньо широких його повноваженнях неможливо. Тому необхідною є розробка концепції оптимального співвідношення обов'язків правозастосувача відповідно до законодавства із мірою свободи вибору заходів кримінально-правового впливу» [9, С. 128–132].

Можна погодитись, що суддівський розсуд є діяльністю судді під час прийняття рішення, винесення вироку або застосування заходів кримінально-правового характеру на підставі досліджених матеріалів справи та доказів. Отже, суддя під час судового процесу повинен на підставі кримінального, кримінально-процесуального закону та свободи вибору обрати найбільш справедливе рішення ґрунтуючись на основних принципах призначення покарання. Саме такої думки Л.К. Байрачна, Т.І. Бондар, що «основне визначення суддівського розсуду – акт прийняття рішення за відсутності чітко встановленого правила та з урахуванням того, що буде вважатися найбільш справедливим рішенням за цих обставин та відповідно до закону» [1, С. 22–27].

Слід зазначити, що суддівський розсуд використовує суддя під час прийняття акту, який потребує вибору між різними варіантами рішення. Це в свою чергу надане право не законом, хоча є випадки, коли суд зобов'язаний чітко дотримуватись норм і приймати рішення як обов'язкове. Наприклад, у випадку наявних усіх підстав звільнення від кримінальної відповідальності у звязку з дійовим каяттям суд зобов'язаний прийняти рішення на користь особи, звичайно, якщо вона не заперечує. А використання суддівського розсуду немає чіткого регулювання на законодавчому рівні, тому виникає обов'язок суду на підставі оцінки фактичних обставин справи, норм права, принципів законності, індивідуалізації, розумності та пропорційності винести справедливе рішення.

Необхідно зазначити, суддівські рішення повинні бути «обґрунтованими і не довільними, такі рішення повинні, перш за все, прийматися на основі того, що є правильним та справедливим у цих обставинах. До того ж, зловживання дискреційними повноваженнями може бути оскаржено» [1, С. 22–27]. Оскільки суддівський розсуд є правовою категорією, тому закон про кримінальну відповідальність встановлює межі такого розсуду. Доцільно погодитись із А.С. Макаренком, що «розсуд не є безмежним. Закріплення законом відносно-визначених норм, оціночних понять і термінів, цілей, які переслідує кримінальне законодавство, – своєрідний спосіб вираження волі законодавця, що виступає важелем, за допомогою якого у результаті реалізації суддями права на розсуд досягається певна стабільність та упорядкованість, а також баланс у суспільних відносинах» [8, С. 216–222].

Суддівський розсуд при призначенні покарання або застосуванні заходів кримінально-правового характеру не повинен бути довільним, тому встановлюються межі, передбачені кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством. Застосування загальних засад призначення покарання (ст. 65 КК України) передбачає, що суд при-

значає покарання: «у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, за винятком випадків, передбачених ч. 2 статті 53 КК України; відповідно до положень Загальної частини; враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання» [6]. Межі суддівського розсуду законодавчо визначені в кримінально-процесуальному законодавстві, в ст. 367 КПК України зазначається: «ухвалюючи вирок, суд повинен вирішити такі питання: чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується особа; чи містить це діяння склад кримінального правопорушення і якою статтею закону України про кримінальну відповідальність він передбачений; чи винен обвинувачений у вчиненні цього кримінального правопорушення; чи підлягає обвинувачений покаранню за вчинене ним кримінальне правопорушення; чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання обвинуваченого, і які саме; яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати, які обов'язки слід покласти на особу в разі її звільнення від відбування покарання з випробуванням» [7]

Отже суддівський розсуд це законодавчо передбачена дискреційна діяльність суду, яка забезпечує принципи права при прийнятті акту на підставі вибору одного з кількох юридично можливих варіантів рішення з урахуванням конкретних обставин справи та принципів законності, індивідуалізації, пропорційності та справедливості.

Одним із проблематичних питань використання суддівського розсуду є застосування обмежувальних заходів, передбачених ст. 91-1 КК України. Відповідно до кримінального законодавства особи, які вчинили домашнє насильство (ст. 126-1 КК України) підлягають покаранню відповідно до санкції статті, а також застосуванню обмежувальних заходів. Необхідно наголосити, що застосування обмежувальних заходів можливе у випадку засудження особи до покарання не пов'язаного з позбавленням волі, а також у разі звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання. Саме в цьому випадку застосування таких заходів можливе навіть без кари за вчинене кримінальне правопорушення, а з урахуванням захисту інтересів потерпілого.

Обмежувальні заходи застосовуються виключно судом на підставі прийнятого рішення відповідно до ст. 91-1 КК України. Оскільки в законі вказано, що «суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство, один або декілька обмежувальних заходів»[6], то відповідно це є правом, а не обов'язком суду. Як зазначає К.А. Новікова «навіть за сукупної наявності і фактичного, і юридичного елементів підстави для застосування обмежувальних заходів суд не зобов'язаний їх застосовувати. Належним чином умотивувавши своє рішення, суд щоразу повинен навести аргументи як щодо застосування, так і щодо незастосування обмежувальних заходів» [10, 54–60].

Доцільно розглянути, якими ж критеріями та обставинами суд керуватиметься при застосуванні обмежувальних заходів, до особи, яка вчинила домашнє насильство. Перш за все необхідно врахувати, які обставини та форми вчиненого діяння, з якими обставинами пов'язане домашнє насильство. Прикладом є аналіз ознак, які притаманні кримінальним правопорушенням, пов'язаних із домашнім насильством: «полягає у фізичному, сексуальному, психологічному або економічному насильстві; вчиняється в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа; наслідками якого є фізичні або психологічні страждання, розлади здоров'я, втрата працездатності, емоцій-на залежність або погіршення якості життя потерпілої особи; вчинюється систематично (ця ознака не стосу-

ється випадків вчинення злочину, який характеризується трьома попередніми ознаками, але водночас містить ознаки іншого злочину проти життя, здоров'я чи волі особи) такого насильства» [4, С. 46].

Враховуючи характер і форму насильства (фізичне, психологічне, економічне, сексуальне) суд повинен дотриматись мети, яка ставиться перед застосуванням обмежувальних заходів. Перша законодавчо визначена мета обмежувальних заходів – запобігання повторному вчиненню домашнього насильства. Друга, не менш важлива, охоплює захисну функцію і передбачає гарантію захисту та безпеки потерпілої особи від насильства. Третя передбачена шляхом застосування п.5 ч. 1 ст. 91-1 КК України такого заходу, як направлення для проходження програми для кривдників. Остання містить функцію кореляції поведінки особи та її змін в подальшому не вчиняти таких кримінальних правопорушень. Прикладом є вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 3 лютого 2025 року, який в своєму рішенні обґрунтовує застосування обмежувальних заходів дотримуючись мети застосування. «враховуючи, що особа неодноразово притягувався до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства, вчиняла домашнє насильство відносно своєї колишньої дружини протягом тривалого часу та переважно у стані алкогольного сп`яніння, що призвело до психологічних страждань потерпілої, суд прийшов висновку, що до обвинуваченого, як до особи, яка вчинила домашнє насильство, необхідно застосувати обмежувальний захід у вигляді направлення для проходження програми для кривдників. Суд вважає, що такий обмежувальний захід із покладенням обов`язку буде сприяти виправленню обвинуваченого, покращенню психологічного здоров`я потерпілої, а призначене судом покарання та обмежувальні заходи у своїй сукупності будуть необхідними та достатніми для виправлення обвинуваченого та попередження вчинення нових злочинів й цілком відповідає тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особі обвинуваченого» [2].

Національне кримінальне законодавство передбачає такі види обмежувальних заходів: «заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства; обмеження спілкування з дитиною у разі, якщо домашнє насильство вчинено стосовно дитини або у її присутності; заборона наближатися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин; заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб; направлення для проходження програми для кривдників» [6].

Суд може застосувати один або кілька видів обмежувальних заходів, обов'язки на правопорушника накладаються без певної послідовності чи критерію їх розміщення. Прикладом є вирок Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 4 лютого 2025 року відповідно до якого «на підставі п.п. 3-5 ч.1 ст. 91-1 КК України застосовано до особи, яка вчинила домашнє насильство обмежувальні заходи, у вигляді: 1) заборони протягом 1 року наближатися на відстань 100 метрів до місця, де потерпілий може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв`язку з робото, навчанням, лікуванням чи з інших причин; 2) заборони протягом 1 року листування, телефонних переговорів з потерпілою, інших контактів через засоби зв`язку чи електронні комунікації особисто або через третіх осіб; 3) направлення для проходження програми для кривдників строком на 3 (три) місяці. Суд вважає, що такі обмежувальні заходи сприятимуть виправленню обвинуваченого» [3].

Відповідно до Стамбульської конвенції: «турбота про безпеку жертви повинна бути в центрі уваги будь-якого втручання у разі всіх форм насильства, охоплених цією Конвенцією» [5]. Варто погодитись із Ю.М. Пліш, що «суд повинен ретельно дослідити всі обставини справи для того,

щоб застосувати необхідний і достатній обмежувальний захід» [11, С. 251–260]. Застосування обмежувальних заходів на суддівський розсуд має бути достатньо обґрунтованим і спрямованим на захист інтересів потерпілої особи, а також можливість кореляції поведінки кривдника в майбутньому, що призведене до запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень у сфері домашнього насильства.

Висновки. Суддівський розсуд у механізмі застосування обмежувальних заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили домашнє насильство є важливою складовою правозастосовної діяльності. Оскільки законодавець не взмозі передбачити всі можливі життєві ситуації та фактичні обставини конкретної справи, тому надає можливість суду забезпечити індивідуалізацію кримінально-правового впливу. Суддівський розсуд у застосуванні заходів кримінально-правового впливу має чітко окреслені межі, визначені нормами кримінального та кримінального процесуального законодавства, а також принципами законності, пропорційності, справедливості та індивідуалізації. Важливим є дотримання таких принципів при застосуванні обмежувальних заходів, оскільки їх мета полягає не лише у карі правопорушника, але захист інтересів потерпілого та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень.

Основними критеріями, якими керується суд при застосуванні обмежувальних заходів мають бути визначені характер і форма насильства, його систематичність, відносини із потерпілим, можливість повторного вчинення насильства, поведінка кривдника до та після вчинення правопорушення, заподіяні наслідки потерпілому, попередні факти притягнення до відповідальності, врахування гарантій безпеки постраждалої особи. Лише у разі врахування усіх обставин вчиненого домашнього насильства суддівський розсуд застосування обмежувальних заходів дозволить дотриматись балансу між правами потерпілої особи та правами кривдника. Отже, суддівський розсуд у механізмі застосування обмежувальних заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили домашнє насильство виступає інструментом досягнення пропорційності між карою, превентивною функцією та гарантіями прав потерпілого. Можливість досягнення такого балансу залежить від належного законодавчого регулювання, єдності судової практики та правосвідомості суддів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Байрачна Л.К, Бондар Т.І. Суддівський розсуд як інструмент забезпечення справедливого судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник.* Вип. 6 (41). С. 22–27. https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i6(41).960 (дата звернення: 20.02.2026).

2. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 3 лютого 2025 року. Справа № 577/332/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124872104 (дата звернення: 24.02.2026).

3. Вирок Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 4 лютого 2025 року. Справа № 185/10377/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125158972 (дата звернення: 24.02.2026).

4. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). за ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2019. 288 с.

5. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами та Пояснювальна доповідь. Відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) 11.05.2011 р. та пояснювальна доповідь. URL: https://rm.coe.int/1680093d9e (дата звернення: 22.02.2026).

6. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року No 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3920 (дата звернення: 20.02.2026)

7. Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 року № 4651-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (Дата звернення 20.02.2026)

8. Макаренко А.С. Ознаки суддівського розсуду під час призначення покарання в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. №6. 2013. С. 216–222. URL: http://www.apdp.in.ua/v69/34.pdf (дата звернення: 22.02.2026).

9. Макаренко А.С. Теоретичні аспекти здійснення суддівського розсуду при призначенні покарання. *Вісник Верховного Суду України*. №6 (130). 2011. С.128–132. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vvsu_2011_6_11.pdf (дата звернення: 22.02.2026).

10. Новікова К.А. Ознаки та поняття обмежувальних заходів у Кримінальному кодексі України. *Питання боротьби зі злочинністю.* Випуск 39. 2020. С. 54–60. https://doi.org/10.31359/2079-6242-2020-39-54 (дата звернення: 22.02.2026).

11. Пліш Ю.М. Кримінально-правова характеристика обмежувальних заходів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. Вип. 63. 2021. С. 251–260. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.44 (дата звернення: 23.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 24.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

УДК 343.24/.297
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.35

РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Дєєв Максим Валерійович,
orcid.org/0009-0005-9896-3992
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права
Національного університету «Запорізька політехніка»

У статті здійснено комплексне науково-правове дослідження реформування кримінально-виконавчої системи України в умовах воєнного стану та європейської інтеграції. Доведено, що сучасна трансформація пенітенціарної політики зумовлена переходом від каральної-репресивної моделі до гуманістично орієнтованої системи, спрямованої на забезпечення прав людини, ресоціалізацію засуджених та зниження рівня рецидивної злочинності.

Проаналізовано нормативні засади функціонування кримінально-виконавчої системи, включно з конституційними принципами, кримінально-виконавчим законодавством, законодавством про пробацію та стратегічними актами державної політики у сфері виконання покарань. Виявлено системні проблеми реалізації реформ, пов'язані з інституційною інерцією, ресурсними обмеженнями, управлінськими дисфункціями та невідповідністю правозастосовчої практики міжнародним стандартам поводження з особами, позбавленими волі. Особливу увагу приділено цифровій трансформації пенітенціарної системи як інструменту підвищення прозорості, ефективності управління та гарантій дотримання прав людини в місцях несвободи.

Наголошено, що реформування кримінально-виконавчої системи має міждисциплінарний характер і потребує поєднання правових, організаційних та соціально-управлінських підходів. Доведено, що сталий розвиток пенітенціарної сфери можливий лише за умов підвищення професійних стандартів діяльності персоналу, зміцнення механізмів громадського контролю, впровадження антикорупційних інструментів і розвитку альтернативних форм виконання покарань. Запропоновано розглядати пенітенціарну реформу як складову ширшої трансформації сектору правосуддя, орієнтованої на утвердження верховенства права, поваги до людської гідності та інтеграцію України до європейського правового простору. Обґрунтовано необхідність системного поєднання інституційного оновлення, імплементації європейських пенітенціарних стандартів і технологічної модернізації. Зроблено висновок, що ефективність реформ визначається узгодженістю законодавчих змін із практикою їх застосування, належним ресурсним забезпеченням і формуванням довгострокової державної стратегії гуманізації виконання покарань.

Ключові слова: *кримінально-виконавча система, пенітенціарна реформа, права людини, ресоціалізація засуджених, європейські пенітенціарні стандарти, цифровізація, воєнний стан, державна політика у сфері виконання покарань.*

Dyeyev Maxym. Reform of the criminal-executive system of Ukraine

The article presents a comprehensive scientific and legal study of the reform of Ukraine's criminal-executive system under conditions of martial law and European integration. It is substantiated that the current transformation of penitentiary policy is driven by a shift from a punitive-repressive model toward a humanistic system focused on protecting human rights, resocializing convicted persons, and reducing recidivism.

The regulatory foundations of the criminal-executive system are analyzed, including constitutional principles, criminal-executive legislation, probation legislation, and strategic state policy acts in the field of execution of sentences. Systemic obstacles to the implementation of reforms are identified, including institutional inertia, resource constraints, managerial dysfunctions, and inconsistencies between practice and international standards for the treatment of persons deprived of liberty. Particular attention is paid to the digital transformation of the penitentiary system to increase transparency, administrative efficiency, and safeguards for human rights in places of detention.

It is emphasized that reforming the criminal-executive system is interdisciplinary and requires a combination of legal, organizational, and socio-managerial approaches. It is proven that the sustainable development of the penitentiary sector is possible only by raising staff professional standards, strengthening mechanisms of public oversight, implementing anti-corruption measures, and expanding alternative forms of punishment. The penitentiary reform is proposed as part of a broader transformation of the justice sector aimed at strengthening the rule of law, respect for human dignity, and Ukraine's integration into the European legal space. The necessity of a systemic combination of institutional renewal, implementation of European penitentiary standards, and technological modernization is substantiated. It is concluded that the effectiveness of reforms depends on the consistency between legislative changes and their practical application, adequate resource support, and the formation of a long-term state strategy for the humanization of the execution of sentences.

Key words: *criminal-executive system, penitentiary reform, human rights, resocialization of convicted persons, European penitentiary standards, digitalization, martial law, state policy in the field of execution of sentences.*

Постановка проблеми. Реформування кримінально-виконавчої системи України є одним із ключових напрямів модернізації сектору правосуддя та забезпечення дотримання прав людини. Сучасні соціально-економічні виклики, європейський вектор розвитку держави, збройна агресія проти України та необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів актуалізують потребу у комплексному переосмисленні ролі пенітенціарної системи.

Тривалий час кримінально-виконавча система розглядалася переважно як інструмент ізоляції засуджених, тоді як сучасні підходи передбачають її орієнтацію на ресоціалізацію, гуманізацію виконання покарань та запобігання рецидивній злочинності. Водночас на практиці зберігаються проблеми кадрового забезпечення, недостатності матеріально-технічної бази, обмеженого соціального захисту персоналу, неефективності управління та невідповідності умов утримання міжнародним стандартам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика реформування кримінально-виконавчої системи була предметом дослідження багатьох українських науковців, зокрема А.І. Богатирьова, Т.А. Денисової, Т.Л. Кальченко, О.М. Литвинова, Є.О. Нєцвєтаєва, Ю.В. Орлова та інших. Їхні роботи присвячені гуманізації виконання покарань, правовому статусу засуджених, діяльності персоналу установ виконання покарань та адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Водночас у науковій літературі переважно розглядаються окремі аспекти реформування – правові, організаційні або соціальні. Недостатньо комплексно дослідженими залишаються питання системної трансформації кримінально-виконавчої системи в умовах воєнного стану, цифровізації державного управління та інтеграції європейських пенітенціарних стандартів у практичну діяльність установ виконання покарань. Це визначає необхідність подальших міждисциплінарних досліджень.

Метою статті є комплексний аналіз сучасного стану реформування кримінально-виконавчої системи України, визначення ключових проблем її функціонування та обґрунтування напрямів удосконалення з урахуванням міжнародних стандартів і національних потреб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реформування кримінально-виконавчої системи в Україні має тривалий, етапний і нормативно зумов-

лений характер. Після здобуття незалежності Україною було започатковано системну трансформацію моделі виконання кримінальних покарань, спрямовану на відмову від карально-репресивної радянської доктрини та формування правової системи, орієнтованої на принципи гуманізму, верховенства права та забезпечення прав і свобод людини. Сучасний етап реформування характеризується інтеграцією європейських пенітенціарних стандартів, посиленням гарантій прав засуджених та удосконаленням організаційно-правових засад діяльності кримінально-виконавчих установ.

Правове підґрунтя реформування кримінально-виконавчої системи України утворює ієрархічно впорядкована сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, до якої належать Конституція України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Закони України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», «Про пробацію», розпорядження Кабінету Міністрів України про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації на 2022–2024 роки, підзаконні нормативно-правові акти Міністерства юстиції України, а також міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України. Сукупність зазначених актів формує нормативну основу державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, визначає стратегічні напрями інституційної трансформації пенітенціарної системи та забезпечує приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних і європейських стандартів поводження з особами, позбавленими волі.

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю, що формує гуманістичну основу всієї кримінально-виконавчої політики [1]. Цей принцип конкретизується у ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України (КВК України), яка визначає завдання кримінально-виконавчого законодавства як забезпечення виконання покарань із дотриманням прав людини та створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених [2]. Стаття 5 КВК України закріплює принципи законності, гуманізму, справедливості та диференціації виконання покарань, що безпосередньо узгоджується з європейськими пенітенціарними стандартами. Саме ці принципи є нормативною основою для реформування системи в напрямі гуманізації.

Особливу роль у процесі реформ відіграє Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», який визначає правовий статус служби як складової сектору безпеки та правосуддя. Стаття 1 цього Закону встановлює, що діяльність служби спрямована на реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань із дотриманням прав і свобод людини [3].

Важливим кроком реформування стало законодавче закріплення інституту пробації відповідно до Закону України «Про пробацію», який орієнтує систему на альтернативні заходи впливу та ресоціалізацію правопорушників [4]. Це відповідає європейській тенденції зменшення кількості осіб, які перебувають у тюрмах, та розвитку некаральних форм реагування на злочинність.

В умовах воєнного стану нормативне регулювання діяльності кримінально-виконавчої системи здійснюється з урахуванням Закону України «Про правовий режим воєнного стану», який врегульовує особливості організації роботи державних органів [5]. Водночас навіть за надзвичайних умов держава зобов’язана дотримуватися міжнародних стандартів поводження із засудженими, що випливає з Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини.

Необхідно також приділити увагу й Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року. Це програмний документ, що визначає напрями подальшого реформування і функціонування пенітенціарної системи. Його метою є створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань, що гарантуватиме безпеку суспільства і забезпечуватиме соціальну адаптацію засуджених та осіб, взятих під варту [6]. Досягнення цілей, визначених Страте-

гією реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, потребує не лише нормативного закріплення стратегічних завдань, а й впровадження сучасних управлінських і технологічних рішень у діяльність установ виконання покарань. У цьому контексті цифровізація виступає ключовим механізмом підвищення ефективності управління, контролю та забезпечення дотримання прав людини в пенітенціарній сфері.

Цифровізація кримінально-виконавчої системи нормативно підтримується загальнодержавною політикою цифрової трансформації, закріпленою у законодавстві у сфері електронного урядування, захисту інформації та електронних комунікацій. Впровадження інформаційно-телекомунікаційних систем у сфері виконання покарань сприяє реалізації принципів відкритості, підзвітності та ефективності державного управління, а також забезпечує додаткові гарантії дотримання прав людини в місцях несвободи. Використання цифрових рішень забезпечує удосконалення обліку засуджених, моніторинг умов їх тримання, доступ до медичних і соціальних послуг, а також підвищує прозорість і підзвітність діяльності установ виконання покарань.

Водночас цифрова модернізація кримінально-виконавчої системи має розглядатися як складова ширшої гуманістичної трансформації пенітенціарної політики. Як слушно зазначає А.І. Богатирьов, реформування кримінально-виконавчої системи та її перехід до сучасної пенітенціарної моделі обов'язково мають передбачати поліпшення умов тримання засуджених, їх матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення в місцях несвободи, оскільки саме це є важливим чинником виправлення, ресоціалізації та реінтеграції осіб у суспільство [7, с. 200].

Разом із тим науковці звертають увагу на системні суперечності у функціонуванні кримінально-виконавчої системи. На думку Т.А. Денисової, аналіз процесу виконання й відбування покарання свідчить про недостатню узгодженість між кримінально-правовою та кримінально-виконавчою політикою держави. Фіксуються випадки порушення прав засуджених, у тому числі пов'язані з неналежними умовами тримання, безпекою в установах та дефіцитом ресурсів. Нестійкість теоретичних підходів до законотворчості, організаційні проблеми функціонування КВС і хронічне недофінансування, особливо у сфері медичного забезпечення установ, істотно ускладнюють процес виконання покарань [8, с. 9].

Погоджуючись із наведеними висновками, Є.О. Нєцвєтаєв підкреслює, що порушення прав засуджених і осіб, узятих під варту, продовжують фіксувати як громадські організації, так і державні інституції, зокрема Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та органи прокуратури. Наявність системних проблем підтверджується і практикою Європейського суду з прав людини, рішення якого засвідчують порушення Україною положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та зумовлюють значні компенсаційні виплати заявникам [9, с. 117].

У цьому контексті О. М. Литвинов та Ю. В. Орлов звертають увагу на конфліктність умов формування і реалізації кримінально-виконавчої політики, коли формально задекларовані стратегічні цілі реформ не узгоджуються з фактичними управлінськими практиками. Науковці зазначають, що збереження інституційних анахронізмів, орієнтованих на відтворення застарілих моделей управління, суттєво гальмує впровадження ліберальних та інноваційних підходів у пенітенціарній сфері. За таких умов навіть найкращі міжнародні рекомендації й прогресивний зарубіжний досвід не можуть бути повноцінно реалізовані [10, с. 48]. Автори обґрунтовують, що ефективне реформування кримінально-виконавчої системи потребує не лише фрагментарних законодавчих змін, а комплексної інституційної трансформації, спрямованої на подолання криміналізованих управлінських практик, підвищення прозорості діяльності державних органів та формування дієвих антикорупційних механізмів. Такий підхід передбачає узгодження стратегічних цілей пенітенціарної реформи з реальними управлінськими рішеннями, а також формування довгострокової державної політики, орієнтованої на гуманізацію виконання покарань,

ресоціалізацію засуджених і зміцнення принципу верховенства права.

У цьому вимірі реформування кримінально-виконавчої системи набуває не лише внутрішньодержавного, а й виразного міжнародно-правового значення. Виконання рішень Європейського суду з прав людини, імплементація Європейських пенітенціарних правил, рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи та гармонізація національного законодавства зі стандартами Європейського Союзу виступають ключовими орієнтирами подальшої трансформації системи. Вони формують нормативну основу для підвищення гарантій прав людини в місцях несвободи, запровадження сучасних управлінських моделей і розвитку альтернативних заходів кримінально-правового впливу.

В умовах воєнного стану зазначені проблеми набувають додаткової складності. Зростання навантаження на установи виконання покарань, обмеженість фінансових і кадрових ресурсів, необхідність забезпечення безпеки персоналу та засуджених висувають підвищені вимоги до ефективності управління системою. За цих обставин особливого значення набуває цифрова модернізація пенітенціарної сфери: впровадження електронного документообігу, реєстрів засуджених, систем дистанційної комунікації із судами та органами державної влади, а також інструментів електронного моніторингу.

Поєднання інституційного оновлення, цифрової трансформації та адаптації до європейських стандартів має розглядатися як взаємопов'язані складові єдиного реформаторського процесу. Лише системний підхід, що спирається на верховенство права, повагу до людської гідності та сучасні управлінські технології, здатний забезпечити формування в Україні ефективної, гуманістично орієнтованої пенітенціарної системи, інтегрованої до європейського правового простору.

Висновки. Реформування кримінально-виконавчої системи України є складним багаторівневим процесом, що поєднує правові, інституційні та управлінські компоненти. Аналіз сучасного стану системи свідчить про наявність як нормативної бази для її модернізації, так і системних перешкод, пов'язаних із розривом між задекларованими реформаторськими цілями та практикою їх реалізації. Ключовими напрямами подальшого розвитку мають стати: забезпечення реальної імплементації європейських стандартів поводження із засудженими; інституційне очищення та підвищення прозорості управління; цифрова трансформація пенітенціарної діяльності; зміцнення гарантій прав людини в умовах воєнного стану; формування довгострокової державної стратегії гуманізації виконання покарань.

Ефективність реформ безпосередньо залежить від узгодженості законодавчих змін із практикою їх застосування, належного ресурсного забезпечення та політичної послідовності у впровадженні антикорупційних і правозахисних механізмів. Лише за умов системної державної політики можливо забезпечити трансформацію кримінально-виконавчої системи в сучасну пенітенціарну модель, орієнтовану на ресоціалізацію особи, суспільну безпеку та європейські стандарти прав людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254 к/96-ВР / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3. Ст. 21.

3. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 червня 2005 р. №2713-IV / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. Ст. 409.

4. Про пробацію: Закон України від 05 лютого 2015 р. № 160-VIII / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93.

5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

6. Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. / *Офіційний вісник України*. 2023. № 1. Ст. 33.

7. Богатирьов А. І. Адміністративно-правові, кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі аспекти запобігання і протидії правопорушенням. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 196–200. DOI: 10.31733/2078-3566-2023-3-196-201.

8. Денисова Т.А. Пошук відповідей на амбітні програми реформування кримінально-виконавчої системи України: від законодавства до кадрового забезпечення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1 (11). С. 8–19. DOI: 10.34015/2523-4552.2020.1.0.

9. Нєцвєтаєв Є.О. Стан дотримання прав людини в умовах реформування державної кримінально-виконавчої служби України. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1 (11). С. 116–123. DOI: 10.34015/2523-4552.2020.1.12.

10. Литвинов О.М., Орлов Ю.В. Інституційні засади реформування сучасної кримінально-виконавчої політики України. *Право України*. 2019. № 7. С. 40–52. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2019_7_s2.pdf (дата звернення 11.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.98.067
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.36

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ У НАПРЯМІ ІНТЕГРАЦІЇ НЕГЛАСНИХ МЕТОДІВ РОЗСЛІДУВАННЯ

Кікінчук Василь Васильович,
orcid.org/0000-0003-2241-6384
доктор юридичних наук, доцент,
директор навчально-наукового інституту № 2 (підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Національної поліції України) Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті досліджено наукові перспективи формування новітньої галузі криміналістичної тактики, присвяченої рекомендаціям щодо спеціальних, негласних методів розслідування. Констатовано, що розширення предмета криміналістичної тактики за рахунок включення тактичних засад негласних слідчих (розшукових) дій є об'єктивною вимогою часу, що дозволить підвищити ефективність протидії злочинності та забезпечити належну верифікацію доказів, отриманих специфічними методами. Аналіз еволюції теорії та практики криміналістичної тактики свідчить, що методологія застосування спеціальних негласних методів розслідування сформувалася на її засадах, проте в межах специфічного напряму теорії оперативно-розшукової діяльності – оперативно-розшукової тактики. А отже, положення останньої щодо проведення заходів, які за сутністю є спорідненими з негласними слідчими (розшуковими) діями, становлять практичний фундамент для формування новітньої галузі криміналістичної тактики. Водночас теоретичним підґрунтям цієї галузі мають слугувати фундаментальні засади криміналістики, що забезпечить розроблення науково обґрунтованих рекомендацій, які відповідають критеріям допустимості тактичних прийомів. Інтеграція положень щодо негласних слідчих (розшукових) дій у зміст криміналістичної тактики потребує не лише розроблення інноваційного інструментарію, а й удосконалення загальних теоретичних положень. Зокрема, виникає нагальна потреба в уточненні предмета криміналістичної тактики та корегуванні її концептуальних основ задля забезпечення розумного балансу між гласними та негласними засобами збирання доказів. Особливої уваги потребують питання недопущення провокацій, а також переосмислення етичних аспектів допустимості дезінформації та легендування в криміналістичній діяльності. Становлення тактики негласних слідчих (розшукових) дій є однією з провідних тенденцій розвитку сучасної криміналістики.

Ключові слова: *розслідування злочинів, криміналістична тактика, тактика негласних слідчих (розшукових) дій, спеціальні методи розслідування, оперативно-розшукова діяльність, тактичний прийом, тактична рекомендація.*

Kikinchuk Vasyl. Prospects for the development of criminalistics tactics in the direction of integrating covert investigation methods

The article explores the scientific prospects of forming a modern branch of criminalistics tactics dedicated to developing recommendations for special, covert investigation methods. It is stated that expanding the subject of criminalistics tactics by including the tactical foundations of covert investigative (search) actions is an objective demand of the time, which will increase the efficiency of combating crime and ensure proper verification of evidence obtained through specific methods. Analysis of the evolution of the theory and practice of criminalistics tactics indicates that the methodology for applying special covert investigation methods was formed on its foundations, yet within a specific branch of the theory of operational-search activity — operational-search tactics. Consequently, the provisions of the latter regarding measures that are essentially related to covert investigative (search) actions constitute the practical foundation for forming a new branch of criminalistics tactics. At the same time, the theoretical basis of this field should be the fundamental principles of criminalistics, ensuring the development of scientifically grounded recommendations that meet the admissibility criteria for tactical techniques. Integrating

provisions regarding covert investigative (search) actions into the content of criminalistics tactics requires not only the development of innovative tools but also the improvement of general theoretical provisions. In particular, there is an urgent need to clarify the subject of criminalistics tactics and adjust its conceptual framework to ensure a reasonable balance between overt and covert means of gathering evidence. Special attention is required for the issues of preventing provocation, as well as rethinking the ethical aspects of the admissibility of disinformation and the use of «legend» (cover) in criminalistics activity. The formation of the tactics of covert investigative (search) actions is one of the leading trends in the development of modern criminalistics.

Key words: *crime investigation, criminalistics tactics, tactics of covert investigative (search) actions, special investigation methods, operational-search activity, tactical technique, tactical recommendation.*

Постановка проблеми. Аналіз генезису криміналістичної тактики дозволяє констатувати, що її становлення відбувалося шляхом послідовної трансформації від суто емпіричних спостережень до фундаментальної наукової категорії. Сучасна доктрина обґрунтовано диференціює цей процес на емпіричний та науковий періоди, де останній становить особливий інтерес з огляду на динамічну еволюцію теоретичних засад криміналістики. Проте сьогодні, в умовах реформування кримінального процесуального законодавства та цифровізації злочинності, традиційні підходи до розуміння змісту криміналістичної тактики потребують суттєвого переосмислення.

Одним із ключових викликів сучасності стало впровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД) як повноцінних засобів доказування у кримінальному провадженні. Це зумовило виникнення гострої наукової проблеми: необхідності теоретичного обґрунтування та практичної розробки механізмів інтеграції положень розшукової тактики у структуру криміналістичної тактики. Якщо раніше криміналістична тактика зосереджувалася переважно на відкритих процесуальних діях (допиті, обшуку, огляді тощо), то нині сфера її наукових рекомендацій має бути експансивно розширена на спеціальні, негласні методи розслідування.

Актуальність дослідження перспектив такої інтеграції зумовлена тим, що розмежування криміналістичних та оперативно-розшукових категорій сьогодні має не лише теоретичний, а й критичний прикладний характер. Сутність проблеми полягає у визначенні меж і способів адаптації розшукового інструментарію до вимог кримінального процесу. Це вимагає відмови від вузького трактування тактики лише як «слідчої» і переходу до її розуміння як універсальної системи інтелектуального забезпечення розслідування, що охоплює як гласні, так і негласні заходи.

Таким чином, розширення предмета криміналістичної тактики за рахунок включення тактичних засад НСРД є об'єктивною вимогою часу. Формування єдиного тактичного комплексу, який би поєднував традиційні методи з елементами розшукової діяльності, дозволить підвищити ефективність протидії злочинності та забезпечити належну верифікацію доказів, отриманих специфічними методами, що й зумовлює необхідність поглибленого наукового пошуку у зазначеному напрямі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз сучасного стану розроблення теорії криміналістичної та оперативно-розшукової тактики свідчить про значний науковий інтерес до зазначеної проблематики. Генезис, сучасний стан та тенденції розвитку криміналістичної тактики ґрунтовно висвітлено у працях таких науковців, як В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, А.Ф. Волобуєв, В.М. Шевчук, І.І. Когутич та інших. Проте, попри фундаментальність цих досліджень, питання інтеграції тактичного інструментарію негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД) у систему криміналістичних знань залишаються висвітленими лише фрагментарно. Паралельно з цим, питання формування оперативно-розшукової тактики як автономного складника теорії ОРД досліджували С.В. Албул, В.І. Василинчук, М.Л. Грібов, М.А. Погорецький, С.О. Павленко, В.Д. Пчолкін, Д.Б. Сергєєва, І.Р. Шинкаренко та ін. У їхніх робо-

тах приділено увагу як процесу історичного виокремлення ОРТ із криміналістики, так і розробленню сучасних парадигм співвідношення цих категорій. Попри наявний теоретичний базис, динамічне реформування вітчизняного законодавства та імплементація методів оперативно-розшукової тактики в площину кримінального процесу у формі НСРД зумовлюють наявність низки невирішених питань, що потребують подальшого концептуального осмислення.

Метою статті є з'ясування методологічних основ інтеграції окремих положень оперативно-розшукової тактики до криміналістики та визначення теоретичних передумов формування тактики негласних слідчих (розшукових) дій у системі криміналістичної тактики.

Виклад основного матеріалу. Витоки криміналістичної та оперативно-розшукової тактики простежуються ще у давньому світі, коли в практичну діяльність почали впроваджувати окремі прийоми й методи встановлення та розшуку злочинців. У подальшому, зі становленням кримінальної поліції та слідчих органів, зазначені прийоми набули системного характеру, були узагальнені й удосконалені, що зумовило формування наукових засад криміналістики як науки про розкриття та розслідування злочинів.

На перших етапах розвитку криміналістика й оперативно-розшукова діяльність не розмежовувалися, у зв'язку з чим первинно як наукову категорію було сформовано криміналістичну тактику – систему наукових положень щодо організації та здійснення розкриття і розслідування злочинів. Згодом із криміналістики виокремилася теорія оперативно-розшукової діяльності, у межах якої сформувалося вчення про оперативно-розшукову тактику.

Досліджуючи генезис криміналістичної тактики, наукова спільнота обґрунтовано виокремлює емпіричний та науковий періоди її становлення, кожен з яких характеризується специфічними етапами розвитку [1, с. 206; 2, с. 240; 3, с. 249]. Тут особливої теоретичної значущості набуває науковий етап, оскільки розмежування криміналістичної та оперативно-розшукової тактик лежить у площині фундаментальних методологічних дискусій. Сутність цих категорій зумовлена парадигмальними уявленнями про відповідні галузі знань та змістом функціональної діяльності їх суб'єктів.

Становлення криміналістичної тактики як наукової категорії корелює з виокремленням відповідного розділу в системі криміналістики. Первинно «кримінальну тактику» інтерпретували як наукове керівництво з розслідування злочинів, проводячи аналогію з військовою стратегією і тактикою щодо планування та реалізації заходів. Надалі запозичена військова термінологія була адаптована до потреб криміналістичної науки, трансформуючись відповідно до еволюції її теоретичних засад.

Початковий термін «кримінальна тактика» охоплював алгоритми розслідування, тактичні прийоми проведення процесуальних дій та техніко-юридичне оформлення матеріалів кримінальних справ. Подальша термінологічна еволюція проходила через дефініції «тактика розслідування злочинів» та «слідча тактика», завершившись утвердженням поняття «криміналістична тактика» [4, с. 36]. Сучасна уніфікація термінопарату закріпила статус криміналістичної тактики як одного з розділів науки криміналістики.

Еволюція змістовного наповнення терміну «криміналістична тактика» зумовлена історичною обмеженістю кола суб'єктів застосування відповідних рекомендацій, яким тривалий час виступав виключно слідчий. Подальша трансформація кримінального процесуального законодавства сприяла екстраполяції тактичних положень на діяльність інших учасників провадження, зокрема сторони захисту та суду, що актуалізувало потребу в термінологічному уточненні. На сучасному етапі розвитку доктрини криміналістичну тактику розглядають як систему теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо планування розслідування та проведення окремих слідчих (розшукових) дій. В її основі лежить вивчення закономірностей вибору та реалізації прийомів, спрямованих на вирішення проміжних завдань розслідування, що базується на інтеграції даних суміжних наук [5, с. 266].

Широке впровадження терміну «криміналістична тактика» зумовлене його поліфункціональністю та екстраполяцією на діяльність усіх ключових суб'єктів кримінального провадження. Сучасна парадигма тактики охоплює не лише сторону обвинувачення (слідчого, дізнавача, прокурора), а й сторону захисту та суд. Це забезпечує комплексний підхід до розроблення науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на оптимізацію планування досудового розслідування, судового розгляду, а також підвищення ефективності проведення окремих слідчих (розшукових) та процесуальних дій

Визначені тенденції еволюції наукових засад криміналістичної тактики свідчать про закономірність і детермінованість процесу формування її новітніх підрозділів, орієнтованих на специфічних суб'єктів – адресатів тактико-криміналістичних рекомендацій. Зазначений підхід є фундаментальним не лише для концептуалізації сучасного змісту криміналістичної тактики, а й для розмежування та визначення кореляції між поняттями «криміналістична тактика» та «оперативно-розшукова тактика». Остання, маючи генетичний зв'язок із криміналістикою, історично сформувалася як окремий напрям (галузь) тактики, функціонально спрямований на забезпечення діяльності співробітників оперативних підрозділів. Теоретичним базисом для його формування послугували напрацювання вчених-криміналістів [6, с. 18].

Диференціація криміналістики та оперативно-розшукової діяльності (ОРД) відбувалася в період домінування концепції «слідчої тактики», що зумовило використання фундаторами теорії ОРД терміну «оперативно-розшукова тактика». Тривалий час, внаслідок непроцесуального характеру негласних методів розкриття злочинів, дана тактика розвивалася автономно. Ситуація зазнала трансформації після системного реформування кримінального процесуального законодавства у 2012 році, що ініціювало процеси взаємної інтеграції тактичних прийомів.

Попри глибоке історичне коріння прикладних методів негласного розслідування, науковий генезис оперативно-розшукової тактики є менш тривалим порівняно з криміналістичною. У її становленні також виокремлюють донауковий та науковий етапи, проте їх часові межі зміщені через тривалий період синкретичного розвитку обох дисциплін. Оскільки теорія ОРД виокремилася із загальної системи криміналістичних знань, самостійний етап розвитку оперативно-розшукової тактики як наукової категорії розпочався лише в другій половині XX століття.

На сучасному етапі проблематика проведення негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД) посідає чільне місце в системі оперативно-розшукової тактики, оскільки зазначені процесуальні дії за своєю суттю є оперативно-розшуковими заходами, що набули правової регламентації в межах кримінального судочинства. Попри наявність ґрунтовних напрацювань у теорії ОРД, тактика проведення будь-яких процесуальних дій традиційно є об'єктом дослідження криміналістики. Це зумовлює доцільність формування відповідних тактичних рекомендацій саме в межах криміналістичної тактики. Сучасні доктринальні розвідки підтверджують необхідність імплементації положень щодо НСРД у структуру криміналістичних знань, що сприятиме уніфікації підходів до тактики їх реалізації [7, с. 571].

Концептуалізація положень щодо тактики проведення негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД) – як окремих актів, так і елементів тактичних операцій – постає як міждисциплінарна проблема на стику криміналістичної та оперативно-розшукової теорій. Дискусійність даного питання зумовлює відсутність єдиного підходу до визначення галузевої приналежності тактики НСРД. Зокрема, розглядаючи аспекти тактичного та технічного забезпечення цих дій, науковці акцентують на необхідності синергії криміналістичного інструментарію й оперативно-розшукових можливостей [8, 9, 10, 11, 12].

З огляду на потреби доктрини та правозастосовної практики, пріоритетним вектором еволюції криміналістичної тактики є розроблення та впровадження нового структурного елемента – тактики проведення НСРД. Водночас розвиток оперативно-розшукової тактики спрямо-

ваний на адаптацію наявних рекомендацій до вимог криміналістичної тактики (оперативно-розшуковий супровід) та створення нових положень щодо оперативно-розшукового сприяння реалізації НСРД.

Реалізація зазначеного вектору може супроводжуватись деякими ризиками. Зокрема, варто враховувати необхідність дотримання розумного балансу гласності й таємності у кримінальному процесі. У демократичному суспільстві негласні методи розслідування можуть використовуватись тільки як виключення задля забезпечення права особи на повагу до приватного і сімейного життя та права на захист. У зв'язку з цим, формування тактики НСРД як засобу криміналістичної тактики має ґрунтуватись на цій засаді і не призводити до надмірного розширення сфери практичного застосування негласних засобів доказування.

Як відомо, негласні методи розслідування супроводжуються значними ризиками отримання недопустимих доказів, у тому числі і за рахунок провокації. Тому одним із ключових аспектів формування тактичних рекомендацій у межах цього розділу криміналістичної тактики є відповідні застереження під час інтеграції прийомів, властивих оперативно-розшуковій діяльності, які межують і підбурюванням. Неправильна екстраполяція може призвести до запровадження положень, практичне застосування яких призводитиме до порушень у забезпеченні захисту прав людини.

Важливим аспектом також є ризики розкриття форм і методів діяльності, що вимагає суворого дотримання режиму захисту відомостей із обмеженим доступом не тільки в практичній діяльності, а й у науково-дослідній і навчально-методичній роботі. Тому важливою умовою інтеграції досягнень розшукової тактики до криміналістики є дотримання відповідних обмежень і заходів щодо недопущення розголошення відповідної інформації.

Крім того, вдосконалення потребуватимуть етичні засади криміналістики, які вимагають від слідчого діяти виключно морально допустимими методами. Проте обман (дезінформація та легендування), що є звичайними практиками під час НСРД, не зовсім вписуються в таку парадигму. Тому нового погляду потребують положення щодо засад криміналістичної тактики і критеріїв допустимості тактичних прийомів в контексті так званих «слідчих хитрощів».

Не дивлячись на зазначені специфічні моменти, як видається, узагальнення всього викладеного вище дає підстави констатувати тенденцію до взаємної інтеграції криміналістичних та оперативно-розшукових знань у процесі формування теоретичного підґрунтя тактики НСРД. Розширення змістовного наповнення криміналістичної тактики за рахунок негласних тактичних прийомів і комбінацій є одним із найбільш значущих напрямів розвитку сучасної криміналістики, за умови обов'язкового врахування фундаментальних здобутків теорії оперативно-розшукової діяльності.

Висновки. Ретроспективний аналіз еволюції теорії та практики криміналістичної тактики свідчить, що методологія застосування спеціальних негласних методів розслідування сформувалася на її засадах, проте в межах специфічного напряму теорії оперативно-розшукової діяльності – оперативно-розшукової тактики. Саме положення останньої щодо проведення заходів, які за сутністю є спорідненими з негласними слідчими (розшуковими) діями, становлять практичний фундамент для формування новітньої галузі криміналістичної тактики. Водночас теоретичним підґрунтям цієї галузі мають слугувати фундаментальні засади криміналістики, що забезпечить розроблення науково обґрунтованих рекомендацій, які відповідають критеріям допустимості тактичних прийомів.

Інтеграція положень щодо негласних слідчих (розшукових) дій у зміст криміналістичної тактики потребує не лише розроблення інноваційного інструментарію, а й удосконалення загальних теоретичних положень. Зокрема, виникає нагальна потреба в уточненні предмета криміналістичної тактики та корегуванні її концептуальних основ задля забезпечення розумного балансу між гласними та негласними засобами збирання доказів. Особливої уваги потребують питання

недопущення провокацій, а також переосмислення етичних аспектів допустимості дезінформації та легендування в криміналістичній діяльності.

Становлення тактики негласних слідчих (розшукових) дій є однією з провідних тенденцій розвитку сучасної криміналістики. У цьому контексті пріоритетним завданням є розроблення дієвих теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо окремих видів дій. Важливим етапом такої роботи має стати адаптація здобутків оперативно-розшукової тактики до сучасних реалій кримінального процесуального доказування на стадії досудового розслідування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мирошниченко Ю.М. Криміналістична тактика в період становлення науки криміналістики. *Юридичний бюлетень.* 2020. Вип. 13. С. 201–207. DOI https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.13.26.

2. Говорущак К.К. *Науковий* період становлення та розвитку криміналістичної тактики. *Європейські перспективи.* 2022. № 3. С. 236–241. DOI https://doi.org/10.32782/EP.2022.3.3710.

3. Батюк О.В. Історичний аспект розвитку криміналістичної тактики. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 244–249.

4. Терехович В.Н., Ниманде Е.В. Сутність криміналістичної тактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 35–44. DOI https://doi.org/10.32353/khrife.2018.04

5. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / [А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін.] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 384 с.

6. Павленко С. Сутність і зміст поняття «оперативно-розшукова тактика». *Теорія і практика правознавства.* 2018. Вип. 2 (14). С. 1–25. DOI https://doi.org/10.21564/2225-6555.2018.14.153144

7. Когутич І.І. Про окремі складові криміналістичної тактики. *Університетські наукові записки.* 2012. Вип. 1. С. 567–572.

8. Грібов М.Л. Зміст та основні напрями криміналістичного забезпечення негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства.* 2017. № 1. С. 35–41.

9. Сергєєва Д.Б. Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій для організаційно-тактичного забезпечення досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства.* 2016. № 1. С. 95–104.

10. Подобний О.О. Негласне розслідування як елемент криміналістичної методики. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2017. Вип. 19. С. 290–296.

11. Степанюк Р. Л. Розвідка у криміналістиці й оперативно-розшуковій діяльності. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. Е.О. Дідоренка.* 2024. Вип. 2 (106) Ч.1. С. 191–203. DOI https://doi.org/10.33766/2786-9156.106.1.191-203

12. Степанюк Р. Л., Кікінчук В. В. Засоби криміналістичної та оперативно-розшукової тактики. *Право і суспільство*. 2025. № 1. С. 404–410. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.59

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.37

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ: СВІТОВІ МОДЕЛІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Оржинська Ельвіра Ігорівна,
orcid.org/0000-0001-6189-3103
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

Предместніков Олег Гарійович,
orcid.org/0000-0001-8196-647X
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

Устюжанінова Ольга Тарасівна,
orcid.org/0000-0001-8962-372X
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

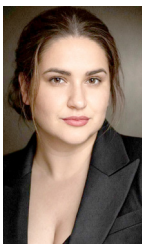

В Україні активно впроваджується така форма справедливості, як відновне правосуддя для неповнолітніх, яка відмінна від традиційної каральної практики вирішення кримінальних правопорушень. Хоч наразі це і Пілотний проект, але як показує, проаналізована в досліджені світова практика, він має великі перспективи щодо відображення, в подальшому, в кримінальному процесуальному законодавстві країни. Тому, в досліджені аналізуються світові практики застосування відновного правосуддя щодо неповнолітніх, з зосередженням уваги на внутрішньо філософію таких практик.

Зокрема у роботі розглянуто суть та філософію наступних моделей відновного правосуддя, зокрема: 1) програми примирення потерпілих і правопорушників (відомі також як «медіація», «посередництво», «конференції жертв і правопорушників») (на прикладі Франції, Польщі та Греції); 2) кола правосуддя – програми, в основі яких лежать традиції північноамериканських індіанців (на прикладі Канади); 3) сімейних конференцій (на прикладі Нової Зеландії); 4) практики країн Сходу (на прикладі Китаю та системи Bang-jiao).

Осмислюючи філософію вищенаведених моделей відновного правосуддя відмічається, що для української каральної практики вирішення кримінальних правопорушень та загалом системи пенітенціарної служби розширення дії Пілотного проекту на всю територію України є значним кроком вперед для гуманізації кримінального права з подальшим переосмисленням ролі пенітенціарних установ.

Загалом, дослідники підсумовують, що пенітенціарна система України має бути переосмислена з вектором на популяризацію центрів, які б сприяли соціальній адаптації правопорушників. Така адаптація повинна здійснюватися у тісній співпраці пенітенціарної служби з громадськими організаціями та/або закладами загальної освіти та представниками громадами в цілому. Українська система відновного правосуддя потребує центрів (у вигляді симбіозу громадської організації з пенітенціарною службою та/або представником громади, та/або представниками психологічних служб закладів шкільної освіти), які б були орієнтовані

на розвиток життєвих навичок правопорушника його навчання, допомоги у працевлаштуванні тощо. Щоб правопорушники відчували психологічну підтримку (можливо навіть через релігійні організації) і сили продовжувати життя в гармонії з суспільством.

Ключові слова: *відновне правосуддя, медіація, кола правосуддя, сімейних конференцій, Bang-jiao.*

Orzhynska Elvira, Predmestnikov Oleh, Ustiuzhaninova Olha. Restorative justice: global models and prospects for implementation in Ukraine regarding minors

In Ukraine, actively begun to introduce such a form of justice as restorative justice for minors, which differs from the traditional criminal practice of resolving criminal offenses. Although this is currently a Pilot Project, as shown by the analysis of research on world practice, it has great prospects for further reflection in the criminal procedural legislation of the country. Therefore, the study analyzes world practices of applying restorative justice to minors, focusing on the internal philosophy of such practices.

In particular, the paper examines the essence and philosophy of the following restorative justice models, including: 1) victim-offender reconciliation programs (also known as «mediation», «intermediation», «victim-offender conferences») (using the examples of France, Poland and Greece); 2) circles of justice – programs based on the traditions of North American Indians (as in Canada); 3) family conferences (as in New Zealand); 4) practices of Eastern countries (as in China and the Bang-jiao system).

Understanding the philosophy of the above models of restorative justice, it is noted that for the Ukrainian penal practice of resolving criminal offenses and the penitentiary system in general, the expansion of the Pilot Project to the entire territory of Ukraine is a significant step forward for the humanization of criminal law with further rethinking of the role of penitentiary institutions.

In general, the researchers conclude that the penitentiary system of Ukraine should be rethought with a focus on popularizing centers that would promote the social adaptation of offenders. Such adaptation should be carried out in close cooperation between the penitentiary service, public organizations and/or general education institutions, and representatives of communities as a whole. The Ukrainian restorative justice system needs centers (in the form of a symbiosis of a public organization with the penitentiary service and/or a community representative, and/or representatives of psychological services of school education institutions) that would be focused on developing the offender's life skills, their education, assistance in employment, etc. So that offenders feel psychological support (possibly even through religious organizations) and the strength to continue living in harmony with society.

Key words: *restorative justice, mediation, circles of justice, family conferences, Bang-jiao.*

Актуальність теми. Сучасний етап реформування кримінальної юстиції в Україні характеризується поступовим відходом від традиційної каральної парадигми на користь відновних підходів, особливо у сфері правосуддя щодо неповнолітніх. Ключовим етапом цього процесу стало впровадження Пілотного проекту «Програма відновного правосуддя для неповнолітніх», розширення якого на всю територію України у 2024 році (згідно з Наказом № 2176/5/501/176) заклало фундамент для нової форми справедливості. Проте, попри позитивну динаміку, на практиці відновне правосуддя часто звужується до формального процесу примирення сторін або відшкодування матеріальної шкоди, залишаючи поза увагою глибинні трансформаційні та соціально-адаптаційні аспекти.

Стан дослідження проблеми. Питання відновного правосуддя та медіації досліджували такі вчені, як Н. Крестовська, В. Литвяк, Н. Петренко, І. Світлічний та інші. Більшість наукових праць зосереджена на процесуальних аспектах медіації, тоді як філософське розуміння відновного правосуддя як глобального руху, що змінює спосіб мислення про справедливість для жертви, правопорушника та суспільства, залишається недостатньо висвітленим.

Метою статті є комплексне дослідження філософії та практичного досвіду застосування провідних світових моделей відновного правосуддя для формування

цілісної української моделі, яка б поєднувала юридичні гарантії з ефективною соціальною реінтеграцією неповнолітніх.

З введенням в дію Порядку реалізації пілотного проекту «Програма відновного правосуддя для неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» (наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора 22 липня 2024 року № 2176/5/501/176) [14] (далі – Пілотний проект) по всій території України активно впроваджується форма справедливості, яка бере свої корені від давніх форм справедливості та правосуддя у світі, і яка відмінна від традиційної каральної практики вирішення кримінальних правопорушень. Треба відмітити, що пілотний проект «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» (наказ Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 року № 172/5/10) [13] діяла з 2019 по 2023 роки на базі системи безоплатної правничої допомоги лише в шести областях. І лише після позитивної практики реалізації пілотного проекту він був введений в дію по всій території України.

Перш ніж Пілотний проект «розвинеться» у зміни до діючих кримінальних, процесуальних кодексів України, наукова спільнота повинна запропонувати законодавцю найкращі світові практики.

Аналіз останніх досліджень присвячених тематиці відновного правосуддя, свідчить, що більшість науковців пов’язують відновне правосуддя з процесом медіації в його загальному розумінні (значенні). Тобто, як процес примирення, досягнення консенсусу щодо відшкодування шкоди потерпілого з обвинуваченим за участі медіатора. І лише поодинокі дослідники зосереджують свою увагу на тому, що відновлювальне правосуддя є більш глобальним та глибинним рухом, який є абсолютно іншим способом мислення про категорії справедливості не лише для жертви але і для правопорушника та суспільства в цілому.

Тому у дослідженні ми хочемо зосередити увагу на філософію, практику застосування сучасних моделей відновного правосуддя різними країнами та правовими системами. Що є дуже важливим для формування власне української моделі відновного правосуддя.

Як вже зазначалось поняття відновного правосуддя треба розуміти не лише процес примирення потерпілого з обвинуваченим за участі медіатора але і розуміти його більш філософськи, глибинно з акцентом не лише на потерпілого (інтереси якого розглядаються як другорядні, тому що на першому місці стоїть потреба покарати винуватця), а й на правопорушника (щоб змінити його світогляд для подальшої переоцінки дій, які він вчинив).

За для розуміння глибини філософської концепції відновного правосуддя необхідно дослідити форми альтернатив традиційним (каральним) практикам кримінального судочинства. Перші згадки про застосування процедури відновного правосуддя, в більш сучасному вигляді, датовані 1970 – 1980 роками, які утворилися в процесі застосування різноманітних практик критики та альтернатив до традиційного кримінального правосуддя в Австралії, Канаді, Новій Зеландії та США. Існує тенденція об’єднувати практики (процес) застосування відновного правосуддя в єдиний концепт. Однак, насправді, різні типи практик альтернативного правосуддя були розроблені в різних контекстах в різних країнах з різних причин, при цьому поділяючи не стільки єдину філософію чи навіть знання про інші нові практики, скільки спільну зосередженість на потребах жертв, потребах відповідальності правопорушників та відшкодування збитків, а також залучення громади до процесу кримінального правосуддя [3, с. 2].

Умовно практики відновного правосуддя можна розділити на кілька моделей (форм, практик). Найпоширенішими з них є:

– програми примирення потерпілих і правопорушників (відомі також як «медіація», «посередництво», «конференції жертв і правопорушників») (така система представлена в країнах Європи);

– кола правосуддя – програми, в основі яких лежать традиції північноамерикан-

ських індіанців (проводяться переважно в Канаді);

– сімейні конференції (батьківщина – Нова Зеландія);

– програми сприяння жертвам;

– програми сприяння екс-злочинцям;

– реституція;

– залучення до суспільних робіт тощо [15].

– практики країн Сходу.

Ці різні моделі відновного правосуддя розкривають суть та можливості такого процесу за для подальшого напрацювання українською практикою ефективних стратегій не лише вирішення конфліктів, а і в врегулюванні суспільних відносин пов'язаних з кримінальним правопорушенням.

За для розуміння філософії відновного правосуддя розглянемо підходи та можливості по найбільш впливовим з точки зору процесуальних та суспільних можливостей моделей відновного правосуддя.

Модель «програми примирення потерпілих і правопорушників». На сьогоднішній день медіація і відновне правосуддя у більшості Європейських країн та їх практиках ототожнюється. Так, дійсно в процесі медіації медіатор намагається забезпечити баланс між інтересами потерпілого та вимогами до правопорушника, та головна мета зводиться до примирення сторін і відшкодуванню шкоди потерпілому та не виключає мету розвантаження судової системи. Так, яскравим прикладом європейської форми відновного правосуддя є приклад Франції. Починаючи з середини 80-х років у Франції за ініціативою прокурорів починають реалізовуватися пілотні проекти, спрямовані на розв'язання кримінальних конфліктів шляхом медіації. Законодавчі акти, що її формалізують і легалізують, з'явилися пізніше. Таким став Закон від 4 січня 1993 р., розвинутий Законом від 23 червня 1999 р. (зміни й доповнення до КПК Франції). Підґрунтям розвитку процесу застосування відновного правосуддя був принцип доцільності порушення кримінального переслідування, широке застосування інституту відмови від нього з мотивів його недоцільності [4].

Основна ідея застосування відновного правосуддя виглядає наступним чином: саме прокурор має право «вирішувати, які кроки застосувати» щодо конкретної справи. Повноваженнями прокурора також є «до початку судового провадження по справі, за згодою сторін, удатися до застосування процедури медіації, якщо, на думку прокурора, це допоможе забезпечити відшкодування збитків потерпілому; усунути перешкоди, пов'язані з порушенням закону; реабілітувати індивіда». Законодавством дозволяється пряма і непряма медіації [8, с. 131]. Послугу примирення у Франції надають асоціації супроводження потерпілих та акредитовані місцевим прокурором приватні медіатори, які уклали контракт з Міністерством юстиції. [10, с. 30]. Питання спільної взаємодії та специфіки проведення в життя програм примирення узгоджуються між надавачами послуги примирення і прокурорами на місцевому рівні. Бажаним результатом є досягнення угоди, згідно якої правопорушник визнає свою вину та матеріально відшкодовує завдані збитки. Яким би не був результат процедури, про нього повідомляють прокурора, який і приймає рішення щодо відкриття чи закриття кримінальної справи [8. с. 131].

Подібну модель мають і інші країни Європи, але з певною специфікою. Зокрема, в Польщі медіатором може виступити не лише спеціально підготовлена особа, а й прокурор чи суддя. Чинним Кримінально-процесуальним кодексом Польщі встановлено, що строк проведення процедури примирення потерпілого та правопорушника не більше одного місяця, на період процедури примирення досудове розслідування по даній справі зупиняється [10, с. 30].

Відповідно до Грецького законодавства медіація між жертвою та правопорушником відноситься до категорії виховних або виправних заходів, що застосовуються до неповнолітніх судовим органом чи законом (Закон 3189/2003). Роль медіатора виконують інспектори пробації/наглядачі повнолітніх правопорушників. Остаточне рішення виносить суддя, окрім відшкодування матеріальної та моральної шкоди може ухвалити додаткові заходи такі, як відповідальний нагляд батьків/опікунів або інспектора пробації; залучити до

громадських робіт. Необхідно звернути увагу, що законодавство Греції не містить норм щодо прав та обов'язків сторін відновного правосуддя [2].

Серед основних переваг європейської моделі відновного правосуддя можна виділити: відшкодування моральної та матеріальної шкоди, соціальна реінтеграція правопорушника (шляхом не засудження) та розвантаження судової системи. Тобто, європейська модель відновного правосуддя спрямована на медіаційне врегулювання та запобігання ускладненню конфлікту. Така специфіка не суперечить головним принципам такого правосуддя, але на нашу думку є вузькою за змістом, оскільки здебільшого направлена на інтереси потерпілого.

Доволі значною перевагою європейської моделі відновного правосуддя є те, що країни можуть користуватися як внутрішніми законодавчими актами так і європейським.

Модель «Сімейні конференції» або «сімейне добровільне втручання». Сімейні зустрічі або громадські зустрічі, беруть свій початок у традиціях корінного народу маорі Нової Зеландії, де неповнолітні правопорушники та інші учасники обговорюють способи усвідомлення молодими людьми наслідків правопорушення, відновлення прав жертви, відшкодування заподіяної шкоди, проходження реабілітації та пошуку шляхів поліпшення свого подальшого життя. [16, с.139]. Проведення сімейних конференцій покладається на Департамент соціального забезпечення (посадовцями, професіональних правників), до участі також запрошуються інші офіційні особи, зокрема, поліція [10, с. 30], але в практиці використовується і так звана система «знизу – вгору», наприклад деякими прихильниками маорі [3, с. 4]. Згідно новозеландської моделі, на конференції присутні не тільки потерпілий і правопорушник, а й члени родини правопорушника. Під час процедури усі учасники обговорюють ситуацію, що склалася. Після чого правопорушник та його родина залишають кімнату для прийняття рішення стосовно подальших дій правопорушника для відшкодування завданих збитків. Метою конференцій є сприяння тому, щоб правопорушник прийняв відповідальність та відшкодував збитки та пошук альтернативної міри покарання, зокрема, рішення, які приймаються на сімейних конференціях для неповнолітніх, то це, зазвичай, вибачення, громадські роботи, участь у спеціальних програмах (релігійних, соціального та педагогічного перевиховання тощо) для неповнолітніх правопорушників та матеріальне відшкодування (відшкодування відбувається дуже рідко через обмежені матеріальні ресурси неповнолітніх правопорушників). За результатами сімейних конференцій готуються рекомендації для ювенальних судів стосовно рішення щодо неповнолітнього правопорушника [10, с. 30].

Загалом, це унікальна форма вирішення кримінальних конфліктів, яка базується на прояві почуттів провини і сорому: правопорушник відчуває власну провину щодо потерпілого і сором щодо власних дій, коли до процесу правосуддя залучені члени його сім'ї, найближче оточення. Це сприяє формуванню бажання взяти на себе відповідальність за скоєне протиправне діяння [16, с.139].

Досвід Нової Зеландії вплинув на початок впровадження конференцій і в Австралії, але процес їх провадження дещо відрізняється. Зокрема в Австралії повноваження щодо здійснення відновного правосуддя мають «адміністратори та фахівці середньої ланки» включаючи поліцію. В Австралії конференції були запроваджені як стратегія поліції з метою попередження ювенальної злочинності. Та модель конференцій більше спирається на теорію реінтегративного сорому [3, с. 4].

Сімейні конференції впровадженні також в таких країнах як Великобританія, Нідерланди, Швеція та Бельгія.

Серед основних переваг цієї моделі можна виділити процедуру направлену на відновлення стану речей до вчинення кримінального правопорушення, відновлення відносин між потерпілим та правопорушником, а також інтеграцію останнього в суспільство через участь у спеціальних програмах

Модель «кола правосуддя» або «кола примирення» – це багатовіковий спосіб вирішення конфліктів, який

існує в різних формах в культурі багатьох народів. Вони засновані на традиціях північноамериканських індіанців і проводяться переважно в Північній Америці. Кола правосуддя сьогодні отримали поширення серед індіанського населення Канади і США. Особливістю проведення кіл правосуддя є залучення до процесу обговорення проблеми членів громади, що забезпечує їх активну участь в ухваленні рішення і розподілі відповідальності за його виконання. Ця модель відновного правосуддя розвивалася в таких двох загальних напрямках: кола зцілення, які допомагали врегулювати конкретну ситуацію та кола примирення, які обмежувалися наданням рекомендації судовим органам щодо вирішення конкретної справи [16, с. 140].

Законодавство Канади щодо «кола правосуддя» декларує індивідуальний підхід по відношенню до кожної справи, що розглядається та широке самоврядування або розширення прав і можливостей учасникам. При цьому рішення по справі, яка розглядається «колом правосуддя» приймається суддею, яким має право зобов'язати правопорушника компенсувати більшу суму, ніж було домовлено на процедурі примирення. В Канаді діють різні форми відновного правосуддя, які відрізняються за способом реалізації в різних громадах, зокрема різняться між собою критеріями відбору справ, процедурою слухання справи, досягнення рішень і введенням санкцій. Здебільшого, такі програми передбачають участь неповнолітніх, рідше повнолітніх, правопорушників і потерпілих (правопорушник і сім'я, жертва і сім'я, правопорушник, жертва і громада), де вони мають змогу обговорити кримінальну ситуацію та прийняти задовільне рішення. Ведучими програми є підготовлені медіатори, які додатково залучають сім'ю, друзів і всіх членів громади потерпілих і правопорушників. Рішення, які приймаються на подібних конференціях — це публічне вибачення або виконання встановлених зобов'язань на користь громади чи потерпілого. Діяльність конференцій передбачає співпрацю з громадськістю та поліцією [10, с. 31].

Зазвичай суддя присутній у колі правосуддя, і його роль багато в чому збігається з ролями інших учасників кола. Всі учасники вважаються однаково відповідальними за процес та його результат. Кола правосуддя використовуються на різних стадіях кримінального провадження, в одних випадках як самостійна форма вирішення спорів у громаді, а в інших – як альтернатива або доповнення до формального розгляду в суді [16, с. 141]. Так зокрема, ще однією формою відновного правосуддя в Канаді є медіація між потерпілим і правопорушником. Така процедура має на меті примирення потерпілого з правопорушником та відшкодування збитків. По деяким програмам правопорушник додатково зобов'язаний пройти відповідні курси навчальні, лікувальні (медичні), соціальні тощо.

Тобто позитивними практиками є соціальний підхід, орієнтований на відновлення соціальних зв'язків і примирення.

Модель «кола правосуддя» має майже однакову концепцію з моделлю «сімейні конференції», але з невеликими процесуальними відмінностями, зокрема прийняття остаточних рішень суддею з можливістю збільшення санкцій щодо правопорушника.

Практики країн Сходу. Окремо виділимо Китайську систему правосуддя по справам неповнолітніх, яка має багато спільних рис з вище переліченими моделями відновного правосуддя. Проте має свою унікальну філософію – концепція традиційної конфуціанської культури співчуття до молоді збігається з фундаментальними принципами відновного правосуддя. Конфуціанство підкреслює моральні принципи такі як, доброзичливість, справедливість та гармонія. Замість судових процесів конфуціанство заохочує людей вирішувати свої суперечки приватним шляхом посередництва і, при необхідності, залучати сім'ю, клани та гільдії. Саме такі принципи і відображені в законодавстві Китаю щодо відновного правосуддя неповнолітніх [6, с.161]. Загалом процес медіації, в тому числі ювенальної, регулюється Законом про народне посередництво 2010 року, та кримінально – процесуальним правом, яке регулює питання примирення, як спеціальної процедури [5, с. 290]. У Китаї впрова-

дженні три пов'язані між собою програми посередництва: медіація людей, медіація громади та кримінальне примирення [5, с. 294]. Наше дослідження зосередиться лише на програмі кримінального примирення, яке відповідає за відновне правосуддя для неповнолітніх. Посередниками в кримінальному примирені виступають органи поліції, які відповідно до ступеня тяжкості вчиненого кримінального діяння на початку заохочують жертв і правопорушників вести переговори через посередництво людей (в тому числі і юристів, адвокатів або впливових членів громади, клану тощо). Якщо ж не буде досягнуто згоди, справа буде розглянута як питання громадського порядку, і поліція, використовує відповідні організації (Bang-jiao). Якщо ж справа залишається не вирішеною, тоді вона направляється до суду. Таким чином поліція фактично здійснює фільтрацію справ на стадії досудового розгляду.

Вже під час судового процесу посередниками примирення (підписання відповідної угоди) виступають прокурор та адвокати. Зокрема прокурори можуть рекомендувати судді винести більш м'який вирок, якщо сторони вирішили примиритись на цій стадії. [5, с. 296–298].

Окремо коротко розглянемо систему Bang-jiao (китайською допомога), яка в Китаї служить громадською ініціативою, яка пропонує рекомендації, підтримку та освітні ресурси жителям, особливо молодим людям, які вчинили незначні правопорушення та/або звільнені з виправних установ. Bang-jiao діє як комунікативна стратегія запобігання подальшої злочинності та реабілітації шляхом «прийняття їх назад до громади та надання їм різних послуг» [6, с. 168].

Форми Bang-jiao різняться по всім провінціям Китаю, вони охоплюють програми за участі батьків, родичів, друзів та сусідів. Сусідські групи Bang-jiao є найпопулярнішою формою. Ці групи зазвичай складаються з батьків правопорушника, члена сусідського комітету (члени обираються з числа жителів райони, на кшталт районної ради), офіцера найближчої поліцейської дільниці (на кшталт дільничного офіцера), керівника робочого підрозділу (у разі працевлаштування молодого правопорушника) та керівника школи (де правопорушник навчається або навчалася).

Найголовніший підхід системи Bang-jiao це повага до правопорушника, який не повинен страждати від дискримінації і принизливого ставлення. Оскільки така б дискримінація заважала б реалізації реабілітаційних цілей, бо молодь би просто відмовлялась від такої допомоги. Другим по значенню ключовим компонентом є практична допомога у таких сферах як зайнятість, навчання та шлюб. Та третім компонентом є емоційна підтримка та переконання від серця до серця. Вони повинні відчути, що їх сприймає громада, суспільство, щоб вони захотіли реального прощення та покаяння.

Загалом на процедуру Bang-jiao покладається культивування почуття каяття у злочинця, щоб «побудувати совість, яка внутрішньо стримає злочинну поведінку навіть за відсутності будь якого зовнішнього фактору ганьби, пов'язаного зі злочином» [7, с. 208].

Додатково необхідно відмітити, що програма відновного правосуддя в деяких провінціях Китаю з 2012 року розширилася і на злочини вчинені проти довкілля та має назву «відновлюване екологічне управління». Цей механізм пропонує імунітет від досудового переслідування та позбавлення волі за перші правопорушення спричинені довкіллю за умови усунення заподіяної шкоди [1, с. 5].

Таким чином китайська модель відновного правосуддя є багаторівневою та змішаною з культурою та релігійними поглядами, органами поліції та громадськими організаціями, громадами. Вона покликана повернути неповнолітнього злочинця до нормального життя через почуття щирого каяття та бажання продовжувати життя у громаді. Нажаль нам не вдалося дослідити статистичні дані щодо осіб які пройшли процедуру Bang-jiao щодо проценту реінтегрованих правопорушників, щодо, можливого, повторного вчинення ними правопорушення через закритість таких даних політикою Китаю.

Розглянувши основні світові моделі відновного правосуддя необхідно закцентувати увагу на тому, що філософія такого правосуддя має базуватися на визна-

нні того факту, що встановлення та підтримка відносин з іншими людьми є базовою потребою людини. Правопорушення в першу чергу руйнують міжособистісні відносини, але хвильовий ефект такої поведінки може поширювати свій вплив на друзів, сім'ю, соціальне оточення тощо. Саме тому відновлення порушених відносин має ефект зцілення не тільки для однієї окремої жертви правопорушення, але й впливає на правопорушника (особливо в маленьких громадах, селах тощо), колектив або громаду і навіть на відносини за їх межами. Відновне правосуддя ґрунтується на розумінні визначальної ролі самостійності та самодіяльності людей у врегулюванні суспільних відносин.

Відновне правосуддя покликане зцілювати, надати моральний урок, залучати громаду, підштовхувати її до проведення діалогу на основі поваги, сприяти усвідомленню цінності прощення, відповідальності, вибачення і виправлення, а також відновлення належного фізичного та емоційного стану потерпілого, правопорушника та громади [9, с. 77].

Відновне правосуддя виходить за межі правничого інституту і поєднує в собі соціальні, психологічні [12, с. 232], педагогічні та юридичні елементи, формуючи нову парадигму кримінальної політики України [12, с. 232].

Доречно відмітити що саме в психологічних і педагогічних науках піднімається дискусія щодо впровадження відновних програм, як компонентів провадження стандартів динамічної безпеки в контексті роботи практичних психологів закладів освіти. Наразі в рамках розробки концепції Моделі «Мирна школа» розглядають наступні методики: «відновна школа» – спрямована на формування партнерських стосунків та ефективної комунікації між педагогами, учнями та батьками і покликана сприяти якісному освітньому процесу за сучасних ризиків; шкільна служба порозуміння – шкільна структура для професійного вирішення конфліктів і навчання конструктивним моделям поведінки та комунікації, що працює за принципом «рівний – рівному»: методика «Стійкість» та «Культура добросусідства» [11, с. 263].

Нажаль, наразі концепція Моделі «Мирна школа» спрямована на попередження конфліктів серед учнів та попередження та подолання стресових явищ бойових дій на території України. Однак її розробка та практична апробація результатів можуть стати фундаментом для подальшого розвитку системи відновного правосуддя, щодо неповнолітніх які вчинили кримінальне правопорушення, зокрема для створення центрів адоптації/ відновних центрів або перевиховання.

Осмислюючи філософію вищенаведених моделей відновного правосуддя необхідно відмітити, що для української каральної практики вирішення кримінальних правопорушень та загалом системи пенітенціарної служби розширення дії Пілотного проекту на всю територію України є значним кроком вперед для гуманізації кримінального права з подальшим переосмисленням ролі пенітенціарних установ.

Зрозуміло, що відновне правосуддя може і не зменшить кількість кримінальних правопорушень, але воно призведе до суттєвих змін щодо повернення (реінтеграції), в громаду правопорушників, через соціальну адаптацію та підтримку.

Досліджуючи судові рішення присвячені примиренню потерпілого з обвинуваченим, який брав участь у Пілотному проекті в єдиному реєстрі судових рішень, ми звернули увагу, що здебільшого ці рішення побудовані на примиренні через прощення та відшкодування матеріальної шкоди (рішення № 539/5415/24, № 309/4534/25, № 573/1191/25). Вказане цілком відповідає меті відновного правосуддя, проте нажаль нами в цих рішеннях не знайдено процедури подальшої адаптації цих неповнолітніх, зокрема через зобов'язання відвідувати центри адаптації/відновних центрів або перевиховання, або проходження курсу з прав людини/кримінальної відповідальності тощо. Це пов'язано з тим, що на сьогоднішній день, нажаль, таких центрів в Україні дуже мало.

Загалом пенітенціарна система України має бути переосмислена з вектором на популяризацію центрів, які б сприяли соціальній адаптації правопорушників (можливо навіть і по аналогу дослі-

джуваної вище системи Bang-jiao). Така адаптація повинна здійснюватися у тісній співпраці пенітенціарної служби з громадськими організаціями та/або закладами загальної освіти та представниками громади в цілому. Українська система відновного правосуддя потребує центрів (у вигляді симбіозу громадської організації з пенітенціарною службою та/або представником громади, та/або представниками психологічних служб закладів шкільної освіти), які б були орієнтовані на розвиток життєвих навичок правопорушника його навчання, допомоги у працевлаштуванні тощо. Щоб правопорушники відчували психологічну підтримку (можливо навіть через релігійні організації) і сили продовжувати життя в гармонії з суспільством.

Висновки. Підсумовуючи аналіз філософії та світової практики реалізації моделей відновного правосуддя, можна зробити наступні висновки, що відновне правосуддя не слід ототожнювати лише з процедурою медіації як інструментом розвантаження судів. Це глибинна трансформація кримінальної юстиції, де центром уваги стає не факт порушення державної норми та наступне покарання, а відновлення порушених міжособистісних зв'язків, зцілення потерпілого та світоглядна переоцінка дій правопорушником.

Аналіз рішень з Єдиного державного реєстру судових рішень свідчить про те, що наразі відновне правосуддя в Україні має здебільшого формальний характер. Поза увагою залишається критично важливий етап — подальша соціальна адаптація та корекція поведінки неповнолітнього.

Для перетворення Пілотного проекту на повноцінну національну модель необхідно:

– створення мережі центрів (на засадах державно-приватного партнерства), які б забезпечували психологічний супровід, навчання та допомогу у працевлаштуванні неповнолітніх після процедури примирення.

– внести зміни до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України, передбачивши можливість покладання на неповнолітнього обов'язків виховного характеру (відвідування тренінгів із життєвих навичок, освітніх курсів тощо) як невід'ємної частини угоди про примирення.

– переосмислити роль пенітенціарної системи, змістивши акцент із ізоляції на активну взаємодію з громадою, релігійними та громадськими організаціями для створення середовища, де правопорушник відчуває підтримку та силу змінити своє життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Sun J., Zhang Y.: Restorative environmental governance inChina: long-term compliance for conditional non-prosecution in campaign-style criminalizationenforcement, *Journal of Chinese Governance,* (24 Jul 2025). P. 2–29. DOI: 10.1080/23812346.2025.2535685. URL: https://www.researchgate.net/publication/393981432_Restorative_environmental_governance_in_China_long-_term_compliance_for_conditional_non-prosecution_in_campaign-style_criminalization_enforcement (дата звернення 14.02.2025).

2. Panagos K. Victim's interests and the role of probation officers in victim-offender mediation: Theoretical analysis and the Greek juvenile justice system. *Temida*. 2020. 23 (1) P.79–106. URL: https://www.researchgate.net/publication/343196826_Victim's_interests_and_the_role_of_probation_officers_in_victim-offender_mediation_Theoretical_analysis_and_the_Greek_juvenile_justice_system (дата звернення 14.02.2025).

3. Suzuki M., William R. Wood. Restorative Justice. he Palgrave Handbook of Australian and New Zealand Criminology. *Crime and Justice*. 2017. P. 1–20.

4. Milburn P. Victim-Offender Mediation with Juveniles in Europe: The Situation in France. V*ictim-Offender Mediation with Youth Offenders in Europe:* An Overview and Comparison of 15 Countries. – Dordrecht: Springer Netherlands, 2005. P. 301–320

5. Zhang Y. Dancing With Restorative Justice: Chinese Legal Professionals and Their Motivational Posturesanuary *Regulation & Governance* 2026 (1) : P. 289–302. URL: https://www.researchgate.net/publication/396935546_Dancing_With_Restorative_Justice_Chinese_Legal_Professionals_and_Their_Motivational_Postures/references (дата звернення 14.02.2025).

6. Zhang Y. Juvenile Justice in China: A Possible Responsive Pyramid? *Juvenile Delinquency, Victimization, and Justice in Chinese Societies.* May 2025 P. 159–176. DOI: 10.4324/9781003385066-13.

7. Zhang L, Zhou D, Messner SF, Liska AE, Krohn MD, Liu J et al. (1996) Crimeprevention in a communitarian society: Bang-jiao and Tiao-jie in the People'sRepublic of China. *Justice Q* 13: P. 199–222. https://doi.org/10.1080/07418829600092911. URL: https://www.researchgate.net/publication/382021780_Predictors_of_the_prevalence_and_importance_of_the_observed_trinary_control_system_in_rural_China (дата звернення 14.02.2025).

8. Горова А. Приклади існуючих програм відновного правосуддя в інших країнах. № 1–2. 2005 с. 131. URL: https://uccg.org.ua/bulletin/Articles/01-02/10-Zarubizhnyi_dosvid/011001.pdf (дата звернення 14.02.2025).

9. Крестовська Н. Філософсько – правові студії відновного правосуддя. *Правова наука і державотворення в Україні в умовах сучасних викликів, породжених російською воєнною агресією: теорія, практика, перспективи розвитку*: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Кривий Ріг, 24 травня 2024 року). Кропивницький : ДонДУВС, 2024. 332 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2024/07/zbirnyk_nps_24_05_2024_protokol_dlya_pdf.pdf#page=77 (дата звернення 14.02.2025).

10. Литвяк В.В. Моделі медіації в кримінальному провадженні: порівняльно – правовий аналіз. URL: http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v22-2/9.pdf (дата звернення 14.02.2025).

11. Луценко Ю.А. Відновні програми як компонентів провадження стандартів динамічної безпеки в контексті роботи практичних психологів закладів освіти. *Соціальна психологія. Юридична психологія.* Випуск 36. 2022. С. 260–265. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738170/1/Lutsenko_vidnovni_prohramy_2022.pdf (дата звернення 14.02.2025).

12. Петренко Н. Місце та роль відновного правосуддя в сучасній кримінально – правовій системі України. *Електронне наукове видання «Аналітично – порівняльне правознавство».* Випуск № 05, 2025, частина 3. С. 229–233. URL: https://www.researchgate.net/publication/397625465_The_place_and_role_of_restorative_justice_in_the_modern_criminal_law_system_of_Ukraine (дата звернення 14.02.2025).

13. Порядок реалізації пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», затверджена наказом Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 року № 172/5/10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text (дата звернення 14.02.2025).

14. Порядок реалізації пілотного проекту «Програма відновного правосуддя для неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» затверджена наказом Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора 22 липня 2024 року № 2176/5/501/176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text (дата звернення 14.02.2025).

15. Реконструкція зв'язків в громаді – медіація і відновне правосуддя в Європі / Ерстен І. та ін. Київ : Видавник Захаренко В.А., 2008. 184 с.

16. Свєтлічний І.В. До питання розвитку концепцій, форм і принципів відновного правосуддя у зарубіжних країнах. Актуальні питання розвитку юридичної науки в період воєнного стану : *Міжнародна науково-практична конференція. Науково-дослідний інститут публічного права*, 17 травня 2024 р. Львів: Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 138–142 URL: https://sipl.com.ua/wp-content/uploads/2024/06/conf_SIPL_%D0%905_%D0%94%D0%A0%D0%A3%D0%9A_.pdf#page=138 (дата звернення 14.02.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.38

ДОСВІД ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС З ПРОТИДІЇ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОМУ НАСИЛЬСТВУ

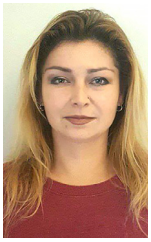

Ганус Людмила Михайлівна,
orcid.org/0000-0002-3539-6389
аспірант кафедри конституційного права
Національної академії внутрішніх справ

У статті здійснено конституційно-правовий та порівняльно-правовий аналіз інституційних моделей протидії гендерно зумовленому насильству (ГЗН) у державах-членах Європейського Союзу. Метою дослідження є визначення ефективних інституційних підходів до протидії ГЗН та формування типології моделей із урахуванням конституційно-правових передумов і структурних переваг. Дослідження ґрунтується на визначених функціональних критеріях порівняння: система захисних приписів, обсяг дискреційних повноважень поліції, спеціалізація судових інституцій, організаційна структура підтримки постраждалих, правовий статус програм для кривдників, застосування електронного контролю, а також рівень міжвідомчої координації відповідно до принципу «4Р». Для порівняльного аналізу було обрано чотири держави-члени ЄС – Іспанію, Австрію, Швецію та Хорватію – з метою представлення різних підходів до інституційної організації протидії ГЗН. На основі аналізу моделей Іспанії, Австрії, Швеції та Хорватії сформовано типологію інституційних підходів до протидії ГЗН, визначено їх конституційно-правові передумови, структурні переваги та обмеження. Обґрунтовано напрями вдосконалення законодавства України з урахуванням стандартів Стамбульської конвенції та Директиви (ЄС) 2024/1385. Методологічну основу дослідження становлять: порівняльно-правовий метод, інституційний аналіз; функціональний підхід до оцінки ефективності правових механізмів, доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини . Наукова новизна дослідження полягає у формуванні конституційно-орієнтованої типології моделей протидії ГЗН у державах-членах ЄС; обґрунтуванні взаємозв'язку між рівнем інституційної інтеграції та реалізацією позитивних зобов'язань держави; розробленні імплементаційної матриці для України з урахуванням європейських стандартів; доведенні, що ефективність протидії ГЗН визначається не лише криміналізацією, а передусім системністю конституційно-правового механізму захисту.

Ключові слова: *гендерно зумовлене насильство, інституційні моделі, конституційно-правовий механізм, Стамбульська конвенція, директива ЄС 2024/1385, позитивні зобов'язання держави, порівняльне право, інтегрована модель «4Р».*

Ganus Lyudmyla. Experience of EU member states in combating gender-based violence

The article provides a constitutional and comparative legal analysis of institutional models for combating gender-based violence (GBV) in the member states of the European Union. The aim of the study is to identify effective institutional approaches to combating GBV and to develop a typology of models taking into account constitutional and legal prerequisites and structural advantages. The research is based on defined functional comparison criteria: the system of protective orders, the scope of police discretionary powers, the specialization of judicial institutions, the organizational structure of support for victims, the legal status of offender programs, the use of electronic monitoring, and the level of interagency coordination in accordance with the "4P" principle.

For the comparative analysis, four EU member states – Spain, Austria, Sweden, and Croatia – were selected in order to represent different approaches to the institutional organization of GBV prevention. Based on the analysis of the models in Spain, Austria, Sweden, and Croatia, a typology of institutional approaches to combating GBV has been developed, and their constitutional and legal prerequisites, structural advantages, and limitations have been identified. Directions for improving Ukrainian legislation are substantiated, taking into account the standards of the Istanbul Convention and Directive (EU) 2024/1385. The methodological basis of the research includes the comparative legal method, institutional analysis, a functional approach to assessing the effectiveness of legal mechanisms, and the doctrine of positive obligations of the state in the field of human rights protection. The scientific novelty of the study lies in the development of a constitutionally oriented typology of models for combating GBV in EU member states; substantiation of the relationship between the level of institutional integration and the implementation of the state's positive obligations; development of an implementation matrix for Ukraine taking into account European standards; and demonstration that the effectiveness of combating GBV is determined not only by criminalization but primarily by the systemic nature of the constitutional and legal protection mechanism.

Key words: *gender-based violence, institutional models, constitutional-legal mechanism, Istanbul Convention, EU Directive 2024/1385, positive state obligations, comparative law, integrated "4P" model.*

Гендерно зумовлене насильство у сучасному конституційному правопорядку розглядається як порушення фундаментальних прав людини – права на гідність, особисту недоторканність, рівність та свободу від дискримінації [1]. За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я, приблизно кожна третя жінка у світі зазнає фізичного або сексуального насильства протягом життя, що свідчить про системний характер проблеми [3].

У межах Європейського Союзу відбулося формування спільної нормативної рамки протидії ГЗН, однак національні механізми її реалізації демонструють суттєві відмінності за інституційним дизайном, процедурними гарантіями та рівнем інтеграції соціальних і кримінально-правових інструментів [2]. У цьому контексті дослідження зосереджується на порівняльному аналізі моделей протидії ГЗН з урахуванням конституційно-правових вимог та критеріїв ефективності.

У статті запропоновано конституційний тест ефективності моделі протидії гендерно зумовленому насильству, який включає чотири взаємопов'язані критерії:

– наявність ефективного засобу правового захисту;

– пропорційність обмежень прав особи, щодо якої застосовуються превентивні заходи;

– недискримінаційний характер процедур;

– процедурна гарантованість доступу до соціальної та правової підтримки.

Зазначений тест застосовується нижче до кожної з проаналізованих держав як аналітичний інструмент порівняльної оцінки, що дозволяє перейти від опису інституційних особливостей до верифікованого конституційно-правового висновку щодо ефективності відповідної моделі.

Імплементаційна матриця для України структурована за чотирма векторами: інституційна спеціалізація, превентивне реагування, соціальна інфраструктура, цифрова координація. Вона використовується не як абстрактна рекомендаційна схема, а як проєкційний інструмент трансформації порівняльного досвіду у національний конституційний механізм, де кожен вектор корелює з одним або кількома критеріями запропонованого конституційного тесту.

Конституційно-правові засади протидії гендерно зумовленому насильству (ГЗН) у Європі визначаються насамперед двома ключовими актами – Конвенція Ради Європи про запобігання насильству[1] щодо жінок і домашньому насильству [1] та Директива (ЄС) 2024/1385 [2].

Стамбульська конвенція закріплює концепцію позитивних зобов'язань держави, що охоплюють обов'язок запобігати насильству, забезпечувати захист постраждалих, здійснювати ефективне розслідування та формувати комплексну державну політику на основі принципу

«4P» (prevention, protection, prosecution, policies) [1]. Вона встановлює мінімальні стандарти криміналізації окремих форм насильства та визначає вимогу інституційної координації.

Директива (ЄС) 2024/1385 конкретизує ці стандарти в межах правопорядку ЄС, запроваджуючи мінімальні вимоги до кримінально-правової кваліфікації окремих діянь, гарантії процесуального захисту постраждалих та обов'язок держав забезпечити доступ до спеціалізованих служб підтримки [2].

Оцінка ефективності імплементації цих стандартів здійснюється, зокрема, у звітах GREVIO [8; 9].

Зазначені акти формують імперативну нормативну основу, однак не уніфікують інституційні моделі протидії ГЗН. Державам залишено дискрецію щодо вибору організаційних механізмів реалізації, за умови досягнення єдиної мети – ефективного захисту прав людини та забезпечення гендерної рівності.

Окрім спеціальних актів у сфері протидії гендерно зумовленому насильству, наднаціональний конституційний каркас у межах Європейського правового простору формують положення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [12] та Хартії основоположних прав Європейського Союзу [13]. Статті 2, 3 та 14 ЄКПЛ у поєднанні зі статтями 1 (гідність), 21 (недискримінація) та 47 (право на ефективний засіб правового захисту) Хартії ЄС створюють базову конституційну матрицю, у межах якої державичлени зобов'язані організовувати національні механізми захисту від гендерно зумовленого насильства [12; 13].

Відтак, інституційний дизайн моделей протидії ГЗН має відповідати не лише галузевому законодавству та Стамбульській конвенції, а й наднаціональному конституційному стандарту ефективності прав людини, який включає вимогу реального, а не формального доступу до правосуддя.

Нормативною основою системи протидії гендерно зумовленому насильству в Іспанії є Органічний закон № 1/2004 про комплексні заходи захисту від гендерного насильства [4], який заклав комплексний підхід до правового регулювання, поєднавши кримінально-правові, процесуальні та соціальні інструменти захисту.

Іспанська система характеризується високим рівнем структурної диференціації та процесуальної концентрації. Її ключові риси:

– створення спеціалізованих судових органів (Juzgados de Violencia sobre la Mujer), компетентних розглядати як кримінальні провадження щодо злочинів, пов'язаних із гендерним насильством, так і пов'язані цивільні спори (розірвання шлюбу, визначення місця проживання дітей, аліменти, заходи захисту);

– інтеграція кримінальних і цивільних механізмів реагування в межах одного провадження, що забезпечує цілісність правового захисту;

– налагоджена взаємодія судів, прокуратури, поліції та соціальних служб, включаючи систему психологічної й правової допомоги постраждалим.

У конституційно-правовому аспекті така організація відображає принцип спеціалізації правосуддя як гарантію ефективного судового захисту та реалізації права на безпеку і людську гідність.

Ефективність іспанської моделі підтверджується у базовому звіті GREVIO щодо Іспанії [8].

Конституційною передумовою такої моделі виступають положення Конституції Іспанії 1978 року [14], зокрема стаття 14, яка гарантує рівність перед законом і забороняє дискримінацію за ознакою статі, а також стаття 24, що закріплює право на ефективний судовий захист. Інституційна спеціалізація й процесуальна концентрація у справах про гендерне насильство виступають не організаційним експериментом, а формою реалізації позитивного обов'язку держави забезпечити реальний захист прав постраждалих, мінімізувати повторну віктимізацію та гарантувати послідовність судової практики.

З позицій запропонованого конституційного тесту іспанська модель демонструє:

– ефективний засіб правового захисту – через спеціалізовані суди, які забезпечують швидке винесення захисних приписів та процесуальну концентрацію проваджень;

– пропорційність обмежень – судовий характер більшості захисних заходів гарантує їх індивідуалізацію та перевірку необхідності;

– недискримінаційність процедур – спеціалізація спрямована на усунення структурної нерівності, що відповідає ст. 14 Конституції Іспанії;

– гарантований доступ до сервісів – інтеграція соціальних служб у модель правосуддя мінімізує розрив між судовим рішенням і фактичною підтримкою постраждалої особи.

Таким чином, іспанська модель є інституційно-спеціалізованою з високим рівнем інтеграції критеріїв тесту.

Нормативною основою австрійської системи є Federal Act on Protection Against Violence, який започаткував концепцію негайного превентивного втручання держави у випадках домашнього та гендерного насильства [5]. Конституційними опорами є положення Федерального конституційного закону Австрії (Bundes-Verfassungsgesetz, B-VG) [15], зокрема принцип рівності (ст. 7) та гарантії пропорційності обмежень прав.

Правовий механізм закріплений у Sicherheitspolizeigesetz (SPG) [16] та пакеті змін, відомому як Gewaltschutzgesetz [5], що передбачає поліцейський припис (Betretungs- und Annäherungsverbot) строком до 14 днів із обов'язковим подальшим судовим контролем.

Австрійська модель превентивного реагування поєднує адміністративну оперативність із обов'язковим подальшим судовим контролем, що формує чіткий конституційний баланс між правом постраждалої особи на безпеку та гарантіями права власності й свободи пересування особи, щодо якої застосовано обмежувальні заходи. Превентивне виселення та тимчасові заборонні приписи визнаються допустимими обмеженнями основоположних прав за умови дотримання принципу пропорційності (ст. 7 B-VG) та забезпечення ефективної судової перевірки.

Застосування конституційного тесту свідчить: (1) ефективний засіб правового захисту реалізується через негайне поліцейське втручання з чітко визначеним строком дії припису; (2) пропорційність є центральним елементом моделі, оскільки кожне обмеження підлягає подальшому судовому контролю; (3) процедури мають універсальний характер і не передбачають дискримінаційних обмежень доступу; (4) доступ до сервісів забезпечується через систему кризових центрів та обов'язкове інформування постраждалих про їхні права. Отже, австрійська модель є поліційно-превентивною з конституційно посиленим механізмом контролю пропорційності.

Такий механізм відображає реалізацію позитивного обов'язку держави забезпечити реальний, а не декларативний захист життя і безпеки особи, що відповідає стандартам Стамбульської конвенції та підходу GREVIO щодо необхідності раннього втручання [9].

Шведська система протидії гендерно зумовленому насильству ґрунтується на поєднанні кримінально-правових та соціальних механізмів, що забезпечують комплексний підхід до захисту постраждалих. У Швеції ключові правові основи протидії ґендерному насильству закріплені у положеннях шведського Кримінального кодексу (Brottsbalken), де систематичне насильство, включно з відсутністю згоди на статевий акт, є кримінальним злочином незалежно від застосування фізичної сили [6].

До основних заходів належать:

– криміналізація систематичного насильства у близьких відносинах, що передбачає кримінальну відповідальність за повторні або особливо тяжкі випадки насильства;

– муніципальна відповідальність за організацію та функціонування притулків для постраждалих, включно із забезпеченням безпечного житла та соціально-психологічної підтримки;

– державне фінансування реабілітаційних програм для кривдників, що сприяє мінімізації ризику повторного насильства та інтеграції осіб у суспільство після здійснення корекційних заходів.

Реформа 2018 року до глави 6 Кримінального кодексу Швеції (Brottsbalken) [6] запровадила модель, засновану на відсутності добровільної згоди (consent-based approach): кримінальна відповідальність за зґвалтування настає за відсутності

вільно вираженої згоди незалежно від застосування фізичного насильства.

Офіційне обґрунтування реформи міститься в урядовому законопроєкті Swedish Government Bill 2017/18:177 "En ny sexualbrottslagstiftning byggd på frivillighet" [17], який визначив концепцію добровільної участі як ключовий критерій кримінальної відповідальності.

Конституційні засади цієї моделі випливають із Інструменту правління (Regeringsformen [18]), що входить до складу Основних законів Швеції.

Законодавче закріплення кримінальної відповідальності за насильство та сексуальні злочини, незалежно від форм сімейних відносин, виступає важливою передумовою ефективності шведської моделі захисту постраждалих.

Шведська конституційна традиція, закріплена у формах Основних законів (зокрема Інструменті правління), виходить із пріоритету людської гідності, гендерної рівності та активної ролі держави у подоланні соціальних дисбалансів. Саме тому криміналізація насильства у близьких відносинах і концепція згоди у сфері сексуальних злочинів розглядаються як інструменти реалізації матеріального змісту принципу рівності. Інституційна інтеграція соціальної політики та кримінального права відображає конституційне розуміння держави як гаранта реальної, а не декларативної рівності.

Особливістю є інтеграція соціальної політики та кримінально-правових інструментів у єдину систему гарантій, що відповідає принципу «4P» (prevention, protection, prosecution, policies) і реалізує позитивні обов'язки держави щодо запобігання, захисту, переслідування та формування комплексної політики протидії насильству.

Дані European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) [11] та European Institute for Gender Equality (EIGE) [10] свідчать про важливість поєднання криміналізації насильства із розвиненою соціальною інфраструктурою підтримки, оскільки в правопорядках із комплексним підходом фіксується вищий рівень звернення постраждалих до компетентних органів та сервісів допомоги.

З позицій запропонованого конституційного тесту шведська модель демонструє:

– ефективний засіб правового захисту через криміналізацію систематичного насильства у близьких відносинах та модель, засновану на відсутності добровільної згоди, що розширює межі судового захисту;

– пропорційність обмежень – санкції та заходи корекції поєднують каральну і реабілітаційну функції, забезпечуючи баланс між захистом постраждалої особи та правами обвинуваченого;

– недискримінаційний характер процедур – матеріальний принцип гендерної рівності, закріплений у Regeringsformen [18], інтегрований у кримінально-правове регулювання;

– процедурну гарантованість доступу до соціальної підтримки – муніципальна відповідальність за притулки та програми допомоги формує стабільну інституційну інфраструктуру.

Отже, шведська модель є соціально-інфраструктурною з високим рівнем матеріалізації принципу рівності та інтеграції критеріїв конституційного тесту.

З точки зору конституційно-правової доктрини ситуація в Хорватії співвідноситься з гарантіями, закріпленими у Конституції Республіки Хорватія [19], зокрема щодо рівності та права на судовий захист. Незважаючи на прийняття спеціального законодавства щодо протидії гендерно зумовленому насильству, його ефективність значно обмежена інституційною інфраструктурою. Основним нормативним актом є „Закон про захист від сімейного насильства" (Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji), який визначає механізми реагування на сімейне насильство, захисні заходи для постраждалих та обов'язки правоохоронних органів [7].

Незважаючи на наявність спеціального законодавства, хорватська модель демонструє розрив між нормативним регулюванням і практичною реалізацією через нестабільне фінансування притулків, фрагментарну координацію та кадровий дефіцит.

Застосування конституційного тесту до хорватської моделі дозволяє встановити:

– ефективний засіб правового захисту – передбачений законом, однак його оперативність та сталість залежать від ресурсного забезпечення;

– пропорційність обмежень – процедурно врегульована, проте не завжди супроводжується системним судовим контролем та належною оцінкою ризиків;

– недискримінаційний характер процедур – нормативно гарантований Конституцією Республіки Хорватія [19], однак фактичний доступ може варіюватися залежно від регіону;

– процедурну гарантованість доступу до соціальної підтримки – формально передбачену, але нестабільну через бюджетні обмеження та інституційний дефіцит.

Таким чином, хорватська модель може бути визначена як формально-нормативна (низькоінфраструктурна), оскільки критерії конституційного тесту реалізовані неповною мірою на інституційному рівні.

На основі порівняльного аналізу правових механізмів і інституційних структур держав ЄС можна виокремити п'ять базових типів моделей протидії гендерно зумовленому насильству:

Інституційно-спеціалізована модель [4] – передбачає створення спеціалізованих судів і прокурорських підрозділів, що зосереджуються виключно на справах щодо гендерного насильства. Такий підхід забезпечує високий рівень професійної компетенції правозастосовців та концентрацію процесуальних ресурсів, однак потребує значного кадрового й бюджетного забезпечення.

Поліційно-превентивна модель [5] – акцент робиться на швидкому реагуванні правоохоронних органів, включаючи право на негайне обмеження контактів кривдника з постраждалою особою, застосування термінових заборонних приписів та контроль їх дотримання. Основна перевага – оперативний захист постраждалої особи, водночас ефективність залежить від якості оцінки ризиків та професійної підготовки поліції.

Соціально-інфраструктурна модель [3, 10, 11] – забезпечує комплексну підтримку постраждалих через мережу притулків, кризових центрів, психологічної та медичної допомоги, а також програми ресоціалізації кривдників. Такий підхід підвищує доступність послуг і сприяє запобіганню повторного насильства, проте його масштабування і стійкість потребують стабільного фінансування та організаційної структури.

Формально-нормативна (низькоінфраструктурна) модель з інституційним дефіцитом [7]. Вона характеризується наявністю спеціального законодавства, що декларує відповідність міжнародним стандартам (зокрема положенням Стамбульської конвенції [1] та Директиви (ЄС) 2024/1385 [2]), однак не забезпечується належним інституційним, фінансовим і кадровим підкріпленням. У таких правопорядках криміналізація насильства та процесуальні гарантії існують формально, проте відсутність стабільного фінансування притулків, спеціалізованої підготовки суддів і поліцейських, а також ефективної міжвідомчої координації призводить до розриву між нормативним регулюванням і практикою його реалізації. Фактично конституційні принципи гідності, рівності та ефективного засобу правового захисту залишаються декларативними, оскільки не трансформуються у процедурно гарантовані механізми захисту постраждалих.

Інтегрована модель реалізації принципу «4P» (prevention, protection, prosecution, policies) [1, 2, 4–6] – розглядається як нормативний benchmark (еталонна модель), сформований на основі положень Стамбульської конвенції та Директиви (ЄС) 2024/1385, а не як емпірично представлена у чистому вигляді в одній із проаналізованих держав. Вона поєднує елементи всіх попередніх моделей: спеціалізацію судів, оперативний поліційний захист, розвинену соціальну інфраструктуру та інституціоналізовану міжвідомчу координацію на рівні держави і муніципалітетів. Ця модель забезпечує комплексний підхід до запобігання та реагування на гендерне насильство, підвищуючи ефективність усіх інструментів і знижуючи ймовірність прогалин у захисті постраждалих.

Ефективність інституційної моделі пропорційна рівню інтеграції її складових та узгодженості між різними державними і муніципальними інституціями [1–19]. Моделі, що поєднують правові, превентивні та соціальні механізми у системну структуру, демонструють найвищу результативність у забезпеченні захисту прав постраждалих і попередженні повторних випадків насильства.

З урахуванням європейського досвіду доцільним є формування системно врегульованих імплементаційних орієнтирів для України, спрямованих на інституційне посилення механізмів протидії гендерно зумовленому насильству та забезпечення ефективної реалізації позитивних зобов'язань держави:

Інституціоналізація спеціалізації судових палат – створення судових та прокурорських підрозділів, які розглядатимуть виключно справи щодо гендерного насильства, із чітким регламентом компетенції та підготовки персоналу (запозичення досвіду Іспанії та Швеції).

Удосконалення складів кримінальних правопорушень, пов'язаних із гендерно зумовленим насильством у сімейних відносинах, з урахуванням стандартів Стамбульської конвенції. Визначення у Кримінальному кодексі України конкретних складів злочинів, пов'язаних із фізичним, психологічним та сексуальним насильством у сім'ї, а також процедур їх застосування (на кшталт шведського Brottsbalken), включно з можливістю термінового обмеження контактів кривдника та винесення заборонних приписів (як у Хорватії).

Законодавче закріплення обов'язковості програм корекції поведінки кривдників – впровадження державних і муніципальних програм ресоціалізації осіб, що вчинили насильство, з чітким визначенням тривалості, процедур та контролю ефективності.

Впровадження автоматизованого механізму міжвідомчої взаємодії – створення інтегрованої платформи для обміну інформацією між поліцією, судом, соціальними службами та притулками.

Запровадження електронного контролю виконання приписів – застосування технічних засобів (GPS-браслети, системи сповіщень) для забезпечення дотримання обмежувальних заходів щодо кривдника.

Закріплення гарантованого бюджетного фінансування притулків – визначення мінімального рівня фінансування на рік, щоб забезпечити постійну доступність соціальної, психологічної та медичної допомоги постраждалим.

Створення єдиного реєстру випадків ГЗН – законодавче визначення механізму обліку, доступу та конфіденційності даних про постраждалих і кривдників.

Визначення на рівні закону чітких процедур термінового припинення контактів кривдника та захисту постраждалого – включно з можливістю негайного видалення кривдника із спільного житла, винесення тимчасових заборонних приписів та контролю їх виконання (запозичення практики Хорватії та Австрії).

Систематизуючи викладені вище імплементаційні орієнтири, доцільно виокремити такі ключові напрями трансформації національної моделі протидії гендерно зумовленому насильству.

Передусім ідеться не про механічне запозичення окремих інституційних рішень держав-членів ЄС, а про формування цілісної конституційно узгодженої архітектури захисту, в якій кримінально-правові, адміністративні та соціальні механізми функціонують як взаємопов'язані елементи єдиної системи.

Порівняльний аналіз засвідчує, що ефективність моделі протидії гендерно зумовленому насильству визначається не кількістю нормативних актів, а ступенем інституційної інтеграції, стабільністю фінансування, процесуальною концентрацією та гарантованістю доступу до соціальної підтримки. Саме системне поєднання цих елементів забезпечує реальну матеріалізацію конституційних принципів гідності, рівності та ефективного засобу правового захисту.

Стратегічною метою реформування національної системи протидії ГЗН в Україні має стати трансформація формально закріплених гарантій у процедурно забезпечені та ресурсно підкріплені механізми реального захисту, що відповідають сучасному європейському конституційному стандарту виконання позитивних зобов'язань держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Council of Europe. Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) [Конвенція]. Strasbourg: Council of Europe, 2011. URL: https://rm.coe.int/168046253f

2. European Parliament & Council of the European Union. Directive (EU) 2024/1385 of 18 June 2024 on combating violence against women and domestic violence

[Директива]. Official Journal of the European Union, L 285, 2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1385/oj

3. World Health Organization. Violence against women prevalence estimates, 2018: Global, regional and national prevalence estimates for intimate partner violence against women and global and regional prevalence estimates for non-partner sexual violence against women [Звіт]. Geneva: WHO, 2021. 100 p. URL: https://www.who.int/publications/i/item/9789240022256

4. Spain. Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, de Medidas de Protección Integral contra la Violencia de Género [Закон]. Boletín Oficial del Estado, 313, 2004. URL: https://www.boe.es/eli/es/lo/2004/12/28/1

5. Austria. Federal Act on Protection Against Violence (Gewaltschutzgesetz), Federal Law Gazette I No. 759/1996 (as amended) [Закон]. Vienna: RIS, 1997. URL: https://www.ris.bka.gv.at/eli/bgbl/I/1996/759

6. Sweden. Brottsbalken (1962:700) [Кодекс]. Stockholm: Riksdagen, 1962/2018. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/brottsbalk-1962700_sfs-1962-700

7. Croatia. Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji [Закон]. Narodne novine, 70, 2017. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_07_70_1518.html

8. GREVIO. Baseline Evaluation Report: Spain [Звіт]. Strasbourg: Council of Europe, 2020. URL: https://rm.coe.int/grevio-baseline-evaluation-report-spain/1680a4da84

9. GREVIO. Baseline Evaluation Report: Austria [Звіт]. Strasbourg: Council of Europe, 2017. URL: https://rm.coe.int/grevio-baseline-evaluation-report-austria/168078f74b

10. European Institute for Gender Equality. Gender Equality Index 2023: Towards a green transition in transport and energy [Звіт]. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. URL: https://eige.europa.eu/publications/gender-equality-index-2023-report

11. European Union Agency for Fundamental Rights. Violence against women: An EU-wide survey. Main results report [Звіт]. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014. URL: https://fra.europa.eu/en/publication/2014/violence-against-women-eu-wide-survey-main-results-report

12. Council of Europe. European Convention on Human Rights (ETS No. 005) [Конвенція]. Rome: Council of Europe, 1950. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=005

13. European Union. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012/C 326/02) [Хартія]. Official Journal of the European Union, C 326, 2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT

14. Spain. Constitución Española [Конституція]. Boletín Oficial del Estado, 311, 1978. URL: https://www.boe.es/eli/es/c/1978/12/27/(1)/con

15. Austria. Bundes-Verfassungsgesetz (B-VG) [Конституція]. Vienna: Federal Chancellery of Austria, 1920, as amended. URL: https://www.ris.bka.gv.at/eli/bgbl/1920/1

16. Austria. Sicherheitspolizeigesetz (SPG) [Закон]. RIS – Rechtsinformationssystem des Bundes, 1991, as amended. URL: https://www.ris.bka.gv.at/eli/bgbl/1991/566

17. Sweden. Government Bill 2017/18:177. En ny sexualbrottslagstiftning byggd på frivillighet [Законопроєкт]. Stockholm: Government Offices of Sweden, 2017/18. URL: https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/proposition/2018/03/prop.-201718177

18. Sweden. Instrument of Government (Regeringsformen) [Конституція]. Stockholm: Riksdag, 1974, as amended. URL: https://www.riksdagen.se/en/how-the-riksdag-works/democracy/the-constitution

19. Croatia. Constitution of the Republic of Croatia [Конституція]. Narodne novine, 1990, as amended. URL: https://www.sabor.hr/en/constitution-republic-croatia

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.5
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.39

МЕХАНІЗМ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМИ РІШЕННЯМИ, ДІЯМИ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ: ПІДХОДИ ДО УДОСКОНАЛЕННЯ

Деркач Ігор Миколайович,
orcid.org/0009-0006-9302-3368
аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено механізм відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, та показано, що він базується на принципі об'єктивної відповідальності держави. Проаналізовано нормативне регулювання відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, крізь призму конституційних гарантій, ст. 1174 і 1176 ЦК України, Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» № 266/94-ВР та положень Закону України «Про прокуратуру», які визначають межі повноважень прокурора і слугують критерієм оцінки протиправності. Висвітлено співвідношення загальних і спеціальних правил компенсації та доведено, що саме конкуренція цих підходів разом із фрагментарністю процедур знижує практичну ефективність механізму відшкодування: відносно передбачуваним він залишається переважно у випадках реабілітуючих підстав, тоді як порушення поза їх межами або у «прикордонних» ситуаціях між кримінальним процесом і позапроцесуальною діяльністю прокуратури не мають уніфікованого алгоритму правового реагування.

Розкрито зміст категорій «незаконне рішення», «незаконна дія» та «незаконна бездіяльність» як юридичних фактів, що зумовлюють виникнення обов'язку компенсації, і акцентовано на проблемі відсутності законодавчо закріплених критеріїв незаконності для цивільних, адміністративних і господарських проявів прокурорської діяльності. Систематизовано елементи зобов'язання (суб'єкти, об'єкт, зміст) із розмежуванням майнової та моральної шкоди, а також окреслено процесуальні механізми відшкодування шкоди. Виявлено ключові прогалини регулювання: брак єдиних стандартів доказування й методик оцінки шкоди, неоднорідність судової практики, поєднання позовного й непозовного порядків та застарілість підзаконних приписів.

Обґрунтовано необхідність переходу до цілісної процедурної моделі, що забезпечує зрозумілий «ланцюг» від встановлення незаконності у процесуальному рішенні до фактичної виплати компенсації. Запропоновано напрями вдосконалення: уніфікацію (кодифікацію) процедури відшкодування, чітке розмежування наслідків судового контролю та компенсаційних вимог, оновлення підзаконного регулювання відповідно до чинного КПК і практики судів, узгодження сфер застосування ст. 1176 ЦК України та Закону № 266/94-ВР із запровадженням колізійних правил і процедурних презумпцій (зокрема щодо причинного зв'язку), а також посилення ролі Верховного Суду в уніфікації підходів і врахуванні міжнародних стандартів ефективного засобу юридичного захисту та компенсації. Зазначено потребу перегляду Положення 1996 р. (з урахуванням його застарілості) та уточнення підходів щодо компенсації юридичним особам і відповідальності за спільні незаконні дії кількох органів.

Ключові слова: *відшкодування шкоди, органи прокуратури, відповідальність держави, цивільно-правові зобов'язання, незаконні рішення, незаконні дії, бездіяльність, моральна шкода.*

Derkach Ihor. Mechanism of compensation for damage caused by illegal decisions, actions or omissions of prosecutor's office: civil law and procedural aspects

The article examines the mechanism of compensation for damage caused by unlawful decisions, actions or omissions of prosecution authorities and demonstrates that its regulatory foundation is based on the principle of the state's strict liability. The regulatory framework of this institution is analyzed through the lens of constitutional guarantees, Articles 1174 and 1176 of the Civil Code of Ukraine, Law of Ukraine No. 266/94-VR, and the provisions of the Law of Ukraine "On the Prosecution Service," which define the scope of a prosecutor's powers and serve as a benchmark for assessing unlawfulness. The study highlights the relationship between general and special compensation rules, proving that the competition between these approaches, coupled with fragmented procedures, diminishes the practical effectiveness of the recovery mechanism: it remains relatively predictable primarily in cases of rehabilitating grounds, whereas violations outside these limits or in "borderline" situations between criminal proceedings and non-procedural prosecutorial activities lack a unified legal response algorithm.

The study clarifies the content of the categories "unlawful decision," "unlawful act," and "unlawful omission" as legal facts giving rise to the obligation of compensation, emphasizing the lack of legislatively established criteria of unlawfulness for civil, administrative, and economic manifestations of prosecutorial activity. The elements of the obligation (subjects, object, content) are systematized, distinguishing between material and moral damages, and the procedural trajectories for their recovery are outlined. Key regulatory gaps are identified: the lack of uniform standards of proof and damage assessment methodologies, inconsistency in judicial practice, the combination of litigation and non-litigation procedures, and the obsolescence of bylaws.

The necessity of transitioning to a holistic procedural model that ensures a clear "chain" from establishing unlawfulness in a procedural decision to the actual payment of compensation is substantiated. Proposed areas for improvement include: the unification (codification) of the compensation procedure; a clear separation between the consequences of judicial review and compensation claims; updating subordinate legislation in accordance with the current Criminal Procedure Code and judicial practice; harmonizing the application of Article 1176 of the Civil Code of Ukraine and Law No. 266/94-VR with the introduction of conflict-of-laws rules and procedural presumptions (particularly regarding causation); and strengthening the role of the Supreme Court in unifying approaches while considering international standards for effective legal remedies and compensation. The need to revise the 1996 Regulation (given its obsolescence) and to clarify approaches regarding compensation for legal entities and liability for joint unlawful actions by multiple authorities is noted.

Key words: *compensation for damage, prosecutor's offices, state liability, civil law obligations, illegal decisions, illegal actions, inaction, moral damage.*

Вступ. Інститут відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури покликаний забезпечувати конституційні гарантії судового захисту та компенсацію порушених прав. Проте, чинний механізм реалізації цього права в Україні залишається внутрішньо неузгодженим і недостатньо передбачуваним для потерпілих, що зумовлює неоднорідність правозастосування та ускладнює досягнення ефективного відновлення майнового і немайнового стану особи.

Невирішеність проблеми проявляється, по-перше, у конкуренції та розмежуванні загальних і спеціальних норм, які застосовуються до вимог про компенсацію шкоди завданої органами прокуратури. На практиці не завжди однаково визначаються межі застосування загальних положень про відповідальність держави за шкоду, заподіяну органами державної влади та спеціальних підстав відшкодування, передбачених для сфери кримінальної юстиції. По-друге, зберігається «подвійність» процедур: право на відшкодування майнової шкоди в окремих випадках реалізується в непозовному порядку у межах кримінального провадження, тоді як моральна шкода зазвичай відшкодовується у позовному порядку. Така модель не забезпечує єдності підходів до доказування, строків, складу шкоди та стандартів компенсації, що негативно впливає на результативність судової практики.

По-третє, нормативна деталізація порядку відшкодування значною мірою спирається на підзаконні приписи, які не були комплексно оновлені відповідно до сучасних умов функціонування прокуратури, процесуальних реформ та потреб післявоєнного відновлення.

По-четверте, потребують доктринального та практичного уточнення ключові категорії «незаконне рішення», «незаконна дія» і «незаконна бездіяльність» як юридичні факти, що породжують зобов'язання з компенсації, а також питання суб'єктного складу зобов'язання: в якій формі має відповідати держава, коли шкода є наслідком спільних незаконних дій кількох органів кримінальної юстиції, та якими мають бути правила розподілу відповідальності.

З огляду на зазначене, потребує аналізу механізм відшкодування шкоди, його елементи, процедурні особливості та проблеми реалізації права на компенсацію, що дозволить сформулювати пропозиції для підвищення правової визначеності, єдності практики та ефективності відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури.

Аналіз літературних даних та постановка проблеми. Для окреслення змісту та меж застосування механізмів відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, у наукових джерелах наголошується на застосуванні загальних правил деліктної відповідальності держави. Так, у презентації судді Верховного Суду В. М. Кравчука «Відшкодування моральної шкоди, завданої державою» акцентується на конституційній гарантії компенсації матеріальної та моральної шкоди за рахунок держави [1]. Д. В. Кравчук у статті «Умови цивільно-правової відповідальності держави» підкреслює, що шкода, завдана органами державної влади або їх посадовими особами при здійсненні владних повноважень, відшкодовується незалежно від вини, а зміст цього інституту спрямований на реальне відновлення порушених прав, а не на «персональне покарання» посадовця [2]. Методологічно цю логіку підтримує М. М. Хоменко, який у авторефераті дисертації обґрунтовує відшкодування шкоди, завданої органами державної влади та їх посадовими/службовими особами, як форму цивільно-правової відповідальності держави та аналізує загальні й спеціальні умови компенсації [3]. Разом із тим у зазначених роботах наголошується, що практична реалізація гарантії ускладнюється застосуванням норм: бракує уніфікованих підходів до визначення розміру шкоди, не завжди є прозорими строки та процедура, а виплати можуть затягуватися [1–3].

Окремий напрям формують праці, зосереджені на відшкодуванні шкоди потерпілому від кримінального правопорушення. І. І. Татарин у монографії «Відшкодування шкоди потерпілому, заподіяної кримінальним правопорушенням» описує, що в межах кримінального провадження відшкодування зазвичай пов'язують із прямою шкодою від злочину та процесуальними механізмами її доведення (зокрема через цивільний позов у кримінальному процесі) [4]. Д. О. Любезніков у дисертаційному дослідженні «Досудове відшкодування заподіяної шкоди кримінальним правопорушенням» переносить акцент на досудові інструменти компенсації та міжгалузевий характер регулювання (поєднання норм кримінального процесу, цивільного права і цивільного процесу) [5].

Реабілітаційний підхід до компенсації шкоди від незаконного кримінального переслідування представлений, зокрема, в авторефераті О. В. Капліної «Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України», де обґрунтовується значення реабілітуючих підстав і юридичних властивостей рішень, що фіксують незаконність переслідування, як передумови подальшої компенсації [6]. М. Є. Шумило у статті «Способи компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням» аналізує саме механізми компенсації моральної шкоди та підкреслює їх зв'язок зі стандартами прав людини і судовою практикою [7].

Практико-орієнтований зріз формують узагальнення Верховного Суду. У дайджесті судової практики щодо відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів ОРД, досудо-

вого розслідування, прокуратури і суду (2018–2023) [8] та у дайджесті практики Великої Палати Верховного Суду (серпень 2023) [9] показано, що право на компенсацію за Законом № 266/94-ВР може виникати не лише тоді, коли незаконність прямо констатована окремим судовим рішенням, а й, наприклад, у разі закриття кримінального провадження через відсутність складу кримінального правопорушення. Там уточнюється процесуальна оболонка звернення: назва поданого документа не є визначальною, а спір фактично розглядається за правилами позовного провадження [8; 9]. Це підсвічує системну проблему розриву між юридичним тригером у кримінальному провадженні та процедурою реального стягнення компенсації, що спричиняє конкуренцію підходів і неоднаковість практики.

Міжнародні орієнтири задають стандарти ЄСПЛ щодо ефективного права на компенсацію, зокрема у справах «Котій проти України» (05.03.2015) [10] та «Біро та інші проти України» (06.10.2022) [11], які підтверджують вимогу «працюючого» внутрішнього механізму відшкодування у разі порушень, пов’язаних із кримінальним переслідуванням/обмеженнями. Ці підходи кореспондують із положеннями Конвенції (ст. 5(5), ст. 13) та Протоколу № 7 (ст. 3), що підвищують вимоги до якості національних процедур компенсації [15].

Важливим для поєднання режимів є й процесуальний блок: КПК України передбачає судовий контроль на досудовій стадії (глава 26), а ст. 303 визначає коло рішень/дій/бездіяльності слідчого, дізнавача або прокурора, які можуть бути оскаржені [12]. Водночас дайджест Верховного Суду щодо відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади (2018–2023), фіксує типову помилку практики: саме по собі задоволення скарги слідчим суддею за ст. 303 КПК не є автоматичним і безумовним підтвердженням протиправності для цілей компенсації — для відшкодування необхідно доводити факт/розмір шкоди та причинний зв’язок, зважаючи на різні завдання судового контролю в КПК і позовної вимоги про компенсацію [13].

Додатково узгодженість знижує підзаконне регулювання. Так, положення про застосування Закону № 266/94-ВР, затверджене спільним наказом 1996 року, зберігає процедурну логіку, що не завжди узгоджується з сучасною моделлю КПК та актуальними підходами Верховного Суду, створюючи ризики формалізму і бюрократичних розривів між рішенням у кримінальному провадженні та реальною виплатою компенсації [14].

У підсумку огляд джерел показує, що дослідження здебільшого розвиваються у двох площинах — компенсація потерпілому від кримінального правопорушення [4; 5] та реабілітаційна компенсація за незаконне переслідування [6; 7], тоді як інтеграція цих підходів у єдину, передбачувану модель саме для рішень, дій чи бездіяльності органів прокуратури значною мірою здійснюється через судову практику і лишається чутливою до процесуального підсумку кримінального провадження та форми заявлення вимоги [8-9; 13].

Це обґрунтовує необхідність подальшого аналізу двоїстості підстав і режимів відповідальності та того, як вона впливає на доказування, вибір процесуального шляху і реальну можливість отримати компенсацію без зайвих процедурних бар’єрів та неоднакових підходів у подібних справах.

Мета та задачі дослідження. Метою дослідження є аналіз механізму відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, виявлення нормативних і процесуальних прогалин його реалізації, узагальнення судової практики та формулювання пропозицій щодо вдосконалення цивільно-правових і процесуальних інструментів захисту порушених прав.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі визначальним для сучасного розуміння зобов’язань із відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, є поєднання двох підходів до правового регулювання. Перший підхід ґрунтується на принципі об’єктивної відповідальності держави: компенсація здійснюється не через доведення вини конкретного прокурора,

а з огляду на обов'язок держави як гаранта функціонування правоохоронної системи відновити порушене право [1–3]. Другий підхід пов'язаний із процедурною фрагментарністю: навіть за наявності нормативних приписів про обов'язок компенсувати шкоду, перехід від встановлення незаконності або реабілітуючої підстави до фактичного отримання компенсації нерідко є процедурно неузгодженим і залежить від судового тлумачення та неоднакової практики [8–9; 13–14].

У національній системі права принцип об'єктивної відповідальності держави найбільш виразно проявляється у спеціальних нормах цивільного законодавства та спеціальному законі про порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними діями правоохоронних органів. Саме тут закладено ядро гарантій: якщо у кримінальному провадженні ухвалено рішення, яке юридично означає незаконність переслідування, або застосування примусових заходів (у класичній моделі — реабілітуючі підстави), держава має компенсувати шкоду. Однак, практична проблема виникає тоді, коли порушення прав особи є очевидним за змістом (затягування строків, непропорційні слідчі дії, необґрунтовані обмеження прав, процесуальна бездіяльність), але формально не вписується у прямий перелік юридичних фактів, які автоматично відкривають шлях до компенсації. У таких ситуаціях потерпілий змушений переходити в інший правовий режим — доводити протиправність дій, або бездіяльності, причинний зв'язок і розмір шкоди за загальними правилами, що суттєво ускладнює доступ до відшкодування шкоди та послаблює превентивну функцію відповідальності держави.

Особливої уваги потребує проблема конкуренції загальних і спеціальних норм. На рівні загальних приписів держава відповідає за шкоду, завдану органами влади, у межах бюджетної відповідальності, але Кримінальним процесуальним кодексом встановлено спеціальний режим, який має працювати швидше і простіше саме тому, що шкода завдається владними примусовими засобами. Проте на практиці нерідко виникає невизначеність: який саме режим застосовувати, якщо шкода завдана діями прокурора на межі кримінального процесу (наприклад, процесуальні рішення, що формально є допустимими, але фактично не відповідають принципам пропорційності та необхідності), або якщо шкода виникла у позапроцесуальній сфері діяльності прокуратури (представництво інтересів держави у господарських чи адміністративних спорах, ініціювання заходів забезпечення позову, подання позовів без належної доказової бази тощо).

За відсутності чітких колізійних правил і зрозумілих критеріїв притягнення до того чи іншого виду відповідальності, суди можуть формувати різні підходи до однакових життєвих ситуацій, а потерпілі — опинятися в умовах правової непередбачуваності. Звідси випливає перший блок пропозицій, спрямований на усунення фрагментарності та створення єдиної процедурної моделі. Сутність пропонованого підходу полягає у необхідності уніфікації процедури переходу від процесуального рішення у кримінальному провадженні до механізму стягнення компенсації. Йдеться не про створення нового права на компенсацію, а про «зшивання» двох стадій: (1) встановлення юридично значущого факту незаконності, або реабілітуючої підстави; (2) реалізація права на відшкодування шляхом зрозумілої, передбачуваної та швидкої процедури. Уніфікований механізм має визначити, які рішення у кримінальному процесі є достатньою підставою для компенсації без додаткового повторного доведення незаконності у цивільному чи адміністративному процесі, а також встановити стандарт доказування, який не перетворює компенсацію на фактично недосяжний результат. У цьому ж контексті критично важливим є розмежування двох інструментів: судового контролю за діями та рішеннями органів досудового розслідування і прокуратури (скарги на рішення, дії чи бездіяльність) та власне механізму відшкодування шкоди.

Задоволення скарги у межах процесуального контролю не повинно автоматично означати безумовне право на компенсацію у кожному випадку, адже інколи суд усуває процесуальне пору-

шення в моменті (наприклад, зобов'язує розглянути клопотання, внести відомості, надати доступ до матеріалів), не встановлюючи такого рівня незаконності, який завжди тягне відшкодування. Водночас і протилежний підхід є хибним: якщо суд у процедурі контролю фактично констатує безпідставність втручання, або порушення базових прав (свободи, недоторканності житла, права власності), то повторне доведення тих самих обставин у процесі про відшкодування суперечить ідеї ефективного захисту. Отже, потрібна законодавча модель, яка чітко визначить правові наслідки різних типів рішень судового контролю для цілей компенсації, зберігаючи баланс між недопущенням автоматизму у прийнятті рішень та гарантією реальної ефективності захисту.

Другий блок пропозицій стосується конкретизації умов та процедур у спеціальному законодавстві та підзаконному регулюванні. Практична проблема полягає в тому, що підзаконні акти, які історично були створені для застосування спеціального закону про відшкодування шкоди, значною мірою не відповідають сучасній архітектурі кримінального процесу, а також не враховують еволюцію підходів Верховного Суду та орієнтири міжнародних стандартів. Саме тому оновлення підзаконного рівня регулювання повинно мати не косметичний, а системний характер: воно має деталізувати кроки, строки, перелік документів, правила оцінки шкоди, порядок виплат і відповідальність держави за затримку виконання. За відсутності такої деталізації компенсаційний механізм залишається процедурно розмитим, що створює для потерпілих додатковий бар'єр, а для держави – ризик повторюваних порушень і збільшення витрат через затягування та додаткові судові кола. Невід'ємною частиною цієї конкретизації має стати законодавче (або принаймні нормативно-узгоджене) визначення переліку юридичних фактів, які є беззаперечним підтвердженням незаконності дій прокуратури для цілей відшкодування. Йдеться про рішення, що не залишають простору для повторного спору щодо самої незаконності. Наприклад, виправдувальний вирок, ухвала про закриття провадження з реабілітуючих підстав, а також інші рішення, які за своєю правовою природою означають відсутність належної правової підстави для переслідування чи застосування обмежень. Розширення та уточнення цього переліку має враховувати реальну судову практику, зокрема тенденцію визнання певних процесуальних ситуацій юридично тотожними реабілітуючим підставам (наприклад, коли припинення переслідування відбувається з причин, що за змістом збігаються з класичними реабілітуючими умовами). Такий підхід не руйнує принцип вичерпності, а переводить його з формального рівня на змістовний: важить не назва процесуального документа, а його правовий ефект і констатація відсутності законних підстав для втручання.

Окремою проблемою, що потребує нормативного вирішення, є критерії визначення розміру матеріальної та моральної шкоди. У сучасних спорах про компенсацію саме питання розміру часто перетворюється на центральний конфлікт, адже відсутність прозорих методик змушує суди, або застосовувати мінімальні стандарти, або формувати розмір компенсації ситуативно. Для підвищення передбачуваності потрібні єдині критерії, що враховують характер порушення, тривалість незаконного втручання, інтенсивність обмежень прав, вплив на репутацію, професійну діяльність, психологічний стан, необхідність витрат на правову допомогу та інші наслідки. Уніфікація підходів до оцінки моральної шкоди не означає жорсткої тарифікації, але має забезпечити мінімальний стандарт доведення та орієнтири для судів, щоб уникнути крайніх коливань у практиці.

Третій блок пропозицій спрямований на узгодження загальних та спеціальних норм та запровадження чітких колізійних правил. На концептуальному рівні необхідно визначити: спеціальний режим має застосовуватися тоді, коли шкода є прямим наслідком кримінально-процесуального переслідування, або застосування процесуальних примусових заходів, а загальний режим – тоді, коли йдеться про інші владні дії прокуратури поза кримінальним процесом. На практиці багато ситуацій є змішаними, тому законодавче

закріплення колізійних правил має описувати, які критерії пріоритетності застосовувати та як уникати подвійного доведення одних і тих самих обставин. Це дозволить зменшити «процесуальну лотерею», коли результат залежить не від суті порушення, а від того, як кваліфіковано позов і яка норма обрана як основна. У межах цього ж блоку логічним є запровадження презумпції причинно-наслідкового зв'язку між незаконним рішенням/дією (бездіяльністю) прокуратури, встановленим у визначеному процесуальному рішенні, та завданою шкодою. Сенс презумпції полягає у тому, щоб переносити центр доказування з потерпілого на державу у випадках, коли незаконність уже констатована уповноваженим судом, або випливає з реабілітуючого рішення. Потерпілий у такій моделі доводить наслідки і розмір шкоди, але не змушений «дублювати» доведення незаконності та причинного зв'язку у повному обсязі. Держава, зі свого боку, зберігає можливість спростувати презумпцію, якщо доведе відсутність зв'язку, або наявність інших обставин, що переривають причинність. Такий підхід підвищує ефективність механізму компенсації, не руйнуючи принцип змагальності.

Четвертий блок пропозицій стосується процесуальної оптимізації та стандартизації. Навіть за наявності матеріально-правових норм, відсутність єдиного процесуального «маршруту» для позовів про відшкодування створює системні труднощі. Необхідно нормативно визначити єдиний порядок судового розгляду таких вимог, незалежно від формальної назви документа та способу формулювання позовних вимог, щоб уникнути ситуацій, коли схожі справи «блукають» між юрисдикціями. Важливо також встановити реалістичні строки розгляду вимог і здійснення виплат, адже затягування компенсації саме по собі нівелює її відновлювальну функцію. Якщо особа роками доводить право на компенсацію, а потім ще тривалий час очікує виконання, механізм перетворюється на декларативний.

Елементом стандартизації має бути і систематизація судової практики: публікація, узагальнення, тематичні огляди та створення зрозумілих орієнтирів для нижчих інстанцій. Для таких категорій справ стабільність практики є не менш важливою, ніж якість матеріальних норм, оскільки саме практика «заповнює» прогалини і формує передбачуваність. У випадках, коли судова практика розвивається лише через поодинокі прецеденти без подальшого узгодження, існує ризик різнорідності та непередбачуваності, що підриває довіру до механізму компенсації.

П'ятий блок пропозицій пов'язаний із впровадженням міжнародних стандартів у національний механізм компенсації. Міжнародно-правова логіка захисту прав людини виходить з того, що порушене право має бути не лише формально визнане, а й реально відновлене, а особа повинна мати ефективний засіб юридичного захисту. Це означає, що компенсаційна процедура має бути доступною, передбачуваною і такою, що реально працює у розумні строки. У контексті незаконних дій органів держави, включно з прокуратурою, міжнародні стандарти підкреслюють не індивідуальну «провину» конкретного посадовця, а обов'язок держави забезпечити відновлення прав через дієві механізми. Тому, імплементація міжнародних підходів повинна стосуватися не лише загальних декларацій, а саме процедурних гарантій: зменшення надмірного тягаря доказування для потерпілих, недопущення повторного доведення уже встановлених обставин, гарантування виконання рішень про виплати та наявність механізмів реагування на системні порушення. У цьому контексті показовим є порівняльний вимір: у праві ЄС підхід до відповідальності держави за порушення прав особи сформовано як доктрина державної відповідальності за порушення зобов'язань, що надають права приватним особам, і ця відповідальність не зводиться до персональної вини конкретного представника держави. Аналогічно у деяких національних моделях (зокрема в азійських правопорядках) допускається механізм компенсації з боку держави з подальшою можливістю регресу до посадової особи лише у випадках грубої недбалості чи умислу. Такий підхід є практично виправданим: потерпілий

отримує ефективне відновлення від «єдиного відповідального суб'єкта» — держави, а держава вже самостійно вирішує питання внутрішньої відповідальності в системі прокуратури, не перекладаючи цей тягар на постраждалу особу.

Шостий блок пропозицій стосується підвищення ролі та чіткості судової доктрини, насамперед на рівні Верховного Суду. Навіть за умови якісного нормативного оновлення, без узгодженої доктринальної позиції щодо ключових термінів і умов (що саме вважати незаконністю для цілей компенсації, які процесуальні рішення мають бути обов'язковими для врахування і не потребують повторного доказування, як співвідносити спеціальні та загальні правила відповідальності, як оцінювати моральну шкоду) зберігається ризик фрагментації судової практики. Тому доцільною виглядає ідея спеціального узагальнюючого акта (практичної рекомендації, або іншого інструменту узгодження), який систематизує підходи, сформульовані у ключових рішеннях, та надає судам нижчих інстанцій зрозумілу матрицю застосування норм. Це, у свою чергу, сприятиме не лише справедливості в конкретних справах, а й профілактиці порушень, оскільки чіткі стандарти відповідальності дисциплінують органи прокуратури у виборі засобів втручання та підвищують якість управлінських і процесуальних рішень.

Системне значення наведених пропозицій полягає у переході від ситуації, коли право на компенсацію існує переважно як нормативна декларація з вибірковою та складною реалізацією, до моделі, де компенсаційний механізм є чітким, процедурно визначеним і передбачуваним для всіх учасників. У такій моделі держава зберігає можливість захищати публічні інтереси через прокуратуру, але водночас несе реальну майнову відповідальність за непропорційні, безпідставні або незаконні втручання. Потерпілий отримує ефективний і відносно швидкий шлях від встановлення незаконності до відновлення порушеного права. Судова практика стає більш однорідною завдяки поєднанню нормативних критеріїв і узгоджених доктринальних підходів, а внутрішні механізми регресу та дисциплінарної відповідальності можуть працювати як інструмент підвищення якості прокурорської діяльності, не перекладаючи відповідні ризики на постраждалих.

Отже, запропонований комплекс змін має одну інтегральну ціль: перетворити інститут відшкодування шкоди від незаконних дій прокуратури з фрагментарного, процедурно невизначеного та залежного від розрізненої судової інтерпретації механізму на цілісну, зрозумілу та ефективну систему компенсації, яка одночасно забезпечує реальне відновлення прав потерпілих і підвищує правову дисципліну у діяльності органів прокуратури.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що механізм відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, хоча й ґрунтується на принципі об'єктивної відповідальності держави, залишається процедурно фрагментарним і недостатньо передбачуваним для потерпілих. Конкуренція загальних і спеціальних норм, відсутність уніфікованих критеріїв незаконності, різні стандарти доказування та неоднорідність судової практики істотно ускладнюють реалізацію компенсаційного права. Обґрунтовано необхідність переходу до цілісної процедурної моделі, що забезпечує зрозумілий ланцюг від встановлення незаконності до фактичної виплати компенсації, з уніфікацією порядку відшкодування, узгодженням застосування ст. 1176 ЦК України та Закону № 266/94-ВР, запровадженням процедурних презумпцій і посиленням ролі Верховного Суду в уніфікації підходів. Реалізація цих напрямів сприятиме підвищенню ефективності цивільно-правових і процесуальних інструментів захисту та забезпеченню реального відновлення порушених прав.

Відсутність законодавчо закріплених критеріїв незаконності для цивільних, адміністративних і господарських дій прокурорів, брак єдиних стандартів доказування та методик оцінки шкоди, а також різнорідність судової практики формують правову непередбачуваність і ускладнюють реалізацію компенсаційного права потерпілих.

Подолання виявлених прогалин потребує переходу від декларативного регулювання до цілісної процедурної моделі,

яка забезпечує зрозумілий «ланцюг» від встановлення незаконності у процесуальному рішенні до фактичної виплати компенсації. Ключовими напрямами вдосконалення визначено уніфікацію процедури відшкодування, чітке розмежування наслідків судового контролю та компенсаційних вимог, оновлення спеціального підзаконного регулювання відповідно до чинного КПК України і практики судів, законодавче узгодження сфер застосування ст. 1176 ЦК України та Закону № 266/94-ВР із введенням колізійних правил, а також запровадження процедурних презумпцій (зокрема щодо причинного зв'язку), які зменшують надмірний тягар доказування для потерпілого.

Доцільною видається імплементація міжнародних стандартів ефективного засобу юридичного захисту і компенсації та підсилення ролі Верховного Суду в уніфікації підходів через узагальнення практики й формування доктринальних орієнтирів.

Реалізація запропонованих рішень дозволить трансформувати механізм відшкодування шкоди від незаконних дій прокуратури у чітку, передбачувану та оперативну процедуру, яка забезпечує реальне відновлення порушених прав, зменшує ризики зловживань владними повноваженнями й узгоджує національне регулювання з міжнародними зобов'язаннями України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кравчук В. М. Відшкодування моральної шкоди, завданої державою : презентація (Верховний Суд, 13.10.2021). URL: supreme.court.gov.ua (дата звернення: 28.01.2026).

2. Кравчук Д. В. Умови цивільно-правової відповідальності держави. *Київський юридичний журнал.* 2022. Вип. 2. С. 30–38. DOI: 10.32782/klj-2022-2.04.

3. Хоменко М. М. Відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їх посадовими та (або) службовими особами : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 20 с.

4. Татарин І. І. Відшкодування шкоди потерпілому, заподіяної кримінальним правопорушенням : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 184 с.

5. Любезніков Д. О. Досудове відшкодування заподіяної шкоди кримінальним правопорушенням : дисертація … д-ра філософії (081 Право) / Державний податковий університет. Ірпінь, 2024. 235 с.

6. Капліна О. В. Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1998. 16 с.

7. Шумило М. Є. Способи компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2010. № 1. URL: lj.oa.edu.ua.

8. Дайджест судової практики Верховного Суду щодо відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду (2018–2023). [Електронний ресурс]. URL: supreme.court.gov.ua.

9. Дайджест судової практики Великої Палати Верховного Суду (серпень 2023). [Електронний ресурс]. URL: supreme.court.gov.ua.

10. Справа «Котій проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини від 05 берез. 2015 р. (заява № 28718/09). База даних «*Законодавство України*». URL: zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 29.01.2026).

11. Справа «Біро та інші проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини від 06 жовт. 2022 р. (заява № 14757/12 та 14 інших). HUDOC database. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-219485 (дата звернення: 29.01.2026).

12. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

13. Дайджест судової практики Верховного Суду щодо відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади (2018–2023). URL: supreme.court.gov.ua.

14. Про затвердження Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» : наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Міністерства фінансів України від 04.03.1996 № 6/5/3/41. URL: zakon.rada.gov.ua.

15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 (з Протоколами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 ; Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 22.11.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_804 (дата звернення: 29.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.9:37
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.40

БЕЗПЕЧНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ПРАВОВІ ОЗНАКИ

Зінченко Даніїл Анатолійович,
orcid.org/0000-0002-8089-0511
ад'юнкт відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури
Харківського національного університету внутрішніх справ,
старший лейтенант поліції

У статті здійснено ґрунтовний адміністративно-правовий аналіз безпечного освітнього середовища як самостійного та комплексного об'єкта публічно-правового забезпечення. Автор виходить з того, що сучасний освітній простір перестав бути виключно сферою навчальної діяльності та дедалі частіше стає середовищем підвищених соціальних, психологічних, інформаційних і безпекових ризиків. За таких умов забезпечення безпеки в освітній сфері набуває не лише педагогічного чи соціального, а передусім адміністративно-правового значення, оскільки саме держава несе відповідальність за формування належних умов реалізації конституційного права на освіту.

У роботі обґрунтовується доцільність розгляду безпечного освітнього середовища крізь призму адміністративного права як об'єкта владно-управлінського впливу. Зазначається, що відсутність єдиного законодавчого визначення цього поняття зумовлює необхідність його наукового осмислення та систематизації. У статті запропоновано авторський підхід до визначення безпечного освітнього середовища, який охоплює сукупність правових, організаційних і управлінських заходів, спрямованих на захист життя, здоров'я, честі, гідності та законних інтересів учасників освітнього процесу. Окрему увагу приділено структурі безпечного освітнього середовища, яка розглядається як багаторівнева система, що включає суб'єктів адміністративно-правового забезпечення, об'єкти захисту, нормативно-правову основу та адміністративні процедури реалізації безпекової політики у сфері освіти. Підкреслюється значення міжвідомчої взаємодії органів публічної влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та адміністрацій закладів освіти.

У статті також визначено ключові правові ознаки безпечного освітнього середовища, серед яких публічний характер, нормативна обумовленість, управлінська спрямованість і комплексність. Зроблено висновок, що безпечне освітнє середовище є важливим елементом системи адміністративно-правового забезпечення публічної безпеки та потребує подальшого вдосконалення нормативного регулювання з урахуванням сучасних викликів і загроз.

Ключові слова: *безпечне освітнє середовище, адміністративно-правове забезпечення, публічне управління, освітня безпека, правові ознаки, суб'єкти владних повноважень.*

Zinchenko Daniil. Safe educational environment as an object of administrative and legal support: concept, structure and legal characteristics

The article provides a comprehensive administrative and legal analysis of the safe educational environment as an independent and complex object of public legal support. The author proceeds from the position that the modern educational space has gone beyond the traditional framework of learning activities and increasingly becomes an environment exposed to social, psychological, informational and security risks. Under such conditions, ensuring safety in the educational sphere acquires not only pedagogical or social significance, but primarily an administrative and legal dimension, since the state bears responsibility for creating appropriate conditions for the realization of the constitutional right to education.

The paper substantiates the expediency of considering the safe educational environment through the prism of administrative law as an object of public administration and legal regulation.

It is emphasized that the lack of a unified legislative definition of this concept necessitates its doctrinal interpretation and scientific systematization. The author proposes an original approach to defining a safe educational environment as a set of legal, organizational and managerial measures aimed at protecting the life, health, dignity and legitimate interests of participants in the educational process. Special attention is paid to the structure of the safe educational environment, which is viewed as a multi-level system consisting of subjects of administrative and legal support, objects of protection, a regulatory framework and administrative procedures for the implementation of security policy in the field of education. The importance of interagency cooperation between public authorities, local self-government bodies, law enforcement agencies and educational institutions is emphasized as a prerequisite for effective safety management.

The article identifies the main legal characteristics of a safe educational environment, including its public nature, regulatory conditioning, managerial orientation and comprehensive character. It is concluded that the safe educational environment constitutes an essential element of the administrative and legal system of public security and requires further improvement of legal regulation, taking into account modern challenges, risks and threats affecting the educational sphere.

Key words: *safe educational environment, administrative and legal support, public administration, educational security, legal characteristics, public authorities.*

У сучасних умовах розвитку суспільства питання формування безпечного освітнього середовища набуває особливої значущості та виходить за межі суто педагогічної проблематики. Освіта як соціальний інститут безпосередньо пов'язана з реалізацією фундаментальних прав і свобод людини, зокрема права на освіту, права на безпеку та захист людської гідності. Відтак забезпечення належного рівня безпеки в освітньому середовищі слід розглядати як один із пріоритетних напрямів діяльності сучасної держави, що має комплексний правовий і управлінський характер. Освітній простір у сучасному розумінні є складною соціально-правовою системою, у межах якої взаємодіють різноманітні суб'єкти та виникають багаторівневі ризики адміністративного, соціального, психологічного й безпекового характеру. Йдеться не лише про фізичну безпеку учасників освітнього процесу, а й про захист їхніх прав від протиправних посягань, недопущення дискримінації, насильства, булінгу, інформаційних загроз та інших негативних явищ, що можуть суттєво впливати на якість та доступність освіти.

У цьому контексті саме адміністративне право відіграє ключову роль у формуванні та функціонуванні безпечного освітнього середовища. Через систему адміністративно-правових норм, інструментів публічного управління та механізмів державного контролю держава визначає вимоги до організації освітнього процесу, встановлює обов'язки суб'єктів владних повноважень і забезпечує реалізацію превентивних та захисних заходів у сфері освіти. Водночас ефективність такого регулювання значною мірою залежить від чіткості наукових підходів до розуміння самого феномену безпечного освітнього середовища. Аналіз наукових джерел свідчить про наявність фрагментарності у дослідженні зазначеної проблематики. Переважна частина наукових праць зосереджена на педагогічних, психологічних або соціальних аспектах безпеки в освіті, тоді як адміністративно-правова складова часто залишається поза належною увагою. Такий стан речей ускладнює формування цілісної системи правового забезпечення безпечного освітнього середовища та знижує ефективність публічно-управлінських рішень у цій сфері.

З огляду на викладене, актуальним є комплексне наукове дослідження безпечного освітнього середовища як об'єкта адміністративно-правового забезпечення, що передбачає з'ясування його поняття, структури та основних правових ознак. Метою цієї статті є обґрунтування теоретичних положень щодо адміністративно-правової природи безпечного освітнього середовища та визначення його місця у системі публічного управління.

Відсутність єдиного законодавчо закріпленого визначення поняття «безпечне освітнє середовище» зумовлює необхідність його комплексного доктриналь-

ного аналізу з позицій адміністративного права [1, с. 496]. У нормативно-правових актах поняття безпеки в освітній сфері, як правило, розкривається фрагментарно – через вимоги до охорони праці, санітарно-епідеміологічних норм, протипожежної безпеки, захисту прав дитини чи інформаційної безпеки. Однак такий підхід не дозволяє сформувати цілісне уявлення про безпечне освітнє середовище як окремий об'єкт публічно-правового регулювання.

З адміністративно-правової точки зору безпечне освітнє середовище доцільно розглядати як результат цілеспрямованої управлінської діяльності держави, що здійснюється шляхом встановлення обов'язкових правил поведінки, реалізації контрольних і наглядових повноважень, а також застосування превентивних і захисних заходів у сфері освіти. У цьому контексті безпечне освітнє середовище не зводиться до окремих організаційних або технічних заходів, а постає як системна сукупність правових, організаційних та управлінських умов, спрямованих на забезпечення стабільного та безпечного функціонування освітнього процесу [2, с. 73].

Важливою особливістю адміністративно-правового підходу є його спрямованість на охоплення різних вимірів безпеки в освітньому середовищі. Йдеться не лише про фізичний захист учасників освітнього процесу, а й про створення умов, за яких унеможливлюється порушення їхніх прав, гідності та законних інтересів. До таких вимірів належать інформаційна безпека, що передбачає захист від шкідливого контенту та незаконного оброблення персональних даних; психологічна безпека, пов'язана з недопущенням насильства, дискримінації та булінгу; соціальна безпека, яка охоплює питання рівного доступу до освіти та соціального захисту здобувачів освіти. Адміністративно-правова природа безпечного освітнього середовища проявляється також у чіткому визначенні кола суб'єктів, відповідальних за його забезпечення [3, с. 50]. До них належать органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, спеціально уповноважені контролюючі органи, а також адміністрації закладів освіти, які реалізують делеговані державою повноваження. Саме через механізми публічного управління держава формує обов'язкові стандарти безпеки, забезпечує їх дотримання та реагує на порушення встановлених вимог.

На нашу думку, слід зазначити, що безпечне освітнє середовище в адміністративно-правовому вимірі виступає самостійним об'єктом правового регулювання, який перебуває у сфері публічного інтересу та потребує постійного управлінського впливу. Його сутність полягає у забезпеченні балансу між правами учасників освітнього процесу та обов'язками держави щодо створення належних умов для реалізації цих прав. Саме такий підхід дозволяє розглядати безпечне освітнє середовище як важливий елемент системи адміністративно-правового забезпечення публічної безпеки у сфері освіти.

Структура безпечного освітнього середовища як об'єкта адміністративно-правового забезпечення характеризується складністю та багаторівневістю, що зумовлено різноманітністю суспільних відносин, які виникають у сфері освіти. З адміністративно-правової точки зору така структура формується не стихійно, а в результаті цілеспрямованої діяльності публічної адміністрації, спрямованої на створення та підтримання безпечних умов функціонування освітнього процесу [4, с. 367]. Саме тому аналіз структурних елементів безпечного освітнього середовища має принципове значення для розуміння механізмів його правового забезпечення.

Першим і ключовим елементом структури є суб'єкти забезпечення безпеки в освітньому середовищі. До них належать органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, спеціально уповноважені контролюючі та наглядові органи, правоохоронні інституції, а також адміністрації закладів освіти, які реалізують управлінські функції безпосередньо на місцях. Кожен із цих суб'єктів наділений власною компетенцією, що визначається нормами адміністративного та освітнього законодавства. Ефективність функціонування безпечного освітнього середовища значною мірою залежить від

узгодженості дій зазначених суб'єктів, наявності чітких процедур взаємодії та розподілу відповідальності.

Другим елементом структури є об'єкти адміністративно-правового захисту, які охоплюють широкий спектр суспільних благ. Насамперед ідеться про учасників освітнього процесу, життя, здоров'я та права яких потребують особливого захисту з боку держави. Водночас до об'єктів захисту належать матеріальна інфраструктура закладів освіти, освітній процес як організована діяльність, а також інформаційні ресурси, що використовуються у навчанні та управлінні. Такий підхід дозволяє розглядати безпечне освітнє середовище не лише як фізичний простір, а як комплексну систему правовідносин. Окреме місце у структурі безпечного освітнього середовища посідають адміністративно-правові механізми, за допомогою яких здійснюється його забезпечення. До них належать нормативно-правові акти, що встановлюють обов'язкові вимоги до безпеки, адміністративні процедури реалізації управлінських рішень, а також контрольні та наглядові інструменти. Важливою складовою таких механізмів є заходи адміністративного примусу, які застосовуються у разі порушення встановлених правил та стандартів безпеки. Їх призначення полягає не лише у реагуванні на правопорушення, а й у здійсненні превентивного впливу [5, с. 562].

Ми вважаємо, що структура безпечного освітнього середовища як об'єкта адміністративно-правового забезпечення є системною та взаємопов'язаною. Вона поєднує суб'єктний, об'єктний та інструментальний рівні, що у своїй сукупності забезпечують реалізацію публічного інтересу у сфері освіти. Такий підхід дозволяє не лише глибше зрозуміти сутність безпечного освітнього середовища, а й створює підґрунтя для вдосконалення механізмів адміністративно-правового регулювання в умовах сучасних викликів.

Безпечне освітнє середовище як об'єкт адміністративно-правового забезпечення характеризується сукупністю специфічних правових ознак, які дозволяють відмежувати його від суміжних категорій та визначити його місце у системі публічного управління. Виокремлення таких ознак має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки вони слугують підґрунтям для формування ефективних механізмів правового регулювання у сфері освіти.

Під час дослідження ми виокремили ознаки, а саме:

– *публічний характер безпечного освітнього середовища* – однією з базових правових ознак є публічний характер безпечного освітнього середовища. Його формування та підтримання не можуть розглядатися як приватна ініціатива окремих закладів освіти чи їхніх засновників. Забезпечення безпеки в освітній сфері належить до сфери публічних інтересів і є складовою реалізації державної політики у галузі освіти та публічної безпеки. Саме держава визначає обов'язкові стандарти безпеки, встановлює правила поведінки та здійснює контроль за їх дотриманням, що свідчить про публічно-правову природу відповідних правовідносин [7, с. 74];

– *нормативна обумовленість* – наступною важливою ознакою є нормативна обумовленість безпечного освітнього середовища. Вимоги до безпеки в освітній сфері закріплюються у нормах адміністративного, освітнього, інформаційного та інших суміжних галузей права. Така багаторівнева нормативна регламентація забезпечує правову визначеність управлінських рішень та створює єдині підходи до організації безпеки в закладах освіти. Водночас нормативна обумовленість передбачає не лише наявність правових норм, а й обов'язковість їх виконання всіма суб'єктами освітніх правовідносин [8, с. 418];

– *управлінська спрямованість* – управлінська спрямованість безпечного освітнього середовища проявляється у постійному адміністративному впливі з боку уповноважених органів публічної влади. Йдеться про планування, організацію, координацію, контроль та нагляд у сфері забезпечення безпеки освітнього процесу. Зазначена ознака підкреслює, що безпечне освітнє середовище є динамічним об'єктом управління, який потребує системного моніторингу та своєчасного реагування на потенційні загрози [9, с. 50];

– *комплексний характер* – безпечне освітнє середовище має комплексний характер, що зумовлено поєднанням у його межах правових, організаційних, соціальних та превентивних елементів. Така комплексність дозволяє забезпечити не лише реагування на вже наявні порушення, а й запобігання їм шляхом реалізації превентивних заходів. У цьому контексті адміністративно-правові засоби поєднуються з організаційними рішеннями та профілактичною діяльністю, спрямованою на мінімізацію ризиків і загроз у освітньому середовищі [10, с. 24];

– *превентивна спрямованість* – окремою правовою ознакою безпечного освітнього середовища є його превентивна спрямованість. Адміністративно-правове забезпечення безпеки в освіті орієнтоване не лише на застосування заходів відповідальності, а насамперед на запобігання виникненню небезпечних ситуацій. Це досягається шляхом встановлення чітких правил, проведення контрольних заходів та впровадження системи раннього виявлення ризиків [11, с. 400].

Таким чином, слід зазначити, що сукупність наведених правових ознак дозволяє розглядати безпечне освітнє середовище як самостійний, комплексний та динамічний об’єкт адміністративно-правового забезпечення. Його правова природа визначається публічним інтересом, нормативною регламентацією та управлінською спрямованістю, що у своїй єдності формує цілісну систему забезпечення безпеки у сфері освіти.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, слід констатувати, що безпечне освітнє середовище в сучасних умовах розвитку правової системи України доцільно розглядати як самостійний об’єкт адміністративно-правового забезпечення. Його правова природа зумовлена публічним характером освітніх відносин, а також обов’язком держави створювати належні умови для реалізації права на освіту, безпеку та захист прав і законних інтересів учасників освітнього процесу.

У ході дослідження встановлено, що відсутність єдиного законодавчо закріпленого визначення поняття «безпечне освітнє середовище» зумовлює необхідність його доктринального осмислення саме в адміністративно-правовому вимірі. Обґрунтовано, що таке середовище не може зводитися до окремих організаційних або технічних заходів, а має розглядатися як системна сукупність правових, управлінських та організаційних умов, сформованих у результаті цілеспрямованої діяльності публічної адміністрації.

Доведено, що структура безпечного освітнього середовища характеризується багаторівневістю та комплексністю й охоплює суб’єктів забезпечення безпеки, об’єкти адміністративно-правового захисту, а також систему правових механізмів і адміністративних процедур. Така структура формується в межах публічного управління та потребує чіткої координації дій органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів і адміністрацій закладів освіти.

У результаті дослідження виокремлено основні правові ознаки безпечного освітнього середовища, а саме: публічний характер, нормативну обумовленість, управлінську спрямованість, комплексність і превентивну орієнтацію. Встановлено, що сукупність зазначених ознак дозволяє відмежувати безпечне освітнє середовище від суміжних правових категорій та обґрунтувати його місце у системі адміністративного права як динамічного об’єкта правового регулювання.

Зроблено висновок, що ефективність адміністративно-правового забезпечення безпечного освітнього середовища залежить від системності нормативного регулювання, чіткого розмежування компетенції суб’єктів публічної влади та належного застосування превентивних і контрольних механізмів. У цьому контексті безпечне освітнє середовище слід розглядати як важливу складову системи публічної безпеки у сфері освіти, що потребує подальшого наукового осмислення та вдосконалення правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Саббатовський В. Безпечне освітнє середовище в умовах українських реалій. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VIII

Міжнар. наук.- практ. конф: у 2-х ч / МВС України, Нац. поліція України. Дніпропетр. держ. ун-т внутр. Справ. Представництво НАТО в Україні, ВГО «Асоц. укр. правників». Дніпро. ДДУВС. 2024. Ч. ІІ. С. 495–498.

2. Проценко І. О. Забезпечення права на безпечне освітнє середовище: загальноправові та конституційні аспекти діяльності Служби освітньої безпеки. Національна безпека України: виклики та реалії сьогодення : тези доп. учасників кругл. столу: у 2-х ч. / МВС України. Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. прав. наук України. Вінниця. ХНУВС. 2025. Ч. 2. С. 73–74.

3. Зінченко Д. А. Роль служби освітньої безпеки Національної поліції України у формуванні безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану. Безпечне освітнє середовище: нові виклики та сучасні рішення в умовах воєнного і повоєнного часу : наук. ст., тези доп. та ін. матеріалів ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. / Тернопіл. обл. комунал. ін-т післядипл. пед. освіти. Тернопіль. ФОП Осадца Ю. В., 2025. С. 47–51.

4. Чишко К. О. Взаємодія Служби освітньої безпеки Національної поліції та суспільних інституцій у забезпеченні безпечного освітнього середовища. Current trends in scientific research development: Proceedings of the 12th International scientific and practical conference. Boston. BoScience Publisher. 2025. P. 367–373.

5. Кріцак І. В. Концепція безпекового середовища на прикладі стратегій Національної поліції України: ціннісно-економічний та духовний акцент. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 562–566. URL: http://lsej.org.ua/11_2022/136.pdf.

6. Зінченко Д. А. Поняття та особливості безпечного освітнього середовища як об’єкту адміністративно-правового забезпечення. Стратегії сталого розвитку суспільства в умовах сучасних глобальних викликів / ГО «Молодіжна Організація Починаючих Лідерів. Кам’янське. ГО МОПЛ. 2025. С. 120–125.

7. Єдаменко Є. А. Безпекове середовище освітнього процесу як складова захисту прав дитини в умовах воєнного стану. Безпека дитини: правовий, організаційний, психологічний, освітній та інформаційний виміри: матеріали Всеукр. наук.- практ. конф.. Дніпро. ДДУВС. 2023. С.73–75.

8. Трубавіна І. М. Безпечне освітнє середовище – сутність і проблеми сьогодення. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VIII Міжнар. наук.- практ. конф. ; у 2-х ч. Дніпро: ДДУВС, 2024. Ч. ІІ. С.417–420.

9. Липовська Н. Збереження безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану. Психологічна організація внутрішнього світу людини: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару. Дніпро. Дніпроп. держ. університет внутрішніх справ. 2023. С.49–51.

10. Магдаліна І. Сутність освітньої функції держави та її вплив на формування нового освітнього середовища. Безпека дитини: правовий, організаційний, психологічний, освітній та інформаційний виміри: матер. ІІ Всеукр. наук.- практ. конф. Дніпро: Дніпров. держ. ун-т внутр. Справ. 2025. С.22–26.

11. Валєєв Р. Г. Роль поліції у забезпеченні безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф.; у 2-х ч. Ч. І. Дніпро. ДДУВС. 2024. С. 400–403.

Дата першого надходження статті до видання: 01.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.131:342.53:355.01 (470:477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.41

ДОТРИМАННЯ ВИМОГИ НЕЗВОРОТНОСТІ ДІЇ ЗАКОНУ В ЧАСІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ

Івасик Станіслав Миколайович,
orcid.org/0000-0001-6292-3335
аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті аналізується проблема дотримання вимоги незворотності дії закону в часі в умовах повномасштабної збройної агресії Росії проти України. Акцентовано увагу на фундаментальній ролі цієї вимоги в системі принципів верховенства права, юридичної визначеності та правової стабільності. Обґрунтовано виняткову важливість загальної заборони ретроспективної дії закону не тільки в мирний час, а й в екстраординарних ситуаціях.

Досліджено законодавчі акти, ухвалені Верховною Радою України під час воєнного стану, які містять положення зі зворотною дією. Проведено оцінювання їхньої відповідності допустимим виняткам із принципу незворотності нормативно-правових актів, проаналізовано критерії їхньої правомірності відповідно до міжнародних стандартів, судової практики та правової доктрини.

Запропоновано розширене визначення леґітимних винятків із загального правила, окрім традиційного пом'якшення або скасування відповідальності особи. Аргументовано допустимість ретроспективної дії закону тоді, коли вона спрямована на покращення правового становища особи, забезпечення безперервної роботи органів влади чи захист інтересів національної безпеки.

Окрему увагу приділено принципу пропорційності як необхідному критерію для визначення правомірності норм зі зворотною дією. Наголошено, що невиправданий відступ від цього принципу може призвести до правової невизначеності та зниження довіри до державних інституцій.

Зроблено висновок про необхідність обережного підходу до запровадження норм із ретроспективною дією, особливо в умовах кризових ситуацій. Запропоновано чіткі законодавчі механізми для визначення меж допустимих винятків, що дозволить забезпечити баланс між юридичною визначеністю та суспільними інтересами.

Ключові слова: *верховенство права, парламент, юридична визначеність, ретроспективна дія закону, воєнна демократія.*

Ivasyk Stanislav. Compliance with the requirement of non-retroactivity of law in times of war: the case of Ukraine

The article analyses the issue of compliance with the principle of non-retroactivity of law in the context of Russia's full-scale armed aggression against Ukraine. It emphasizes the fundamental role of this principle within the system of the rule of law, legal certainty, and legal stability. The exceptional importance of the general prohibition on the retroactive application of laws is substantiated not only in peacetime but also in extraordinary circumstances.

The study examines legislative acts adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine during the martial law period that contain provisions with retroactive effect. An assessment is conducted on their compliance with permissible exceptions to the principle of non-retroactivity of normative legal acts, along with an analysis of the criteria for their legitimacy based on international standards, judicial practice, and legal doctrine.

An expanded definition of legitimate exceptions to the general rule is proposed in addition to the traditional exemption related to the mitigation or repeal of liability. The admissibility of retroactive legal provisions is justified in cases where they aim to improve an individual's legal status, ensure the uninterrupted functioning of state institutions, or protect national security interests.

Special attention is given to the principle of proportionality as a necessary criterion for determining the legitimacy of norms with retroactive effect. It is emphasized that an unjustified deviation from this principle may lead to legal uncertainty and a decline in public trust in state institutions.

The article concludes that a cautious approach should be taken when introducing provisions with retroactive effect, especially in times of crisis. Clear legislative mechanisms are proposed to define the limits of permissible exceptions, ensuring a balance between legal certainty and public interest.

Key words: *rule of law, parliament, legal certainty, retroactive effect of law, militant democracy.*

Постановка проблеми. Натепер принцип верховенства права є основоположним для будь-якої демократичної держави. Важливість цього принципу для України підтверджується тим фактом, що він прямо зазначений у ст. 8 Конституції нашої держави. Дана стаття розміщена в розд. I Основного закону, який не тільки визначає загальні засади української державності, а є найскладнішим із погляду процедури внесення змін (див. розд. XIII Конституції України). Отже, укладачі Конституції визначали верховенство права як невід'ємний базовий елемент правової системи України, який не припиняє своєї дії як у мирний (ординарний) час, так і в екстраординарних ситуаціях (воєнний стан, надзвичайний стан, пандемія тощо).

Наукова література виокремлює різні складники принципу верховенства права [7, с. 22; 13, с. 37–62]. До таких складників, зокрема, віднесено вимогу незворотності дії закону в часі як елемент юридичної визначеності. Важливість цієї вимоги є беззаперечною. Вона забезпечує передбачуваність і стабільність у правовій системі, дозволяє громадянам чітко розуміти свої права й обов'язки, а також передбачати наслідки своїх дій.

В екстраординарних умовах, зокрема й таких, як війна, недопустимість ретроспективної дії закону набуває особливої актуальності. Бойові дії і атаки з боку держави-агресора критично ускладнюють ведення господарської діяльності та реалізацію прав і свобод громадян. У такій ситуації законодавець зобов'язаний сприяти економіці та життєдіяльності суспільства, утримуючись від непропорційних обмежень прав і покладання обов'язку дотримуватись законодавства, яке набирає чинності «заднім числом».

Водночас у наведених вище екстраординарних умовах може виникати потреба оперативного коригування правового регулювання для захисту публічних інтересів і відвернення безпекових ризиків. Однак таке коригування має спиратися на доказову необхідність і не порушувати базову вимогу юридичної визначеності.

Як показує практика України, під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану часто супроводжується новими нормативними актами, які ухвалюються вже після запровадження воєнного стану. Зміни в законодавстві часто відбуваються швидко і без належного обговорення, що ускладнює фізичним і юридичним особам адаптацію до нових умов. Так, під час десятої сесії Верховної Ради України IX скликання принаймні третина всіх ухвалених законів розглядалась у досить стислі строки: у 44% випадків – це 28 законопроєктів з ухвалених під час 10-ї сесії законів – Верховна Рада ухвалювала законопроєкти за основу у строк до 6 днів із дня надання висновку головним комітетом; 26 проєктів (41%), ухвалених у другому читанні, були розглянуті менше ніж за 10 днів із дня надання порівняльної таблиці до 2-го читання та інших супровідних документів [14, с. 8]. Наведена статистика ілюструє темпи законотворчої діяльності в умовах воєнного стану. Водночас питання наділення норм зворотною дією потребує окремого правового обґрунтування, яке не може базуватись виключно на політичній необхідності оперативного регулювання суспільних відносин.

Отже, постає потреба в науковому дослідженні допустимості запровадження законодавцем винятків із загальної забо-

рони ретроспективної дії закону в часі в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридична визначеність, зокрема така її вимога, як незворотність дії закону в часі, була предметом широкого кола наукових публікацій. Цій тематиці присвячені роботи М. Козюбри, В. Венгера, С. Головатого, Р. Абрамович, Ю. Матвєєвої та багатьох інших.

Водночас російська повномасштабна агресія 24 лютого 2022 р. стала надзвичайним викликом для правової системи України, спонукала вітчизняного законодавця шукати та впроваджувати нові правові інструменти та регулювання, що досі не траплялись в законодавстві України. У зв'язку із цим проблемні аспекти дотримання вимоги незворотності дії закону в часі потребують подальшого вивчення з огляду на умови й обставини воєнного часу.

Метою статті є дослідження законів, ухвалених Верховною Радою України під час дії воєнного стану в Україні, які містять положення зі зворотною дією в часі, і оцінювання відповідності принципу верховенства права підстав (мотивів), на основі яких законодавець застосовував ретроспективну дію окремих положень законодавчих актів.

Виклад основного матеріалу. Принцип «закон зворотної сили не має» (*lex ad praeterian non valet*) є одним із найдавніших принципів права, сформованим ще давньоримськими юристами [13, с. 55]. Про важливість цього принципу для правової системи України свідчить факт його закріплення у ст. 58 Основного закону держави. Суть вимоги «закон зворотної сили не має» полягає в дотриманні загального правила: закон від дня набрання чинності поширюється на всі випадки лише «уперед»; усе, що передувало дню набрання чинності законом, під нього не підпадає [23, с. 167].

З вищенаведеного правила є винятки. Один із них – зворотна дія нормативно-правових актів допускається тоді, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. У науковий колах існує консенсус щодо відповідності цього винятку вимогам верховенства. Окрім того, цей виняток прямо зазначений у вищецитованій ст. 58 Конституції України, а також є усталеним правилом, що застосовується як у практиці Конституційного Суду України (дивись, наприклад, рішення Конституційного Суду України від 13 травня 1997 р. № 1-зп, від 9 лютого 1999 р. № 1-рп/99, від 5 квітня 2001 р. № 3-рп/2001, від 13 березня 2012 р. № 6-рп/2012), так і у практиці міжнародних судових інстанцій, зокрема Європейського суду з прав людини [28, с. 13].

В умовах екстраординарної ситуації, зокрема такої, як воєнний стан, з огляду на динамічність суспільних відносин, постає необхідність ухвалення законодавчих актів із ретроспективною дією в часі й в інших виняткових ситуаціях, не пов'язаних із пом'якшенням або скасуванням юридичної відповідальності. Аналіз законів, ухвалених у період із 24 лютого 2024 р. до кінця десятої сесії Верховної Ради України IX скликання (5 лютого 2024 р.), дозволяє виокремити низку таких, що місять норми ретроспективної дії.

У розд. II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо уточнення норм, що регулюють питання визначення категорій осіб, які визнаються ветеранами війни та членами сімей загиблих Захисників і Захисниць України, та надання їм соціальних гарантій» № 2121–IX від 15 березня 2022 р. передбачено, що право на отримання статусу учасника бойових дій у зв'язку з участю в заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з воєнною агресією Російської Федерації проти України, мають особи, зазначені в п. 19 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», які брали участь у зазначених заходах до набрання чинності цим Законом» [15, с. 192].

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги» № 2489–IX від 29 липня 2022 р. набрав чинності із дня, наступного за днем його опублікування (25 серпня 2022 р.), окрім

п. 3 розд. I цього Закону, який набрав чинності із дня, наступного за днем його опублікування, та застосовується із 24 лютого 2022 р. [15, с. 192]. П. 3 розд. I вказаного Закону уповноважує Кабінет Міністрів України встановлювати розмір одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця в період дії воєнного стану. Ретроспективна дія Закону в даному разі пов'язана з тим, що 28 лютого 2022 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову № 168, яка передбачала значно більший порівняно зі ст. 16–2 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» розмір одноразової грошової допомоги. Отже, законодавець гарантував права всіх сімей військовослужбовців, загиблих із початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 р., на однаковий рівень грошової допомоги.

Інший приклад зворотної дії окремих положень закону під час воєнного стану – Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо ввезення, обліку, розподілу гуманітарної допомоги, особливостей оподаткування відповідних операцій та подання звітності» № 3448–IX від 8 листопада 2023 р. [14, с. 30]. У п. 2 розд. «Прикінцеві положення» цього Закону визначено, що дія абз. 3 ч. 2 ст. 6, п. п. 3–1, 3–2, 3–3, 3–4 та 3–7 ст. 15 «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про гуманітарну допомогу» у редакції цього Закону поширюється на правовідносини, що виникли в період дії воєнного стану. Зазначені норми спрощують набуття статусу отримувача гуманітарної допомоги, а також передачу гуманітарної допомоги на потреби енергетики, забезпечення оборони України, безпеки населення та захисту інтересів держави у зв'язку з воєнною агресією.

Ще одним прикладом є Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» № 3450–IX від 8 листопада 2023 р., який визначає, що новели стосовно відкриття спадщини застосовуються також до спадщини, яка відкрилася після введення воєнного стану в Україні до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини», а також до спадщини, яка відкрилася до введення воєнного стану, строк для прийняття якої не сплив до його введення, за умови, що свідоцтво про право на спадщину не було видано жодному зі спадкоємців.

Загалом автори досліджень «Парламент в умовах війни: приклад України (24 лютого 2022 року – 30 червня 2023 року). Емпіричний звіт» [15, с. 191–194] та «Парламент в умовах війни: приклад України (десята сесія Верховної Ради України IX скликання)» [14, с. 29–32] виявили щонайменше тринадцять законів, які містять положення зворотної дії.

Оцінювання вищеописаної практики Верховної Ради України на відповідність принципу юридичної визначеності потребує розгляду додаткових винятків із вимоги «закон зворотної сили не має», ніж той, що прямо передбачений у ст. 58 Конституції України. Окремі вчені вважають, що таким винятком є наявність «вказівки в законі про надання йому (або окремим статтям) зворотної сили» [23, с. 167]. Однак, на думку автора цієї статті, такий підхід нівелює саму мету принципу недопустимості зворотної сили нормативно-правових актів, адже дозволяє законодавцю нехтувати цією вимогою на власний розсуд у необмеженому колі випадків. Наявність вказівки про зворотну силу закону чи його окремого положення як єдиного достатнього критерію для незастосування загальної заборони на ретроспективне застосування норм законодавчих актів зводить правило «закон зворотної сили не має» лише на рівень вимоги нормопроєктувальної техніки, замінює демократичний принцип верховенства права принципом верховенства закону.

На нашу думку, більш вдалий виняток із загального правила «закон зворотної сили не має» запропонований професором М. Козюброю, який у результаті проведеного аналізу конституції інших держав і практики Федерального конституційного суду Німеччини допускає зво-

ротну дію законів та інших нормативно-правових актів у випадках, коли ці акти спрямовані на поліпшення правового становища особи, сприяють здійсненню прав і свобод, звільняють від обов'язків [8, с. 373]. Такої ж позиції дотримується Р. Абрамович, яка наводить приклади ретроспективного застосування закону, спрямовані на покращення правового становища особи, не тільки в сучасності, а й в античній Греції та Римській імперії, де власне зародився та розвинувся принцип незворотності дії закону [2, с. 35–36 і 50]. При цьому, необхідно наголосити, що, як випливає з праць зазначених авторів, даний виняток із загальної заборони зворотної дії закону є застосовним як і у «звичайний» (ординарний) час, так і в разі наявності екстраординарної ситуації.

Розглядаючи судову практику Верховного Суду щодо розгляду спірних питань застосування законодавства в умовах воєнного стану, можна дійти до висновку, що найвищий суд у системі судоустрою України поділяє вищеописану доктринальну позицію. Так, у справі № 917/565/22 Верховний Суд розглянув питання допустимості застосування зворотної дії Закону України від 1 квітня 2022 р. № 2181–IX «Про внесення змін до Закону України «Про оренду державного та комунального майна»» та виданої на його підставі постанови Кабінету Міністрів України від 27 травня 2022 р. № 634 «Про особливості оренди державного та комунального майна в період воєнного стану» до договорів оренди, укладених до набрання чинності вказаними Законом і постановою. Зокрема, п. 5 згаданої постанови № 634 передбачав автоматичне продовження дії договорів оренди державного та комунального майна без необхідності укладення окремого договору на період дії воєнного стану та протягом чотирьох місяців із дати припинення чи скасування воєнного стану. П. 16 цієї постанови поширив автоматичне продовження дії договорів ретроспективно на всі договорив, строк дії яких завершився починаючи із 24 лютого 2022 р. до дати набрання чинності цієї постанови.

Після розгляду доводів сторін Верховний Суд постановив, що ретроспективне застосування наведених положень постанови Кабінету Міністрів України від 27 травня 2022 р. № 634 узгоджується зі ст. 58 Конституції України. Суд зазначив, що цивільне/господарське законодавство не забороняє застосування нових положень зі зворотною силою, але суто тоді, коли зворотна дія цих актів, по-перше, встановлена в них самих, по-друге, якщо темпоральний прояв не суперечить принципу, вираженому у ст. 58 Конституції України щодо застосування до події, факту того закону (нормативно-правового акта), під час дії якого вони настали або мали місце (див. п. 60 мотивувальної частини постанови). У вказаній справі Верховний Суд дійшов висновку, що темпоральний прояв постанови № 634 «не суперечить принципу, вираженому у ст. 58 Конституції України, оскільки ретроактивна дія вказаної постанови уточнює початкові наміри законодавця забезпечити правову визначеність орендаря в умовах воєнного стану, який запроваджено в Україні із 24 лютого 2022 р.» (див. п. 61 мотивувальної частини постанови). З такого висновку випливає, що найвищий суд у системі судоустрою України розглядає покращення правового становища особи як легітимну мету наділення окремих норм права зворотною дією в часі.

Вищенаведені приклади законів, ухвалених під час дії воєнного стану в Україні, якраз свідчать про те, що законодавець, коли застосовував ретроспективну дію окремих положень, здебільшого мав на меті полегшити правове становище окремих суб'єктів правових відносин, спростити доступ до соціальної допомоги чи правових гарантій захисту особистих прав чи свобод.

Разом з тим, не всі випадки ухвалення парламентом законів із ретроспективною дією можна обґрунтувати покращенням правового становища особи. У цьому контексті необхідно дослідити й інші конституційно допустимі випадки наділення законодавчих актів ретроспективною дією.

Європейський суд з прав людини допускає зворотну силу законодавчих актів виключно у разі існування «переконливих підстав загального інтересу»

[27, п. 57]. У свою чергу, Федеральний конституційний суд Німеччини загалом забороняє ретроспективну дію закону, однак винятки можливі, якщо «переважні міркування суспільного блага» (überragende Belange des Gemeinwohls) виправдовують таку дію законодавчого акта [26]. Водночас, навіть за умови наявності достатніх підстав, обидва суди використовуються принцип пропорційності для оцінки допустимості застосування зворотної дії закону у кожному конкретному випадку [див., наприклад, 26 і 27].

Французька Конституційна рада (Conseil constitutionnel) історично допускала так звані «lois de validation» (так звана «валідація», тобто закони, що ретроспективно надають чинності минулим актам або усувають їхні юридичні вади) на підставі доволі м'якого критерію загального інтересу. Однак після засудження такої практики ЄСПЛ у справі Zielinski Рада посилила підхід. Нині вона застосовує п'ятиелементний тест до будь-якого закону про ретроспективну валідацію: закон має переслідувати достатньо важливу мету загального інтересу; він повинен поважати res judicata, тобто не скасовувати остаточних судових рішень; він не може порушувати принцип незворотності кримінальних санкцій; він не повинен суперечити жодному правилу чи принципу конституційного рівня (або, якщо все ж таки суперечить, переслідувана мета загального інтересу повинна сама мати конституційну вагу); сфера ретроспективної дії має бути чітко визначеною та пропорційною [30].

Враховуючи контекст України, яка наразі перебуває в умовах війни, необхідно також здійснити історичний екскурс, вивчивши судові рішення, ухвалені під час або одразу після масштабних збройних конфліктів. У рішення Стюарт проти Кана (1871) Верховний Суд США визнав конституційним закон, який призупиняв перебіг строків позовної давності на час громадянської війни та ще на певний період після неї, наголошуючи, що призупинення строків було «необхідним і належним для реалізації воєнних повноважень федерального уряду», що дозволяло судам діяти справедливо попри дезорганізацію, спричинену війною [34].

У період воєнного стану в Україні також траплялись випадки ухвалення законодавчих актів із ретроспективною дією з метою забезпечення функціонування органів публічної влади. Так, Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування в період дії воєнного стану» № 2259–IX від 12 травня 2022 р. передбачає, що з 1 березня 2022 р. на період дії воєнного стану в Україні до завершення місяця, у якому воєнний стан буде припинено чи скасовано, зупиняється дія ч. 4 ст. 26 Реґламенту Верховної Ради України та ч. 5 ст. 33 Закону України «Про статус народного депутата України». Облік робочого часу народних депутатів України в зазначений період здійснюється відповідно до законодавства про працю [15, с. 193]. Аналогічне положення містить Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності» № 2254–IX від 12 травня 2022 р. [15, с. 193].

Іншим прикладом є Закон України від 21 листопада 2023 р. № 3481–IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у зв'язку з рішенням Конституційного Суду України від 18 лютого 2020 р. № 2-р/2020 щодо забезпечення безперервності здійснення правосуддя найвищим судом у системі судоустрою України». У п. 2 Прикінцевих положень цього Закону передбачено, що його положення поширюються на правовідносини, що виникли у зв'язку з перейменуванням Верховного Суду України у Верховний Суд, а також із ліквідацією Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищого господарського суду України, Вищого адміністративного суду України [14, с. 31].

В обох вищенаведених випадках метою ухвалення даних законів було забезпечення належного та безперервного функціонування органів влади [17] та найвищої інстанції судової гілки влади в Україні – Верховного Суду [18]. Отже, хоча й Закон № 3481–IX не був безпосередньо пов'язаний із воєнним станом,

обидва закони мають спільну мету – створення умов стабільного функціонування органів публічної влади.

Зокрема, постановою Верховної Ради України від 7 лютого 2023 р. № 2912–IX законодавчий орган визначив окремі особливості свого функціонування в умовах дії воєнного стану, які, серед іншого, передбачають роботу в режимі одного пленарного засідання та відсутність календарного плану роботи сесії. За таких умов, а також з урахуванням того, що окремі народні депутати України долучились до участі в бойових діях і до волонтерської діяльності, цілком виправданим виглядає зміна правил обліку робочого часу народного депутата Україна, запроваджена Законом України № 2259–IX від 12 травня 2022 р., навіть якщо така зміна відбулась «заднім числом».

Водночас, на нашу думку, не всі законодавчі акти з ретроспективною дією в часі, ухвалені парламентом в умовах воєнного стану в інтересах національної безпеки, доцільно вважати виправданими та збалансованими.

Зокрема, у Законі України від 8 листопада 2023 р. «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо забезпечення підтримки обороноздатності держави та розвитку оборонно-промислового комплексу України», який набрав чинності 19 листопада 2023 р., визначено, що абз. 4–7 п. 9 розд. I цього Закону застосовуються з 1 жовтня 2023 р. Положення, які мають ретроспективну дію, установлюють, що частина податку на доходи фізичних осіб від оподаткування доходів у вигляді грошового забезпечення, грошових винагород та інших виплат, одержаних військовослужбовцями, поліцейськими й особами рядового та начальницького складу, належить до доходів загального фонду відповідних місцевих бюджетів, зараховується в повному обсязі до спеціального фонду Державного бюджету України та спрямовується в таких пропорціях за такими напрямами:

з 1 жовтня 2023 р. по 31 грудня 2023 р.:

50% – Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України на здійснення заходів із закупівлі спеціальної техніки та обладнання;

50% – Міністерству оборони України для закупівлі артилерійських систем.

Закон України від 9 листопада 2023 р. № 3453–IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо скасування мораторію на проведення податкових перевірок» був опублікований 7 грудня 2023 р., набрав чинності 8 грудня, однак у тексті самого Закону йдеться про відновлення податкових перевірок із 1 грудня 2023 р.

У Законі України від 21 листопада 2023 р. № 3474–IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування банків та інших платників податків» передбачено, що за результатами податкового (звітного) 2023 р. базова (основна) ставка податку на прибуток підприємств для цілей оподаткування прибутку банків, а також для застосування щодо банків положень п. 57.11 ст. 57 цього Кодексу становить 50%.

У всіх вищенаведених прикладах ретроспективна дія мала негативний вплив на дохідність бюджетів органів місцевого самоврядування та на платників податків – резидентів України. Наприклад, реалізація положень Закону України від 21 листопада 2023 року № 3474-IX призвела до різного податкового навантаження на банки, які сплачували податки поступово протягом року, та банківські установи, що зіштовхнулись з необхідністю сплачувати податок наприкінці року за попередні періоди за новою підвищеною ставкою [1, с. 5]. При цьому, пояснювальна записка до відповідних законопроєктів чи інші супровідні документи не обґрунтовували необхідності їх ретроспективного застосування та пропорційності такого застосування з огляду на очевидне обмеження конституційних прав і свобод. У цьому контексті також варто звернути увагу на практику Європейського суду з прав людини, який наголошує, що суто фінансові чи бюджетні міркування самі по собі не є достатнім виправданням для ретроактивного закону [28].

Отже, на нашу думку, у даному випадку запровадження ретроспективної дії закону законодавець, хоча й діяв в інтересах національної безпеки, недо-

тримався принципу пропорційності як одного з елементів верховенства права, визнаного як у вітчизняній правовій доктрині, так і в розвинутих демократіях [9, с. 30–63].

Висновки. Вимога незворотності дії нормативно-правових актів у часі є важливим елементом української правової системи як складник юридичної визначеності та верховенства права. Виняткове значення вказаної вимоги підтверджується її прямою згадкою в Конституції України й особливою увагою у вітчизняній правовій доктрині.

Обов'язок дотримання даної вимоги не припиняється з настанням воєнного чи надзвичайного стану, інших екстраординарних обставин. Навпаки, недопустимість ретроспективної дії нормативно-правового акта набуває ще більшого значення в особливих умовах, слугує гарантією стабільності та передбачуваності законодавства в суспільно-політичних реаліях, що постійно змінюються.

Водночас, беручи до уваги динамічність суспільних відносин і нестабільну безпекову ситуацію, законодавець в окремих випадках застосовує зворотну дію законодавчих актів. Така ретроспективна дія акта може бути пов'язана не тільки з винятком, що прямо передбачений у ст. 58 Основного закону України – пом'якшення або скасування відповідальності особи.

Іншим леґітимним винятком із загального правила «закон зворотної сили не має» може бути покращення правового становища особи. В умовах збройної агресії громадяни і юридичні особи потерпають від ворожих атак та інших, пов'язаних із бойовими діями, негативних наслідків. Отже, цілком виправданим є ухвалення парламентом законодавчих актів, які звільняють осіб від раніше передбачених обов'язків або надають додаткові гарантії захисту прав і свобод під час воєнного стану, навіть якщо такі нормативно-правові акти містять положення зі зворотною дією в часі.

Проаналізована практика Верховної Ради України дозволяє дійти висновку, що парламент у виняткових випадках та виключно в екстраординарних умовах може ухвалювати закони з ретроспективною дією, наприклад, з метою забезпечення належного та безперервного функціонування органів влади. Вказана мета здається цілком виправданою, адже публічне управління, особливо в такий критичний для існування держави час, як війна, є неможливим без стабільної діяльності державних інституцій.

Водночас запровадження ретроспективної дії закону , якщо це призводить до обмеження прав і свобод, має відбуватися з дотриманням принципу пропорційності як одного із ключових елементів верховенства права. Таким чином, зворотна дія окремих положень нормативно-правових актів повинна застосовуватись лише в тих випадках, коли це потрібно для досягнення леґітимної мети, бути спрямована на досягнення цієї мети, уникати зайвого обмеження прав і свобод.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамович Р. Незворотність дії закону в часі та воєнний стан. Огляд законодавства. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2024.* № 34. с. 3–7. URL: https://doi.org/10.32782/npnuola.v34.2024.1 (дата звернення: 26.05.2025).

2. Абрамович Р. Принцип незворотності дії закону в часі: еволюція, стан та перспективи вдосконалення його застосування в Україні : дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. 2015. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6093 (дата звернення: 26.05.2025).

3. Головатий С. Книга друга. Верховентсво права: від доктрини до принципу. Київ : Фенікс, 2006. 651 с.

4. Грищук О. Конституційні цінності та принципи в рішеннях Конституційного Суду України: особливості в умовах воєнного стану та загроз національній безпеці. *Вісник* Конституційного Суду України, № 5–6 / 2022 : доп., представл. на IV засід. Науково-консульт. ради Конституц. Суду України, м. Київ, 25 жовт. 2022 р. Київ, 2022. С. 96–106.

URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/gryshchuk_o.v._konstytuciyni_cinnosti_ta_pryncypy_v_rishennyah_ksu_2022_0.pdf (дата звернення: 14.08.2024).

5. Дмитрієва М. Правова визначеність: поняття і зміст. *Herald of Zaporizhzhia National University. Jurisprudence*. 2020. № 3. С. 15–22. URL: https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-3-02 (дата звернення: 25.07.2024).

6. Європейська коміс. «За демократію через право» (Венеційська коміс.). Мірило правовладдя (неофіційний переклад Сергія Головатого). Страсбург, 2016. 168 с. URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf (дата звернення: 09.08.2024).

7. Загальна теорія права: підручник / ред. М. Козюбра. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

8. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1/2. С. 30–63.

9. Кравчук В. Зміст принципу правової визначеності як необхідної складової верховенства права. Актуальні проблеми правознавства. 2019. Т. 1, № 4. С. 10–15.

10. Матвєєва Ю. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові* записки НаУКМА. 2017. Т. 200.

11. М-во юстиції України. Інна Богатих: Мін'юст подав до ВАКС 52 позовні заяви про застосування санкції стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/inna-bohatykh-miniust-podav-do-vaks-52-pozovni-zaiavy-pro-zastosuvannia-sanktsii-stiahnennia-v-dokhid-derzhavy-aktyviv-pidsanktsiinykh-osib (дата звернення: 14.08.2024).

12. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України / В. Венгер та ін. ; ред. М. Козюбра. Київ : Центр дослідж. проблем верховенства права та його втілення в нац. практику України Нац. ун-ту «Києво-Могил. акад.», 2020. 144 с.

13. Парламент в умовах війни: приклад України (десята сесія Верховної Ради України IX скликання) / В. Венгер та ін. Інтерньюз-Україна. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/2024/3/parliamentinwartime/UA_Parliament_under_war_conditions_Ukraine.pdf (дата звернення: 12.08.2024).

14. Парламент в умовах війни: приклад України (24 лютого 2022 року – 30 червня 2023 року). Емпіричний звіт / В. Венгер та ін. Інтерньюз-Україна. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/VRU-under-war-conditions-UA.pdf (дата звернення: 12.08.2024).

15. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» реєстр. № 7194 від 23.03.2022 / Д. Наталуха та ін. Офційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7194&conv=9 (дата звернення: 14.08.2024).

16. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо функціонування місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» реєстр. № 7269 від 09.04.2022 / В. Безгін та ін. Офційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7269&conv=9 (дата звернення: 13.08.2024).

17. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у зв'язку з Рішенням Конституційного Суду України від 18 лютого 2020 року № 2-р/2020 щодо забезпечення безперервності здійснення правосуддя найвищим судом у системі судоустрою України» реєстр. № 5456-д від 16.03.2023 / Д. Маслов та ін. Офційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=5456-д&conv=9 (дата звернення: 13.08.2024).

18. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» реєстр. № 7122 від 02.03.2022 / О. Корнієнко та ін. Офційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7122&conv=9 (дата звернення: 14.08.2024).

19. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

20. Стойко О. Войовнича демократія: демократія та її вороги у політико-правовому

контексті. *Науковий* журнал «Політикус». 2023. № 5. С. 98–102. URL: http://politicus.od.ua/5_2023/15.pdf (дата звернення: 14.08.2024).

21. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. Білозьоров та ін. ; ред.: С. Гусарєва, О. Тихомирова. Київ : Освіта України, 2017. 320 с.

22. Цебенко С. Вимога «якості» закону як один з основних аспектів принципу верховенства права. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2021. № 4. С. 31–35. URL: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.4.6 (дата звернення: 25.07.2024).

23. Bernaziuk Y. O. The peculiarities of application of the criterion of "quality of law" during resolution of public disputes. *Law and society*. 2020. No. 5. P. 6. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.5.1 (date of access: 25.07.2024).

24. Bundesverfassungsgericht. BVerfGE 72, 200 2 BvL 2/83, 14.05.1986. URL: https://law.utexas.edu/transnational/foreign-law-translations/german/case.php?id=573#:~:text=match%20at%20L1978%20reasons%20of,such%20reasons%20are%20not%20present (date of access: 13.09.2025).

25. European Court of Human Rights. Guide on Article 6 of the Convention – Right to a fair trial (civil limb). 2017. 84 p. URL: https://fln.dk/-/media/FLN/Publikationer-og-notater/EMRK/Guide-on-Article-6-of-the-European-Convention-on-Human-Rights.pdf?la=da&hash=46084ACC478C8C5977BFFD0E59191F2E99199E3E#:~:text=that%20financial%20considerations%20could%20not,and (date of access: 13.09.2025).

26. Judgment of European Court of Human Rights of 28.10.1999 in Zielinski, Pradal, Gonzalez and Others v. France (applications nos. 24846/94 and 34165/96 to 34173/96). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58592 (date of access: 13.09.2025).

27. Kravchuk V. Content of the principle of legal certainty as an essential component of the rule of law. *Aktual'ni problemi pravoznavstva*. 2019. Vol. 1, no. 4. P. 10–15. URL: https://doi.org/10.35774/app2019.04.010 (date of access: 25.07.2024).

28. Le contrôle des validations législatives (mars 2014). *QPC360*. URL: https://qpc360.conseil-constitutionnel.fr/la-qpc/mars-2014-le-controle-des-validations-legislatives#:~:text=,validation%20doit%20être%20strictement%20définie (date of access: 13.09.2025).

29. Pyvovar M., Kira S. Features of the implementation of the principle of the rule of law in the context of the contemporary challenges of democracy in the conditions of war in Ukraine. *Analytical and comparative jurisprudence*. 2023. No. 6. P. 162–167. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.28 (date of access: 21.08.2024).

30. Stadnik I. V., Buravska A. A. Rule of law under martial law. *Juridical scientific and electronic journal*. 2022. No. 9. P. 69–73. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/15 (date of access: 24.07.2024).

31. U.S. Supreme Court. no. 78 U.S. 11 Wall. 493. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/78/493/ (date of access: 13.09.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 12.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.42

КОНСТИТУЦІЙНА ЦИФРОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ: РОЛЬ АУТОСОМНОГО ДНК-ТЕСТУВАННЯ У ВСТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ

Ігнатова Анастасія Сергіївна,
orcid.org/0009-0004-8556-2391
аспірантка кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті досліджується феномен конституційної цифрової ідентичності у контексті трансформації прав національних меншин під впливом цифровізації публічного управління та розвитку генетичних технологій. Проаналізовано конституційні гарантії прав національних меншин, закріплених у Конституції України, та їх еволюцію в умовах цифрового суспільства, де процеси ідентифікації особи дедалі може бути пов'язаним з обробкою персональних і генетичних даних. Окрему увагу приділено ролі України як соціальної держави, яка зобов'язана забезпечувати рівний доступ осіб, що належать до національних меншин, до соціальних благ, гарантій і програм підтримки. Реалізація цих прав у цифровому середовищі може передбачати підтвердження належності до відповідної національної меншини, що актуалізує потребу у правовому врегулюванні процедур ідентифікації та забезпеченні належного захисту чутливих персональних і генетичних даних. У цьому контексті, особливу увагу приділено аутосомному ДНК-тестуванню як джерелу чутливих генетичних даних.

Розглянуто правові ризики використання генетичної інформації, зокрема можливість дискримінації, зловживання державною дискрецією та порушення права на приватність. Проаналізовано міжнародні підходи та практику Європейського суду з прав людини щодо захисту біометричних даних, а також сучасні виклики кібербезпеки, пов'язані зі створенням генетичних реєстрів.

У статті акцентовано увагу на необхідності удосконалення національного законодавства у сфері захисту генетичних даних представників національних меншин та розроблення чітких процедур їх обробки у державних інформаційних системах. Обґрунтовано, що забезпечення балансу між публічними інтересами держави та правом особи на приватність є ключовою умовою недопущення порушень прав національних меншин у процесах цифрової ідентифікації. Формування конституційної цифрової ідентичності особи повинно ґрунтуватися на принципах добровільності, пропорційності, мінімізації обробки даних і належного захисту персональної інформації. Використання результатів аутосомного ДНК-тестування у сфері правового статусу національних меншин є допустимим за умови дотримання конституційних гарантій прав людини та недопущення дискримінаційних практик.

Ключові слова: *права людини, українське право, конституційне право, пріоритетне питання конституційності, соціальна держава, національна ідентичність, цифрова ідентичність, суспільство.*

Ihnatova Anastasiia. Constitutional digital identity: the role of autosomal DNA testing in determining national affiliation

The article examines the phenomenon of constitutional digital identity in the context of the transformation of the rights of national minorities under the influence of the digitalization of public administration and the development of genetic technologies. The constitutional guarantees of the rights of national minorities enshrined in the Constitution of Ukraine and their evolution in the conditions of a digital society are analyzed, where the processes of personal identification may increasingly be associated with the processing of personal and genetic data. Particular attention is paid to the role of Ukraine as a social state, which is obliged to

ensure equal access of persons belonging to national minorities to social benefits, guarantees, and support programs. The implementation of these rights in the digital environment may involve confirmation of belonging to a relevant national minority, which actualizes the need for legal regulation of identification procedures and ensuring proper protection of sensitive personal and genetic data. In this context, special attention is paid to autosomal DNA testing as a source of sensitive genetic data.

The legal risks of using genetic information are considered, in particular the possibility of discrimination, abuse of state discretion, and violation of the right to privacy. International approaches and the practice of the European Court of Human Rights regarding the protection of biometric data are analyzed, as well as modern cybersecurity challenges related to the creation of genetic registers.

The article emphasizes the need to improve national legislation in the field of protection of genetic data of representatives of national minorities and to develop clear procedures for their processing in state information systems. It is substantiated that ensuring a balance between the public interests of the state and the individual's right to privacy is a key condition for preventing violations of the rights of national minorities in digital identification processes. The formation of a person's constitutional digital identity must be based on the principles of voluntariness, proportionality, data minimization, and proper protection of personal information. The use of autosomal DNA testing results in the field of the legal status of national minorities is permissible provided that constitutional guarantees of human rights are observed and discriminatory practices are prevented.

Key words: *human rights, Ukrainian law, constitutional law, priority issue of constitutionality, social state, national identity, digital identity, society.*

Постановка проблеми. Стрімка цифровізація публічного управління та впровадження генетичних технологій у сферу ідентифікації особи зумовлюють появу нових викликів для конституційного права, зокрема у частині забезпечення прав національних меншин. Сучасні держави (Сполучені Штати Америки, Естонська Республіка, Королівство Таїланд тощо) дедалі частіше використовують цифрові інструменти обробки персональних і біометричних даних для надання адміністративних послуг, підтвердження особи та визначення правового статусу, що зумовлює необхідність переосмислення змісту конституційних гарантій у цифровому середовищі.

Особливої актуальності набуває питання використання генетичних даних, зокрема результатів аутосомного ДНК-тестування, у процедурах, пов'язаних із встановленням походження особи та її належності до національної меншини. З одного боку, такі дані можуть розглядатися як допоміжне джерело інформації для підтвердження етнічного походження. З іншого боку, їх використання породжує ризики дискримінації, зловживання державною дискрецією та порушення права на приватність.

Додаткову складність становить необхідність створення та функціонування генетичних реєстрів, що передбачає накопичення значних масивів чутливої інформації. В умовах зростання кіберзагроз та масованих атак на державні інформаційні ресурси питання належного захисту таких даних набуває не лише технічного, але й конституційно-правового значення. Витік або неправомірне використання генетичної інформації може мати особливо негативні наслідки для осіб, які належать до національних меншин, з огляду на ризики дискримінації.

Попри активний розвиток досліджень у сфері цифрових прав людини та захисту персональних даних, проблема співвідношення конституційної цифрової ідентичності, генетичних даних і прав національних меншин залишається недостатньо розробленою у вітчизняній правовій науці. Відсутність чітких правових підходів до використання результатів ДНК-тестування у питаннях національної належності зумовлює необхідність комплексного наукового осмислення цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням цифровізації конституційного права, захисту персональних і генетичних даних, а також правового статусу національних меншин присвячено наукові праці низки вітчизняних і зарубіжних учених. Зокрема, окремі

аспекти цифрових прав людини, конституційної ідентичності, обробки генетичних даних, інформаційної безпеки та забезпечення прав національних меншин досліджували Н. Ахтирська, О. Батанов, Т. Гуржій, М. Гуцалюк, О. Дяковський, О. Заярний, С. Х. Кацаніс, М. Оніщук, В. Орей, А. Петрицький, А. Туніка та інші науковці. У працях зазначених авторів розкриваються питання цифрової трансформації прав людини, правового режиму персональних і біометричних даних, кібербезпеки, а також конституційних гарантій прав національних меншин. Водночас комплексне дослідження використання аутосомного ДНК-тестування у контексті конституційної цифрової ідентичності та правового статусу національних меншин не здійснювалось вітчизняними науковцями.

Метою статті є комплексний конституційно-правовий аналіз використання результатів аутосомного ДНК-тестування у контексті формування конституційної цифрової ідентичності особи та визначення правового статусу національних меншин, а також обґрунтування необхідності забезпечення належних гарантій захисту генетичних даних як чутливої персональної інформації.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах розвитку суспільства однією з провідних тенденцій є активна інтеграція інноваційних технологій у різні сфери суспільного життя, зокрема у правову науку, правоохоронну діяльність та судову практику. Цифровізація суспільних відносин зумовлює трансформацію традиційних підходів до реалізації та захисту прав людини, формуючи нові правові категорії, серед яких особливе місце посідає конституційна цифрова ідентичність.

Цифровізація конституційного права проявляється, зокрема, у трансформації змісту основоположних прав і свобод під впливом цифрових технологій. Статті 10, 11, 24, 53 та 119 Конституції України 1996 року [1] закріплюють гарантії прав національних меншин, зокрема щодо збереження їхньої мовної та культурної самобутності, рівності перед законом та участі у суспільному житті. В умовах цифровізації ці гарантії національних меншин набувають нових форм реалізації, оскільки процеси ідентифікації особи, доступу до прав та державних послуг дедалі частіше здійснюються із використанням цифрових технологій та інформаційних систем.

Як зазначає К. Кулі-Іванченко у своїй статті «Концепція соціальної держави в Україні: сучасний стан та проблеми реалізації»: «Соціальна функція держави, зокрема, реалізується за допомогою соціального права, систему якого становить сукупність соціальних прав громадян. Соціальні права коротко можна визначити як права людини і громадянина у соціальній сфері, що полягають у набутті соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їх захисті, а також вчиненні певних дій у цій сфері, та посідають вагоме місце у системі основних конституційних прав і свобод» [7, с. 54]. У цьому контексті Україна як соціальна держава зобов’язана забезпечувати рівний доступ до соціальних благ для всіх громадян, зокрема осіб, які належать до національних меншин. Такий обов’язок охоплює не лише надання соціальних гарантій і пільг, але й створення ефективних правових механізмів підтвердження належності особи до відповідної національної меншини, що може бути необхідним для реалізації спеціальних прав і програм підтримки.

Як зазначає О. Батанов у своїй статті «Цифровізаційні аспекти сучасного конституційного права»: «…до основних цифрових прав людини можемо віднести наступні: право на доступ до інтернету, яке забезпечує можливість користування глобальною мережею; право на цифрову грамотність, що включає можливість отримання навичок роботи з цифровими технологіями; право на захист персональних даних у цифровому середовищі; право на цифрову приватність; право бути забутим, тобто право вимагати видалення інформації про себе з мережі «Інтернет»; право на цифрову безпеку…» [2, с. 229]. У цьому контексті конституційна цифрова ідентичність постає як правовий феномен, що охоплює сукупність цифрових даних про особу та гарантії їх конституційного захисту.

Права національних меншин також зазнають впливу цифрової трансформації,

оскільки реалізація права на самоідентифікацію, підтвердження походження та доступ до спеціальних правових гарантій може супроводжуватися обробкою персональних і генетичних даних. Зокрема, використання результатів аутосомного ДНК-тестування як допоміжного джерела інформації щодо походження особи порушує питання належного правового режиму таких даних, їх захисту та недопущення дискримінаційних практик. Це зумовлює необхідність розглядати генетичну інформацію як складову конституційної цифрової ідентичності, що потребує підвищених стандартів безпеки, конфіденційності та правового регулювання.

Як зазначають С. Коваль, А. Богдан та Т. Кудрявцева аутосомне ДНК-тестування: «…може розповісти про ваш етнічний склад, допомагає виявити групи населення за тисячолітній період, які внесли свій вклад в ваш етнос. Для аналізу використовуються нестатеві хромосоми – 22 з 23 пар хромосом, які ми успадковуємо від наших батьків. Тест підходить і для чоловіків, і для жінок» [3, с. 9]. У контексті конституційно-правового статусу національних меншин результати аутосомного ДНК-тестування можуть набувати додаткового значення як допоміжне джерело інформації при з’ясуванні походження особи. Зокрема, такий аналіз здатний відобразити наявність генетичних маркерів.

Валеді Орей та Сара Х. Кацаніс у статті «Етичні міркування щодо тестування ДНК як показника національності» [4] розглядають ДНК-тестування насамперед як інструмент підтвердження родинних зв’язків і громадянства у межах імміграційних процедур у Сполучених Штатах Америки. Хоча дослідження авторок безпосередньо не стосується правового статусу національних меншин, воно містить важливі висновки щодо допустимості використання генетичних даних у питаннях ідентичності.

Авторки зазначають, що ДНК-тестування може вказувати на ймовірне походження особи, проте особливі труднощі виникають у випадку осіб зі змішаним походженням, оскільки інтерпретація генетичної спадковості може свідчити про походження з кількох регіонів одночасно, що робить такі результати неоднозначними для цілей визначення національності. Якщо особа заявляє про належність до певного регіону, а генетичний тест підтверджує лише часткову відповідність, питання достатності такого доказу залишається на розсуд держави (Сполучених Штатів Америки). Така дискреція може створювати ризики упередженості, дискримінації та застосування довільних критеріїв, зокрема квот або політики «однієї краплі», що потенційно призводить до виключення осіб або груп населення з державного членства на підставі результатів ДНК-тестування [4].

Застосування результатів ДНК-тестування у процедурах, пов’язаних із підтвердженням національної належності, об’єктивно передбачає створення та функціонування відповідних інформаційних систем, у яких зберігатимуться генетичні та інші біометричні дані осіб. У науковій літературі такі системи зазвичай визначаються як генетичні або біометричні реєстри, що містять структуровані масиви чутливої персональної інформації. Формування подібних баз даних для представників національних меншин потребує чіткого нормативного врегулювання, оскільки генетична інформація є унікальною, незмінною та здатною розкривати не лише індивідуальні характеристики особи, але й відомості про її родинні зв’язки та походження.

У контексті зростання кіберзагроз питання захисту таких даних набуває особливої актуальності. Упродовж 2023–2025 років Україна зазнала масованих кібератак на державні інформаційні ресурси, що посилило суспільні побоювання щодо безпеки персональних даних. Як зазначають М. Оніщук, Н. Ахтирська «Громадяни України, враховуючи загрози викрадення персональних даних, дедалі частіше звертаються до Державної міграційної служби України з заявами про видачу паспорта без біометричних даних, а отримавши відмову, оскаржують її до судів адміністративної юрисдикції, які теж відмовляють у задоволенні позовних вимог» [5, с. 145]. Така практика свідчить про існування суспільного запиту на посилення гарантій захисту біометричної інформації.

Додаткові правові орієнтири щодо допустимості збирання та зберігання генетичних даних сформульовані у практиці Європейського суду з прав людини. У справі «S. and Marper v. the United Kingdom» Суд визнав, що відбитки пальців, профілі ДНК та зразки клітин становлять персональні дані у розумінні Конвенції про захист даних, а їх зберігання державними органами становить втручання у право на повагу до приватного життя. Суд підкреслив, що зразки клітин і профілі ДНК містять значно ширший обсяг інформації, ніж відбитки пальців, а тому їх зберігання має більш інтенсивний вплив на приватність особи та потребує особливо переконливого обґрунтування і належних гарантій захисту [6].

У світлі зазначеного використання генетичних даних для цілей встановлення національної належності повинно оцінюватися з позицій пропорційності, необхідності та недискримінації. Водночас створення генетичних реєстрів як інструменту обліку та обробки таких даних може бути допустимим за умови дотримання принципів добровільності, інформованої згоди та контролю особи над власною інформацією. Особа, яка надає генетичні матеріали, повинна мати право визначати обсяг їх використання, надавати письмову згоду на обробку даних, а також у будь-який час вимагати їх видалення з відповідних реєстрів. Такий підхід забезпечує баланс між інтересами держави у веденні обліку та правом особи на приватність і самовизначення.

Таким чином, формування генетичних реєстрів і використання ДНК-даних у процедурах, пов’язаних із правовим статусом національних меншин, має здійснюватися з повагою до гідності людини та її права на контроль над персональними даними. Конституційна цифрова ідентичність у цьому контексті визначає межі допустимого втручання держави у сферу персональної інформації та слугує правовою основою для поєднання публічних інтересів із гарантіями приватності, добровільності та захисту від дискримінації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : *Відомості Верховної Ради України*, 1996. URL: https://surli.cc/cqmfdy (дата звернення: 01.12.2025).

2. Батанов О. Цифровізаційні аспекти сучасного конституційного права. *Право.ua.* 2025, № 2. С. 227–236. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.2.36

3. Коваль С., Богдан А., Кудрявцева Т.. Новий маркетонговий писк «тест на етнос»: збірник наукових праць міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії», м. Переяслав-Хмельницький, 31 берез. 2019 р., м. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 8–10*

4. Valedie Oray 1, Sara H Katsanis. Ethical considerations for DNA testing as a proxy for nationality. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33828401/ (дата звернення: 24.02.2026).

5. Оніщук М., Ахтирська Н. Мінімальні стандарти безпеки та захист персональних даних, або як суспільству пройти між скіллою та харибдою в умовах цифровізації. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2025_5-s4247.pdf (дата звернення: 24.02.2026).

6. Рішення ЄСПЛ в справі S. AND MARPER v. THE UNITED KINGDOM (Заяви №№ 30562/04 та 30566/04): URL: https://surl.li/wwvjad (дата звернення: 24.02.2026).

7. Кулі-Іванченко К. Концепція соціальної держави в Україні: сучасний стан та проблеми реалізації. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/254412/251637 (дата звернення: 24.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.43

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Лоянич Антон Олегович,
orcid.org/0009-0005-1885-7373
аспірант кафедри інтелектуальної власності та приватного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Статтею розглядається питання можливості штучного інтелекту, а саме: великих мовних моделей та генеративних моделей у їхньому сучасному вираженні (далі – штучний інтелект), бути суб'єктом права інтелектуальної власності. Актуальність теми зумовлена зростаючим обсягом застосування штучного інтелекту у різних сферах суспільних відносин та його участю у створенні об'єктів права інтелектуальної власності. Встановлено, що, незважаючи на здатність штучного інтелекту до створення об'єктів права інтелектуальної власності, чинне законодавство України не передбачає надання йому правового статусу суб'єкта права інтелектуальної власності. Проаналізовано чинне законодавство України і встановлено, що, попри роль штучного інтелекту у створенні об'єктів права інтелектуальної власності, відповідні права виникають виключно у розробника програми (штучного інтелекту) або користувача штучного інтелекту. Наслідком цього є визнання результатів, створених штучним інтелектом, об'єктами права інтелектуальної власності без визнання ролі штучного інтелекту у такому створенні. Питання потенційної правосуб'єктності досліджується з урахуванням функціональних характеристик штучного інтелекту та їх порівнянням із характеристиками, що властиві фізичним особам. Для порівняння штучного інтелекту та фізичної особи у здатності бути суб'єктом права інтелектуальної власності проаналізовано властивості та принципи функціонування штучного інтелекту у його технічному вимірі на основі публікацій, що присвячені технічним аспектам його роботи та навчання. Встановлено, що штучний інтелект діє на підставі алгоритмічного характеру процесів, які базуються на заданих параметрах та вхідних даних. Доведено, що алгоритмічний характер процесів, які здійснюються штучним інтелектом, свідчить про відсутність власної волі та усвідомлення значення дій. У результаті дослідження встановлено, що на сучасному етапі штучний інтелект не володіє характеристиками та властивостями, які необхідні для визнання його суб'єктом права інтелектуальної власності. Встановлено, зокрема, що відсутність власної волі та усвідомлення дій унеможливлює самостійне здійснення та несення прав і обов'язків, що є необхідною передумовою правосуб'єктності. Зроблено висновок про відсутність підстав і доцільності для надання штучному інтелекту правового статусу суб'єкта права інтелектуальної власності.

Ключові слова: *штучний інтелект, суб'єкт права інтелектуальної власності, велика мовна модель, генеративна модель.*

Loianych Anton. Artificial intelligence as a subject of intellectual property rights

The article examines the possibility of recognising artificial intelligence, namely large language models and generative models in their current form (hereinafter referred to as "artificial intelligence"), as a subject of intellectual property law. The relevance of the topic is determined by the increasing volume of the use of artificial intelligence in various spheres of social relations and its involvement in the creation of objects of intellectual property law. It is established that, despite the ability of artificial intelligence to create objects of intellectual property law, the current legislation of Ukraine does not provide for granting it the legal status of a subject of intellectual property law. The current legislation of Ukraine is analysed, and it is established that, notwithstanding the role of artificial intelligence in the creation of objects of intellectual property law, the relevant rights arise exclusively in the developer of the program (artificial intelligence) or in the user of artificial intelligence. As a consequence, the results created

by artificial intelligence are recognised as objects of intellectual property law without recognising the role of artificial intelligence in such creation. The issue of potential legal personality is examined with due regard to the functional characteristics of artificial intelligence and their comparison with the characteristics inherent in natural persons. For the purpose of comparing artificial intelligence and a natural person in their capacity to be a subject of intellectual property law, the properties and principles of the functioning of artificial intelligence in its technical dimension are analysed on the basis of scholarly publications devoted to the technical aspects of its operation and training. It is established that artificial intelligence operates on the basis of the algorithmic nature of processes grounded in predefined parameters and input data. It is demonstrated that the algorithmic nature of the processes performed by artificial intelligence indicates the absence of autonomous will and conscious understanding of the significance of actions. As a result of the study, it is established that, at the present stage, artificial intelligence does not possess the properties necessary for recognising it as a subject of intellectual property law. In particular, it is established that the absence of autonomous will and conscious awareness of actions renders impossible the independent exercise and bearing of rights and obligations, which constitutes a necessary prerequisite of legal personality. It is concluded that there are no grounds or expediency for granting artificial intelligence the legal status of a subject of intellectual property law.

Key words: *artificial intelligence, subject of intellectual property rights, large language model, generative model.*

Постановка проблеми. Останні роки штучний інтелект, захоплює більше уваги суспільства та збільшує свою частку залученості у багатьох сферах як і людського життя, так і економіки. Регулярно розгортаються більші розвинені та досконалі версії певних рішень, що використовують штучний інтелект. Нові версії штучного інтелекту від різних розробників демонструють нам вже кращі й кращі результати, будь то більш обґрунтовані та точні відповіді, правдоподібні зображувальні об'єкти, відео, тощо.

Це все, так само як і їхній стрімкий розвиток, що має місце останнє десятиліття, продовжує нагадувати професійним спільнотам про зростаючу актуальність питання штучного інтелекту у різних сферах людського буття, зокрема й у юридичній площині щодо ролі штучного інтелекту у створенні певних об'єктів, що можуть бути об'єктами права інтелектуальної власності, та об'єктами авторського права зокрема.

Так, створення певних об'єктів за допомогою штучного інтелекту породжує питання щодо суб'єкта авторського права відносно таких об'єктів, яке не є вирішеним у достатній мірі, аби вважати таке рішення повністю вичерпним для потреб всіх учасників відносин.

Актуальність, теми полягає у недостатній визначеності питання здатності бути, та головне, доцільності надання «штучному інтелекту» правового статусу суб'єкта права інтелектуальної власності та авторського права зокрема, а також, певну суперечливість у підходах щодо визнання участі штучного інтелекту у створенні об'єктів.

Мета дослідження. Метою цієї статті є дослідження властивостей штучного інтелекту у тому вигляді, який ми маємо на сьогодні, а саме - великі мовні моделі, генеративні моделі та трансформери, через призму здатності бути суб'єктом прав інтелектуальної власності та потреби у наданні такого правового статусу. Визначення властивостей, а саме того, як здійснюється процес та створюється (генерується) певний об'єкт, є важливим, якщо не вирішальним, коли йде мова про здатність бути суб'єктом та надання такого правового статусу.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні, серед інших, питанням штучного інтелекту у праві інтелектуальної власності досліджується такими науковцями, як Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Забровський В.В. Клаудіо Новеллі, Федеріко Казоларі, Філіпп Гаккер, Джорджо Спедікато, Лучано Флоріді, Сільва Антоніо, Даля Перкумене та Сімона Врублевічюте. У своїх роботах зазначені науковці досліджують вплив штучного інтелекту на право інтелектуальної власності та виклики, які постають перед законодавцями та науковцями у зв'язку з залуче-

ністю штучного інтелекту до творення об'єктів.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини відносно права інтелектуальної власності, як і будь-які правовідносини мають свої складові елементи, а саме – об'єкта – те навколо чого складаються правовідносини, та суб'єкта – учасника правовідносин, що вчиняє дії відносно об'єкта правовідносин.

Відповідно до статті 418 Цивільного кодексу України «*право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності*», права інтелектуальної власності становлять особисті немайнові та майнові права інтелектуальної власності, зміст яких є визначеним законодавством [1]. Суб'єктами ж права інтелектуальної власності є творець (творці) та інші особи, яким належать особисті немайнові та/або майнові права інтелектуальної власності відповідно до законодавства або договору [1]. Відповідно встановлюється, що суб'єктами права інтелектуальної власності є ті особи, що створили певний об'єкт права інтелектуальної власності, або яким належать права інтелектуальної власності відповідно до законодавства або договору.

Так, кажучи про суб'єктів правовідносин ми не можемо не приділити увагу властивостям суб'єкта необхідним для реалізації прав – правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Оскільки ці правові категорії в контексті того хто є суб'єктом права інтелектуальної власності як творця відносяться до фізичної особи, то пропонується звернутися до змісту цих властивостей – а саме, здатності мати права та обов'язки, усвідомлювати значення своїх дій та керування ними, та нести відповідальність за свої дії. Наявність у фізичної особи цих властивостей як у суб'єкта права є наслідком існування у людини комплексу тих базових характеристик як інтелект, мислення та інших. Так, Сільва Антоніо, Даля Перкумене та Сімона Врублевічюте цитуючи Готтфредсона Л.С. у своїй статті зазначають, що «сам термін «інтелект» охоплює сукупність психічних здібностей до яких належать мислення, планування, розв'язання проблем, абстрактне мислення, осягнення складних ідей, здатність до швидкого та досвідного навчання» [2, с. 163]. Відповідно до них ми робимо висновок та з достатнім рівнем переконаності припускаємо, що фізична особа, яка за своєю суттю має інтелект та мислить, може бути учасником правовідносин у тій чи іншій мірі. Так, виходячи з наведеного вище, для вирішення питання щодо здатності бути суб'єктом певних правовідносин, необхідно зрозуміти чим саме штучний інтелект у розумінні сучасних розповсюджених і широко використовуваних рішень, і чи є або володіють вони інтелектом як таким.

Відповідно до Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, яка схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України №1556-Р від 2 грудня 2020 року, «*штучний інтелект - організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань*» [3]. У Європейському акті про штучний інтелект, який прийнятий Європейським союзом у 2024 році (EU AI Act 2024), зазначається, *що «система штучного інтелекту означає машинну систему, призначену для функціонування з різними рівнями автономності, яка може виявляти адаптивність після впровадження та яка, діючи відповідно до явно або неявно визначених цілей, здійснює інференцію (робить висновки) на основі отриманих вхідних даних для генерування результатів — таких як передбачення, зміст, рекомендації або рішення, — що можуть впливати на фізичні або віртуальні середовища»* [4].

Аналізуючи зазначені визначення ми можемо припускати, що вони складені відповідно до того функціоналу, який, як вбачається, мають чи повинні мати системи штучного інтелекту, які підлягають регулюванню, серед яких спільним та,

як нам вбачається, важливим є здатність щодо виконання завдань, досягнення поставлених цілей та надання відповідей і висновків на підставі вхідних даних.

Бисага Ю.М., Бєлов Д.М. та Забровський В.В. надають інше визначення штучного інтелекту за яким - «*це технологія, яка дозволяє комп'ютерним системам виконувати завдання, які зазвичай потребують людської інтелектуальної діяльності, такі як розпізнавання мови, розуміння текстів, аналіз даних та прийняття рішень*» [5, с. 300], та зазначають що «*…європейське законодавство визнає штучний інтелект як інструмент, який може створювати інтелектуальну власність*» [5, с. 301]. У цьому визначенні науковці концентруються також на здатності технології обробляти вхідні дані у різній формі, зокрема викладених природною мовою та робити певні висновки.

Таким чином, визначення акцентує на функціональних можливостях штучного інтелекту, але не на тому які процеси стоять за цією функціональністю. З огляду на зазначене необхідно розглянути яким чином штучний інтелект набуває здатності здійснювати функції.

Наразі, штучним інтелектом здебільшого називають великі мовні моделі (large language model) або генеративні моделі, якщо більш широко.

Великі мовні моделі, як визначають Юрчак І., Хіч А., Оксентюк В., це «*моделі машинного навчання, що використовують нейронні мережі та величезні сховища даних для вирішення завдань обробки та розуміння природної мови*» [6, с. 53] та є «*генеративними за своєю природою,* (що) *використовують самостійне навчання та адаптуються до різних завдань*» [6, с. 55].

Так, суть великих мовних моделей полягає у тому яким чином здійснюється навчання та яка архітектура застосовується для обробки даних. Як зазначають Клаудіо Новеллі, Федеріко Казоларі, Філіпп Гаккер, Джорджо Спедікато, Лучано Флоріді, великі мовні моделі та генеративні моделі загалом «*можливо відрізнити від більш традиційних моделей штучного інтелекту за низкою параметрів*» [7, с. 1] до яких відноситься – використання для навчання значних обсягів даних, здебільшого текстових, «*продукування мовленнєвого контенту як вихідних результатів, на відміну від числових показників або міток, характерних для традиційних моделей регресії чи класифікації*» [7, с. 1], а також, наявність «*ширшого спектру призначення та більшою автономністю у виявленні закономірностей у великих масивах даних*» [7, с. 1]. Модель здійснює аналіз відповідно до закладених параметрів та кодує у вагові коефіцієнти відповідним чином елементи природної мови або інших даних, створюючи ряди та відповідні коефіцієнти, що залежно від використання, формують зв'язки, синонімічні чи близькі за сенсом, сферою застосування, частотою використання у різних контекстах та зв'язках з іншими. Результатом таких процесів є «… *«запам'ятовування» стандартних конструкцій великої кількості мов,… сенсів слів та термінів, стилів текстів та правил логічних висновків*» [6, с. 55].

Визначальним у такому аналізі та синтезі вхідних даних при роботі є стає механізм «самоуваги», що залежно від змісту вхідних даних розпізнає сенс та значення й надає у відповідь ті слова та речення що є близькими за відповідними коефіцієнтами у аналогічних вхідних даних, на яких здійснювалося навчання. Говорячи про точність надання доречної відповіді ми маємо зважати, що усвідомлення як таке, моделлю відсутнє щодо змісту слів, а лише йдеться про вірогідності обрання близьких слів залежно від сенсу, який був проаналізований моделлю раніше, що не означає, що сенс був обов'язково коректно, з точки зору користувача, співставлений моделлю як і при аналізі первинних даних під час навчання, так і інших вхідних даних. Результатом чого також є те, що робота великих мовних моделей та генеративних моделей «*супроводжується потенційною непередбачуваністю вихідних даних, що породжує питання щодо правомірності та достовірності текстів, згенерованих такими моделями***»** [7, с. 1].

Таким чином, можемо резюмувати, що «*великі мовні моделі … отримують послідовність слів і намагаються передбачити, яке слово має з'явитися далі*» [8], і зазначений процес складно інтерпретувати як мислення у загальному його розумінні.

Окремим аспектом функціональних можливостей, та навчання штучного інтелекту та генеративних моделей є зокрема й машинне навчання, яке застосовується й для аналізу зображувальних даних, що аналогічно розпізнаються відповідно до наданих прикладів, та текстових описів, формуючи зв'язки між певним кодуванням та описом, що створюють близькі за змістом ряди даних та коефіцієнтів. Так, генеративна модель може на підставі наявних даних створювати певний новий об'єкт, що є складною комбінацією безлічі вхідних даних, що відібрані на підставі запиту та сформованих коефіцієнтів, і бути відмінним від будь-яких інших вхідних даних.

Так, повертаючись до властивостей суб'єкта правовідносин загалом, ми можемо зробити висновок про відсутність як такого усвідомлення створюваного штучним інтелектом об'єкту за своїм змістом.

Однак, звертаючи увагу на іншу частину властивостей суб'єкта, чи можемо ми припускати, що штучний інтелект має бути власником прав на певні об'єкти? Це питання виникає з тієї точки зору, що вже ж штучний інтелект є тим, що у певний спосіб створила об'єкт.

У такому випадку має розглядатися зміст та ціль такого володіння. Якщо це лише номінальне володіння, то чи несе воно сенс, без активної реалізації таких прав самостійно та здатності як такої реалізувати такі права усвідомлено та задля задоволення власних інтересів та, вірогідно, відсутність інтересів як таких, що можуть бути усвідомлені, якщо взагалі існуючими.

У той же час, «*в Японії було введено нове законодавство, за яким комп'ютерні програми можуть бути визнані авторами творів*» [2, с. 301], але й у цьому випадку права надаються саме власнику програми, а не комп'ютерній програмі (штучному інтелекту), тобто це рішення не є повною мірою втіленням штучного інтелекту як суб'єкта авторського права.

У зв'язку з тими описаними процесами, що лежать у суті роботи штучного інтелекту в розумінні великих мовних моделей та генеративних моделей, складно припустити, що за відсутності усвідомлення як і самого процесу творення, так і відсутності вольового акту до створення та володіння певним об'єктом, штучний інтелект як суб'єкт здійснюватиме права інтелектуальної власності усвідомлено та активно, а також користуватиметься як немайновим так і майновим змістом такого володіння та власності.

Додатковим аспектом, який здається досить очевидним, є також й неможливість несення відповідальності за певні порушення, що можуть бути «вчинені» штучним інтелектом, з огляду на те, що у актуальному законодавстві та правовому розумінні відсутнє розуміння як саме застосовувати відповідальність до того, що не існує фізично й ймовірно не усвідомлює своїх дій. Ми можемо припустити, що відповідальність може застосовуватися до розробника/власника штучного інтелекту, однак застосування відповідальності є дискусійним питанням з огляду на базові принципи права, звісно за умови, що розробником вжито розумних та обґрунтованих заходів для попередження створення об'єктів, що будуть чи можуть явно порушувати права, або нестимуть загрозу.

Відтак, описане вище є негативною відповіддю щодо відповідності штучного інтелекту, який розуміється нами на цьому етапі його розвитку, властивостям суб'єкта правовідносин та суб'єкта права інтелектуальної власності зокрема.

Висновки. Зі суті процесів, що складають штучний інтелект у розумінні великих мовних моделей та генеративних моделей, переконано може бути зроблено висновок, що штучний інтелект не володіє тими ключовими характеристиками, що є необхідними для визнання його суб'єктом права інтелектуальної власності. Оскільки важливою передумовою є усвідомлення дій і здатності реалізовувати права та обов'язки, то надання прав та визнання правового статусу не несе жодного змісту та доцільності, а також створює більше теоретичних та практичних проблем, ніж може розв'язати. Так само й те, що штучний інтелект створюючи певний об'єкт не має усвідомлення, інтересу та волі у творенні такого об'єкту під час використання штучного інтелекту користувачем, ставить під сумнів реальну можливість активно, ефективно здійснювати належні права щодо відповідного об'єкта.

Оскільки штучний інтелект загалом здатний створити новий об'єкт, хоч і за участі людини, то такий об'єкт, звісно, не має позбавлятися будь-якого правового захисту, але й питання належності прав за певним суб'єктом, будь то користувач чи розробник штучного інтелекту, має бути визначено більш збалансовано з огляду на інтереси користувачів і розробників штучного інтелекту, а також, їхньої реальної можливості здійснювати права щодо певних об'єктів, що може звузити можливості користувачів користуватися такими об'єктами без створення зайвих обмежень та без покладання відповідальності на розробників, за умови дотримання належних заходів безпеки, зокрема.

Також вбачаємо, що є потреба у впорядкуванні користування об'єктами права інтелектуальної власності, значний доробок якому належить саме штучному інтелекту (великій мовній моделі/генеративній моделі) за достатнього сприяння людини, що фактично й відображатиме фактичне використання штучного інтелекту, й забезпечить достатній рівень захисту такого об'єкта та інтересів користувача, який за використання штучного інтелекту набув у право інтелектуальної власності об'єкт, що є результатом його творчої та інтелектуальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 26.11.2025).

2. Antonio Silva, Dalia Perkumienė, Simona Vrubleviciūtė; Impact of artificial intelligence on patent law; *Humanities Studies.* 2023. Випуск №17 (94). С. 163–172 DOI: https://doi.org/10.32782/hst-2023-17-94-17.

3. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року №1556-Р. Кабінет Міністрів України. 2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#n8 (дата звернення: 26.11.2025).

4. REGULATION (EU) 2024/1689 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). Regulation of the European Parliament and of the Council. 2024. №2024/1689. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689 (дата звернення: 26.11.2025).

5. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Забровський В.В.; «Штучний інтелект та авторські і суміжні права». *Науковий* вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2023. Випуск №76: частина 2. С. 299–304. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.47

6. Юрчак І., Хіч А., Оксентюк В. «Розуміння великих мовних моделей: майбутнє штучного інтелекту». Computer design systems. theory and practice; Vol. 6, No. 2, 2024. С. 51–60. DOI https://doi.org/10.23939/cds2024.02.051

7. Claudio Novelli, Federico Casolari, Philipp Hacker, Giorgio Spedicato, Luciano Floridi. Generative AI in EU law: Liability, privacy, intellectual property, and cybersecurity. Computer Law & Security Review: The International Journal of Technology Law and Practice 55 (2024) 106066. 16 c. DOI: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2024.106066

8. Mark Riedl. «A Very Gentle Introduction to Large Language Models without the Hype». Medium. April 14, 2023. URL: https://mark-riedl.medium.com/a-very-gentle-introduction-to-large-language-models-without-the-hype-5f67941fa59e (дата звернення: 26.11.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 24.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.44

ТЕМПОРАЛЬНА ДІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СУДОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Ляшко Дмитро Володимирович,
orcid.org/0009-0005-0989-2839
аспірант
Національного університету водного господарства
та природокористування,
адвокат, керуючий партнер адвокатського об'єднання «Істина»

У статті відображено результати комплексного дослідження однієї з найбільш дискусійних та досі невирішених проблем сучасного кримінального права - визначення темпоральних (часових) меж дії результатів судового тлумачення кримінального закону. З огляду на вимоги принципу правової визначеності, який гарантує стабільність тексту закону та передбачуваність його застосування, перед правозастосовною практикою постає фундаментальна дилема. З одного боку, судочинство повинне забезпечувати єдність судової практики та можливість динамічної адаптації закону до суспільних відносин. З іншого боку, раптова зміна правових позицій вищих судових інстанцій здатна створювати феномен «неочікуваної ретроспективності», що прямо суперечить вимогам справедливості.

У роботі проведено ґрунтовний аналіз природи судового тлумачення, яке в умовах сучасної правової реальності виступає потужним інструментом відкриття та доповнення права. Шляхом дослідження практики ЄСПЛ та запропонованої Венеційською комісією концепції «суддєтвореного права» обґрунтовано, що правові позиції вищих судових інстанцій фактично набувають рис нормативного характеру. Зроблено висновок, що зворотна дія результатів судового тлумачення можлива, хоча прямо і не передбачена законодавчо.

Констатовано, що можливість ретроспективного застосування висновків Верховного Суду є винятковою юридичною проблемою, яка потребує вирішення. Особливу увагу приділено протиріччю між закріпленою у статті 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод забороною зворотної дії права та необхідністю єдності судової практики, поєднаної з її динамізмом. Встановлено, що на відміну від чітко регламентованих положень щодо зворотної дії кримінального закону в часі закріплених у ст. 5 Кримінального кодексу України та ст. 58 Конституції України, можливість та умови темпоральної дії судових позицій Верховного Суду досі залишається поза увагою вітчизняного законодавця. Це створює істотний ризик застосування нових, суворіших судових інтерпретацій до діянь, вчинених у минулому, коли суб'єкт правовідносин цілком обґрунтовано покладався на попередні офіційні роз'яснення або сталу судову практику.

Висловлено міркування що ситуація, коли «динамічне тлумачення» діє ретроактивно, погіршуючи становище особи, суперечить фундаментальним стандартам передбачуваності. Автор обґрунтовує необхідність захисту «легітимних очікувань» суб'єкта правовідносин та пропонує науково-практичні підходи до обмеження ретроспективного застосування результатів судового тлумачення, що погіршують становище обвинуваченого. Автором проаналізовано зарубіжний досвід вирішення цієї проблеми та наведено пропозиції щодо вдосконалення законодавства України та формування спеціальної позиції Верховного Суду щодо часових меж дії власних правових висновків.

Наукова новизна дослідження полягає у доведенні тези про те, що правові висновки Верховного Суду, які змінюють усталене тлумачення кримінально-правової норми в бік посилення відповідальності, слід розглядати як «новий суворіший закон» у контексті ст. 5 Кримінального кодексу, ст. 58 Конституції України та ст. 7 Конвенції.

Запропоновано конкретні науково-практичні підходи до захисту «легітимних очікувань» обвинуваченого. Зокрема, обґрунтовано необхідність законодавчого вдосконалення шляхом доповнення КК України або Закону України «Про судоустрій і статус суддів» прямою нормою про те, що зміна правової позиції на менш сприятливу не поширюється на діяння,

вчинені до її оприлюднення. Як альтернативний або перехідний механізм запропоновано алгоритм суддівського самоврегулювання: формування Великою Палатою Верховного Суду спеціальної позиції, за якою суд під час відступу від попередньої практики зобов'язаний прямо зазначати часові межі дії свого нового висновку, обмежуючи його застосування виключно на майбутнє.

Стаття розрахована на науковців, суддів, адвокатів та всіх, хто цікавиться проблемами реалізації верховенства права в кримінальній юстиції.

Ключові слова: *судове тлумачення, темпоральна дія, зворотна дія, правові висновки, легітимні очікування.*

Lyashko Dmytro. Temporal effect of the results of judicial interpretation of Criminal Law

The article presents the results of a comprehensive study of one of the most debatable and still unresolved problems of modern criminal law: determining the temporal boundaries of the effect of the judicial interpretation of criminal law. Given the requirements of the principle of legal certainty, which guarantees the stability of the law's text and the predictability of its application, law-applying practice faces a fundamental dilemma. On the one hand, the administration of justice must ensure the uniformity of judicial practice and the dynamic adaptation of the law to social relations. On the other hand, a sudden change in the legal positions of higher courts can create the phenomenon of «unexpected retrospectivity,» which directly contradicts the requirements of fairness.

The paper provides a thorough analysis of the nature of judicial interpretation, which in the context of modern legal reality acts as a powerful tool for discovering and supplementing the law. By examining the practice of the European Court of Human Rights (ECtHR) and the concept of «judge-made law» proposed by the Venice Commission, it is substantiated that the legal positions of higher courts actually acquire normative features. It is concluded that the retroactive effect of the results of judicial interpretation is possible, although not explicitly provided for by legislation.

It is stated that the possibility of retroactive application of the Supreme Court's conclusions is an exceptional legal problem that requires a solution. Particular attention is paid to the contradiction between the prohibition of the retroactive effect of law, enshrined in Article 7 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and the need for uniformity of judicial practice combined with its dynamism. It is established that, unlike the clearly regulated provisions regarding the retroactive effect of criminal law enshrined in Article 5 of the Criminal Code of Ukraine and Article 58 of the Constitution of Ukraine, the possibility and conditions of the temporal effect of the legal positions of the Supreme Court still remain outside the attention of the domestic legislator. This creates a significant risk of applying new, stricter judicial interpretations to acts committed in the past, when the subject of legal relations quite reasonably relied on previous official clarifications or established judicial practice.

It is argued that a situation where «dynamic interpretation» operates retroactively, worsening a person's position, contradicts fundamental standards of predictability. The author substantiates the need to protect the «legitimate expectations» of the subject of legal relations and proposes scientific and practical approaches to limiting the retrospective application of the results of judicial interpretation that worsen the position of the accused. The author analyzes foreign experience in solving this problem and provides proposals for improving the legislation of Ukraine and formulating a special position of the Supreme Court regarding the temporal boundaries of the effect of its own legal conclusions.

The scientific novelty of the study lies in proving the thesis that the legal conclusions of the Supreme Court, which change the established interpretation of a criminal law norm towards increased liability, should be considered as a «new, stricter law» in the context of Article 5 of the Criminal Code, Article 58 of the Constitution of Ukraine, and Article 7 of the Convention.

Specific scientific and practical approaches to protecting the «legitimate expectations» of the accused are proposed. In particular, the necessity of legislative improvement is substantiated by supplementing the Criminal Code of Ukraine or the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges» with a direct norm stating that a change in the legal position to a less favorable one does not apply to acts committed prior to its publication. As an alternative or transitional mechanism, an algorithm for judicial self-regulation is proposed: the formulation by the Grand Chamber of the Supreme Court of a special position according to which the court,

when departing from previous practice, is obliged to explicitly indicate the temporal boundaries of its new conclusion, limiting its application exclusively to the future.

The article is intended for scholars, judges, practicing attorneys, and anyone interested in the problems of implementing the rule of law in criminal justice.

Key words: *judicial interpretation, temporal effect, retroactive effect, legal conclusions, legitimate expectations.*

Постановка проблеми. Принцип правової визначеності є фундаментальною складовою верховенства права. Він вимагає чіткої регламентації прав, меж дозволеної поведінки, підстав відповідальності, а також сталості правових норм та передбачуваності механізмів їх зміни. Хоча ця вимога є універсальною для всіх сфер суспільних відносин, особливої ваги вона набуває у сфері кримінального права, де чітке встановлення меж легітимної поведінки є визначальним чинником справедливості регулювання.

Традиційно правову визначеність прийнято асоціювати виключно з текстом закону. Проте сучасна правозастосовна практика переконливо свідчить, що закон не функціонує ізольовано від його судового тлумачення. Це зумовлює об'єктивну необхідність поширити гарантії правової визначеності й на результати судового тлумачення, насамперед - на правові позиції Верховного Суду.

Головна практична проблема полягає у пошуку балансу між необхідністю збереження юридичної визначеності та об'єктивною динамічністю судової практики, яка мусить адаптуватися до швидких змін суспільних відносин. У випадках, коли зміна правової позиції призводить до тлумачення норми у менш сприятливий для особи спосіб, виникає закономірне питання: чи може така нова позиція застосовуватися ретроспективно - до подій, що мали місце до її офіційного викладення? Оцінювання правомірності дій особи на основі правозастосовних підходів, яких об'єктивно не існувало на момент вчинення діяння, викликає обґрунтовані сумніви щодо справедливості такого підходу.

Наразі у вітчизняному кримінальному праві спостерігається парадоксальна ситуація: правила зворотної дії в часі для кримінального закону регламентовані максимально чітко, тоді як для результатів судового тлумачення аналогічні правила взагалі не передбачені. Питання темпоральних меж дії результатів судового тлумачення залишається законодавчо неврегульованим.

Зазначений стан речей формує складну правову проблему: як забезпечити ефективну юридичну визначеність та гарантувати належний захист легітимних очікувань учасників кримінальних правовідносин, водночас не позбавляючи судову практику необхідного динамізму та здатності до розвитку.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного теоретико-практичного аналізу проблеми темпоральної (часової) дії результатів судового тлумачення закону про кримінальну відповідальність, а також у науковому обґрунтуванні необхідності офіційного нормативного врегулювання умов і меж зворотної дії правових позицій Верховного Суду задля гарантування принципу правової визначеності та належного захисту легітимних очікувань учасників кримінальних правовідносин.

Стан опрацювання проблематики. Фундаментальні питання правової визначеності досліджувалася багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими: А. Дайсі, Ф. Гаєком, С. Погребняком, М. Козюброю, С. Головатим. Вагомий внесок у дослідження критеріїв якості кримінального закону зробили В. Навроцький, В. Тертишник, М. Хавронюк. Окремі аспекти теоретичних засад судового правозастосування та юридичного тлумачення за умов наявності прогалин у праві досліджували О. Копитова, Д. Присяжнюк, В. Барильченко та Н. Панченко. Проблематика темпоральної дії правових актів грунтовно розкрита у працях П. Гуйвана, П. Рабіновича, Д. Супруна, С. Шевчука та інших науковців. Безпосередньо ж проблема впливу судового тлумачення на правову визначеність кримінального закону висвітлена у працях З. Загиней-Заболотенко, О. Пушняка, Д. Скрипник, Т. Фулей.

Віддаючи належне науковим здобуткам науковців, варто визнати, що єдиного комплексного дослідження, присвяченого визначенню часових меж дії результатів судового тлумачення кримінального закону, у вітчизняній доктрині досі не проведено. Аналіз фахової літератури свідчить, що переважна більшість наукових праць фокусується на самій природі результатів судового тлумачення, їх обов'язковості та послідовності формування, місця в правовій доктрині.

При цьому поза увагою дослідників залишається розробка дієвого механізму захисту прав учасників кримінальних правовідносин від неочікуваної ретроспективності судових позицій, які здатні погіршити правове становище особи. Відсутність нормативного врегулювання цього аспекту правозастосування генерує стан правової невпевненості, допускаючи ризик настання негативних наслідків через застосування нових правових позицій до правовідносин, що виникли до їх офіційного формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із доктринальних елементів верховенства права є принцип юридичної визначеності, який передбачає право особи у своїх діях розраховувати на стабільність існуючого законодавства та можливість передбачення наслідків застосування норм права [1]. Правова визначеність є важливим показником ефективності та справедливості правового регулювання. Особливо відчутною є її значущість у сфері кримінальних правовідносин. Кожен, кого може стосуватися правова норма, якою встановлені певні обмеження чи заборони, повинен мати реальну можливість чітко розуміти межі своєї правомірної поведінки, вихід за які визнається правопорушенням. За інших умов обмежувальна норма втратила б свою регуляторну функцію, перетворившись виключно на засіб необґрунтованого владного примусу.

Правопорушення має бути чітко встановлено в законі. Ця вимога вважається дотриманою, якщо особа може дізнатися на основі формулювання відповідного положення та, у разі потреби, за допомогою його судового тлумачення, які саме дії чи бездіяльність є підставою для кримінальної відповідальності [2, с. 51–52].

Не менш важливим складником юридичної визначеності кримінального права є гарантування прямої часової дії правових норм, поєднане з неможливістю їх зворотної дії (застосування до відносин та подій, які виникли раніше прийняття правового акта). Єдиним винятком із цього правила є випадок, коли новий закон покращує становище особи (передбачає додаткові права, скасовує карність діяння, пом'якшує вид чи міру покарання). Такий підхід до визначення умов дії правових норм у часі є сталим та є очікуваним результатом функціонування права в умовах змін суспільних відносин, методів та умов державного регулювання, підходів до праворозуміння.

Наведені правила темпоральної дії правових норм офіційно закріплені у статті 58 Конституції України, яка формує один з найважливіших загальновизнаних принципів сучасного права, проголошуючи, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків пом'якшення або скасування відповідальності особи [3].

За цим конституційним приписом дію нормативно-правового акта в часі слід розуміти так: вона починається з моменту набрання актом чинності й припиняється з втратою ним чинності, тобто до події, факту застосовується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого вони настали або мали місце [4].

Обмеження зворотної дії нормативно-правових актів у часі закріплено зокрема і у статті 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. «Ніякого покарання без закону», згідно з якою: «Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення»[5]. Здійснюючи розширене тлумачення цієї норми, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у рішенні у справі «Пухк проти Естонії» зазначив, що її дія

не обмежується виключно забороною ретроспективного застосування кримінального законодавства на шкоду обвинуваченому. Вона також втілює принцип, згідно з яким тільки закон може визначити кримінальне правопорушення та встановити покарання (nullum crimen, nulla poena sine lege), а також принцип, за яким кримінальне право не повинно тлумачитися розширювально на шкоду обвинуваченому (наприклад, за аналогією). Суд констатував, що застосування нового закону ретроспективно до діянь, які за попередньою редакцією не утворювали складу злочину, є прямим порушенням статті 7 Конвенції [6]. У справі Del Río Prada проти Іспанії Велика Палата ЄСПЛ пішла ще далі, визнавши порушенням статті 7 Конвенції ретроспективне застосування нової судової доктрини Верховного Суду Іспанії (так званої «доктрини Парот»), яка змінила спосіб обчислення максимального строку ув'язнення і призвела до істотного збільшення реального строку покарання заявниці порівняно з практикою, що існувала на момент її засудження [7].

В Україні умови часової дії закону про кримінальну відповідальність чітко регламентовані нормами Кримінального кодексу України. Згідно з ч. 2 ст. 4 Кримінального кодексу України: «злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння»[8]. Таким чином, особа не може нести кримінальну відповідальність за діяння, вчинені до набрання чинності законом, яким ці діяння криміналізовано. Статтею 5 Кримінального кодексу України також зазначає, що: «закон про кримінальну відповідальність, що встановлює кримінальну протиправність діяння, посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи, не має зворотної дії в часі». Цією ж статтею передбачено виняток, який формує особливість кримінально-правового регулювання, згідно з якою: «Закон про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість» [8]. Такий виняток спрямований на максимальний захист інтересів особи, яка потенційно може зазнати кримінально-процесуального примусу, гарантуючи застосування щодо неї найбільш сприятливої редакції правового регулювання, з усіх існуючих. Тож умови часової дії закону про кримінальну відповідальність в цілому є доволі чіткими та зрозумілими. Вони визначені в нормах національних законодавчих актів та міжнародних конвенцій. Практика їх застосування є усталеною, логічною та передбачуваною.

Поряд із цим, у теорії кримінального права досі залишається невирішеним питання можливості поширення правил зворотної (ретроспективної) дії у часі не лише на норми закону, а й на результати судового тлумачення, викладені у правових позиціях Верховного Суду. У зв'язку із цим, у юридичних дискусіях все частіше постає питання про місце результатів судового тлумачення в системі джерел права, можливість судової правотворчості, застосування судового прецеденту.

Національне законодавство формально не визнає судове рішення джерелом права. Актам судового тлумачення надається радше факультативний характер, згідно з яким основним змістом їхнього застосування є покращення якості правозастосовної практики, подолання правових прогалин, забезпечення єдності правозастосовних підходів.

Водночас, попри відсутність офіційного статусу правових норм, результати судового тлумачення мають вагомий вплив на правозастосовчу практику, набуваючи рис елементів правової доктрини. Згідно з ч.5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права[9]. Неврахування правової пози-

ції Верховного Суду щодо застосування норми права визнається самостійною підставою для скасування судового рішення, у разі його перегляду судом вищої інстанції. Відповідно, акти тлумачення здатні набувати вирішального значення під час вирішення кримінально-правових спорів.

Разом з тим, можливість поширення правил щодо умов дії правових норм в часі на результати судового тлумачення на рівні законодавства: Конституції України, Закону України «Про судоустрій та статус суддів», Кримінального та Кримінально процесуального кодексів України не передбачена. За умови відсутності визнання можна припустити, що зворотна дія результатів судового тлумачення в часі неможлива. Однак чи дійсно це так? Особливістю актів судового тлумачення порівняно з законодавчими нормами є те, що їх застосування є прерогативою та обов'язком суду. Вирішуючи конкретний спір, суд здійснює аналіз норми права, тлумачить та здійснює пошук закладеної у неї цінності, поєднуючи зміст норми з правовими позиціями щодо способу її застосування.

При цьому законодавство не містить жодних обмежень щодо можливості застосування для оцінки легітимності дій особи тієї правової позиції, яка була сформована вже після вчинення відповідних дій. Незастосування актуальної правової позиції, навіть якщо вона погіршує становище особи, може стати підставою для скасування рішення судом вищої інстанції.

Такий стан речей спричиняє об'єктивну колізію: чи є справедливим притягнення особи до кримінальної відповідальності за дію, злочинність якої вбачається з новосформованої правової позиції ВС, якої об'єктивно не існувало на момент вчинення діяння. Скажімо, якщо диспозиція кримінальної норми є недостатньо чіткою чи містить загальний перелік умов відповідальності який недостатньо конкретизований. Здійснюючи тлумачення подібної норми суд здатний сформувати правову позицію, якою конкретизувати її зміст, визначивши чіткі критерії неправомірності дії особи. Отож чи справедливою була б ситуація за якої особу можна було б притягнути до кримінальної відповідальності за дію, яка чітко не була визначена злочинною, однак злочинність якої вбачається з новосформованої правової позиції Верховного Суду, якої не існувало на момент дії? Чи могла особа передбачити ймовірність такої зміни?

Це дозволяє виокремити питання захисту «легітимних очікувань» в контексті темпоральних умов дії правових позицій Верховного Суду як самостійну науково-практичну проблему. Аналогічно постає питання забезпечення остаточності ухвалених раніше судових рішень, які обґрунтовувалися попередньою правовою позицією. Скажімо, як слід оцінювати дії органів розслідування чи обвинувачення, якщо вони здійснювалися з врахуванням правової позиції, від якої в подальшому здійснено відступ. Чи могли учасники правовідносин спрогнозувати такий відступ?

Таким чином, з'ясування умов темпоральної дії правових висновків Верховного Суду здатних врахувати особливості зворотної дії кримінального закону, забезпечити остаточність судових рішень та єдність судової практики, в поєднанні з розумною можливістю їх перегляду у виняткових випадках, є визначальною проблемою юридичної практики. Перед правовою спільнотою постає ряд запитань: як динамічна зміна позицій Верховного Суду впливає на передбачуваність права для особи, якої вона стосується; чи має зміна судового тлумачення підкорятися тим самим правилам незворотності, що й зміна кримінального закону, особливо коли це стосується погіршення становища обвинуваченого; яку «редакцію» правової позиції слід застосовувати, у разі якщо вона змінювалася після вчинення злочину?

Слід зауважити, що єдиного підходу до вирішення цих питань наразі не сформовано. Науковий аналіз проблеми вимагає виходу за межі національної правової доктрини.

Світова юридична практика сформувала різні підходи до визначення темпоральних умов дії судової практики. Для прикладу, в країнах англо-американської правової сім'ї (США, Велика Британія, Канада) діє доктрина перспективної дії прецеденту, за якого Суд вищої інстан-

ції, який ухвалює рішення, що докорінно змінює попередню практику (особливо в бік посилення відповідальності), прямо вказує у тексті рішення, що нове правило діятиме виключно на майбутнє (Prospective Overruling). Діяння ж вчинені до ухвалення цього рішення, продовжують оцінюватися за старими правилами.

Країни романо-германської правової сім'ї (Німеччина, Австрія) реалізують можливість захисту легітимних очікувань, шляхом визнання права Конституційного суду заблокувати раптову і непередбачувану зміну сталої судової практики, яка погіршує становище особи. В країнах Латинської Америки часові рамки дії правових позицій визначаються самим же судом, який їх змінює, шляхом спеціальної вказівки про це у тексті рішення, або ж шляхом ухвалення узагальненої правової позиції щодо умов такої дії.

Теоретично можливою також є модель законодавчого закріплення заборони ретроспективного судового тлумачення безпосередньо у тексті нормативно-правових актів, що може бути реалізовано скажімо доповненням загальної частини кримінального кодексу нормою, яка б прирівнювала зміну обов'язкової судової практики до зміни самого закону, для прикладу: «Зміна правового висновку суду касаційної інстанції, що погіршує правове становище особи, не має зворотної дії в часі». Водночас така зміна вимагала б визнання судової практики офіційним джерелом права, що суперечить класичній парадигмі позитивізму.

Зважаючи на те, що за національною правовою традицією прослідковується поступальний рух до визнання можливості «м'якої» судової правотворчості, можемо припустити, що проблема темпоральної дії результатів судового тлумачення з часом усе ж буде вирішена на державному рівні. На переконання автора, певні кроки в цьому напрямку можуть бути вчинені вже зараз, шляхом формування Великою Палатою Верховного Суду у межах однієї з показових справ фундаментального правового висновку щодо умов темпоральної дії судових рішень, у яких здійснюється відступ під діючої правової позиції. Суддівське самоврегулювання спроможне сформувати правило, згідно з яким, у разі відступу від попередньої правової позиції на гірше для обвинуваченого, суд повинен прямо зазначати в мотивувальній частині рішення умови його темпоральної дії, для прикладу: «застосування виключно до діянь, вчинених після проголошення рішення».

Водночас, наведені міркування є радше теоретичними. Вирішення описаної проблеми потребує активізації загальнонаціональної наукової думки та проведення ґрунтовних наукових досліджень спрямованих на пошук найоптимальнішого шляху правового регулювання.

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати, що темпоральна дія результатів судового тлумачення є критичною точкою дотику між динамізмом права та його стабільністю. За підсумками дослідження можемо сформулювати основні висновки:

Судове тлумачення є невід'ємною частиною права, тож на нього повинні поширюватися загальні вимоги правової визначеності кримінального закону, включаючи категоричну заборону зворотної дії у часі в разі погіршення правового становища особи.

Діюча правозастосовна практика «автоматичної ретроспективності» нових правових позицій Верховного Суду у кримінальних провадженнях (можливості їх застосування до подій, які мали місце раніше моменту їх прийняття) суперечить принципу захисту легітимних очікувань та положенням статті 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Системне вирішення проблеми потребує пошуку збалансованого підходу до регулювання: доповнення КК України або Закону України «Про судоустрій і статус суддів» прямою нормою про те, що зміна правової позиції на менш сприятливу не може поширюватися на діяння, вчинені до моменту її офіційного оприлюднення; по-друге, передбачення чітких нормативних механізмів зворотної дії результатів судового тлумачення для тих випадків, коли така зміна пом'якшує правове становище особи; аналізу можливості суддівського самоврегулювання засобами узагальнюючого правововго тлумачення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 р. № 6-р/2019. URL: https://ccu.gov.ua/dokument/6-r2019.

2. Матвєєва Ю. І. Правова визначеність та суддівське правотворення. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2010. Том 103. С. 50–53.

3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

4. Рішення Конституційного Суду України від 09.02.1999 № 1-рп/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v001p710-99

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

6. Пухк проти Естонії (Case of Puhk v. Estonia) Рішення ЄСПЛ від 10.02.2004, заява № 55103/00. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61628%22]} .

7. Дель Ріо Прада проти Іспанії (Case of Del Rio Prada v. Spain) Рішення ЄСПЛ від 21.10.2013, заява № 42750/09. URL: https://ips.ligazakon.net/document/ES013139.

8. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

9. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.764 (440)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.45

СТОРОНИ ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЯДЕРНУ ШКОДУ

Марченко Микола Володимирович,
orcid.org/0009-0001-5522-8905
аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

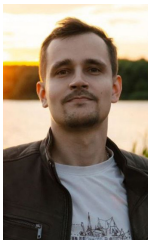

У статті досліджено правову суб'єктність сторін договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, проаналізовані законодавчі вимоги до сторін за цим договром.

В цій статті автор аналізує типовий договір страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду на предмет визначення сторін договору та вимог до них, а також їхні права та обов'язки. Автором наводиться класифікація прав та обов'язків сторін за договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду за функціонально-цільовим критерієм. Окреслені недоліки чинного регулювання на підзаконному рівні, визначені колізії в типовому договорі страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

Методологія дослідження правової суб'єктності сторін за договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, вимог до таких сторін, їхніх прав та обов'язків, ґрунтується на юридичному аналізі національних правових актів, типового договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, із застосуванням методів системного та порівняльно-правового аналізу, що стало підґрунтям для формування авторської класифікації прав та обов'язків сторін договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

Основні висновки дослідження виокремлюють особливості правосуб'єктності сторін за договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, пропонують класифікацію прав та обов'язків сторін за функціонально-цільовим критерієм, визначають недоліки чинного законодавства.

Ключові слова: *сторони договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, права та обов'язки сторін, страховик, страхувальник, Ядерний страховий пул, співстрахування.*

Marchenko Mykola. Parties to the civil liability insurance contract for nuclear damage

The article examines the legal capacity of the parties to a civil liability insurance contract for nuclear damage and analyzes the legislative requirements for the parties to such a contract.

In this article, the author analyzes a model civil liability insurance contract for nuclear damage in order to identify the parties to the contract and the requirements for them, as well as their rights and obligations. The author provides a classification of the rights and obligations of the parties to a civil liability insurance contract for nuclear damage based on functional and purpose criteria. The shortcomings of the current regulation at the sub-legislative level are outlined, and conflicts in a model civil liability insurance contract for nuclear damage are identified.

The methodology for studying the legal subjectivity of the parties to a nuclear damage liability insurance contract, the requirements for such parties, and their rights and obligations is based on a legal analysis of national legal acts, a model nuclear damage liability insurance contract, using methods of systematic and comparative legal analysis, which formed the basis for the author's classification of the rights and obligations of the parties to a nuclear damage liability insurance contract.

The main conclusions of the study highlight the peculiarities of the legal capacity of the parties to a civil liability insurance contract for nuclear damage, propose a classification of the rights and obligations of the parties according to functional and purpose criteria, and identify the shortcomings of the current legislation.

Key words: *parties to a civil liability insurance contract for nuclear damage, rights and obligations of the parties, insurer, insured, Nuclear Insurance Pool, co-insurance.*

Постановка проблеми. Функціонування механізму цивільно-правової відповідальності за ядерну шкоду є одним із ключових елементів системи забезпечення ядерної та радіаційної безпеки держави. Важливою складовою цього механізму виступає договір страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, який виконує компенсаційну та гарантійну функції у випадку заподіяння ядерної шкоди.

Попри наявність спеціального законодавчого регулювання у сфері, що є предметом дослідження, правова природа сторін договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, обсяг їх правосуб'єктності, а також систематизація їхніх прав та обов'язків залишаються недостатньо дослідженими у вітчизняній правовій доктрині. Нормативне закріплення вимог до сторін відповідного договору має фрагментарний характер, а окремі положення підзаконних актів і типового договору містять колізії та неточності, що може призвести до спорів та суперечностей в тлумаченні при практичному застосуванні.

Особливої актуальності набуває питання визначення правового статусу страховика, страхувальника та їх участі у механізмі співстрахування через ядерний страховий пул, а також чіткого розмежування їхніх договірних прав та обов'язків з урахуванням специфіки договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

Таким чином, потреба у системному аналізі правової суб'єктності сторін зазначеного договору, визначенні вимог до них, а також у формуванні узгодженої класифікації їхніх прав та обов'язків зумовлює актуальність обраної теми статті.

Стан опрацювання. Дослідженням правосуб'єктності сторін договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду займались такі вітчизняні вчені як Матвєєнко Т.Є., Міловська Н.В., Білецька Ю.Ю., Кондрат І. Ю., Мисько Ю. М. та інші. Проте проблематика правосуб'єктності сторін за договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду ще не була досліджена ґрунтовно і комплексно.

Метою статті є комплексний аналіз правосуб'єктності сторін договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, визначення їхніх прав та обов'язків.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про страхування», сторонами договору страхування є страховик та страхувальник [1]. Цивільний кодекс України дає дещо більш розгорнуте визначення: страховиком є юридична особа, яка спеціально створена для здійснення страхової діяльності та одержала у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності. Вимоги, яким повинні відповідати страховики, порядок ліцензування їх діяльності та здійснення державного нагляду за страховою діяльністю встановлюються законом. Страхувальником може бути фізична або юридична особа [2].

Для певних видів страхових договорів законодавець передбачає спеціальний суб'єктний склад, і договір страхування цивільної відповідальності є яскравим прикладом. Законом України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» встановлено, що страховик, який здійснює страхування відповідальності оператора ядерної установки, повинен мати ліцензію на здійснення діяльності із страхування за відповідним класом страхування та бути членом ядерного страхового пулу [3].

Загалом страховий ринок України має такі професійні асоціації та об'єднання страховиків: Ліга страхових організацій України (ЛСОУ), Асоціація страховий бізнес (АСБ), Національна асоціація страховиків України, Моторне (транспортне) страхове бюро (МТСБУ), Морське страхове бюро (МСБ), Ядерний страховий пул, Товариство актуаріїв України (ТАУ), Всеукраїнська асоціація аварійних комісарів (ВААК) [4, с. 57-58]. Ядерний страховий пул (далі – ЯСП) – це об'єднання страховиків-резидентів, які в установленому порядку отримали ліцензію за класом страхування 13, визначеним статтею 4 Закону України «Про страхування», що включає ризики страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути

заподіяна внаслідок ядерного інциденту в межах цього класу страхування [5]. Таким чином, через масштабність шкоди, що може бути спричинена в результаті ядерного інциденту, законодавець передбачив об'єднання страховиків на національному рівні, що мають діяти на умовах співстрахування за договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду. Ядерне страхування також підлягає перестрахуванню на міжнародних ринках. За актуальних обставин що склалися на ринку ядерного страхування України, більше половини від страхових премій можуть передаватись страховикам-нерезидентам [6, с. 164]. Але про все по порядку.

На рівні підзаконних актів регулятор, як це і має бути за юридичною логікою, надає більш розгорнуте визначення сторін договору цивільної відповідальності за ядерну шкоду: страховик – юридична особа – резидент України, яка отримала в установленому порядку ліцензію на здійснення діяльності із страхування за класом страхування 13, визначеним статтею 4 Закону України «Про страхування» (ризиком в межах цього класу страхування), яка включає ризики страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту відповідно до Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» в межах цього класу страхування, та є членом Ядерного страхового пулу. Договір страхування відповідальності укладається страховиками – членами Ядерного страхового пулу на умовах співстрахування. Рішенням Загальних зборів Ядерного страхового пулу визначається один із страховиків – членів Ядерного страхового пулу, який є уповноваженою особою на підписання договору страхування відповідальності від імені інших членів Ядерного страхового пулу, а також виконання інших зобов'язань відповідно до договорів доручення, укладених з членами Ядерного страхового пулу. Страхувальник – оператор ядерної установки, призначений державою в установленому порядку [7]. На основі визначення КМУ, можемо зазначити що як страховик, так і страхувальник володіють спеціальною правосуб'єктністю.

За думкою науковців, вимога до страховика бути членом ЯСП, діяти на засадах співстрахування – відображає підвищену соціальну небезпеку потенційних ядерних ризиків та необхідність централізованого механізму їх перестрахування [8, с. 112].

Пропонуємо розпочати з аналізу спеціальної правосуб'єктності страхувальника. Законодавець встановлює, що експлуатуюча організація (оператор) – це призначена державою юридична особа, яка здійснює діяльність, пов'язану з вибором майданчика, проектуванням, будівництвом, введенням в експлуатацію, експлуатацією, зняттям з експлуатації ядерної установки або вибором майданчика, проектуванням, будівництвом, експлуатацією, закриттям сховища для захоронення радіоактивних відходів, забезпечує ядерну та радіаційну безпеку, попередження аварій та пом'якшення їх наслідків у разі виникнення і несе відповідальність за ядерну шкоду [9]. Отже, щоб виступати страхувальником за договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, така особа має бути призначена державою як оператор відповідної ядерної установки. Так, КМУ постановив що «Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом» є експлуатуючою організацією (оператором) ядерних установок щодо Запорізької, Рівненської, Хмельницької, Південноукраїнської атомних електростанцій [10]. Окремо КМУ призначив державне спеціалізоване підприємство «Чорнобильська атомна електростанція» оператором ядерної установки щодо Чорнобильської атомної електростанції [11]. Крім атомних електростанцій, в Україні використовуються також дослідні ядерні реактори, для яких КМУ назначає окремих операторів – наприклад, Інститут ядерних досліджень Національної академії наук був назначений експлуатуючою організацією (оператором) ядерної установки щодо дослідницького ядерного реактора ВВР-М [12], а Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» був призначений експлуатуючою організацією (оператором)

ядерної установки щодо сховища ядерних матеріалів, дослідно-промислової дільниці з обробки ядерного матеріалу та розробки ядерного палива [13].

На відміну від можливості легкого визначення правосуб'єктності страхувальника, щодо страховика на рівні закону чи підзаконних нормативно-правових актів неможливо визначити правосуб'єктність конкретної особи, що мала б повноваження укладати договори страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду. Нам не вдалося знайти в загальному доступі рішення Загальних зборів Ядерного страхового пулу про визначення страховика – члена Ядерного страхового пулу, який є уповноваженою особою на підписання договору страхування відповідальності від імені інших членів Ядерного страхового пулу. Проте, за допомогою електронної системи публічних закупівель Prozorro, нам вдалось отримати доступ до копії примірника договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, що в січні 2026 року від імені інших членів Ядерного страхового пулу було підписано уповноваженим представником – Приватним акціонерним товариством «Страхова компанія «Перша» (скорочена назва – ПрАТ «СК «Перша») [14]. В договорі також зазначаються інші страховики-члени ядерного пулу, та реквізити відповідних договорів доручення, на підставі яких, зокрема, діє уповноважений представник (ПрАТ «СК «Перша») – всі ці компанії діють в якості співстраховиків за договором страхування. Слід зазначити, що при порівнянні списку страховиків-членів ядерного пулу, що доступний на офіційному веб-сайті ядерного страхового пулу [15], та переліку договорів доручень від страховиків-членів ядерного пулу, що був наведений в договорі страхування, нами було виявлено що декілька компаній, а саме АТ «СК «ІНГО» та ПАТ «НАСК «ОРАНТА» – не зазначені в договорі страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду як такі, що уклали договір доручення з уповноваженим страховиком, та що зараз діяли б в якості співстраховиків.

Виникає логічне питання: чи буде як такий факт членства в ядерному страховому пулі достатнім для того, щоб страховики-члени, які не уклали договорів доручення з уповноваженим страховиком, отримували права та обов'язки за договором цивільної відповідальності за ядерну шкоду? Для цього потрібно звернутись до Положення про ядерний страховий пул, де зазначено що метою діяльності Пулу є координація діяльності його членів, пов'язаної з проведенням страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту, і забезпечення фінансової надійності такого страхування. Крім цього, окремо наголошується на тому, що пул не має права втручатися у господарську діяльність своїх членів, пул не відповідає за зобов'язаннями своїх членів, а його члени не відповідають за зобов'язаннями Пулу. Серед обов'язків членів Ядерного страхового пулу вказаний «укладати договори, доручення з уповноваженою Пулом компанією» [5]. Таким чином, вважаємо, що самого лише факту членства в Ядерному страховому пулі недостатньо, щоб страховик-член ядерного страхового пулу набував права та обов'язки за договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, для цього потрібний окремий двосторонній зв'язок страховик-член ЯСП – уповноважений страховик, у вигляді договору доручення. Страховиком за договором, таким чином, є уповноважений страховик, що підписує договір, всі інші страховики-члени Ядерного страхового пулу, що підписали договори доручення з уповноваженим страховиком, діють в якості співстраховиків. Зважаючи на це, певні формулювання Порядку та умов страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, а також типового договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, потребують конкретизації в частині того, що страховиками (співстраховиками) є лише ті страховики-члени Ядерного страхового пулу, які є сторонами за відповідним договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

Міловська Н.В. наводить перелік вимог до страховиків за договором страхування: а) створення страховика лише

у визначеній організаційно-правовій формі (акціонерне, повне, командитне товариство або товариство з додатковою відповідальністю); б) учасників страховика повинно бути не менше трьох; в) наявність ліцензії на здійснення страхування; г) дотримання вимог щодо розміру та порядку формування статутного капіталу; ґ) винятковість діяльності страховика (страхування, перестрахування і фінансова діяльність, пов'язана з формуванням, розміщенням страхових резервів та їх управлінням); д) включення до переліку фінансових установ відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»; е) наявність досвіду провадження страхової діяльності з укладення договорів страхування з метою здійснення видів обов'язкового страхування [16, с. 79]. Ґрунтуючись на аналізі підзаконних актів та типового договору, що ми провели вище, слід визначити перелік таких спеціальних вимог до страховика в договорі страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду: а) наявність ліцензії на здійснення діяльності із страхування за класом страхування 13, б) членство в Ядерному страховому пулі, в) страховик має бути уповноваженою особою на підписання договору страхування цивільною відповідальністю за ядерну шкоду Рішенням Загальних зборів Ядерного страхового пулу, г) страховик буде діяти на умовах співстрахування з другими страховиками-членами Ядерного страхового пулу.

Крім правосуб'єктності сторін, вважаємо за необхідне проаналізувати їхні права та обов'язки. Традиційно науковці класифікують обов'язки сторін за договором страхування залежно від етапу розвитку страхових правовідносин, моменту виникнення та тривалості існування на три групи: 1) обов'язки, які сторони мають виконати в процесі укладення договору; 2) обов'язки, які сторони виконують протягом дії договору; 3) обов'язки, які виникають після настання страхового випадку [17, с. 116]. На нашу думку, цю класифікацію можна ефективно застосовувати і для договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду. Проте для всебічного аналізу обов'язків (та корелюючих їм прав) сторін ми спробуємо вивести класифікацію за функціонально-цільовим критерієм – залежно від ролі відповідного обов'язку у механізмі формування, реалізації та фінансового забезпечення страхового зобов'язання.

Обов'язки страхувальника за типовим договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду можна класифікувати за функціонально-цільовим критерієм наступним чином: 1) зобов'язання з інформування страховика щодо важливої інформації за договором (надання страховику інформації стосовно ядерної установки та про всі відомі обставини що мають значення для оцінки страхового ризику або іншої інформації що має істотне значення, надавати можливість визначеним Ядерним страховим пулом особам проводити експертний, інспекційний огляд ядерних установок або інших об'єктів, що можуть вплинути на визначення ступеня ризику під час укладання договору, повідомляти уповноваженого страховика та ЯСП про будь-яку зміну обставин що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, надавати інформацію на обґрунтовані запити ЯСП); 2) процедурні зобов'язання з вживання комплексу дій та заходів у випадку виникнення страхового случаю або його передумов (повідомити уповноваженого страховика та ЯСП в разі настання ядерного інциденту що може призвести до страхового випадку, вжити заходів для локалізації та зменшення негативних наслідків, надавати страховику та ЯСП повну інформацію щодо ядерного інциденту та його наслідки); 3) фінансові зобов'язання (своєчасно сплачувати страхову премію, повернути уповноваженому страховику страхову виплату за певних умов).

Права страхувальника за типовим договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду можна класифікувати так: 1) право на інформацію за договором (право отримувати від ЯСП необхідні консультації, інформацію та пояснення, отримати дублікат договору та інших документів в разі його втрати); 2) фінансові права (отримати від уповноваженого страховика страхову виплату

якщо страхувальник за погодженням страховика, що затверджене загальними зборами членів ЯСП, самостійно відшкодував заподіяну ядерну шкоду особі, яка має право на виплату); 3) процесуальні та процедурні права (оскаржити відмову у страховій виплаті в судовому порядку, достроково припинити дію договору, відмовитись від договору протягом 30 календарних днів з дати його укладання).

Цікавим є те, що обов'язки уповноваженого страховика і співстрахувальників відрізняються один від одного та викладені в типовому договорі страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду у різних статтях.

Пропонуємо таку класифікацію обов'язків уповноваженого страховика за функціонально-цільовим критерієм: 1) процедурні обов'язки (оформити та видати Страхувальнику страховий поліс, вжити заходів щодо оформлення всіх необхідних документів в разі повідомлення про настання страхового випадку, переукласти договір); 2) фінансові обов'язки (здійснити від імені і за рахунок страховиків-членів ЯСП страхову виплату, або прийняти рішення про відмову у виплаті, при цьому рішення щодо цього приймаються на загальних зборах членів ЯСП); 3) зобов'язання зберігати конфіденційний характер інформації (не розголошувати інформацію що становить таємницю страхування та іншу інформацію надану за договором); 4) зобов'язання з інформування регулятора (повідомляти центральний орган виконавчої влади, що здійснює державну політику у сфері безпеки використання ядерної енергії, про намір достроково припинити дію договору). Класифікацію обов'язків співстраховиків за функціонально-цільовим критерієм бачимо наступним чином: 1) зобов'язання зберігати конфіденційний характер інформації (не розголошувати інформацію що становить таємницю страхування та іншу інформацію надану за договором); 2) процедурні зобов'язання (забезпечити участь своїх представників в розслідуванні причин ядерного інциденту та заподіяння ядерної шкоди якщо таку участь бере уповноважений страховик, брати участь у Загальних зборах членів ЯСП з метою затвердження страхового акту або погодження рішення щодо визнання випадку страховим); 3) фінансові зобов'язання (перерахувати грошові кошти на поточний рахунок уповноваженого страховика в межах пропорції (частки) відповідальності відповідного страховика).

Права уповноваженого страховика та співстрахувальників за договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду також можна класифікувати за вищезгаданим критерієм: 1) право на інформацію за договором (отримувати інформацію про обставини що мають істотне значення для оцінки страхового ризику для визначення страхового тарифу, проводити експертизу ядерної установки у відношенні якої укладається договір, експертизу стану застрахованого ризику); 2) процесуальні та процедурні права (переукласти договір за заявою страхувальника за наявності відповідного рішення загальних зборів членів ЯСП, брати участь у роботі комісій з розслідування причин ядерного інциденту та заподіяння ядерної шкоди, виступати через уповноважених представників ЯСП на боці страхувальника у разі пред'явлення до нього вимоги або судового позову потерпілої третьої особи, достроково розірвати договір за певних умов, ініціювати проведення позачергових загальних зборів членів ЯСП в разі отримання повідомлення про вникнення ядерного інциденту).

Отже, можна констатувати, що сторона договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду притаманна спеціальна правосуб'єктність. Так, страхувальник має бути спеціально призначений державою як оператор ядерної установки. Страховик, в свою чергу, має відповідати вимогам наявності в нього ліцензії на здійснення діяльності із страхування за класом страхування 13, бути членом ЯСП, бути уповноваженою особою на підписання договору страхування цивільною відповідальністю за ядерну шкоду рішенням загальних зборів ЯСП, діяти на умовах співстрахування з іншими страховиками членами ЯСП. Вважаємо за необхідне доопрацювання підзаконних нормативних актів та типового договору

в частині розмежування обов'язків членів ядерного страхового пулу, що виступають як співстрахувальники і є сторонами за договором страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, та членів ядерного страхового пулу, що не беруть участі в укладанні договору, не мають по ньому прав та обов'язків.

Всі права та обов'язки сторін можна класифікувати за функціонально-цільовим критерієм: права та обов'язки що стосуються інформації та інформування за договором (іншої сторони або регулятора), фінансові права та обов'язки, процедурні та процесуальні права та обов'язки сторін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про страхування: Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20/ed20250101#Text (дата звернення 25.02.2026).

2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20240903#Text (дата звернення 25.02.2026).

3. Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення: Закон України від 13 грудня 2001 року № 2893-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2893-14/ed20240101#Text (дата звернення 25.02.2026).

4. Метеленко Н. Г., Сіліна І. В., Дятлова Ю. В., Оглобліна В. О., Попова А. О. Страхування: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок» освітньо-професійної програми «Фінанси держави та підприємницьких структур». Запоріжжя: Запорізький національний університет, *2024. 243 с.*

5. Про затвердження Положення про Ядерний страховий пул: Постанова Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2025 року № 1276. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1276-2025-%D0%BF/ed20251008#Text (дата звернення 26.02.2026).

6. Кондрат І. Ю., Мисько Ю. М. Страхування ядерних ризиків у контексті російсько-української війни. Наука і техніка сьогодні. 2022. Випуск 13. С. 155–167.

7. Про затвердження Порядку та умов страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду: Наказ міністерства енергетики України, міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 17 липня 2025 року № 275/1457. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1202-25#Text (дата звернення 26.02.2026).

8. Білецька Ю.Ю. Договір страхування цивільно-правової відповідальності. *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Тернопіль, 2025. 239 с.*

9. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 08 лютого 1995 року № 39/95-ВР. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-%D0%B2%D1%80/ed 20260101#Text (дата звернення 25.02.2026).

*10. Про призначення експлуатуючої організації (оператора) ядерних установок: Постанова Кабінету Міністрів України від 08 червня 1998 року № 830. U*RL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/830-98-%D0%BF/ed2024 1218#Text (дата звернення 26.02.2026).

11. Про призначення експлуатуючої організації (оператора) ядерної установки щодо Чорнобильської атомної електростанції та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 червня 1998 року № 830: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2001 року № 1532. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1532-2001-%D0%BF#Text (дата звернення 26.02.2026).

12. Про призначення експлуатуючої організації (оператора) ядерної установки щодо дослідницького ядерного реактора ВВР-М: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2007 року № 1072. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/1072-2007-%D0%BF#Text (дата звернення 26.02.2026).

13. Про призначення Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» експлуатуючою організацією (оператором) ядерної установки: Постанова Кабінету Міністрів України від 06 грудня 2010 року № 1106. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/243895567 (дата звернення 26.02.2026).

14. Договір № 92-010-08-26-02194 страхування (співстрахування) відповідальності АТ «НАУК «Енергоатом» за ядерну шкоду, яку може бути заподіяно внаслідок ядерного інциденту від 08 січня 2026 року. URL: https://prozorro.gov.ua/uk/contract/UA-2026-01-13-011758-a-c1 (дата звернення 26.02.2026).

15. Страховики-члени пулу. Інтернет-ресурс об'єднання «Ядерний страховий пул». URL: https://nuclearpool.com.ua/#members (дата звернення 26.02.2026).

16. Міловська Н. В. Сторони договору страхування та особливості їх правосуб'єктності. *Право України. 2021. № 7. С. 72–89.*

17. Міловська Н. В. Права та обов'язки страхувальника в договірних зобов'язаннях зі страхування. Приватне право і підприємництво. 2015. Вип.14. С. 114–118.

*Дата першого надходження статті до видання: 08.0*2.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.728.3/.4:502.131.1:006.032
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.46

РОЛЬ РИНКОВИХ СТАНДАРТІВ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ЗЕЛЕНИХ ОБЛІГАЦІЙ

Оленюк Андрій Анатолійович,
orcid.org/0009-0007-8655-3683
аспірант кафедри приватного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті подається комплексний правовий аналіз провідних ринкових стандартів у сфері розміщення зелених облігацій, зокрема Стандарту кліматичних облігацій та Принципи зелених облігацій.

Автором досліджено історичні передумови виникнення ринкових стандартів зелених облігацій в контексті становлення і розвитку глобального ринку зелених облігацій як інструменту фінансування проєктів сталого довкіллєвого розвитку. Встановлено, що розробка зазначених стандартів була відповіддю заінтересованих учасників ринків боргового капіталу на потребу уніфікації критеріїв проєктів та активів, які можуть фінансуватися за рахунок надходжень від розміщення зелених облігацій, вимог до використання та управління такими надходженнями, настанов щодо звітності емітентів, а також мінімізації ризиків грінвошингу і підвищення довіри інвесторів до зелених облігацій.

Розкрито ключові вимоги Стандарту кліматичних облігацій, зокрема щодо встановлення критеріїв відповідності проєктів та активів, визначення секторальних критеріїв, процедур управління коштами, звітності та обов'язкової зовнішньої верифікації із залученням акредитованих верифікаторів. Узагальнено положення Принципів зелених облігацій, проаналізовано основні вимоги відповідності щодо кожного із чотирьох принципів розміщення зелених облігацій. Підкреслено, що Принципи зелених облігацій мають рекомендаційний характер, а забезпечення розміщення зелених облігацій відповідно до цього ринкового стандарту зелених облігацій здійснюється переважно на розсуд емітента. Підтверджено істотний вплив досліджуваних ринкових стандартів зелених облігацій на формування регіональних і національних режимів правового регулювання зелених облігацій.

Окреслено можливі напрями подальших наукових досліджень, зокрема в частині оцінки та визначення рівня відповідності законодавства України у сфері зелених облігацій вимогам загальновизнаних ринкових стандартів, виявлення прогалин у правовому регулюванні, напрацювання пропозицій щодо його удосконалення, спрямованих на підвищення рівня правової визначеності, запобігання грінвошингу та посилення захисту прав і законних інтересів інвесторів.

Key words: *ринковий стандарт, зелені облігації, сталий розвиток, грінвошинг, правове регулювання.*

Olenyuk Andrii. The role of market standards in the legal regulation of green bonds

The article sets out a comprehensive legal analysis of the leading market standards in the area of green bond issuance, in particular the Climate Bonds Standard and the Green Bond Principles.

The author examines the historical background of the genesis of green bond market standards in the context of the formation and development of the global market for green bonds as instruments for financing sustainable development projects. It is established that the development of the said standards was a response by debt capital market participants to the need to unify the criteria for projects and assets eligible for financing using green bond proceeds, the requirements for the use and management of such proceeds, the guidance on issuer reporting, as well as to minimise greenwashing risks and enhance investor confidence in green bonds.

The article outlines the key requirements of the Climate Bonds Standard, particularly with regard to eligibility criteria for projects and assets, sector-specific criteria, funds management procedures, reporting obligations, and mandatory external verification involving approved verifiers. The provisions of the Green Bond Principles have been summarized, and the key compliance requirements under each of the four core components of green bond issuance have been analysed. It is emphasised that the Green Bond Principles are recommendatory in nature, and compliance with this market standard largely depends on the issuer's discretion. The significant influence of the reviewed green bond market standards on the development of regional and national legal regulation governing green bonds has been acknowledged.

Potential directions for further academic research have been outlined, in particular regarding the assessment of the degree of compliance of the laws of Ukraine in the area of green bonds with the requirements of the generally accepted market standards, the identification of gaps in the legal regulation, the preparation of proposals for improvement of the regulation, aimed at enhancing legal certainty, preventing greenwashing, and strengthening the protection of investors' rights and legitimate interests.

Key words: *market standard, green bonds, sustainable development, greenwashing, legal regulation.*

Вступ. Стрімкий розвиток ринку зелених облігацій пов'язують зі зростаючим запитом інституційних інвесторів на ринках капіталу на фінансові інструменти, які б дозволяли направляти грошові потоки приватного капіталу на фінансування проєктів у сфері протидії зміні клімату та забезпечення сталого розвитку. Попри те, що реалізація таких проєктів становить значний публічний інтерес, розвиток ринку зелених облігацій на початкових етапах супроводжувався відсутністю правового регулювання розміщення та обігу зелених облігацій. За цих умов провідну роль у формуванні чітких критеріїв належності облігацій до категорії зелених облігацій та мінімізації ризиків грінвошингу відіграли такі загальновизнані ринкові стандарти, як Стандарт кліматичних облігацій (*англ. – Climate Bonds Standard, CBS*) та Принципи зелених облігацій (*англ. – Green Bond Principles*). Дослідження ролі цих ринкових стандартів у правовому регулюванні зелених облігацій та їх правового евристичного потенціалу особливо актуальне в період становлення ринку зелених облігацій в Україні в аспекті потреби в удосконаленні національного законодавства та виконання міжнародно-правових зобов'язань.

Метою цієї статті є визначення ролі таких ринкових стандартів зелених облігацій у формуванні та розвитку правового регулювання зелених облігацій на регіональному та національному рівнях, а також розробленні рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України з урахуванням отриманих результатів дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз ринкових стандартів зелених облігацій, зокрема Стандарту кліматичних облігацій та Принципів зелених облігацій, проводився фрагментарно багатьма вітчизняними та іноземними дослідниками в контексті більш широких дослідницьких пошуків. Так, наприклад, українські дослідники Л. Примостка та В. Слєсар аналізували ринкові стандарти зелених облігацій в рамках дослідження напрямів організації та перспектив розвитку ринку зелених облігацій [1], а А. Фролов в рамках вивчення досвіду організації ринку зелених облігацій у різних країнах світу [2]. Серед іноземних дослідників варто згадати Х. Лаборду та А. Санчеса, які аналізують ринкові стандарти зелених облігацій в аспекті впливу зелених облігацій на ринкову вартість акцій емітентів [3], та Р. Пєхоту, який досліджував регуляторні аспекти зелених облігацій та з цією метою аналізував ринкові стандарти зелених облігацій [4]. При цьому у дослідженнях згаданих авторів недостатньо уваги приділяється аналізу правової природи ринкових стандартів зелених облігацій, їх ролі та впливу на становлення та розвиток правового регулювання у сфері зелених облігацій. Це зумовлює потребу у глибшому правовому аналізі ринкових стандартів з огляду на їх значення для розвитку правового регулювання зелених облігацій.

Виклад основного матеріалу. Дослідники проблематики зелених облігацій, сходяться на думці, що перші зелені облігації в їх сучасному розумінні були розміщені в 2007 році, коли Європейський інвестиційний банк випустив перші «Облігації кліматичної обізнаності» (*англ. – Climate Awareness Bonds*) [1, с. 60; 3, с. 9; 4, с. 77]. А вже наступного 2008 року Світовий банк випустив свої дебютні зелені облігації [5]. Успішне розміщення зелених облігацій Європейським інвестиційним банком та Світовим банком засвідчило потенціал зелених облігацій виступати інструментом спрямування приватного капіталу у вирішення кліматичних проблем, створюючи при цьому прозорий позитивний вплив на довкілля разом із фінансовими вигодами для інвесторів [6].

Розвиток ринку зелених облігацій супроводжувався поступовою диверсифікацією емітентів зелених облігацій. Так, в період з 2007 по 2012 роки розміщення зелених облігацій здійснювалось здебільшого емітентами наддержавного, суверенного та агентського рівнів (*англ. – supranational, sovereign, and agency actors*), поряд із декількома органами місцевого самоврядування та національними банками розвитку, а вже в 2013 та 2014 роках помітно зросла кількість розміщень зелених облігацій емітентами з приватного сектору економіки, зокрема корпоративними емітентами та банками [7, с. 8]. Маркування перших випусків зелених облігацій здійснювалося самими емітентами, а спрямування коштів на цілі, заявлені під час емісії, було не надто прозорим [8, с. 127]. При цьому відсутність загальновизнаних стандартів і дієвого механізму контролю за напрямами використанням коштів породжувала стурбованість потенційних інвесторів при інвестуванні у зелені облігації [1, с. 61]. З огляду на це, розробка та впровадження стандартів розміщення зелених облігацій були закономірним результатом необхідності задоволення потреби заінтересованих учасників ринків боргового капіталу в уніфікації критеріїв проєктів та активів, які можуть фінансуватися за рахунок надходжень від розміщення зелених облігацій, вимог до використання та управління такими надходженнями, настанов щодо звітності емітентів, а також мінімізації ризиків грінвошингу і підвищення довіри інвесторів до зелених облігацій.

Сьогодні найвідомішими стандартами у сфері розміщення зелених облігацій, які визнаються та застосовуються більшістю учасників ринків зелених облігацій, є Стандарт кліматичних облігацій та Принципи зелених облігацій [4, с. 80].

Стандарт кліматичних облігацій, розроблений в 2011 році та впроваджений міжнародною некомерційною організацією Ініціатива кліматичних облігацій (*англ. – Climate Bonds Initiative, CBI*), вважається першим міжнародним ринковим стандартом для верифікації параметрів зелених облігацій [9]. Як зазначається у самому стандарті, він початково був розроблений для посилення впевненості інвесторів у заявлених параметрах зелених облігацій та інших боргових інструментів щодо зміни клімату, а також сприяння прийняттю інвесторами інвестиційних рішень [10, с. 2]. Натомість, тепер Стандарт кліматичних облігацій містить єдину, науково обґрунтовану систему критеріїв, яка допомагає інвесторам і регуляторам визначати боргові фінансові інструменти, які сприяють досягненню кліматичних цілей. Для цього передбачена процедура сертифікації відповідно до цього стандарту, яка підтверджує, що певні боргові інструменти, активи чи компанії відповідають оцінювальним регламентам та критеріям, передбаченим Стандартом кліматичних облігацій. В межах процедури сертифікації, верифікатори, акредитовані Ініціативою кліматичних облігацій, здійснюють обов'язкову незалежну оцінку відповідності заявлених параметрів Стандарту кліматичних облігацій, а спеціально створена Рада Стандарту кліматичних облігацій (*англ. – Climate Bonds Standard Board, CBSB*) здійснює нагляд за дотриманням усіма учасниками процесу сертифікації вимог стандарту [10, с. 2]. Отже, Стандарт кліматичних облігацій є комплексним ринковим стандартом, який не обмежується виключно облігаціями із визначеною метою використання коштів (англ. – *use-of-proceeds bonds*), зокрема зеленими облігаціями, а поширюється також на інші

боргові фінансові інструменти, окремі активи та суб'єктів господарювання.

Стандарт кліматичних облігацій закріплює критерії відповідності інвестиційних проєктів та активів, які можуть фінансуватися за рахунок надходжень від розміщення боргових інструментів, які сертифіковані відповідно до цього стандарту. Такими критеріями відповідно до стандарту, зокрема, є (1) наявність всіх необхідних регуляторних та природоохоронних дозволів та погоджень; (2) виконання усіх застосовних правових вимог та обов'язків у відповідній юрисдикції; та (3) надходження від боргових інструментів у розмірі щонайменше 95% від загального обсягу спрямовуються на проєкти та активи, які повністю відповідають секторальним критеріям Стандарту кліматичних облігацій, за умови що решта 5% надходжень відповідають спеціальним кваліфікаційним вимогам [10, с. 10].

Також Стандарт кліматичних облігацій детально врегульовує вимоги до верифікаторів, які можуть бути схвалені відповідно до стандарту. Так, схваленими верифікаторами можуть бути професійні фірми, які дотримуються настанов щодо найкращих практик з питань етики, незалежності, управління конфліктом інтересів, компетенції, документації контролю якості. При цьому члени верифікаційної команди повинні мати необхідні кваліфікацію та професійний досвід та доведені компетенції в галузі фінансів та охорони довкілля. Схвалені верифікатори повинні виконувати замовлення на підготовку звіту про верифікацію відповідно до Міжнародного стандарту завдань з надання впевненості 3000 або еквівалентного міжнародного стандарту, а також настанов Міжнародної асоціації ринків капіталу (*англ*. – *International Capital Market Association, ICMA*) для зовнішніх оцінок зелених, соціальних та пов'язаних зі сталістю облігацій від червня 2022 року [10, с. 14]. Звіт про верифікацію повинен містити висновок або запевнення верифікатора щодо відповідності певного боргового інструмента чи активу Стандарту кліматичних облігацій у відповідній частині, а також короткий опис того, як емітент виконав вимоги стандарту та вимоги в частині секторальних критеріїв зокрема.

Важливою частиною Стандарту кліматичних облігацій є секторальні критерії, які визначають кліматичні показники інвестиційних проєктів чи активів для цілей сертифікації відповідно до стандарту. Якщо надходження від розміщення облігацій планується використовувати щодо проєктів чи активів із різних секторів, тоді кожен такий проєкт чи актив повинен оцінюватись на предмет відповідності відповідним секторальним критеріям окремо. Секторальні критерії були розроблені Ініціативою кліматичних облігацій через залучення та консультації із заінтересованими особами та затверджені Радою Стандарту кліматичних облігацій [11]. Секторальні критерії покривають такі сектори господарської діяльності як промисловість, природний капітал, поводження з відходами, транспорт, будівництво, енергетика та стійкість.

Емітенти, які планують розміщення зелених облігацій та бажають отримати сертифікацію відповідно до Стандарту кліматичних облігацій, повинні виконати вимоги щодо чотирьох ключових параметрів: (1) використання надходжень (*англ. – Use of Proceeds*); (2) процедура оцінки та відбору проєктів та активів (*англ. – Process for Evaluation and Selection of Projects and Assets*); (3) управління надходженнями (*англ. – Management of Proceeds*); та (4) звітність (*англ. – Reporting*).

Виконання параметру використання надходжень вимагає від емітента підготувати належну документацію щодо проєктів чи активів, які будуть фінансуватися за рахунок надходжень від зелених облігацій, а також вести реєстр номінованих проєктів та активів протягом строку обігу облігацій. Окрім цього параметри використання надходжень передбачають, що загальна сума надходжень від розміщення зелених облігацій не повинна перевищувати загальної вартості інвестицій у номіновані проєкти чи активи, а одні і ті самі проєкти чи активи не повинні отримувати подвійного фінансування за рахунок розміщення різних випусків боргових інструментів, окрім випадку рефінансування [10, с. 16].

Стосовно параметру процедури оцінки та відбору проєктів та активів Стандарт

кліматичних облігацій покладає на емітента зелених облігацій обов'язок запровадити, документально оформити та надалі підтримувати регламент прийняття рішень з метою визначення відповідності проєктів чи активів кваліфікаційним вимогам стандарту. Для цього регламент прийняття рішень повинен, зокрема, передбачати:

1) заяву емітента про кліматичні цілі зелених облігацій;

2) пояснення, яким чином кліматичні цілі зелених облігацій позиціонуються в контексті більш загальних цілей, стратегії, політики та/або процесів щодо довкіллєвої сталості;

3) обґрунтування емітента щодо розміщення зелених облігацій;

4) процедуру визначення, чи номіновані проєкти та активи відповідають кваліфікаційним вимогам Стандарту кліматичних інвестицій;

5) застосовні секторальні критерії та інші процедури виявлення та управління потенційно істотними довкіллєвими та управлінськими ризиками, пов'язаними із номінованими проєктами та активами; та

6) зелені стандарти та сертифікації, на відповідність яким оцінювалися номіновані проєкти та активи [10, с. 17].

Стандарт кліматичних облігацій вимагає дотримання емітентом параметру управління надходженнями, який передбачає необхідність впровадження системних рішень, політик та процедур, які використовуватимуться для управління надходженнями від розміщення зелених облігацій. Йдеться про необхідність відслідковування зарахування та використання надходжень, управління нерозміщеними надходженнями відповідно до вимог стандарту та прикріплення надходжень до номінованих проєктів та активів через управлінські рішення [10, с. 17].

І, нарешті, параметр звітності відповідно до Стандарту кліматичних облігацій передбачає необхідність розробки та публікації емітентом політики зеленого фінансування, зміст якої детально регламентований стандартом. Зокрема, політика зеленого фінансування має містити зобов'язання емітента дотримуватися Стандарту кліматичних облігацій, короткий виклад очікуваного використання надходжень, описання процедури відбору та оцінки проєктів та активів, описання процедури управління надходженнями тощо [10, с. 17–18].

Деякі дослідники зазначають, що Стандарт кліматичних облігацій вважається найбільш обмежувальним для емітентів і найбезпечнішим для інвесторів [12, с. 44]. Попри це, він відіграв важливу роль у гармонізації міжнародних і національних підходів до правового регулювання боргових фінансових інструментів. Його методологія та секторальні критерії були використані як основа для формування національних і наднаціональних таксономій сталих видів господарської діяльності, що демонструє вплив Стандарту кліматичних облігацій на публічно-правове регулювання ринків капіталу на різних юрисдикційних рівнях.

Ще одним загальновизнаним міжнародним ринковим стандартом, що визначає підходи до розміщення зелених облігацій і спрямований на забезпечення прозорості та звітності щодо використання залучених від такого розміщення коштів, є Принципи зелених облігацій (*англ. – Green Bond Principles, GBP*). Принципи зелених облігацій були розроблені у 2014 році Міжнародною асоціацією ринків капіталу [13, с. 1] як добровільно застосовувані рекомендації, спрямовані на підвищення довіри інвесторів до фінансових інструментів, призначених для фінансування проєктів із позитивним впливом на довкілля. Саме як рекомендації, а не правила, Принципи зелених облігацій надали міжнародному ринку зелених облігацій гнучкість для зростання, водночас створивши основу для його цілісності, навколо якої можуть об'єднатися емітенти, андеррайтери, інвестори та інші учасники ринку [14, с. 5]. З часу своєї появи в 2014 році Принципи зелених облігацій змінювались та викладались у новій редакції декілька разів з метою відображення змін у розвитку ринку та для виконання функції ринкового стандарту [15, с. 1].

Принципи зелених облігацій регламентують чотири основні взаємопов'язані принципи розміщення зелених облігацій, а саме: використання надходжень (*англ. – Use of Proceeds*), про-

цедуру оцінки та відбору проєктів (*англ. – Process for Project Evaluation and Selection*), управління надходженнями (*англ. – Management of Proceeds*) та звітність (*англ. – Reporting*) [16, с. 3]. Попри очевидне співпадіння назв вказаних принципів із назвами параметрів Стандарту кліматичних облігацій, їх обсяг та рівень деталізації істотно відрізняються. Принципи зелених облігацій викладені у більш узагальнених формулюваннях порівняно із Стандартами кліматичних облігацій, що робить їх більш гнучкими у застосуванні. Принципи зелених облігацій є добровільними процедурними настановами, тому тільки емітенти, які бажають розмістити зелені облігації і декларувати їх відповідність Принципам зелених облігацій, зобов'язані забезпечити дотримання зазначених принципів.

Перший принцип «використання надходжень» передбачає необхідність використання надходжень від розміщення зелених облігацій виняткова для фінансування або рефінансування, повністю або частково, нових та/або існуючих зелених проєктів. Емітент повинен розкрити у юридично зобов'язуючих документах, яким чином і на які цілі в межах зелених проєктів використовуватимуться надходження від розміщення зелених облігацій, а також які очікуються довкіллєві вигоди від реалізації відповідних зелених проєктів. При цьому Принципи зелених облігацій не надають чітких критеріїв чи вимог до зелених проєктів, які можуть фінансуватися за рахунок надходжень від розміщення зелених облігацій. Натомість, Принципи зелених облігацій вказують на п'ять довкіллєвих цілей, на досягнення яких повинні бути спрямовані зелені проєкти, та індикативний перелік із десяти напрямків господарської діяльності, в межах яких можуть реалізовуватись зелені проєкти, які повинні оцінюватися в контексті спрямованості на досягнення окреслених довкіллєвих цілей. Зокрема, довкіллєві цілі, передбачені Принципами зелених облігацій, включать пом'якшення наслідків зміни клімату, адаптацію до змін клімату, збереження природних ресурсів, збереження біорізноманіття і запобігання та контроль над забрудненням. Серед напрямків господарської діяльності, в межах яких можуть реалізовуватись зелені проєкти, Принципи зелених облігацій зазначають альтернативну енергетику, енергоефективність, запобігання та контроль над забрудненням, чистий транспорт, стале управління водами та стічними водами та інші [16, с. 3–4]. Варто наголосити, що дотримання принципу «використання надходжень» є фундаментальною вимогою Принципів зелених облігацій, і тільки її безумовне дотримання може бути підставою кваліфікувати облігації як зелені облігації, що відповідають Принципам зелених облігацій.

Другий принцип «процедура оцінки та відбору проєктів» передбачає, що емітент зелених облігацій повинен розкривати інвесторам цілі зелених проєктів, спрямовані на забезпечення сталого довкілля, процедури визначення відповідності проєктів напрямкам господарської діяльності, в межах яких можуть реалізовуватись зелені проєкти, а також додаткову інформацію щодо процедур, в межах яких емітент зелених облігацій визначає та управляє очікуваними соціальними та довкіллєвими ризиками, які виникають під час реалізації зелених проєктів [16, с. 5]. Дотримання принципу «процедура оцінки та відбору проєктів» вимагає від емітента зелених облігацій продемонструвати, шляхом розкриття відповідної інформації, що запланований зелений проєкт відповідає тим вимогам Принципів зелених облігацій.

Третій принцип «управління надходженнями» регламентує необхідність наявності у емітента зелених облігацій належної формалізованої процедури відстеження руху коштів, отриманих ним як надходження від розміщення зелених облігацій. Також емітент зелених облігацій повинен розкривати інвесторам інформацію про заплановане тимчасове інвестування невикористаних коштів. Додатково, з метою підвищення довіри до такого процесу Принципи зелених облігацій заохочують, але не зобов'язують, емітентів залучати незалежних третіх сторін для проведення зовнішньої оцінки процедур відстеження руху коштів, отриманих як надходження від розміщення зелених облігацій, та їх використання для фінансування реалізації зелених проєктів [16, с. 5]. Таким чином, принцип «управління надходжен-

нями» покладає на емітента зелених облігацій обов'язок забезпечити прийняття таких управлінських рішень, які б дозволили всебічно реалізувати принцип «використання надходжень» та унеможливити ризик грінвошингу.

І, нарешті, четвертий принцип «звітність» передбачає обов'язок емітентів зелених облігацій збирати та оновлювати інформацію щодо використання надходжень від розміщення зелених облігацій протягом всього періоду обігу зелених облігацій. Така інформація повинна розкриватися емітентом інвесторам щорічно, а також час від часу у випадку істотних змін, у формі звіту. Річний звіт емітента зелених облігацій повинен мітити перелік проєктів, на які були розподілені надходження від розміщення зелених облігацій, коротке описання зелених проєктів, суми розподілених надходжень, а також очікувані екологічні результати від реалізації зелених проєктів [16, с. 5]. Саме цей принцип відіграє ключову роль у забезпеченні можливості оцінки інвесторами реального впливу зелених облігацій на досягнення довкіллєвих цілей, а також недопущенні грінвошингу.

Міжнародний авторитет Стандарту кліматичних облігацій та Принципів зелених облігацій на міжнародних ринках капіталу є беззаперечним. Так в 2017 році на Форумі ринків капіталу Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), який включає регуляторів ринків капіталу 11 держав-членів АСЕАН, затвердила Стандарти зелених облігацій АСЕАН (англ. – *ASEAN Green Bond Standards, ASEAN GBS*), в основу яких закладено ключові положення Принципів зелених облігацій [17, с. 3.]. Іншим прикладом є Європейський Союз, де у 2024 році набрав чинності Стандарт ЄС щодо зелених облігацій, введений в дію Регламентом (ЄС) 2023/2631 Європейського Парламенту та Ради від 22 листопада 2023 року про європейські зелені облігації та необов'язкове розкриття інформації щодо облігацій, що продаються як довкіллєво стійкі, та для облігацій, пов'язаних із стійким розвитком [18], який відображає усі найкращі практики з обох проаналізованих ринкових стандартів. На рівні національних юрисдикцій, у Великій Британії затверджено Концепцію уряду Великої Британії щодо зеленого фінансування, положення якої узгоджуються із Принципами зелених облігацій [19, с. 3], а законодавство України містить прямі відсилання на Принципи зелених облігацій та Стандарти кліматичних облігацій у контексті верифікації номінованих проєктів на предмет відповідності застосовним таксономіям [20]. Таким чином, Стандарт кліматичних облігацій та Принципи зелених облігацій істотно вплинули на формування регіональних і національних режимів правового регулювання зелених облігацій.

Висновки. Виникнення ринкових стандартів у сфері зелених облігацій безпосередньо пов'язане із запитом заінтересованих учасників ринків капіталу в запроваджені чітких та зрозумілих вимог до зелених облігацій, проєктів та активів, які можуть фінансуватися за рахунок надходжень від їх розміщення, вимог до використання та управління такими надходженнями, а також забезпечення прозорості процедур освоєння відповідних коштів. Сьогодні загальновизнаними ринковими стандартами у сфері зелених облігацій є Стандарт кліматичних облігацій та Принципи зелених облігацій, обидва з яких є добровільними, взаємоузгодженими в усіх істотних питаннях, але різною мірою деталізованими та конкретизованими. Зазначені ринкові стандарти у сфері зелених облігацій істотно вплинули на формування регіональних і національних режимів правового регулювання зелених облігацій, зокрема через імплементацію їх положень у стандарти, концепції та нормативно-правові акти у відповідних юрисдикціях, зокрема в Україні.

Можливі подальші наукові дослідження у сфері правового регулювання зелених облігацій можуть бути спрямовані на оцінку та визначення рівня відповідності законодавства України про ринки капіталів вимогам Стандарту кліматичних облігацій та Принципам зелених облігацій, виявлення прогалин у існуючому правовому регулюванні, напрацювання пропозицій щодо його удосконалення, спрямованих на підвищення рівня правової визначеності, запобігання грінвошингу та посилення захисту прав і законних інтересів інвесторів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Примостка Л., Слєсар В. Розвиток ринку зелених облігацій. *Вісник економіки*. 2023. № 3. С. 55–67. https://doi.org/10.35774/visnyk2023.03.055 (дата звернення: 26.02.2026).

2. Фролов, А. Ю. Світовий досвід організації ринку зелених облігацій та можливості його запровадження в Україні. *Наукові* записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2019. №5. С. 84–92. https://doi.org/10.32886/instzak.2019.05.09 (дата звернення: 26.02.2026).

3. Laborda J., Sánchez-Guerra Á. Green Bond Finance in Europe and the Stock Market Reaction. *Studies of Applied Economics*. 2021. Т. 39, № 3. https://doi.org/10.25115/eea.v39i3.4125 (дата звернення: 26.02.2026).

4. Piechota R. Regulatory aspects of the green bond market. *Ekonomia*. 2025. Т. 29, № 5. С. 75–91. https://doi.org/10.19195/2658-1310.29.5.5 (дата звернення: 26.02.2026).

5. World Bank Group. World Bank and SEB partner with Scandinavian Institutional Investors to Finance. 2008. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2008/11/06/world-bank-and-seb-partner-with-scandinavian-institutional-investors-to-finance-green-projects (дата звернення: 26.02.2026).

6. The Evolution of Green Bonds: From Niche to Mainstream. *Market Insight*. URL: https://www.climatealigned.co/blog/green-bonds-evolution (дата звернення: 26.02.2026).

7. Green Bonds: Country Experiences, Barriers and Options. Organisation for Economic Co-operation and Development та ін. 2016. 39 с. URL: https://www.cbd.int/financial/greenbonds/oecd-greenbondscountries2016.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

8. «Зелені» інвестиції у сталому розвитку: світовий досвід та український контекст : Аналіт. доп. Київ : Заповіт, 2019. 316 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_ZELEN_INVEST.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

9. Grene S. First green bonds standards launched. Climate Bonds Initiative launches first set of standards. *Financial Times*. URL: https://www.ft.com/content/b82f0c94-11dd-11e1-9d4d-00144feabdc0 (дата звернення: 26.02.2026).

10. Climate Bonds Initiative. Climate Bonds Standard. Version 4.2. Updated June 2024. 77 с. URL: https://www.climatebonds.net/files/documents/publications/Climate-Bonds_Climate-Bonds-Standard_V4-2_Jun-2024.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

11. Climate Bonds Initiative. Sector Criteria. URL: https://www.climatebonds.net/expertise/standard-sector-criteria-certification/sector-criteria (дата звернення: 26.02.2026).

12. Aftowicz A. Green Bond Standards as a Way to Reduce Information Asymmetry. *Journal of Finance and Financial Law*. 2025. Т. 1, № 45. С. 35–49. https://doi.org/10.18778/2391-6478.1.45.02 (дата звернення: 26.02.2026).

13. International Capital Market Organisation. Green Bond Principles, 2014. Voluntary Process Guidelines for Issuing Green Bonds. 2014. 7 с. URL: https://www.icmagroup.org/assets/documents/Regulatory/Green-Bonds/Green-Bonds-Principles-2014.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

14. International Finance Corporation. Green Bond Handbook: A Step-by-Step Guide to Issuing a Green Bond. 2022. 44 с. URL: https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/mgrt/202203-ifc-green-bond-handbook.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

15. European Mortgage Federation – European Covered Bond Council. The ICMA's Green and Social Bond Principles: An Overview. 2023. 4 с. URL: https:// https://hypo.org/app/uploads/sites/3/2023/11/ICMAs-Green-and-Social-Bond-Principles-overview.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

16. International Capital Market Organisation. Green Bond Principles. Voluntary Process Guidelines for Issuing Green Bonds. 2025. 9 с. URL: https://www.icmagroup.org/assets/documents/Sustainable-finance/2025-updates/Green-Bond-Principles-GBP-June-2025.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

17. ASEAN Capital Markets Forum. ASEAN. ASEAN Green Bond Standards. 16 с. URL: https://afcwp.asean.org/wp-content/uploads/2020/05/4.1-ASEAN-Green-Bond-Standards.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

18. European Union, European Parliament and the Council of the European Union, Regulation (EU) 2023/2631 of the European Parliament and of the Council of 22 November 2023 on European Green Bonds and optional disclosures for bonds marketed as environmentally sustainable and for sustainability-linked bonds. *Official Journal of the European Union*. 2023. URL: http://data.europa.eu/eli/reg/2023/2631/oj (дата звернення: 26.02.2026).

19. UK Government Financing Framework. November 2025. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/6925b8119fd433badebc3171/E03494062_UK_Government_Green_Financing_Framework_2025_WEB_ACCESSIBLE.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

20. Про затвердження Положення про порядок здійснення емісії корпоративних облігацій та їх обігу : Рішення Нац. коміс. з цін. паперів та фонд. ринку від 06.09.2024 № 28/21/1105/K03 : станом на 1 листоп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1414-24#Text (дата звернення: 26.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 02.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.47

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ВІДОМЧИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Петрук Ярослав Анатолійович,
orcid.org/0009-0006-9400-9154
аспірант кафедри загальноправових дисциплін
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування Національної поліції України
Донецького державного університету внутрішніх справ

У статті досліджуються поняття та ознаки відомчих нормативно-правових актів Міністерство внутрішніх справ України, які відіграють важливу роль для відомчої нормотворчої діяльності правоохоронних органів.

Актуальність теми полягає в необхідності дослідження наукових поглядів та законодавства щодо визначення поняття та ознак відомчих нормативно-правових актів МВС України, що дасть в подальшому визначити їх місце у системі нормативно-правових актів.

З'ясовано, що на законодавчому рівні відсутнє окреме визначення відомчого нормативно-правового акта, водночас в Законі України «Про правотворчу діяльність» міститься визначення поняття підзаконного нормативно-правового акта.

Проаналізовано наукові визначення поняття відомчого нормативно-правового акту у працях вітчизняних науковців. Всі науковці відносять відомчі нормативно-правові акти до підзаконних нормативно-правових актів, що видаються відомствами в межах їх компетенції з метою конкретизації та реалізації законодавчих нормативно-правових актів. Підкреслюється їх галузевий характер, обмежена сфера дії лише на певне відомство та спрямованість на регулювання суспільних відносин у відповідному відомстві, зокрема у сфері відповідного відомства МВС України.

Окрему увагу в дослідженні приділено ознакам відомчих нормативно-правових актів. Виділяють такі ознаки, а саме: підзаконний характер, офіційність, обов'язковість до виконання, письмову форму, багаторазовість застосування, видання уповноваженим суб'єктом у встановленому порядку, а також обмежену сферу дії в межах відповідного відомства.

Таким чином, відомчі нормативно-правові акти МВС України необхідні для регулювання суспільних відносин в межах певного відомства системи органів МВС України. Визначення поняття та ознак дає можливість розрізняти їх серед інших підзаконних нормативно-правових актів та ефективно їх впроваджувати на практиці.

Ключові слова: *відомчий нормативно-правовий акт, підзаконний нормативно-правовий акт, Міністерство внутрішніх справ України, відомча нормотворчість, правове регулювання, ознаки нормативно-правового акта.*

Petruk Yaroslav. Concept and characteristics of departmental regulatory legal acts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

The article examines the concepts and features of departmental regulatory legal acts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, which play an important role in the departmental rule-making activities of law enforcement agencies.

The relevance of the topic lies in the need to study scientific views and legislation on the definition of the concept and features of departmental regulatory legal acts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, which will further determine their place in the system of regulatory legal acts.

It was found that at the legislative level there is no separate definition of a departmental regulatory legal act, while the Law of Ukraine «On Law-Making Activities» contains a definition of the concept of a subordinate regulatory legal act.

The scientific definitions of the concept of a departmental regulatory legal act in the works of domestic scientists are analyzed. All scientists attribute departmental regulatory legal acts

to subordinate regulatory legal acts issued by departments within their competence in order to specify and implement legislative regulatory legal acts. Their sectoral nature, limited scope of action only to a certain department and focus on regulating public relations in the relevant department, in particular in the field of the relevant department of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, are emphasized.

The study pays special attention to the features of departmental regulatory legal acts. The following features are distinguished, namely: subordinate nature, officiality, mandatory for execution, written form, multiple application, publication by an authorized entity in accordance with the established procedure, as well as a limited scope of action within the relevant department.

Thus, departmental regulatory legal acts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine are necessary for regulating public relations within a certain department of the system of bodies of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The definition of the concept and features makes it possible to distinguish them among other subordinate regulatory legal acts and effectively implement them in practice.

Key words: *departmental regulatory legal act, subordinate regulatory legal act, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, departmental rulemaking, legal regulation, features of a regulatory legal act.*

Вступ. Відомчі нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ України забезпечують систему відомств правоохоронних органів необхідними засобами для правового регулювання діяльності правоохоронних органів, з метою реалізації законодавчих норм у сфері МВС України.

Відомчий нормативно-правовий акт відіграє важливу роль для відомств системи МВС України, проте поняття відомчого нормативно-правового акта на законодавчому рівні не закріплено. В свою чергу, визначено поняття підзаконного нормативно-правового акта, яке охоплює велику кількість нормативно-правових актів в тому числі і відомчих, що ускладнює чітке визначення місця відомчих нормативно-правових актів у системі нормативно-правових актів.

Науковці вважають, що відомчі нормативно-правові акти є підзаконними, мають внутрішній характер та обмежену сферу дії, поширюючись лише на діяльність відповідного відомства. Водночас вони виконують важливу функцію конкретизації та деталізації законодавчих норм, забезпечуючи ефективну роботу, зокрема у правоохоронній сфері.

Таким чином, актуальність дослідження відомчих нормативно-правових актів МВС України обумовлена їх значною роллю у правовій системі, необхідністю чіткого визначення їх поняття, ознак та місця серед інших підзаконних нормативно-правових актів.

Матеріали та методи. З метою розкриття теми поняття та ознаки відомчих нормативно-правових актів у системі Міністерства внутрішніх справ України було здійснено аналіз Закону України «Про правотворчу діяльність», підручників та наукових праць провідних українських правознавців – О.М. Бандурки, І.М. Вороніної, В.В. Ковальської, Л.М. Легіна, А.О. Рибалкіна, О.Л. Дзюбенка, Д.В. Слинька та ін. Особливу увагу приділено науковим поглядам щодо визначення поняття та ознак відомчого нормативно-правового акту.

Під час дослідження поняття та ознак відомчих нормативно-правових актів в системі Міністерства внутрішніх справ України використано сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів наукового пізнання, зокрема порівняльно-правовий метод, аналіз і синтез, догматичний метод, системно-структурний метод, логіко-юридичний метод.

Використання наукових праць і методів дало змогу дослідити поняття та ознаки відомчих нормативно-правових актів в системі Міністерства внутрішніх справ України.

Мета статті є дослідження поняття та ознак відомчих нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України, а також аналіз законодавства та наукових позицій, з метою систематизувати знання про відомчі нормативно-правові акти МВС України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження поняття відомчого нормативно-правового акту Міністерства внутрішніх справ України проводились цілою плеядою вчених, правознавців, кожен з яких

дає своє розуміння поняття відомчого нормативного-правого акту, зокрема відомчого норматвино-правого акту МВС України.

Передусім варто визначити місце відомчого нормативно-правового акту в системі нормативно-правових актів.

Так, нормативно-правові акти за юридичною силою поділяють на закони та підзаконні нормативні-правові акти [1, с. 219]. В свою чергу, підзаконні нормативно-правові акти за сферою дії акта поділяють на загальні, місцеві, локальні та відомчі [2, с. 287]. Тобто відомчі нормативно-правові акти входять в систему підзаконних нормативно-правових актів.

Проаналізувавши законодавство, варто зазначити, що поняття відомчого нормативно-правового акту на законодавчому рівні не закріплено, та лише визначено поняття підзаконного нормативно-правового акту.

Так, відповідно до статті 17 Закону України «Про правотворчу діяльність» прийнятого Верховною Радою України 24.08.2023 року, підзаконний нормативно-правовий акт – це акт, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності на основі та на виконання Конституції України, законів, чинних міжнародних договорів України та спрямований на їх реалізацію [3].

Отже, як вже зазначалося відомчі нормативно-правові акти входять до системи підзаконних нормативно-правових актів, а тому поняття відомчого нормативно-правового акта є частиною поняття підзаконного нормативно-правового акта, оскільки відомчий нормативно-правовий акт має обмежену сферу дії, та поширюється лише на систему відповідного відомства, зокрема на відомства МВС України.

В юридичній енциклопедії за редакцією Шемшученко Ю.С. визначено, що відомчий акт – письм. документ нормат. або індивідуального характеру, що видається м-вами та ін. центр, органами держ. викон. влади у межах їх компетенції. В. а. спрямовані на реалізацію законів, указів Президента України і постанов КМ України. Ними також здійснюється самост. правове регулювання сусп. відносин у сферах, недостатньо врегульованих ін. нормат. актами. Найуживаніші форми В. а. – накази, постанови, інструкції та розпорядження. Вони видаються у встановленому законом порядку і повинні відповідати чинному законодавству, О. Л. Богінич [4].

Дане визначення поняття відомчого нормативно-правового акту дає змогу глибше зрозуміти його суть, прийняття якого викликано необхідністю правового регулювання суспільних відносин у сферах, недостатньо врегульованих нормативно-правовими актами вищої юридичної сили.

В підручнику загальної теорії держави і права за редакцією Цвіка М.В. зазначено, що відомчі нормативно-правові акти – це підзаконні нормативні акти, приписи яких поширюються на організації та осіб, що перебувають у системі службового підпорядкування відповідного міністерства, відомства (нормативні акти міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, що мають внутрішнє значення) [2, с. 287]. Тобто відомчі нормативно-правові акти поширюються лише на вузьке коло осіб, які підпорядковані відомству, яке прийняло відповідний відомчий нормативно-правовий акт.

Вчена Вороніна І.М. зазначає, що відомча нормотворчість у сфері реалізації правоохоронної функції держави – це діяльність суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави (уповноважених на те центральних органів виконавчої влади), які з метою реалізації законів України й нормативно-правових актів вищих органів державної влади в межах своїх повноважень приймають відомчі нормативно-правові акти, що деталізують і роз'яснюють механізм реалізації державної політики в правоохоронній сфері [5, с. 43]. Тобто відомчі нормативно-правові акти приймаються з метою реалізації законів та інших нормативно-правових актів вищих за юридичною силою, а також конкретизації діяльності відомства, зокрема в правоохоронній сфері.

Градова Ю.В. зазначає, що відомчий акт – це підзаконний нормативний акт, що видається в межах компетенції того чи іншого органу виконавчої влади (міністерства, служби, відомства), який містить похідні норми, що розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на

їх підставі, спрямовані на їх повне і точне виконання [6, с. 90]. Тобто відомчий нормативно-правовий акт має підзаконний характер, та конкретизує вищі за юридичною силою нормативно-правові акти, з метою їх повного і точного виконання.

На думку науковця Дзюбенко О.Л., відомчі акти – це підзаконні акти, які видаються центральними органами виконавчої влади для врегулювання суспільних відносин в певній галузі діяльності держави [7, с. 19].

Науковець Слинько Д.В. в своїй роботі зазначив, що відомчі акти Міністерства внутрішніх справ України – це підзаконні акти, які видаються відповідно до закону, на його підставі, з метою конкретизації законодавчих розпоряджень і приписів, їх роз'яснення або встановлення первинних норм та є управлінськими актами органу держави, що наділений спеціальною функціональною компетенцією [8, с. 204].

На думку вченої Ковальської В.В., нормативно-правовий акт МВС України – це виданий, з дотриманням встановленої законодавством процедури, Міністром внутрішніх справ України, або особою, яка виконує його обов'язки, в односторонньому порядку підзаконний письмовий документ, що має державно-владний характер, яким встановлюються, змінюються або скасовуються правові норми, що стосуються широкого кола осіб або окремих напрямків діяльності і розраховані на багаторазове застосування в сфері внутрішніх справ [9, с. 241]. Тобто нормативно-правовий акт МВС України має підзаконний характер, яким встановлюються, змінюються або скасовуються правові норми у сфері внутрішніх справ. Науковець не конкретизує різновид нормативно-правового акту, але з огляду на поняття, можна дійти до висновку, що воно стосується підзаконного нормативно-правового акту в цілому.

Проаналізувавши вищевказані визначення, можна зазначити, що всі науковці вважають відомчі нормативно-правові акти підзаконними, які приймаються на підставі закону та інших вищих за юридичною силою нормативно-правових актів, з метою їх конкретизації, та регулювання діяльності відомства, зокрема відомств системи МВС України.

Проаналізувавши поняття відомчих нормативно-правових акти Міністерства внутрішніх справ України виникає необхідність в дослідженні їх ознак, так як вони мають значення для теоретичного осмислення в цілому відомчої нормотворчості в системі МВС України, так і для застосування відомчих нормативно-правових актів в практичній діяльності, оскільки визначення ознак, дасть змогу відрізняти відомчі нормативно-правові акти від інших нормативно-правових актів.

Так, під ознаками нормативно-правових актів розуміють сукупність властивостей, які роблять їх відмінними та за допомогою яких можна виокремити нормативні акти з великого об'єму юридичних документів (актів) [10, с. 23].

Науковець Рибалкін А.О. виділяє наступні ознаки відомчих нормативно-правових актів, зокрема органів внутрішніх справ [11, с. 101]:

1) є підзаконним актом;

2) виходить від посадових осіб – керівників, що перебувають на службі в даному відомстві;

3) адресований безпосередньо та виключно: даному відомству в цілому (службі відомства в цілому); керівникам, безпосередньо підпорядкованим начальнику – суб'єкту прийняття відповідного акту; виконавцям, безпосередньо підпорядкованим начальнику – суб'єкту прийняття відповідного акту;

4) дістає виразу в письмовій юридичній формі;

5) виконується неодноразово, у всіх випадках, коли в наявності умови, передбачені нормою, яка міститься в акті;

6) його виконання підтримується можливістю відомчого дисциплінарного впливу (умови та порядок здійснення якого регламентуються Статутом даного відомства та Кодексом про адміністративні правопорушення), а також механізмом забезпечення законності адміністративної практики (його суб'єктами можуть бути спеціальні адміністративні суди, а також органи, що здійснюють державний нагляд за адміністративною практикою). У випадках, передбачених законом, невиконання внутрішньовідомчого акту нормативного характеру може призвести до кримінальної відповідальності;

7) в силу того, що регламентує відносно нестійкі ситуації внутрішньовідомчого управління, має також відносно (порівняно із законами) короткий строк дії, після чого або доповнюється, або змінюється або скасовується [11, с. 102–103].

Наведені Рибалкіним А.О. ознаки відомчих нормативно-правових актів дають змогу вирізняти останні серед ряду інших різновидів підзаконних нормативно-правових актів, що позитивно впливає на систематизації нормативно-правових актів, так як спрощує роботу з ними, а також дає можливість визначати їхнє місце серед інших нормативно-правових актів .

Вороніна І.М. зазначає, що з формального боку відомчим нормативно-правовим актам властиві такі ознаки правових норм, як нормативність, формальна визначеність, санкціонованість, підзаконність, галузева спрямованість [5, с. 44].

На думку Шестопалової Л.М., Мельничук М.С. відомчі акти мають такі переваги: мобільність, охоплення всіх сфер суспільних відносин, безпосередність спілкування керівника й підлеглого, швидкість інформування адресатів виконання та оперативність організації їх виконання тощо [12, с. 138]. Вищезазначені переваги відомчих актів характеризують їх риси, та фактично тотожні ознакам, що стосується певного відомства та притаманні в цілому відомчим нормативно-правовим актам.

Слинько Д.В. вважає, що у властивостях нормативно-правових актах МВС України, відображається юридична природа, знаходить свій прояв специфіка нормативно-правових актів МВС України, які: 1) є важливим інструментом управлінської діяльності МВС; 2) виступають засобом впливу на поведінку відповідних суб'єктів з метою вирішення завдань, покладених на МВС у сферах захисту прав та свобод людини і громадянина, охороні правопорядку, боротьби зі злочинністю; 3) надають можливість використання правової форми для підвищення дієвості та ефективності керівництва; 4) забезпечують зв'язок політики держави у сфері внутрішніх справ і виконавчої діяльності МВС України [13, с. 26].

Підсумовуючи можна сказати, що визначення ознак відомчого нормативно-правового акту МВС України має важливе значення для теоретичного дослідження, та для практичного застосування. Відомчі нормативно-правові акти покликані ефективно регулювати суспільні відносини в рамках відомства, та відповідно до законів, їх конкретизувати, що як наслідок має забезпечити належне дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Висновки. Відомчі нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ України входять до системи підзаконних нормативно-правових актів, та забезпечують реалізацію законів та актів вищої юридичної сили у сфері відомств МВС України. Вони приймаються на основі та на виконання Конституції України, законів і нормативно-правових актів вищої юридичної сили з метою їх конкретизації та регулювання відомчої діяльності у правоохоронній сфері.

Відомчі нормативно-правові акти МВС України поширюються на широке коло осіб, а приймаються керівником або уповноваженою особою відомства, тобто вони мають відомчий характер і регулюють діяльність відомства системи МВС України.

Відомчі нормативно-правові акти виступають засобом організації, конкретизації діяльності правоохоронних органів, що забезпечує ефективну реалізацію державної політики у сфері правоохоронного порядку, тобто врегульовують суспільні відносини, недостатньо охоплені законами.

Основними ознаками відомчих нормативно-правових актів МВС України науковці виділяють їх підзаконність, офіційність, письмова форма, обов'язковість до виконання, неперсоніфікований характер і багаторазове застосування.

Отже, відомчі нормативно-правові акти МВС України – це підзаконні нормативно-правові акти відомчого характеру, спеціальної дії, які посідають чітко визначене місце в ієрархії нормативно-правових актів, які забезпечують конкретизацію законодавчих норм та нормативно-правових актів вищої юридичної сили, що забезпечують функціонування відомств системи МВС України та ефективну реалізацію норм чинного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Теорія держави і права / О. М. Бандурка та ін. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 416 с.

2. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік та ін. Харків : Право, 2009. 584 с.

3. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX : станом на 19 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 13.02.2026).

4. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. 672 с.

5. Вороніна І. М. Актуальні питання відомчої нормотворчості в ситсемі органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція.* 2015. Т. 1, № 17. С. 43–45.

6. Градова Ю. В. Правовий моніторинг відомчої нормотворчості в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2013. Т. 1, № 22. С. 90–94.

7. Дзюбенко О. Л. Ознаки та види відомчих підзаконних актів як результат застосування юридичної техніки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 18–21.

8. Слинько Д. В. Специфіка нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічна та історико-правові проблеми. 2019. С. 203–205.

9. Ковальська В. В. Поняття, ознаки та значення нормативно-правового акту МВС України. *Форум права*. 2008. № 2. С. 237–242.

10. Легін Л. М. Нормативно-правовий акт: поняття та система ознак. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 21–26.

11. Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Запоріжжя, 2005. 185 с.

12. Шестипалова Л. М., Мельничук М. С. Особливості нормотворчостів органах внутрішніх справ. *Вісник* академії управління МВС. 2009. №2. С. 134–142.

13. Слинько Д. В. Юридична природа нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України. *Вісник* Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Серія «ПРАВО». 2017. №24. С. 24–27.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.134:004.8
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.48

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У МЕДИЦИНІ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНІ

Сидорук Андрій Вікторович,
orcid.org/0009-0004-1709-0660
аспірант кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук
Національного університету водного господарства
та природокористування

У статті автор здійснює комплексний аналіз європейських стандартів правового регулювання використання штучного інтелекту у сфері охорони здоров'я та визначає напрями їх імплементації в законодавство України. Розкривається вплив стрімкого розвитку алгоритмічних систем на трансформацію надання медичних послуг, організацію охорони здоров'я та процес прийняття клінічних рішень. Автор акцентує увагу на правових викликах, пов'язаних із забезпеченням безпеки пацієнтів, захистом персональних даних, дотриманням принципів прозорості, недискримінації та підзвітності автоматизованих рішень, а також із визначенням меж відповідальності суб'єктів, залучених до розробки та застосування AI-технологій, та підкреслює значення міждисциплінарного підходу для усвідомлення цих проблем.

У роботі проаналізовано положення Regulation (EU) 2024/1689 (AI Act) як системоутворюючого акта ЄС, що запроваджує ризик-орієнтовану модель регулювання, а також розкрито значення Regulation on the European Health Data Space (EHDS) для формування правового режиму доступу, обробки та повторного використання медичних даних. Автор характеризує взаємодію міжсекторальних і галузевих актів ЄС (MDR, IVDR, HTAR) як багаторівневу та взаємодоповнюючу систему, що охоплює весь життєвий цикл AI-систем у медицині. Окрему увагу приділено аналізу правових і регуляторних викликів, відображених у звіті Європейської Комісії щодо впровадження AI у сфері охорони здоров'я, зокрема щодо забезпечення довіри, алгоритмічної прозорості та контролю якості.

Досліджується рівень готовності українського законодавства до впровадження штучного інтелекту в медичній сфері крізь призму конституційних засад, галузевого регулювання та актів цифрової трансформації. Автор обґрунтовує, що за наявності конституційних гарантій захисту життя і здоров'я людини в Україні відсутня цілісна нормативна модель застосування AI у медицині. У висновках наголошено на необхідності формування системно узгодженого правового режиму, здатного поєднати інноваційний розвиток із належними гарантіями безпеки пацієнтів, захисту прав людини та ефективного управління цифровими медичними ресурсами.

Ключові слова: *штучний інтелект, охорона здоров'я, державна політика у сфері охорони здоров'я, правові гарантії безпеки пацієнтів, цифровізація медицини.*

Sydoruk Andrii. European Standards of Legal Regulation of the Use of Artificial Intelligence in Medicine and Their Implementation in Ukraine

In the article, the author conducts a comprehensive analysis of European standards for the legal regulation of the use of artificial intelligence in healthcare and determines the directions of their implementation in the legislation of Ukraine. The impact of the rapid development of algorithmic systems on the transformation of the provision of medical services, the organization of healthcare and the process of clinical decision-making is revealed. The author focuses on the legal challenges associated with ensuring patient safety, protecting personal data, adhering to the principles of transparency, non-discrimination and accountability of automated decisions, as well as determining the limits of responsibility of entities involved in the development and application of AI technologies, and emphasizes the importance of an interdisciplinary approach to understanding these problems.

The paper analyzes the provisions of Regulation (EU) 2024/1689 (AI Act) as a system-forming act of the EU that introduces a risk-based regulatory model, and also reveals the significance of the Regulation on the European Health Data Space (EHDS) for forming a legal regime for accessing, processing and reusing medical data. The author characterizes the interaction of cross-sectoral and sectoral acts of the EU (MDR, IVDR, HTAR) as a multi-level and complementary system that covers the entire life cycle of AI systems in medicine. Special attention is paid to the analysis of legal and regulatory challenges reflected in the European Commission report on the implementation of AI in the healthcare sector, in particular regarding ensuring trust, algorithmic transparency and quality control.

The level of readiness of Ukrainian legislation for the implementation of artificial intelligence in the medical sector is studied through the prism of constitutional principles, sectoral regulation and acts of digital transformation. The author argues that despite the presence of constitutional guarantees for the protection of human life and health in Ukraine, there is no holistic regulatory model for the application of AI in medicine. The conclusions emphasize the need to form a systemically coordinated legal regime capable of combining innovative development with appropriate guarantees of patient safety, protection of human rights and effective management of digital medical resources.

Key words: *artificial intelligence, healthcare, public health policy, legal guarantees of patient safety, digitalization of medicine.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту трансформує надання медичних послуг, організацію охорони здоров'я та прийняття клінічних рішень. Алгоритмічні системи застосовуються для діагностики, прогнозування перебігу захворювань, персоналізації лікування й обробки медичних даних, однак їх упровадження супроводжується правовими викликами щодо безпеки пацієнтів, захисту персональних даних, прозорості та визначення відповідальності.

Європейський Союз сформував комплексну модель регулювання штучного інтелекту через AI Act і розвиток стандартів у сфері захисту даних та медичних виробів, приділяючи особливу увагу системам високого ризику. Це актуалізує необхідність узгодження національного законодавства з правом ЄС у межах євроінтеграційного процесу.

Однак в Україні відсутня цілісна нормативна модель регулювання використання штучного інтелекту в медицині, що ускладнює формування послідовної державної політики в умовах цифровізації медицини та створює ризики правової невизначеності й недостатніх гарантій безпеки пацієнтів. Чинні норми не враховують специфіки алгоритмічних систем та їх впливу на реалізацію прав людини, що зумовлює потребу у комплексному дослідженні європейських стандартів і визначенні шляхів їх імплементації в національне законодавство України.

Метою дослідження є комплексний аналіз європейських стандартів правового регулювання використання штучного інтелекту у медицині та обґрунтування напрямів їх імплементації в законодавство України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання використання штучного інтелекту загалом та в медичній сфері зокрема перебуває у фокусі сучасних міждисциплінарних досліджень, що поєднують підходи конституційного, інформаційного, медичного та європейського права. У наукових працях аналізуються питання правової природи систем штучного інтелекту, визначення їх місця у системі об'єктів правового регулювання, а також ризик-орієнтовані підходи до нормативного врегулювання таких технологій у межах права Європейського Союзу.

Підтримуючи позицію Д. В. Щамбура, вважаємо обґрунтованими його висновки щодо впорядкованості нормативної бази Європейського Союзу у сфері штучного інтелекту та медичних цифрових продуктів як орієнтира для формування національної політики, а також щодо наявності в Україні системних прогалин у правовому регулюванні. Виокремлені дослідником проблеми – недостатня уніфікація стандартів обробки медичної інформації, відсутність загальнонаціональної методики інтеграції даних і оцінки їх достовірності, фрагментарність

регулювання телемедицини, невизначеність щодо відповідальності суб'єктів, а також брак чітких процедур сертифікації, моніторингу й аудиту систем штучного інтелекту – свідчать про потребу системного перегляду чинної нормативної моделі. [1]

Саме тому окреслені положення доцільно перевести у площину подальшого комплексного дослідження, зосередивши увагу на механізмах імплементації європейських стандартів у національне законодавство з урахуванням специфіки медичної сфери. Це передбачає не лише адаптацію формальних вимог ЄС, а й формування цілісної моделі правового регулювання, здатної забезпечити належний рівень захисту персональних даних, безпеки пацієнтів, прозорості алгоритмічних рішень і подолання цифрового розриву. У такому контексті напрацювання Д. В. Щамбура виступають методологічною основою для подальшого науково-правового осмислення проблематики та вироблення практично орієнтованих пропозицій.

Також у розрізі досліджуваної проблематики заслуговує на підтримку позиція Аніщенко М. А., Філей Ю. В., Прасов О. О., Корнєєв Ю. В. та Шкабаро В. Н., які наголошують на необхідності законодавчого врегулювання договірних зобов'язань, що виникають у зв'язку з розробленням і використанням систем штучного інтелекту в медицині. Автори обґрунтовують важливість чіткого визначення умов продажу, впровадження та експлуатації відповідних технологій для розробників і медичних закладів, а також підкреслюють, що створення таких систем має здійснюватися з дотриманням принципів законності, інформованої згоди, обмеження обробки даних та відповідності вимогам GDPR. Окремий акцент зроблено на необхідності забезпечення належних гарантій захисту приватної інформації з огляду на обробку великих масивів медичних даних.[2]

Виклад основного матеріалу. Суттєвим імпульсом для формування цілісної моделі юридичної регламентації штучного інтелекту в межах Європейського Союзу стало ухвалення Regulation (EU) 2024/1689 (Artificial Intelligence Act) [3] Зазначений акт заклав уніфіковану правову основу для розроблення, введення в обіг, введення в експлуатацію та використання систем штучного інтелекту в ЄС, поєднавши цілі забезпечення належного функціонування внутрішнього ринку з гарантуванням високого рівня захисту здоров'я, безпеки та основоположних прав, закріплених у Хартії основоположних прав ЄС. [4] У той самий час Регламент спрямований на стимулювання інновацій і запобігання фрагментації правового регулювання, унеможливлюючи встановлення державами-членами необґрунтованих обмежень щодо розроблення й використання AI-систем поза межами визначених ним правил.

AI Act запроваджує ризик-орієнтовану модель регулювання, передбачаючи заборону окремих практик, встановлення спеціальних вимог до систем високого ризику, гармонізовані правила прозорості, положення щодо моделей загального призначення, а також механізми ринкового нагляду, управління та правозастосування. Особливе значення для медичної сфери має віднесення до високого ризику тих AI-систем, які можуть впливати на здоров'я та безпеку осіб, зокрема коли вони функціонують як "safety component" медичних виробів або інших продуктів. Регламент детально визначає поняття "serious incident" та "systemic risk"[4], що формує підвищені стандарти відповідальності та моніторингу, особливо у випадках, коли наслідком функціонування системи може стати шкода життю чи здоров'ю людини.

Важливою новелою є передбачена можливість оновлення переліку високоризикових систем (Annex III) шляхом делегованих актів Комісії з урахуванням критеріїв фактичної або потенційної шкоди для здоров'я, безпеки чи фундаментальних прав. [4] Такий динамічний механізм дозволяє адаптувати правове регулювання до технологічного розвитку, що є принципово важливим для сфери охорони здоров'я, де інновації впроваджуються особливо швидко. Окремої уваги заслуговує інститут регуляторних "пісочниць", у межах яких допускається обробка персональних даних для розроблення й тестування AI-систем

в інтересах суспільства, зокрема у сферах громадського здоров'я, діагностики та вдосконалення систем охорони здоров'я, за умови дотримання встановлених гарантій.

Регламент також передбачає принцип одночасного та взаємодоповнюючого застосування із секторальним законодавством ЄС, зокрема щодо медичних виробів, що забезпечує комплексний підхід до управління ризиками, пов'язаними з цифровими компонентами продукції. При цьому постачальникам надається певна гнучкість у виборі процедур доведення відповідності за умови дотримання всіх релевантних вимог. У такий спосіб Artificial Intelligence Act формує багаторівневу та системно узгоджену модель регулювання, яка має визначальне значення для правового забезпечення використання штучного інтелекту в медичній сфері та виступає орієнтиром для імплементаційних процесів в Україні [3].

У системі європейського регулювання використання штучного інтелекту в медицині вагоме місце посідає Regulation on the European Health Data Space (EHDS), який набрав чинності у 2025 році та став першим галузевим простором даних, сформованим у межах Європейської стратегії щодо даних. Його запровадження зумовлене об'єктивною потребою забезпечення доступу до якісних, репрезентативних і структурованих масивів медичних даних, що є необхідною передумовою для розроблення, навчання, тестування та оцінювання алгоритмів штучного інтелекту в сфері охорони здоров'я. Йдеться, зокрема, про системи, інтегровані у медичні вироби, засоби in vitro діагностики, клінічні системи підтримки прийняття рішень та цифрові медичні застосунки [5].

EHDS формує правову основу як для первинного використання даних (у межах надання медичної допомоги та забезпечення транскордонного обміну інформацією між державами-членами), так і для їх вторинного використання з дослідницькою, інноваційною, регуляторною та управлінською метою. Створення єдиного ринку електронних медичних записів та уніфікованих механізмів повторного використання даних сприяє розвитку безпечних і надійних AI-рішень, підвищенню якості медичної допомоги, забезпеченню більшої справедливості алгоритмічних моделей щодо різних груп населення, а також зміцненню пацієнтської безпеки.

Принциповим елементом функціонування EHDS є довіра як базова умова легітимного обігу чутливої інформації про стан здоров'я. У цьому світлі EHDS не існує ізольовано, а розвиває та конкретизує положення горизонтальних актів ЄС, зокрема Загальний регламент про захист даних (GDPR) [6], Data Governance Act [7], Data Act [8] та Директиви про мережеву та інформаційну безпеку (NIS [9]. Водночас, враховуючи підвищену чутливість медичних даних, Регламент про EHDS встановлює спеціалізовані секторальні правила доступу, обробки та повторного використання такої інформації, що має визначальне значення для правомірного й етичного впровадження штучного інтелекту у сфері охорони здоров'я.

Підкреслимо, що ддя України досвід EHDS видається стратегічно важливим орієнтиром. Його імплементаційна модель демонструє, що ефективне використання штучного інтелекту в медицині неможливе без системної побудови правового режиму доступу до даних, їх стандартизації, інтероперабельності та належного контролю. На наше переконання, адаптація подібних підходів у національному законодавстві має здійснюватися з урахуванням принципів верховенства права, захисту персональних даних та забезпечення публічного інтересу, що дозволить поєднати інноваційний розвиток із високим рівнем гарантій прав людини.

Варто наголосити, що система правових актів Європейського Союзу у сфері застосування штучного інтелекту в медицині має комплексний, багаторівневий і взаємодоповнюючий характер. Вона поєднує міжсекторальні (cross-sector) регуляторні механізми із спеціальними актами у сфері охорони здоров'я, що забезпечує цілісне охоплення всього життєвого циклу AI-систем – від розроблення та введення в обіг до експлуатації та постмаркетингового нагляду.[10]

Спеціалізовані акти у сфері охорони здоров'я деталізують вимоги з урахуван-

ням клінічної специфіки. Medical Device Regulation (MDR) [11] і In Vitro Diagnostic Medical Devices Regulation (IVDR) [12] охоплюють повний життєвий цикл медичних виробів, включаючи AI-системи, що підпадають під відповідне визначення. Вони встановлюють суворі вимоги до клінічної доказовості, наукової валідності, аналітичної та клінічної ефективності, а також передбачають обов'язковий постмаркетинговий нагляд. У свою чергу, Health Technology Assessment Regulation (HTAR) [13] створює механізм спільної клінічної оцінки медичних технологій, зокрема високоризикових виробів із вбудованими AI-компонентами, що дозволяє оцінити їх відносну ефективність і безпечність.

З нашої точки зору, така архітектура регулювання демонструє системний підхід ЄС: міжсекторальні акти встановлюють загальні принципи безпеки, відповідальності та управління ризиками, тоді як галузеві – конкретизують їх відповідно до особливостей медичної практики. Саме взаємодія цих рівнів забезпечує цілісність правового режиму, мінімізує регуляторні прогалини та створює передбачуване середовище для розробників, медичних установ і пацієнтів. Для України ця модель є показовою з огляду на необхідність формування узгодженої нормативної системи, здатної поєднати загальні правила регулювання штучного інтелекту із спеціальними вимогами медичної сфери.

У контексті формування сучасної європейської моделі регулювання штучного інтелекту у сфері охорони здоров'я особливої уваги заслуговують аналітичні матеріали Європейської Комісії, зокрема звіт «Study on the deployment of AI in healthcare. Final report». Розділ 7.2 цього документа систематизує ключові правові та регуляторні виклики впровадження AI-технологій і водночас окреслює інструменти, що можуть виступати каталізаторами їх інтеграції у клінічну практику [10] На наш погляд, наведені у звіті висновки мають не лише прикладне, а й концептуальне значення для формування національної моделі правового регулювання.

Питання захисту персональних даних і кібербезпеки у звіті обґрунтовано визначаються як критично важливі для довіри до AI-рішень. На нашу думку, акцент має бути зміщений із формального дотримання вимог щодо обробки даних на формування цілісної культури data governance у медичних установах. Впровадження принципу privacy-by-design, використання сертифікованих інфраструктур та прозорі процедури інформування пацієнтів повинні розглядатися не як додаткові бар'єри, а як елемент легітимації алгоритмічних систем у публічному просторі [10]. Саме довіра, а не лише технологічна ефективність, визначатиме сталість інтеграції AI у медицину.

Особливої уваги в контексті формування сучасної державної політики у сфері охорони здоров'я заслуговує проблема відповідальності у випадках використання штучного інтелекту під час клінічного прийняття рішень. Нормативна визначеність у розподілі обов'язків між медичними працівниками, закладами охорони здоров'я та розробниками алгоритмічних систем є необхідною передумовою забезпечення належних правових гарантій безпеки пацієнтів. Також доцільним видається ризик-орієнтований підхід до регулювання, оскільки різні AI-застосування характеризуються неоднаковим рівнем потенційного впливу на життя і здоров'я людини. Універсалізація моделі відповідальності без урахування характеру та ступеня ризику алгоритмічної системи може призвести як до надмірного регуляторного навантаження, так і до недостатнього захисту пацієнтів. Диференціація правових режимів залежно від функціонального призначення та клінічної значущості AI-рішень дозволяє забезпечити збалансоване поєднання інноваційного розвитку та ефективного захисту прав людини [10].

Узагальнюючи, вважаємо, що розділ 7.2 звіту демонструє необхідність комплексного, системно узгодженого правового підходу до впровадження штучного інтелекту в охороні здоров'я. Ключовим є не посилення регуляторного тиску як такого, а формування зрозумілих, передбачуваних і інституційно підтриманих правил, які забезпечують поєднання технологічного розвитку з гарантіями безпеки, відповідальності та поваги до прав людини.

Аналіз ж рівня готовності українського законодавства до впровадження штучного інтелекту у медичній сфері доцільно здійснювати крізь призму конституційних засад, галузевого регулювання та актів, що визначають напрями цифрової трансформації. У цьому контексті особливого значення набуває співвідношення між державною політикою у сфері охорони здоров'я, існуючими правовими гарантіями безпеки пацієнтів та процесами цифровізації медицини.

Конституція України, будучи прийнятою задовго до появи сучасних AI-технологій, об'єктивно не містить положень про штучний інтелект. Заразом її норми формують ціннісну та нормативну основу для подальшого розвитку законодавства у цій сфері. Стаття 3 закріплює людину, її життя і здоров'я як найвищу соціальну цінність, що визначає антропоцентричний вектор будь-яких технологічних інновацій у медицині. Стаття 49 гарантує право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, а також покладає на державу обов'язок створювати умови для ефективного і доступного медичного обслуговування [14]. З огляду на це впровадження штучного інтелекту має розглядатися не як самодостатня інновація, а як інструмент реалізації конституційних гарантій, підпорядкований принципу пріоритету прав і безпеки пацієнта.

Галузеві акти – Закон України Основи законодавства України про охорону здоров'я [15], Закон України «Про психіатричну допомогу» [16] та Закон України «Про екстрену медичну допомогу» [17] – не містять прямих положень щодо застосування штучного інтелекту. Їх нормативна конструкція орієнтована на класичну модель надання медичної допомоги, в центрі якої перебуває медичний працівник як основний суб'єкт прийняття клінічних рішень. З одного боку, це забезпечує традиційні правові гарантії безпеки пацієнтів, зокрема через інститут професійної відповідальності лікаря. З іншого – відсутність спеціальних норм щодо алгоритмічних систем створює правову невизначеність у питаннях розподілу відповідальності, стандартів оцінки якості AI-рішень та процедур їх клінічної валідації.

Певний поступ у напрямі цифровізації медицини пов'язаний із постановою Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2018 р. № 411 «Деякі питання електронної системи охорони здоров'я», яка заклала інституційну основу функціонування eHealth.[18] Однак зазначений акт регламентує переважно інформаційно-комунікаційну інфраструктуру та обіг медичних даних, а не використання автономних або напівавтономних інтелектуальних систем у клінічній практиці. Таким чином, цифрова трансформація наразі має інфраструктурний характер і не супроводжується формуванням комплексного правового режиму для AI у сфері охорони здоров'я.

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р, яким схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, містить згадку про необхідність дослідження та застосування AI у сфері охорони здоров'я, зокрема для протидії епідеміям та прогнозування спалахів захворювань [19]. Проте відповідні положення мають програмний характер і не трансформовані у спеціалізовані нормативні механізми. Більше того, план заходів на 2025–2026 роки, затверджений розпорядженням від 9 травня 2025 р. № 457-р, не передбачає окремих дій щодо розвитку чи нормативного забезпечення штучного інтелекту в медичній сфері [20]. Це свідчить про декларативність окремих положень державної стратегії та відсутність системної імплементації у площині державної політики у сфері охорони здоров'я.

З наукової точки зору, чинне законодавство України створює загальну ціннісну та організаційну основу для впровадження інновацій, проте не формує спеціального правового режиму застосування штучного інтелекту в медицині. Рівень готовності можна охарактеризувати як початковий: наявні конституційні гарантії та інструменти цифровізації, однак відсутні чіткі стандарти сертифікації AI-рішень, механізми розподілу відповідальності та спеціальні процедури забезпечення алгоритмічної безпеки. У перспективі це потребує інтеграції технологічної складової у систему

галузевого медичного законодавства з урахуванням принципу пріоритетності прав людини та посилення правових гарантій безпеки пацієнтів в умовах цифрової трансформації охорони здоров'я.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що європейська модель регулювання використання штучного інтелекту в охороні здоров'я ґрунтується на комплексному, ризик-орієнтованому та системно узгодженому підході, який поєднує міжсекторальні та галузеві інструменти правового впливу. Така архітектура дозволяє одночасно стимулювати інноваційний розвиток і забезпечувати високий рівень захисту фундаментальних прав, безпеки пацієнтів та прозорості алгоритмічних рішень. Для України ця модель має значення стратегічного орієнтира у процесі адаптації законодавства до права ЄС та формування сучасної державної політики у сфері охорони здоров'я в умовах цифрової трансформації.

Наша ж національна нормативна база перебуває на початковому етапі готовності до системного впровадження AI-технологій у медичній сфері. Подальший розвиток правового регулювання має бути спрямований на створення цілісного режиму використання штучного інтелекту, який інтегруватиме стандарти безпеки, чіткий розподіл відповідальності та ефективні правові гарантії захисту пацієнтів. Лише за умови поєднання інноваційного потенціалу цифровізації медицини з принципом пріоритетності прав людини можливе формування стійкої та легітимної моделі застосування штучного інтелекту в системі охорони здоров'я України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Щамбура Д.В. інформаційні технології у сфері охорони здоров'я: правові засади забезпечення реалізації права на здоров'я. Право та державне управління. 2025. № 2. С. 302–309. https://doi.org/10.32782/pdu.2025.2.40

2. Anishchenko, M. A., Filei, Y. V., Prasov, O. O., Kornieiev, Y. V., & Shkabaro, V. N. (2024). Artificial Intelligence in healthcare: Problems and prospects of ethical and legal regulation. https://doi.org/10.5281/zenodo.13954037

3. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng

4. Хартія Європейського Союзу про основоположні права – Центр громадянських свобод. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/

5. Artificial Intelligence in healthcare. Public Health. URL: https://health.ec.europa.eu/ehealth-digital-health-and-care/artificial-intelligence-healthcare_en

6. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj

7. Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance and amending Regulation (EU) 2018/1724 (Data Governance Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/868/oj

8. Regulation (EU) 2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on harmonised rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive (EU) 2020/1828 (Data Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2854/oj

9. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) No 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj

10. Study on the deployment of AI in healthcare – Publications Office of the EU. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9ddf7bf8-62bf-11f0-bf4e-01aa75ed71a1/language-en

11. Regulation (EU) 2017/745 of the European Parliament and of the Council of 5 April 2017 on medical devices, amending Directive 2001/83/EC, Regulation (EC) No 178/2002 and Regulation (EC) No 1223/2009 and repealing Council Directives 90/385/EEC and 93/42/EEC. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/745/oj/eng

12. Regulation (EU) 2017/746 of the European Parliament and of the Council of 5 April 2017 on in vitro diagnostic medical devices and repealing Directive 98/79/EC and Commission Decision 2010/227/EU. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/746/oj/eng

13. Regulation (EU) 2021/2282 of the European Parliament and of the Council of 15 December 2021 on health technology assessment and amending Directive 2011/24/EU. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R2282

14. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

15. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII : станом на 11 лют. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Tex

16. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III : станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text

17. Про екстрену медичну допомогу : Закон України від 05.07.2012 № 5081-VI : станом на 1 січ. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17#Text

18. Деякі питання електронної системи охорони здоров'я : Постанова Каб. Міністрів України від 25.04.2018 № 411 : станом на 4 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2018-п#Text

19. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р : станом на 29 груд. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р#Text

20. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2025–2026 роки : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 09.05.2025 № 457-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2025-р#Text

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.49

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ» У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОЗАСУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА ПЕНСІЮ

Хомич Іван Олександрович,
orcid.org/0009-0001-0822-2084
аспірант
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

У науковій статті здійснено комплексний аналіз імплементації Закону України «Про адміністративну процедуру» у сферу пенсійного забезпечення та його впливу на механізм позасудового захисту права на пенсію у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Актуальність дослідження зумовлена обмеженою ефективністю судового порядку вирішення пенсійних спорів, що проявляється у надмірній тривалості розгляду справ (від восьми місяців до трьох років) та критичному перевантаженні адміністративних судів. Автор наголошує, що за існуючої практики навіть позитивне судове рішення часто не призводить до реального відновлення права через дію Постанови Кабінету Міністрів України № 821, яка встановлює черговість та бюджетні обмеження виплат пенсій, нарахованих на виконання рішень суду.

Проаналізовано принципи Закону України «Про адміністративну процедуру» у контексті пенсійних правовідносин. Обґрунтовано, що їх імплементація виконує одночасно охоронну та захисну функції у механізмі реалізації права на пенсію. Досліджено трансформацію порядку оскарження рішень, дій та бездіяльності органів Пенсійного фонду України після змін до ст. 105 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Особливу увагу приділено проблемам практичної імплементації нових стандартів у діяльності органів Пенсійного фонду України, зокрема проявам процедурного формалізму та невідповідності окремих положень відомчих актів вимогам Закону України «Про адміністративну процедуру». Запропоновано напрями вдосконалення Порядку № 21-1 і Порядку № 637 шляхом закріплення права на обов'язкове заслуховування особи під час розгляду її заяв та скарг та перед прийняттям несприятливого акта, розширення принципу офіційності та впровадження презумпції правомірності вимог пенсіонера.

Сформульовано висновки та розроблено окремі рекомендації щодо імплементації Закону України «Про адміністративну процедуру» у сфері пенсійного забезпечення з метою трансформації адміністративного оскарження у швидкий та ефективний механізм захисту пенсійних прав людини.

Ключові слова: *право на пенсію, адміністративна процедура, Пенсійний фонд України, позасудовий захист, принцип офіційності, верховенство права, презумпція правомірності, суд, верховенство права, право на соціальний захист, реалізація права.*

Khomych Ivan. Implementation of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" in the field of pension provision: problems and prospects of out-of-court protection of the right to a pension

The article provides a comprehensive analysis of the implementation of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" in the field of pension provision and its impact on the mechanism of non-judicial protection of the right to a pension within the solidarity system of mandatory state pension insurance. The relevance of the study is driven by the limited effectiveness of the judicial procedure for resolving pension disputes, manifested in the excessive duration of case consideration (ranging from eight months to three years) and the critical overloading

of administrative courts. The author emphasizes that under current practice, even a favorable court decision often does not lead to the actual restoration of rights due to the effect of Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 821, which establishes a strict priority and limitation of pension payments accrued in execution of court rulings.

The principles of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" are analyzed in the context of pension legal relations. It is substantiated that their implementation performs both protective and defensive functions within the mechanism of realizing the right to a pension. The study investigates the transformation of the procedure for appealing decisions, actions, and omissions of the Pension Fund of Ukraine bodies following amendments to Article 105 of the Law of Ukraine "On Mandatory State Pension Insurance". Particular attention is paid to the problems of practical implementation of new standards in the activities of the Pension Fund of Ukraine, specifically to the manifestations of procedural formalism and the inconsistency of certain provisions of departmental acts with the requirements of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure".

The author proposes directions for improving Order No. 21-1 and Order No. 637 by consolidating the right to a mandatory hearing of an individual during the consideration of their applications and complaints, as well as before the adoption of an unfavorable administrative act. Furthermore, the proposals include expanding the principle of officiality and introducing the presumption of lawfulness of the pensioner's claims. Conclusions are formulated, and specific recommendations are developed regarding the implementation of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" in the field of pension provision, aiming to transform administrative appeals into a fast and effective mechanism for the protection of human pension rights..

Key words: *right to a pension, administrative procedure, Pension Fund of Ukraine, out-of-court protection, principle of officiality, presumption of lawfulness, court, rule of law, right to social protection, realization of the right.*

Постановка проблеми. Питання позасудового захисту пенсійних прав нині набуває особливої наукової та практичної актуальності у зв'язку з трансформацією механізмів публічного адміністрування та впровадженням загальної адміністративної процедури. Набрання чинності Законом України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX (далі – ЗАП) [1] зумовило необхідність перегляду традиційної моделі оскарження рішень органів Пенсійного фонду України. Судова форма захисту права на пенсію залишається пріоритетною, однак останніми роками адміністративні суди в Україні стикаються з безпрецедентним навантаженням: щорічно розглядається понад 200 тисяч пенсійних спорів, а строки судового захисту в окремих регіонах розтягуються до трьох років. Така ситуація фактично нівелює сутність права на соціальний захист, перетворюючи його на тривале очікування справедливості суб'єктами, для яких пенсія часто є єдиним джерелом існування.

Крім того, традиційна судова форма захисту у пенсійній сфері стикається з процедурними та бюджетними перепонами. Постанова Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 821 запровадила новий порядок фінансування та виплати пенсій, призначених чи перерахованих за рішеннями судів [2]. Цей порядок встановлює черговість виплат та залежність від наявності окремих бюджетних асигнувань, що призводить до затримок у виконанні судових актів. Натомість позасудовий захист немає таких недоліків, адже все, що орган Пенсійного фонду України (далі – ПФУ) призначає або перераховує самостійно за результатами адміністративного провадження, виплачується без додаткових зволікань та процедурних перепон.

У зв'язку з цим постає необхідність комплексного аналізу механізмів позасудового захисту пенсійних прав з урахуванням імплементації положень Закону України «Про адміністративну процедуру» в пенсійне законодавство. Дослідження зазначених аспектів дозволяє визначити межі та потенціал адміністративного оскарження як самостійної форми захисту у солідарній системі пенсійного страхування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє констатувати, що теоретичний фундамент цієї проблематики закладено у працях провідних фахівців у сфері адміністративного права та права соціального забезпечення. Вагомий внесок у розробку теоретичних

та практичних аспектів права соціального забезпечення зробили такі науковці, як В. М. Андріїв, Н. Б. Болотіна, М. І. Іншин, В. Л. Костюк, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, С. М. Синчук, Я. В. Сімутніа, О. В. Тищенко, Г.А. Трунова, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, М. М. Шумило, Л. П. Шумна, О. М. Ярошенко та ін. Фундаментальний внесок у розуміння ролі адміністративної процедури та трансформації відносин між державою і людиною зробив В. Б. Авер'янов, який наголошував на необхідності людиноцентристського підходу в управлінській діяльності [3]. Особливої уваги заслуговують нещодавні напрацювання науковців відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, зокрема наукова доповідь 2024 року, підготовлена В. П. Тимощуком за участю О. Ф. Андрійко, Л. Є. Кисіль та В. П. Нагребельного[4]. У цій праці автори аналізують виклики впровадження загальної адміністративної процедури та її співвідношення із численними галузевими законами. Однак попри значну кількість публікацій, питання прямого впливу Закону України «Про адміністративну процедуру» на порядок оскарження рішень саме у солідарній пенсійній системі після змін 2024 року потребує додаткового всебічного аналізу.

Метою статті є комплексне дослідження правових механізмів позасудового захисту пенсійних прав в умовах імплементації Закону України «Про адміністративну процедуру». Автор прагне обґрунтувати теоретичні переваги адміністративного провадження як ефективної та швидкої альтернативи тривалим судовим процесам, проаналізувати новели профільного законодавства, а також надати конкретні пропозиції щодо вдосконалення відомчих нормативних актів для забезпечення реального та дієвого захисту прав особи у сфері пенсійного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Центральне місце у механізмі позасудового захисту пенсійних прав у солідарній системі посідає стаття 105 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року № 1058-IV (далі – Закон № 1058) [5], яка встановлює загальний порядок оскарження дій, бездіяльності та рішень страхувальників та виконавчих органів Пенсійного фонду.

Варто наголосити, що на сучасному етапі адміністративний порядок оскарження, закріплений у статті 105 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», викладений у редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» № 4017-IX від 10 жовтня 2024 року, який набрав чинності 27 жовтня 2024 року [6].

Оновлена редакція статті 105 Закону № 1058 є результатом практичної імплементації стандартів адміністративної процедури у специфічну сферу пенсійного забезпечення. Головною новелою є зміна самого об'єкта оскарження, де поруч із традиційними діями чи бездіяльністю на перше місце виходить рішення виконавчого органу Пенсійного фонду України як повноцінний адміністративний акт. Це дозволяє змістити акцент із суб'єктивної поведінки посадовця на юридичну суть прийнятого документа, що повністю відповідає логіці Закону України «Про адміністративну процедуру» щодо перевірки правомірності кінцевого результату владної діяльності.

Якісно новим підходом є і закріплення принципу офіційного повідомлення особи про прийняте рішення як відправної точки для обчислення строків. Встановлення тридцятиденного терміну для подання скарги саме з дня ознайомлення особи з рішенням, а не з дати його винесення, є прямою рецепцією стандартів належного врядування. Це усуває ризики пропуску строків через внутрішні затримки у роботі пошти чи канцелярії фонду, перекладаючи обов'язок доведення факту ознайомлення на адміністративний орган.

Іншою важливою інновацією є запровадження чіткої дворівневої ієрархічної моделі оскарження, яка передбачає первинне звернення до керівника органу, що виніс рішення, а вже потім –до органу вищого рівня. Такий порядок покликаний максимально оперативно виправляти

помилки на рівні їх виникнення, що має значно підвищити шанси на швидке відновлення права без звернення до суду. Крім того, стаття 105 тепер містить положення про можливість поновлення пропущеного з поважної причини строку, що зобов'язує орган Пенсійного фонду враховувати життєві обставини людини, а не обмежуватися формальним відхиленням скарги.

Пряме відсилання у тексті статті до Закону України «Про адміністративну процедуру» означає, що розгляд скарг має супроводжуватися всіма гарантіями, передбаченими загальним законом, включаючи обов'язкове обґрунтування рішення про відмову та право особи на участь у розгляді її справи. Таке нормативне поєднання загальних стандартів адміністративної процедури із галузевими особливостями пенсійного страхування створює надійний правовий каркас для захисту пенсійних прав.

Слід зазначити, що Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року № 2073-IX, який набрав чинності 15 грудня 2023 року [1], одночасно виконує охоронну та захисну функції у межах правового регулювання пенсійних відносин. Охоронна функція реалізується через запровадження стандартів належного врядування, таких як право особи бути заслуханою до прийняття несприятливого акта, обов'язок органу сприяти заявнику у зборі доказів та презумпція правомірності вимог особи. Захисна ж функція проявляється у детально регламентованому порядку адміністративного оскарження, який дозволяє переглянути рішення органу вищою інстанцією за правилами змагальності. Новели цього закону, зокрема щодо принципів правомірності, офіційності та обґрунтованості, формують чіткі процесуальні вимоги, які самі по собі є гарантією захисту. ЗАП запроваджує чіткі строки адміністративного провадження, можливість залишення заяви чи скарги без руху для виправлення недоліків замість миттєвої відмови, а також проведення слухання у справах з розгляду заяв та скарг, поданих пенсіонерами.

Набрання чинності Законом України «Про адміністративну процедуру» вимагає від Пенсійного фонду України докорінної трансформації у сервісну інституцію європейського зразка, де будь-яка діяльність органу та його територіальних підрозділів (стаття 2) підпорядкована пріоритету прав і свобод людини. Відтепер кожне рішення щодо призначення, перерахунку пенсії або відмови у таких діях набуває статусу адміністративного акта, що накладає на посадових осіб обов'язок неухильного дотримання тринадцяти фундаментальних принципів адміністративної процедури (статті 5–18).

Особливої ваги набуває принцип відкритості (стаття 12), який забезпечує повну прозорість процесу прийняття рішень через надання особі права на ознайомлення з усіма матеріалами адміністративної справи. Така відкритість може стати дієвим запобіжником проти прихованих технічних або правових помилок у нарахуваннях та гарантує, що майбутній пенсіонер буде всебічно поінформований про стан розгляду його заяви, що є фундаментом відновлення довіри до пенсійної системи.

Паралельно з цим презумпція правомірності дій та вимог особи (стаття 15) докорінно змінює філософію правозастосування у соціальній сфері, адже вона зобов'язує адміністративний орган вважати вимоги громадянина правомірними, доки протилежне не буде аргументовано доведено у встановленому порядку. Надзвичайно важливим для охорони прав є нормативне положення, згідно з яким будь-які сумніви, що виникають через неоднозначне трактування норм права, повинні тлумачитися посадовими особами виключно на користь пенсіонера, що в ідеалі має нівелювати можливість використання законодавчих колізій як підстави для відмови у виплатах.

Суттєво змінює підхід до доказування принцип офіційності (стаття 16), який радикально змінює процес доказування, оскільки покладає на Пенсійний фонд обов'язок самостійно встановлювати всі обставини справи та з власної ініціативи збирати необхідні документи, зокрема архівні довідки, що перебувають у володінні інших державних установ. Формально це звільняє людину від необхідності самостійного пошуку під-

тверджень трудового стажу, перекладаючи цей тягар на фахівців фонду та значно полегшуючи реалізацію права на забезпечення.

Завдяки новим стандартам заявник трансформується з пасивного об'єкта управління на повноправного учасника провадження, наділеного широким спектром процесуальних прав (стаття 28), включаючи право бути заслуханим до прийняття фінального рішення (стаття 17). Можливість надавати пояснення та заперечення безпосередньо в ході розгляду дозволяє пенсіонеру вчасно звернути увагу органу на важливі фактичні обставини, що можуть суттєво вплинути на розмір або вид майбутнього забезпечення. Належне гарантування цих прав підкріплюється інститутом представництва (стаття 31), що дозволяє залучати професійних адвокатів для вирівнювання балансу сил між державною структурою та приватною особою. При цьому закон встановлює жорсткі вимоги до комунікації (стаття 32), регламентуючи порядок повідомлень та запрошень таким чином, щоб виключити ризик прийняття «таємних» або несподіваних для особи рішень, забезпечуючи достатній час для підготовки своєї позиції.

Особливо гостро захисна функція закону проявляється у провадженнях, які ініціюються самим фондом за власною ініціативою (статті 36–37), наприклад, при виявленні фактів, що потребують перегляду розміру пенсії або припинення її виплати. У випадках, коли територіальний орган планує прийняти рішення про зменшення виплат або проведення стягнень надміру виплачених сум, він зобов'язаний невідкладно повідомити про це пенсіонера (стаття 49), роз'яснивши йому права та можливі правові наслідки. Фундаментальним запобіжником тут виступає обов'язкове заслуховування особи перед прийняттям будь-якого несприятливого адміністративного акта (стаття 63), що не дозволяє посадовцям обмежуватися лише внутрішньовідомчими розрахунками без врахування аргументів отримувача. Більше того, запровадження принципів відкликання та визнання недійсними адміністративних актів (статті 88–89) створює стабільний правовий стан через захист довіри, де орган влади обмежений у праві скасовувати свої попередні правомірні рішення, якщо пенсіонер сумлінно на них покладався у своєму житті.

Таким чином, детальна регламентація адміністративної процедури, яка на законодавчому рівні врегульовує відносини органів Пенсійного фонду та їх посадових осіб з громадянами щодо реалізації їх пенсійних прав, створює надійну систему охорони цих самих прав та законних інтересів.

Проте попри прогресивність зазначених норм, практика показує, що органи Пенсійного фонду України поки що не повною мірою застосовують положення ЗАП у своїй повсякденній діяльності. Г. А Трунова констатує, що в Україні існує кризова ситуація з позасудовим захистом: позасудовий порядок оскарження рішень Пенсійного фонду України практично не працює. На думку науковиці надзвичайно велика кількість судових справ (понад 200 тисяч проваджень проти ПФУ за рік) є прямим індикатором системних проблем саме у позасудовому порядку. Така кількість позовів свідчить про системні недоліки не лише у реалізації прав, а й у самій процедурі оскарження рішень у позасудовому (адміністративному) порядку. Для реального впровадження ефективних процедур (включно з тими, що передбачені Законом України «Про адміністративну процедуру») необхідна кодифікація законодавства про соціальне забезпечення. У такому кодексі мають бути чітко визначені фундаментальні засади та механізми, якими керуватимуться суб'єкти правозастосування, що дозволить адміністративній процедурі стати дієвим інструментом захисту, а не просто формальністю [7, с. 31].

Все ж слід визнати, що Розділ VI Закону України «Про адміністративну процедуру» істотно змінює модель адміністративного оскарження, замінюючи застарілу модель звернень квазісудовим порядком, що базується на засадах змагальності та всебічності. Стаття 78 ЗАП суттєво розширює об'єкт оскарження, дозволяючи особі заперечувати не лише фінальні акти про призначення пенсії,

а й будь-які процедурні рішення чи дії посадових осіб, що негативно впливають на її права. Це створює умови для безперервного контролю за законністю пенсійного провадження на всіх його етапах. Центральною новелою є положення статті 79 щодо суб'єкта розгляду скарги, яке передбачає перегляд справи органом вищого рівня або спеціальними комісіями за участю незалежних експертів. Це дозволить подолати відомчу заангажованість ПФУ та забезпечити безсторонність, оскільки посадова особа, яка прийняла первинне рішення, прямо усувається від розгляду скарги.

Процесуальні строки, встановлені статтею 80 ЗАП, забезпечують баланс між оперативністю та правом на захист, запроваджуючи тридцятиденний термін на подання скарги з моменту доведення акта. При цьому обов'язок належного інформування пенсіонера про порядок оскарження покладається на орган влади. Важливою гарантією за статтею 83 ЗАП є право суб'єкта розгляду зупинити дію оскаржуваного акта, що має вирішальне значення при спорах щодо утримання коштів із пенсії. Фундаментальною відмінністю нової процедури є обов'язок повного перегляду справи (стаття 84), за яким орган не обмежений лише доводами заявника та мусить самостійно збирати докази. Варіативність рішень за результатами розгляду (стаття 85) дозволяє не просто скасувати акт, а й оперативно забезпечити виконання зобов'язань держави перед громадянином.

Незважаючи на створення повноцінної автономної системи позасудового захисту, її реальна імплементація наразі стикається з інертністю системи публічного адміністрування, недостатньою правовою культурою посадових осіб ПФУ та відсутністю системної гармонізації відомчих інструкцій із новими стандартами. Отже, впровадження Розділу VI ЗАП є не просто технічним оновленням, а складним процесом трансформації діяльності ПФУ відповідно до європейських стандартів охорони та захисту прав особи. Це створює жорстку процесуальну форму, де будь-який відступ від встановленої процедури має мати наслідком протиправність прийнятого рішення, стимулюючи органи фонду до сумлінного виконання своїх обов'язків.

Практична реалізація та дієвість означених законодавчих гарантій безпосередньо залежать від їх належної імплементації на рівні відомчої нормотворчості Пенсійного фонду України. З цією метою постановою правління ПФУ від 13.06.2025 № 21-1 було затверджено Порядок оскарження рішень, дій (бездіяльності) територіальних органів Пенсійного фонду України та їх посадових осіб щодо пенсійного забезпечення, надання страхових виплат та соціальних послуг [8].

Порядок № 21-1 від 13.06.2025 став логічним продовженням статті 105 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», трансформувавши загальне право на оскарження у чіткий юридичний алгоритм на засадах ЗАП. Ключовою новелою є впровадження інституту «залишення скарги без руху» (п. 11), що дає особі час виправити недоліки без втрати дати первинного звернення. Принцип офіційності (п. 8), цифровізація оскарження та встановлення 30-денних строків синхронізують пенсійні процедури із загальними стандартами адмінпроцесу. Важливою гарантією є вимога щодо винесення виключно вмотивованих рішень (п. 15), що змушує ПФУ переходити до детальної правової оцінки аргументів заявника.

Водночас аналіз виявляє ознаки «процедурного формалізму». Порядок ігнорує механізми реальних слухань (ст. 63, 66 ЗАП) та можливість створення колегіальних комісій за участю громадськості (ст. 79 ЗАП), зберігаючи закритість та одноособовий принцип прийняття рішень керівником. Без реального впровадження права бути почутим адміністративне оскарження ризикує залишитися лише кабінетним переглядом документів. Вузьке трактування принципу офіційності лише в межах структури ПФУ суперечить ст. 16 ЗАП, яка вимагає від органу самостійного збору доказів з усіх доступних державних реєстрів.

Для перетворення адміністративного оскарження на дієву альтернативу суду пропонується внести системні зміни до Порядку № 21-1 на засадах ЗАП. Необ-

хідно запровадити обов'язкове право на заслуховування шляхом письмового запрошення заявника на розгляд справи перед прийняттям несприятливого рішення, що дозволить пенсіонеру особисто спростувати помилкові висновки органу. З метою усунення відомчої заангажованості ПФУ та реалізації статті 79 ЗАП доцільно перейти до колегіального розгляду скарг із залученням незалежних експертів та громадськості. На виконання принципу офіційності за статтею 16 ЗАП слід закріпити обов'язок фонду самостійно витребовувати документи з державних реєстрів та архівів, знявши з особи тягар збору доказів. Крім того, відповідно до статті 83 ЗАП подання скарги на стягнення коштів має автоматично зупиняти виконання рішення, забезпечуючи майнову стабільність пенсіонера до завершення спору. Імплементація цих пропозицій дозволить вичерпувати конфлікти на досудовому етапі та значно зміцнить довіру до солідарної пенсійної системи.

Схожою є ситуація з Порядком підтвердження наявного стажу роботи для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993 р. № 637 (надалі – Порядок №637) [9], який регулює підтвердження стажу за відсутності трудової книжки. Цей документ, попри певні оновлення, залишається концептуально застарілим і документоцентричним. Він покладає весь тягар доказування на людину, що прямо суперечить принципу офіційності ЗАП. Наприклад, вимога щодо обов'язкової наявності двох свідків лише у випадках ліквідації підприємства є надмірно формалізованою та звужує можливості доказування.

Для виправлення цієї ситуації необхідно внести зміни до Порядку № 637, які б гармонізували його з духом ЗАП. По-перше, слід закріпити обов'язок ПФУ самостійно витребовувати відомості з архівних установ та реєстрів. По-друге, необхідно надати органам ПФУ право самостійно встановлювати факти належності документів особі у разі технічних помилок у персональних даних, замість спрямування заявника до суду. По-третє, процедура підтвердження стажу має передбачати обов'язкове попереднє повідомлення особи про намір відмовити у призначенні пенсії, щоб людина могла надати свої пояснення або додаткові докази до прийняття остаточного рішення. Таке реформування дозволить перетворити позасудовий захист на дієвий фільтр, який розвантажить суди та забезпечить швидке відновлення пенсійних прав.

Також вбачаємо за доцільне запропонувати імплементацію у Порядок № 637 принципу «презумпції правомірності вимог особи» (стаття 15 ЗАП). У ситуації, коли у ПФУ виникають сумніви щодо запису в трудовій книжці, але особа надає непрямі докази (наприклад, дані про навчання або проживання в певному регіоні), рішення має прийматися на користь пенсіонера, якщо не доведено протилежне. Це дозволить

Вважаємо також за необхідне імплементувати у Порядок № 637 принцип «презумпції правомірності вимог особи» (ст. 15 ЗАП) для подолання практики масових відмов у призначенні пенсій через дрібні технічні дефекти документів. На сьогодні спори щодо незарахування стажу через недоліки у трудових книжках — нечіткі печатки, виправлення дат або відсутність посилань на наказ є найчисельнішою категорією справ, де ПФУ ігнорує суть права на користь формалізму. Впровадження презумпції означатиме, що за наявності непрямих підтверджень (дані про освіту, проживання тощо) будь-які сумніви ПФУ мають тлумачитися на користь заявника, а стаж вважатиметься доведеним, доки орган не аргументує зворотне. Це дозволить розв'язувати формальні суперечності на стадії звернення, суттєво розвантажить суди та трансформує Фонд із контролюючого органу на сервісну інституцію, що сприяє реалізації конституційних прав громадян.

З огляду на те, що оновлений порядок оскарження рішень територіальних органів ПФУ почав діяти відносно нещодавно, на сьогодні передчасно робити остаточні висновки щодо його практичної результативності. Лише подальша правозастосовна практика та накопичення

досвіду розгляду скарг за новими правилами дозволять об'єктивно оцінити, наскільки глибоко впроваджені стандарти адміністративної процедури вплинули на реальну ефективність захисту права на пенсію в межах солідарної системи.

Ефективність позасудового захисту безпосередньо залежить від готовності правозахисників використовувати нові інструменти. Адвокати мають змінити фокус своєї діяльності з пасивного очікування судового рішення на активну участь у адміністративному провадженні. Посилання на принципи ЗАП у скаргах до вищих органів ПФУ дозволяє створювати юридичний тиск на посадових осіб, змушуючи їх дотримуватися стандартів обґрунтованості та пропорційності. На відміну від судового процесу, адміністративне оскарження є безкоштовним для пенсіонера, оскільки не потребує сплати судового збору, що робить його максимально доступним. Більше того, у разі успішного вирішення спору на рівні ПФУ, виплата заборгованості відбувається автоматично, без загрози потрапляння у бюджетну чергу за Постановою № 821 [2].

Подальша імплементація ЗАП має супроводжуватися системним навчанням кадрів та цифровізацією процесів, але в центрі завжди повинна залишатися людина з її законними очікуваннями на гідну старість. Саме такий людиноцентричний підхід сприятиме підвищенню довіри до державних інституцій та забезпечити реальне панування верховенства права у соціальній сфері України.

Позасудова форма захисту права на пенсію є сьогодні найбільш перспективним напрямом розвитку правозахисної діяльності. Вона дозволяє врегулювати публічно-правовий конфлікт на ранній стадії, запобігаючи перевантаженню судової системи та забезпечуючи оперативність відновлення порушених прав громадян. Використання потенціалу Закону України «Про адміністративну процедуру» у поєднанні з оновленими нормами пенсійного законодавства створює надійний фундамент для захисту соціальних стандартів навіть у складних умовах сьогодення, що відповідає європейським стандартам публічного адміністрування, де кожен адміністративний акт є результатом прозорої, аргументованої та справедливої процедури, що враховує інтереси найбільш вразливих членів суспільства.

Впровадження принципів ЗАП у повсякденну роботу Пенсійного фонду України є запорукою того, що право на пенсію перестане бути предметом багаторічних судових суперечок, а стане дієвим та ефективним суб'єктивним публічним правом, що гарантується та реально захищається державою на всіх рівнях.

З огляду на обсяг та складність порушених питань, подальше вдосконалення позасудового захисту має відбуватися через постійний моніторинг застосування ЗАП та швидке реагування на виявлені прогалини у підзаконних актах. Це безперервний процес, метою якого є створення такої системи пенсійного адміністрування, де будь-яка помилка органу влади виправляється миттєво, прозоро та без потреби звернення до суду. Тільки тоді можна буде констатувати, що право на соціальний захист в Україні є не лише конституційною декларацією, а й відчутною реальністю для кожного громадянина.

Висновки. Впровадження Закону «Про адміністративну процедуру» у пенсійну сферу ознаменувало перехід від декларативного розгляду звернень до регламентованого адміністративного провадження, де пенсіонер трансформується з пасивного прохача на повноправного учасника процедури. Нова парадигма взаємовідносин, заснована на принципах відкритості та офіційності, створює умови для реальної охорони та позасудового захисту прав, що дозволяє вичерпувати конфлікти без звернення до перевантаженої судової системи.

Ключовою перевагою адміністративного оскарження на сучасному етапі є його здатність забезпечити оперативне відновлення права без процедурних пасток, характерних для стадії виконання судових актів. На відміну від судового порядку, де виплати фактично заблоковані черговістю Постанови КМУ № 821, позасудове врегулювання дозволяє пенсіонеру отримати призначені кошти без багаторічного очікування.

Для досягнення реальної ефективності реформи необхідно подолати «процедурний формалізм» шляхом внесення змін до Порядків № 637 та № 21-1. Пріоритетними мають стати імплементація презумпції правомірності вимог особи, обов'язкове право на заслуховування перед прийняттям несприятливого акта та перекладення тягаря збору доказів із літньої людини на адміністративний орган. Тільки за умови, коли будь-які сумніви в документах тлумачитимуться на користь заявника, позасудовий захист стане дієвим інструментом відновлення справедливості.

Підсумовуючи, зазначимо, що гармонізація пенсійного законодавства із загальними стандартами адміністративної процедури є стратегічним кроком до зміцнення верховенства права. Створення системи, де спори вирішуються через змагальний та вмотивований процес на досудовій стадії, дозволить не лише розвантажити суди, а й значно підвищити рівень соціальної захищеності та довіри громадян до інститутів солідарного пенсійного страхування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#n602.

2. Про затвердження Порядку здійснення з бюджету Пенсійного фонду України видатків на виплату пенсій (щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці), призначених (перерахованих) на виконання судових рішень: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 821. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2025-%D0%BF#Text.

3. Авер'янов В. Б. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. Київ : Юридична думка, 2004. Т. 1. 584 с.

4. Впровадження загальної адміністративної процедури в Україні. Актуальні проблемні питання у сфері адміністративних послуг та шляхи їх вирішення: наукова доповідь відділу проблем державного управління та адміністративного права, підготовлена: к.ю.н. В.П. Тимощуком за участю д.ю.н., проф. О.Ф. Андрійко, к.ю.н. Л.Є. Кисіль, к.ю.н. В.П. Нагребельного. Київ : «Видавництво Людмила», 2024. 40 с. SBN 978-617-555-236-0.

5. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#n1786 .

6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» : Закон України від 10 жовтня 2024 р. № 4017-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-20#n1394.

7. Трунова Г. А. Проблема невиконання судових рішень щодо соціальних виплат та шляхи її вирішення при реформуванні законодавства у сфері соціального захисту. *Нове українське право.* 2025. Вип. 5. С. 28–36.

8. Про затвердження Порядку оскарження рішень, дій (бездіяльності) територіальних органів Пенсійного фонду України та їх посадових осіб щодо пенсійного забезпечення, надання страхових виплат та соціальних послуг : постанова правління Пенсійного фонду України від 13 черв. 2025 р. № 21-1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-25#Text.

9. Про затвердження Порядку підтвердження наявного стажу роботи для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній : постанова Кабінету Міністрів України від 12 серп. 1993 р. № 637. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637-93-%D0%BF#Text.

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 08.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

НОТАТКИ

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 1

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп’ютерна верстка • Наталія Володимирівна Фесенко

Дата розміщення онлайн: 08.05.2026. Дата друку: 15.05.2026.
Формат 60×84/8. Гарнітура Verdana.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 45,80. Замов. № 0426/369. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.